

USTANAK U KRUŠEVAČKOM OKRUGU

Partija i SKOJ kruševačkog okruga bili su solidno organizaciono sređeni pred rat 1941. godine. U to vreme formirani su okružni komiteti KPJ i SKOJ-a. Naročito su bile dobre partij-ske organizacije u Kruševcu, Trsteniku, Varvarinu i Vrnjačkoj Banji. Počelo se ozbiljnije prodirati u sela tako da smo tamo imali 3 — 4 partijske i skojevske organizacije i nešto partij-skih uporišta i aktivna. Tako je Partija imala uoči rata i odmah po okupaciji solidnu političku bazu u okrugu.

Po izbijanju rata, a pogotovu posle okupacije zemlje, građanske partije u okrugu, koje su pre rata bile nosioci režima i dosta jake i aktivne, sada se prepustaju stihiji događaja. Na terenu se kao politička snaga uopšte nisu osećale. Nasuprot njima, prisustvo okupatora nije nimalo obeshrabriло naše partijsko rukovodstvo i članstvo. Naprotiv, ono je u tim novim i teškim uslovima bilo spremno na izvršavanje najtežih zadataka.

Odmah posle kapitulacije naše zemlje Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju rešio je da obide sve komitete i da im pomogne u političkom radu u novim uslovima. Tako je već 27. aprila 1941. došao u Kruševac član PK Mirko Tomić. Sačekao sam ga na železničkoj stanici i tom prilikom mu uz put referisao u glavnim crtama o situaciji kod nas. Dogovorili smo se da pred 1. maj ne držimo ni sastanak OK ni druge sastanke. Tomić je u razgovoru napomenuo da je kruševačkoj policiji vrlo dobro poznat kao komunista i da će se zbog toga, radi svake sigurnosti, oko 1. maja povući van grada. Sastanak OK zakazali smo i održali 3. maja. Bili su prisutni svi članovi OK: Nedeljko Karaičić, Vukašin Đorđević Deva, Branko Perišić Badža, Rada Obradović, Žika Radovanović i ja. Na sastanku je razmatrana politička situacija u okrugu i organizaciono stanje Partije. Posle diskusije o ovome, Tomić nas je upoznao sa spoljnom i unutrašnjom situacijom naše zemlje. Na kraju je

zaključeno da moramo posvetiti punu pažnju daljem razvijanju i učvršćivanju partijskih organizacija, a posebno je naglašeno da moramo razviti još življi i širi politički rad u masama grada i sela, upoznati ih s političkom situacijom naše zemlje, objasniti im uzroke brze kapitulacije, izdaju bivših vlastodržaca i vojnih rukovodilaca itd. Pri tom je trebalo ukazivati da je jedino Komunistička partija ostala uvek s narodom i da će uvek biti s njim — u dobru i zlu. Trebalo je narodu ukazati još i na to da slobodu ne možemo očekivati ni od koga, već da ćemo se za nju sami boriti. Tomić nam je, dajući nam uputstva o daljem radu, mnogo pomogao na ovom sastanku. On se, posle nekoliko dana, vratio u Beograd.

Odmah posle izbijanja sukoba između Nemačke i SSSR Tomić je ponovo došao u Kruševac s direktivom CK i PK o dizanju naroda na ustanak. Tim povodom je 24. juna održan sastanak OK u kući dr Dragića Vučetića. Bio je to jedan od najvažnijih sastanaka rukovodstva Partije na kome je doneta odluka da se na našem terenu formira Rasinski partizanski odred. Tom prilikom je Tomić ukazao na sve teškoće koje se pred nama nalaze, ali je ujedno računao i na snagu Partije i na rodoljubivost naroda, spremnog da se bori za svoju slobodu i nezavisnost. Pošto je izneo situaciju stvorenu napadom Nemačke na SSSR i ukazao na objektivne okolnosti pod kojima treba da počne ustanak, nastala je duga, plodna diskusija na osnovu koje je donet zaključak da se izvrši mobilizacija celokupnog partijskog i skojevskog članstva, da se najozbiljnije preduzmu sve mere za skupljanje oružja i municije, da se oformi štab odreda i izabere komandant. Na sastanku je 22. jul određen kao dan kad je trebalo završiti sve pripreme za formiranje odreda. Tomić je insistirao da se taj rok ne menja. Tim povodom je istaknuto da komandant odreda treba da bude ličnost koja je u narodu poznata i popularna, čovek koji može svojim autoritetom doprineti poverenju širokih masa da se dignu na ustanak. Posle izvesne diskusije došlo se do uverenja da bi takve ličnosti mogle biti Mihailo Živić, inženjer, koji je veoma cenjen i u gradu i u selima, i Radoje Krstić iz sela Popine, čestit i popularan seljak. Na kraju je odlučeno da Mirko i ja razgovaramo s predviđenim članovima štaba odreda. Živić i Krstić dali su odmah pristanak s napomenom Živića da je slabog zdravlja i da neće moći izdržati napore ratovanja, a posebno partizanskog. Prihvatali smo njegove razloge kao opravdane i saglasili se da on bude istaknut kao komandant, koji će pružiti od sebe onoliko koliko može, a da mu zamenik bude Miloje Zakić, koji bi vodio operativu odreda. Pomenuli

smo mu Zakića, iako s njim nismo prethodno razgovarali, ali smo smatrali da će Zakić, kao dobar član Partije, prihvati naš predlog.

Kada smo, posle toga, pozvali Zakića i predložili mu da pođe u odred, praktično kao komandant, pokazalo se da se u oceni nismo prevarili jer je on, iako otac troje sitne dece, prihvatio predlog bez pogovora. Odmah posle ovih konsultovanja održan je kraći sastanak OK na kome je Mirko predložio ovakav sastav štaba Rasinskog partizanskog odreda: Mihailo Živić komandat, zamenici Miloje Zakić i Radoje Krstić, a politički komesar Desimir Jovović. S obzirom na veličinu okruga i njegove terenske i političke uslove, bilo je predviđeno formiranje dva dela odreda. Jedan deo bi se formirao u blizini Kruševca i delovao bi na tom terenu, dok bi mu oslonac bio planinski masiv Jastrepcu. Drugi bi se formirao kod Trstenika i dejstvovao bi na Goču i Jastrepцу. Za komandira tog dela odreda predviđen je Radoje Krstić, a za komesara Žika Radovanović. OK je prihvatio ovakav sastav štaba.

Potom smo nastavili pripreme za ustanak. Računalo se i na dobro organizovanu pozadinu. U odred je, u prvom momentu, trebalo da pođu, pored članova Partije komandnog sastava, samo oni članovi Partije koji su svojim dotadašnjim političkim radom pali u oči policiji. Za ostale članove Partije je rešeno da i dalje organizuju pozadinu. Mobilizacija je šire postavljena, tako da se razgovaralo sa svima onima koji su poznati kao rodoljubi. Tako se razgovaralo sa apotekarom Stanojem Atanackovićem, dr Dragićem Vučetićem, advokatom Mikicom Todorovićem i drugima. (Svi su ovi, posle napada na Kruševac, sa još mnogo drugih rodoljuba bili streljani.) Od njih se tražilo da se izjasne za saradnju s nama, bilo odlaskom u odred, bilo aktivnim materijalnim pomaganjem. Naišli smo svuda na dobar odziv koji je bio naročito izrazit među omladinom.

Poseban problem bilo je naoružanje. Zato je partijskim i skojevskim organizacijama bio postavljen kao jedan od najvažnijih zadataka pronalaženje i skupljanje oružja i municije.

I pored najbolje volje i traganja, do oružja se nije dospjelo. Situacija je bila teška — ljude za odred imamo, a oružja takoreći nemamo. Međutim, vreme za formiranje odreda se sve više bližilo. U takvoj situaciji OK je održao sastanak na kome se pokazalo da oružja na terenu stvarno nema, jer nijedna jedinica bivše jugoslovenske vojske nije rasformirana u tom okrugu, a nije bilo nikakvih magacina iz kojih bi narod uzeo oružje. Ipak je odlučeno da se termin formiranja odreda ne pomera, već da se on obrazuje određenog dana sa oružjem koje ćemo dotle ipak nekako prikupiti.

Na zakazano mesto izišlo je 22. jula 1941. godine oko četredesetak drugova. Bilo je to na Beloviću više sela Dedine, u neposrednoj blizini Kruševca. Mihailo Živić i ja došli smo u trenutku kad su se već drugovi po grupama okupljali. Pre svih došao je Miloje Zakić s jednom grupom od 10 — 15 drugova. Odmah smo održali sastanak, prebrojali se i izvršili opšti pregled kako bismo znali s čim raspolaćemo. Posebno nas je interesovalo naoružanje. Jasno se video da je opravdano bilo naše strahovanje u tom pogledu. Bili smo dosta oskudni u oružju. Prvog dana stiglo je svega 2 puške. Drugog dana imali smo još sedam. Pored toga imali smo 3 pištolja i 10 bombi. Računali smo da ćemo s tim naoružanjem moći nabaviti još pušaka. Svaki je imao po ranac, presvlake, a bilo je 5 — 6 šatorskih krila i nešto čebadi. Odmah po formirajući odreda otišao sam u Kruševac na sastanak Okružnog komiteta i tamo referisao o situaciji u vezi sa odredom. Mirko Tomić se interesovao kako je izvršen zadatak. Pored drugova koji su izašli na Belović, za odlazak u odred bilo je spremno još oko 100 drugova i drugarica — omladinaca, ali se došlo do zaključka da novi ljudi ne odlaze u odred dok se ne reši pitanje naoružanja. Isto tako postavilo se pitanje da li da oni drugovi koji su izašli na Belović treba, i pored toga što nemamo dovoljno oružja, da ostanu u odredu, ili pak da se njihov broj smanji. Posle kraće diskusije doneli smo odluku da se oko 20 drugova privremeno vrati kućama na politički rad u pozadini, a ostali da ostanu u odredu, s tim što će se rukovanju oružjem obučiti svi oni koji nisu služili vojsku. Štab odreda je dobio zadatak da što pre dođe do potrebnog oružja.

Okrugni komitet mi je stavio u zadatak da odaberem ljude koji će ostati u odredu kao i one koji će se vratiti da deluju u pozadini. Taj zadatak nije bio nimalo lak. Kako da im kažem da se vrate iz odreda, kad smo ranije toliko govorili da treba da podu u borbu?

Kad sam se vratio u odred, obrazložio sam potrebu i naveo razloge zbog kojih izvestan broj ljudi treba da se privremeno vrati u pozadinu na politički rad. Rekao sam da se javi oni koji dobровoljno pristaju da se vrate. Svi su čutali. Bio sam u teškoj situaciji jer sam morao da ih sam odvajam. Čim sam to počeo, kod boraca se pojavilo jako negodovanje. Odbijali su da se vrate. Nekima su i suze navirale.

Istovremeno je formirana i partizanska četa na trstičkom delu, uglavnom od seljaka iz tog kraja. I ona je imala slabo naoružanje — raspolagala je sa svega tri puške, zbog čega su se seljaci, posle tri dana, vratili kućama. Tako je ova četa prestala da postoji.

Odred je bio formiran od radničke i školske omladine, prosečnom starošću od 20 godina. Svi ti mladići bili su puni borbenog duha i vere u našu pobedu.

Kao što se i računalo, Mihailo Živić se, zbog bolesti, nije nama kretao, tako da je dužnost komandanta praktično preuzeo na sebe Miloje Zakić. Odmah smo prešli na vojnu obuku ljudstva. Omladinci su dobili osnovno znanje u rukovanju puškom, bombom, pištoljem, kao i drugu potrebnu obuku. Formirali smo i partijsku organizaciju u odredu, koja je organizovala politički i vaspitni rad. U to vreme odred se snabdevao hranom i drugim isključivo iz Kruševca. Paralelno s tim štab je pripremao plan akcije. Nabavljeni je i izvesna količina eksploziva za rušenje mosta kod sela Braljina, na pruzi Beograd — Niš. U tome nije bilo nekog većeg iskustva, tako da smo računali da ćemo ga srušiti sa 20 kilograma eksploziva. Međutim, pokazalo se da je ta količina eksploziva nedovoljna, pa smo stoga odlučili da miniramo prugu. Za izvršenje ove diverzije odredili smo jednu desetinu na čelu s Milojem Zakićem. Ta naša akcija, izvedena 8. avgusta, bila je prva akcija odreda i može se reći da je u osnovi uspela, tako da su i pruga i voz bili oštećeni, pa je saobraćaj na toj relaciji bio prekinut 48 časova, što je omelo transport nemačkih trupa i ratnog materijala.

Posle ove akcije odred je krenuo za Jastrebac. Do nas su stizale vesti o snažnom odjeku akcije, posle koje je okupator pojačao obezbeđenja na pruzi i mostovima, kao i ostalim saobraćajnim objektima. Na Jastrebac smo stigli više sela Slatine i tu organizovali vojnički i politički život kao i u prethodnom logoru.

U to vreme išlo se po selima, gde su držane konferencije na kojima su objašnjavani ciljevi naše borbe. Ishrana je bila organizovana na dobrovoljnem davanju seljaka, a ako je ni tada nije bilo dovoljno, kupovali smo je. Paralelno sa aktivnošću odreda i skojevske desetine u Kruševcu bile su aktivne. Bilo je paljenja okupatorske štampe usred dana, rušenja telefonskih stubova, zatim pokušaja paljenja skladišta benzina, kojom prilikom je neprijatelju pao u ruke omladinac Veselin Nikolić, koga su Nemci, posle strašnog mučenja, streljali, a zatim obesili usred grada. Bila je to prva žrtva boraca u pozadini. Posle ovih akcija izvestan broj omladinaca došao je u odred. Među njima su bili i Branko Perišić, sekretar OK SKOJ-a, Velizar Stanković i Pane Đukić Limar, koji su kasnije proglašeni za narodne heroje.

Posle ovih akcija, koje su odjeknule kao poklič i pronele ime partizana širom celog okruga, neprijatelj je počeo da kuje

plan kako bi, još u začetku, ubio ugled partizana, pa je na teren poslao jednu grupu kriminalaca koji su pljačkali, tukli i tiranisali ljudi predstavljajući se kao partizani. Seljaci su nas o tome izvestili, žaleći se na ovu pljačkašku bandu. Odmah smo preduzeli mere i likvidirali je. U sukobu sa ovim banditima pala je i prva naša žrtva u odredu Čazim Mehmedović.

Krajem avgusta je jedna naša desetina izvršila napad na železničku stanicu u selu Dedini, u neposrednoj blizini Kruševca. Tom prilikom je došla do tri puške i izvesne količine municije, kao i nešto novca. Kroz razne druge sitnije akcije, a i razoružavajući razne šumare, finanse i žandarme, odred je povećao svoje naoružanje. Već smo imali 20 pušaka, 4 pištolja i jedan puškomitrailjez »šošu« koji smo, u međuvremenu, dobili od drugova iz pozadine. Tako je odred počeo da preduzima i veće akcije. Jedna od njih je uspešan napad na žandarmerijsku stanicu u Velikom Šiljegovcu, izvršen 30. avgusta pod komandom Miloja Zakića. Žandarmi su bili prinuđeni da se predaju. Zaplenjeno je 10 — 15 pušaka, veća količina municije, čebadi i druge vojničke opreme. Posle ove akcije nismo imali nijednog nenaoružanog borca u odredu. I ova akcija silno je odjeknula na terenu, tako da su žandarmi manjih žandarmerijskih stanica napustili svoja mesta. Neki su otišli u Kruševac, a neki se priključili četničkom odredu majora Keserovića. U to vreme je na župsko-rasinskom terenu major Dragutin Keserović formirao svoj odred, a na stalačkom terenu potpukovnik Milutin Radojević svoj. Tamo su dejstvovali kao samostalne vojvode.

Stara vlast stavila se sa svojim aparatom u službu okupatora, pa je jedan od naših zadataka bio da joj onemogućimo rad rasturanjem opština i paljenjem njihovih arhiva. Odred se u to vreme kretao po terenu i sprečavao da narod daje otkup i zbira plodove za okupatora. Tako smo 15. septembra spalili celokupnu arhivu u opštini Stepoš. Posle ove akcije došli smo prvi put u sukob s Keserovićevim četnicima.

U to vreme pripremali smo se za rušenje železničkog mosta kod sela Čitluka na pruzi Kruševac — Kraljevo. Tako smo 17. septembra minirali most, ali usled nespremnosti i bez iskustva za ovakve diverzije nismo uspeli da ga srušimo, već smo ga samo onesposobili za izvesno vreme za saobraćaj. Ali sukobi s četnicima su učestali. Mi smo se trudili da ne zaoštrevamo odnose s njima, pa smo u tom pravcu preduzeli sve mere kako bismo stvorili jedinstvo svih oružanih grupa na terenu u borbi protiv okupatora. Na toj osnovi došlo je do razgovora s majorom Marinkovićem u Ribarskoj Banji i s »vojvodom od Stalača« potpukovnikom Milutinom Radojevićem. S Marinkovićem sam pregovarao u samoj Banji, ali on nije bio

ni za kakve akcije pre proleća. S Radojevićem je razgovarao Miloje Zakić pri čemu je postignuta saglasnost za saradnju. Preko njega smo nastojali da se na istoj osnovi sporazumemo i sa Keserovićem. Na drugom sastanku s nama Radojević je rekao da je i Keserović, posle izvesnog natezanja, dao pristanak na saradnju. Odmah smo razmotrili koje bismo akcije mogli zajednički izvesti. Prema informacijama dobivenim od OK Kruševac, neprijateljske snage u Kruševcu bile su u to vreme male, pa smo odlučili da napravimo zajednički plan za napad na Kruševac. O svim tim razgovorima i postignutom sporazumu, kao i o planu akcije, upoznali smo OK u Kruševcu. Plan napada je izgledao ovako:

- 1) da se zajednički napad na grad izvrši 25. septembra;
- 2) pre nego što se otpočne s napadom da se izvrše sve pripreme i grad blokira;
- 3) blokadu grada sa zapada i Bagdale da izvrši Keserović i da prilikom blokade onesposobi prugu Kruševac — Kraljevo;
- 4) blokadu grada sa istoka i severa izvršiće Rasinski partizanski odred i odred potpukovnika Radojevića;
- 5) zadatak »vojvode od Stalaća« bio je da onesposobi prugu Stalać — Kruševac.

Sa ovakvim planom složio se i Keserović, pa je odmah izvršio prisilnu široku mobilizaciju ljudstva i to u osnovi bez oružja. Seljaci su pošli sa sekirama i vilama. Koncentraciju svojih snaga Keserović je izvršio u Garskoj šumi. Imao je oko 1 500 ljudi, od kojih pod oružjem oko 350. Sličnu mobilizaciju, ali u manjem obimu, vršio je i »vojvoda od Stalaća«. Došao je sa pedesetak ljudi, od kojih je svega njih dvadeset imalo oružja. Naš odred je izvršio mobilizaciju ljudstva na dobrovoljnoj osnovi. Pozvali smo sve koji su imali puške da podu s nama, dok je bez pušaka bila samo jedna desetina. Bilo nas je oko 80, od kojih je oko 70 bilo naoružano.

Keserović je prekršio sporazum i u napad je krenuo jedan dan ranije. Pošto je zauzeo deo grada, Nemci su se povukli u utvrđene zgrade iz kojih su pružali otpor. Keserovićev prekršaj zajedničkog dogovora iznenadio je i nas i Radojevića. Ipak računajući da će se Keserović zadržati u delu zauzetog grada, mi smo iste noći krenuli i u zoru zauzeli položaje kako je planom bilo predviđeno.

Kad smo bili u blizini grada upitali smo Radojevića da li je onesposobio prugu Stalać — Kruševac, onako kako je sporazumom bilo predviđeno. Odgovorio nam je da ništa u tom smislu nije učinio. Zato smo odmah, čim smo stigli u selo Dedinu, uzeli od čuvara pruge potreban alat, demontirali jedan deo pruge i zauzeli predviđeni položaj, između Obilićeva i

dedinog mosta na Rasini. Jedna naša desetina prebacila se preko mosta da uspostavi vezu s Keserovićevim snagama, dok su drugi ostali na obali Rasine. U to vreme se Keserović sasvim povukao sa svojim snagama iz grada. Desno od nas zauzeo je položaj Radojević sa četnicima, ali nije preduzimao nikakvu akciju već je ostao pasivan. Prethodne noći bio je stigao jedan blindirani voz na železničku stanicu u Kruševcu i čim smo počeli s napadom on je krenuo sa stanice industrijskom prugom u pravcu Obilićeva, kako bi nam zašao za leđa. Međutim, voz je naišao na demontiranu prugu i ispaо iz koloseka. Nemci su i dalje bili u utvrđenim zgradama. Naš odred je praktično ostao usamljen u napadu i posle duže borbe bili smo prinuđeni da se povučemo. Povlačili smo se pod dejstvom nemačke artiljerije. Prilikom napada imali smo dva ranjena, koje smo poneli sobom u pozadinu, gde su ih drugovi prihvatili. U povlačenju smo stigli u selo Mali Šiljegovac. Keserović je tada bio u selu Kaoniku, gde smo se prvi put s njim sastali. Od celokupne svoje prisilno mobilisane vojske jedva je imao oko 150—200 ljudi, dok se ostalo razbežalo.

Sutradan smo održali zajednički sastanak štabova. Keserović je tada obrazložio svoj prevremeni napad time što su se njegova i nemačka patrola sukobile i što su njegovi potčinjeni, bez njegovog znanja, izvršili juriš. On je sve to prikazao kao nedisciplinu, što je potkreplio i primerom da mu je veći broj vojnika napustio položaje u Kruševcu, zbog čega se sa ostatkom morao povući. Ovo njegovo obrazlaganje izgledalo nam je tada ubedljivo. Onda smo diskutovali o daljim akcijama i zaključili da izvršimo napad na Obilićevo kraj Kruševca, kako bismo došli do potrebnog eksploziva i drugog ratnog materijala.

U Obilićevo smo ušli bez ozbiljnijeg otpora. Pošto smo uzeli jednu količinu eksploziva, zahtevali smo da se unište rezervoari benzina. Tu smo došli u sukob s vojvodama Radojevićem i Keserovićem, koji se nisu slagali s tim tvrdeći da će nam taj benzin sutra trebati. U to vreme je Kosta Pećanac napravio sporazum s Nemcima o svom aktivnom učeštu u borbi protiv partizana. Toga dana stiglo je oko 1 000 njegovih četnika u Kruševac. Odmah su se uputili u Obilićevo gde smo se mi tada nalazili. Nismo otvorili vatru jedni na druge. Čim je video Pećančeve četnike Keserović se povukao. Znali smo razlog njegovog izbegavanja da se s njima susretne. Keserović je pre toga bio Pećančev vojvoda. Mi smo s Pećančevim četnicima vodili razgovore, pokušavajući da ih ubedimo u izdajničku ulogu Koste Pećanca i da je njihovo mesto s nama u borbi protiv okupatora. U toku razgovora stupila je u dejstvo nemačka artiljerija i zasula nas vatrom pa smo se povukli ka

brdu Rosulje. Tu, u selu Pasjaku, ponovo smo održali sastanak štabova da bismo napravili plan za dalje akcije. Tom prilikom je konstatovano da bismo lako zauzeli Kruševac da smo imali nešto težeg oružja. U toku sastanka ušao je jedan od Keserovićevih oficira i rekao da ima pouzdano obaveštenje da Juhorski partizanski odred, na čelu s Miloradom Žunićem Badžom,¹ raspolaže sa dva topa. Uzdajući se u njegov iskaz, koji su Keserović i Radojević obezbeđeni prihvatali, odlučili smo da krenemo preko Zapadne Morave da bismo uspostavili kontakt s tim odredom i uz njegovu pomoć izvršili ponovni napad na Kruševac. Krenuli smo ka Mrzenici. Keserović je išao napred sa svojim odredom i u Mrzenici zastao da se odmori. Tom prilikom nije postavio nikakvo obezbeđenje na drumu i pruzi. U trenutku kad je naišao naš odred prošao je jedan voz. Odmah smo zauzeli položaj prema pruzi i drumu. U tom je naišao jedan nemački kamion pun naoružanih vojnika. Pripucali smo na kamion iz pušaka i jednog automata. Šofer je punom brzinom odjurio za Stalač gde je, prema obaveštenju koje smo posle dobili, previjeno 12 do 15 teže ranjenih Nemaca. Posle te akcije Keserović se obratio komandantu Zakiću ovim rečima: »Kako ste to Vaše ljudstvo tako disciplinovali? Posmatrao sam kad su pošli da zauzmu položaj, pa to se ide tako disciplinovano i odvažno. Svaki Vam je čovek samoinicijativan. Više vrede ovih Vaših 60 ljudi nego mojih 200«. Istovremeno se meni obratio vojvoda Radojević s molbom da mu pomognemo da i njegovo ljudstvo disciplinujemo. Taj predlog sam, naravno, odmah prihvatio. Zatim smo prešli preko Zapadne Morave i otišli u selo Šanac, a potom u selo Jasiku. Tamo smo se odmah povezali sa OK i upoznali ga s planom i našim dolaskom na ovaj teren. OK nas je obavestio da im je stigao kurir koji je bio na Juhoru kod Badže. Prema njegovom izveštaju Badža ne raspolaže ni sa kakvim težim oružjem — nemaju topove, te prema tome da ne pravimo nikakve planove u vezi s tim.

Čim smo stigli na drugu obalu Morave, pripucali su na nas četnici Koste Pećanca, koji su na toj strani već bili zauzeli položaje. Posle toga ponovo smo održali zajednički sastanak štabova i nije se sasvim odustalo od ideje da se izvrši ponovni napad na Kruševac. Keserović je dobio zadatak da poruši prugu na delu između Kruševca i Trstenika, a naš odred da poruši most na Mrzenici na pruzi Stalač — Kruševac.

Dok smo s većim delom ljudstva držali položaje na obali Morave, dve naše desetine su 30. septembra otišle u Mrzenicu,

¹ U to vreme u Jastrebačkom odredu nisu znali da je »Badža« bio samo komandir Levačke čete Pomoravskog PO.

gde su porušile jedan manji most. Tu smo ostali u zasedi i čekali nailazak neprijatelja. U tom je naišao teretni voz od Stalača. Zaustavili smo ga, a potom pod punom parom pustili na porušeni most. Malo kasnije stigao je putnički voz od Kruševca. I njega smo zaustavili, istovarili putnike i pod punom parom naterali ga u provaliju. Posle ove akcije, pred samo veče, došlo je oko deset kamiona punih naoružanih Nemaca. Sačekali smo ih puščanom vatrom i malim bombama. Nemci su poiskakali iz kamiona i prešli u protivnapad sa preko 60 automatskih oružja. Nas je bilo svega 25. Nemačka vatra bila je strahovita, ali mi smo imali povoljniji položaj i uspešno smo ih zadržali do noći. Međutim, u tom momentu su nam se četnici Koste Pećanca pojavili iza leđa te smo bili prinuđeni da se povučemo mnogo težim terenom nego što smo predvideli. U toj borbi izgubili smo jednog druga. Posle ove akcije sakupili smo se više manastira Mrzenice, odakle smo nastavili do Šanca gde smo sahranili poginulog druga. Zatim smo otišli u sastav odreda koji se nalazio u selu Srnu.

I četnici majora Keserovića izvršili su svoj zadatak. Oni su na nekoliko desetina metara demontirali prugu i tako je onesposobili. I oni su pod punom parom pustili jednu lokomotivu u pravcu Kruševca, ali je ona prošla kroz stanicu bez sudara.

U vreme našeg zajedničkog delovanja s četnicima, vojvode Keserović i Radojević bili su odvojeni od Pećanca, a još nisu bili uspostavili vezu s Dražom Mihailovićem. Održavali su neke veze s generalom Novakovićem koji je nekako u to vreme stigao iz Šumadije sa svojih 30 — 40 četnika, uglavnom bivših žandarma i finansa. Sreli smo se s njim u selu Srnu, gde su ga Keserović i Radojević radosno dočekali i odmah se stavili pod njegovu komandu. Novakovićeva želja je bila da se i mi stavimo pod njegovu komandu. Služeći se demagogijom, obratio nam se rečima da je on prvi general koji pruža ruku radničkoj klasi i s kojom želi ići do potpune pobeđe. Mi smo ovu njegovu izjavu prihvatali, ali smo ipak odbili da se stavimo pod njegovu komandu. Sutradan smo održali zajedničku sednicu štabova s generalom Novakovićem, koji je govorio u ime svih tri četnička odreda. Razmotrili smo prilike na terenu i snage neprijatelja, pa smo zaključili da mu je stiglo pojačanje u Kruševac i da su to najvećim delom Pećančevi četnici i žandarmi. Konstatovano je zatim da snagama s kojima raspolazemo ne možemo uspešno napasti Kruševac, pa smo od toga odustali. Vrlo važno pitanje koje je trebalo rešiti je bilo da se zauzme određen i čvrst stav prema izdajniku našeg naroda Kosti Pećancu. Svi su se složili da je Pećanac izdajnik, ali kad se

postavilo pitanje da protiv njega treba ići u otvorenu oružanu borbu, kod četnika je nastalo kolebanje pod izgovorom: »Zar da se mi Srbi međusobno tučemo i prolivamo bratsku krv? I on je poznat kao dobar Srbin, prevaren je, on će nam prići« itd. Posle duge i žučne diskusije složili smo se da je Pećanac izdajnik i da naivne i neobaveštene ljude uspeva da mobiliše i uvlači u službu okupatora. Rešili smo zato da upoznamo narod s njegovom izdajničkom ulogom i da u tom duhu izdamo letak koji smo već sutradan sastavili. Međutim, kad je došlo do potpisivanja ovog letka, nastalo je ozbiljno razmimoilaženje. Četnici su hteli da se na letak stavi »kraljeva vojska u otadžbini« što smo kategorički odbili. Posle dužeg natezanja našli smo kompromisno rešenje s kojim se general Novaković složio. Rešili smo da na kraju letka piše: »Narodnooslobodilačka vojska četnika i partizana«. Posle tog našeg sporazuma napisani letak je odmah upućen u Kruševac, gde ga je tehnika OK odštampala i dostavila nam za rasturanje u narodu.

Dok smo se na sastancima s četničkim štabovima često sukobljavali i razmimoilazili, dotle su bорci imali dobre međusobne odnose. Četnici su se rado okupljali oko naših drugova, diskutovali, pevali partizanske pesme. Kod većine četnika-boraca, a naročito onih vojvode Radojevića, bila je omiljena pesma: »Sija, sija zvezda svaka, a najlepše petokraka«. Jedino su se držali postrani bivši žandarmi i finansi.

Kao što se vidi naše zajedničko kretanje imalo je pozitivnih posledica.

Odatle smo svi zajedno krenuli u sela Konjuh i Bela Voda. Tu smo održali konferencije s narodom i zatim krenuli prema Župi. Do Aleksandrovca smo zajedno stigli i odmah ga opkolili. Posle kraćeg pregovaranja s vojvodom Rodom Milosavljevićem koji tada nije bio ni uz Pećanca ni uz Dražu, a Novakovićeva želja je bila da ga veže za sebe, došlo je do sporazuma i mi smo ušli u grad. Tu smo održali zbor na kome su govorili naši ljudi i general Novaković. Posle zbora našem odredu su pristupila 3 mladića. Tu nam se pridružio i vojvoda Roda te smo svi zajedno krenuli u pravcu Trstenika, u čijoj su blizini bile dve partizanske čete kraljevačkog partizanskog odreda »Jova Kursula«, koje su držale zasedu u tesnacu kod Trstenika da bi s te strane zadržale prodor nemačkih snaga u pravcu Kraljeva. Na tom putu vojvoda Roda nas je napustio, takoreći pobegao.

Kad smo stigli u selo Čaire kod Trstenika, general Novaković je izjavio da hoće da ide kod svog starog prijatelja Nikolaja Velimirovića, vladike, koji se nalazio u manastiru Ljubostinji. Mi smo prvenstveno zahtevali da stupimo u vezu sa

operativnim štabom u opsadi Kraljeva i da vidimo da li je potrebno da i mi tamo krenemo. Međutim, general Novaković je po svaku cenu zahtevao da ide kod vladike. Nama je to bilo sumnjivo s obzirom da smo znali kakav je vlačićin stav prema narodnooslobodilačkoj borbi i partizanima, pa smo predlagali da jedan drug iz štaba našeg odreda pođe s generalom Novakovićem. On je to kategorički odbio, izgovarajući se da ide na čisto prijateljsko viđenje. Tako je otišao bez nas, a mi smo u međuvremenu stupili u kontakt sa štabom Kraljevačkog partizanskog odreda, gde nam je rečeno da nismo potrebeni u opsadi Kraljeva. Predložili su nam samo da onemogućimo naplazak neprijateljskih snaga od Niša i Stalača, s tim što bismo rušili prugu u pravcu Stalača i po mogućstvu drum od Niša. U tu svrhu dali su nam četiri avionske bombe. Odmah smo preduzeli sve za izvršenje tog zadatka. General Novaković je stigao od vladike nešto kasnije. Odmah smo mu saopštili poruku drugova koji su opsedali Kraljevo. Novaković o tome nije htio da razgovara. Jednostavno je rekao da jedna vojska mora da ima i jedinstvenu komandu. Ujedno je izjavio da je on taj komandant. On će izdavati naređenja i neće nikog drugog slušati. Odmah je izdao naređenje da se izvrši pokret prema Kraljevu. Tada je došlo do oštrog sukoba među nama, jer smo mu se suprotstavili i rekli da ga ne priznajemo za svog komandanta, pa prema tome odbijamo i njegovo naređenje, a pogotovu takvo koje nije u interesu naše borbe za slobodu. U celoj toj raspravi učestvovali su svi štabovi četničkih vojvoda i naš štab, kao i komandant zasede iz Kraljevačkog odreda. Na tom skupu nastojali smo da ubedimo prisutne članove štabova da u interesu narodnooslobodilačke borbe, kao borci treba da dejstvujemo tamo gde smo potrebni i gde ćemo najviše doprineti toj borbi. Kao što smo videli, operativni štab opsade Kraljeva ocenio je da tamo nismo potrebni i prema tome treba da prihvativimo ono što nam je predloženo, jer ćemo samo na taj način doprineti padu Kraljeva. Razgovor se vodio na otvorenom polju gde su nas slušali i svi borci. Uspeli smo da ih pocepamo. »Vojvoda od Stalača« se solidarisao s nama i odustao da krene sa generalom Novakovićem. Izvestan broj Keserovićih četnika odustao je da pođe s njima. Tako su Novaković i Keserović krenuli ka Kraljevu veoma oslabljeni. U suštini težnja Novakovićeva je bila da umesto Draže dođe on na celo »kraljeve vojske u otadžbini«.

Naš uspeh što smo ih pocepali i brojno dosta oslabili svakako je rezultat našeg uticaja na njihove ljude. Jer, da je Radivojević krenuo s Novakovićem, niko od ljudi iz njegovog odreda ne bi s njim pošao. On je to znao i to je osnovni uzrok što je

odbio naređenje generala Novakovića koga je inače mnogo cenio i priznao za svog pretpostavljenog. Sutradan mi je kao u šali rekao: »Lepo vi vaspitavate moje ljude. Tako ih vaspitavate da su sada više vaši nego moji.«

Te večeri su naš i odred »vojvode od Stalača« pristupili izvršenju prihvaćenih obaveza. Rano ujutru smo, dobijenim bombama, porušili mostić na pruzi Trstenik — Kruševac. Na istoj liniji smo na nekoliko mesta demontirali prugu, a uveče smo demolirali železničku stanicu kod sela Počekovine. Sledеćeg dana, 12. oktobra, napali su nas Nemci i u neravnoj borbi koja je trajala 2—3 sata, nismo pretrpeli nikakve gubitke zahvaljujući našem povoljnijem položaju. Prema informacijama koje smo dobili, Nemci su imali nekoliko težih ranjenika. U ovoj borbi kao i u nizu drugih koje smo vodili drug Zakić se pokazao kao dobar, snalažljiv i odlučan komandant te je uživao veliko poverenje boraca, a to je doprinelo da i odred kao celina bude disciplinovan i vrlo borben.

S tog terena krenuli smo u pravcu Jastrepca. Nastalo je i nevreme s kišom i snegom. U ovakvoj situaciji je »vojvoda od Stalača« izjavio da nemamo uslova za zimsko ratovanje, pa je predložio da se razidemo do proleća, a kad ozeleni da se ponovo sastanemo. Mi smo ovaj predlog kategorički odbili, a on je ostavši pri svom, otišao sa svojim štabom u pravcu Kruševca. Time se definitivno završila naša saradnja s četnicima. Njegovo se ljudstvo kretalo s nama dok nismo stigli do Jastreba, gde su svi izrazili želju da odu samo da obiđu svoje porodice i da će se vratiti. Oni se nisu vratili. S nama su ostala svega dva-tri druga, jedan od Novakovićevih i dva od Radojevićevih četnika.

Na Jastrebac smo stigli 14. oktobra. U međuvremenu je na ovom terenu Kosta Pećanac organizovao svoje četnike uz pomoć dovedenih četnika s drugih terena. Tako je ovde već postojao niz četničkih grupacija, a bile su reorganizovane i žandarmerijske stanice koje su i brojno ojačale. Čak su i zgrade utvrđivane za odbranu. Da bismo razvili političku aktivnost koja je u ovim prilikama bila i te kako neophodna održali smo u selu Petini političku konferenciju. Posle te konferencije napali su nas Pećančevi plaćenici i tom prilikom ranili nam dva druga, koje smo previli i sklonili u Slatinu i Trmčar.

Razmatrajući situaciju na terenu štab odreda je doneo odluku da se energično priđe čišćenju terena od Pećančevih četnika. Tako smo 25. oktobra s dobro pripremljenim planom napali četnike u Petini i Dvoranu. Četnici su se dali u bekstvo u pravcu Kruševca i za sobom ostavili 6 mrtvih i više ranjenih. Ubrzo zatim napali smo i Pećančeve plaćenike u Lomnici, gde

smo ih posle dva sata borbe razbili. Tom prilikom smo zarobili 10 — 15 četnika, dok su se ostali razbežali.

Zbog naše aktivnosti na pruzi Trstenik — Kruševac okupator je, da bi osigurao prugu, otpočeo da iseljava stanovništvo duž pruge Kruševac — Kraljevo.

U međuvremenu je naš odred posvetio veliku pažnju političkom radu na terenu, te je održan niz konferencija po selima. Partijska organizacija u odredu je, pored toga, radila i na organizovanju — tamo gde je za to bilo mogućnosti — takozvanih odbora fonda za pomoć odredu. Za snabdevanje i obaveštajnu službu angažovane su omladina i žene.

Ljudi su nas u selima dobro primali i pomagali, naročito što se tiče ishrane, tako da odred s te strane nije imao problema. Za nas je jedino bio problem sanitetski materijal u kome smo češće oskudevali. U tom pogledu smo se oslanjali uglavnom na pozadinske organizacije iz gradova, dok se za oružje, municiju, odeću i obuću (pored onog što su skupljale i slale pozadinske organizacije) starao uglavnom sam odred, dolazeći do tih stvari raznovrsnom aktivnošću protiv neprijatelja.

Vojno-politička situacija u kruševačkom okrugu postojala je sve teža. Završavajući svoju prvu ofanzivu, neprijatelj je posle povlačenja naših snaga od Kraljeva, Čačka i Užica, razmestio deo snaga po gradovima i drugim važnijim mestima. U samom Kruševcu bile je oko 1 200 — 1 500 nemačkih vojnika. Prema informacijama koje smo tada imali, u okrugu je bilo oko 850 Nedićevih vojnika (žandarma). I četničke snage su se u to vreme brojno povećale. Na Kopaoniku je bio Keserović, na Goču Gordić, u Aleksandrovcu Roda Milosavljević — sve Dražine vojvode. Svaki od njih imao je po nekoliko stotina četnika, a pored toga, postojao je i čitav niz Pećančevih plaćeničkih grupacija. U to vreme su svi četnici bili isti. Svi su nas napadali i sa svima smo se tukli. Uzveši sve to u obzir, imali smo protiv sebe jakog neprijatelja. Pored toga, trebalo je imati u vidu da se neprijatelj mogao brzo prebacivati s terena na teren, jer su i železničke i drumske komunikacije u okrugu bile dosta razvijene. A da bi te komunikacije i obezbedio neprijatelj je držao jake snage s kojima smo mi u to vreme teško izlazili na kraj. Naš odred je tada brojao 60 boraca. Od naoružanja smo imali puške, jedan puškomitrailjer i svaki borac po bombu. S takvim snagama i u takvim uslovima ušli smo u prvu zimu partizanskog ratovanja. Situacija, iako nimalo ružičasta, nije nas ni najmanje pokolebala. Moral boraca bio je na zavidnoj visini, disciplina i borbeni duh besprekorni.

Štabu odreda bila je jasna situacija na terenu. On je ocenio da se preko zime teško možemo održati na terenu Rasine,

s obzirom na jake neprijateljske snage, ali ako budemo uspešno manevrovali, ne držeći se isključivo svog terena, odnosno pozvajući se sa susednim odredima, i ako budemo izvodili razne akcije, sami ili u zajednici s nekim drugim odredom, mogli bismo da se sa uspehom borimo i protiv takvog i tolikog neprijatelja. Na temelju ovih razmatranja, doneli smo odluku da stupimo u dodir s Topličkim partizanskim odredom i da s njim u zajednici dejstvujemo s obe strane Jastrepca. Tako smo se polovinom novembra prebacili u Toplicu i ubrzo došli u dodir s tim odredom. Izradili smo plan za zajednički napad na četnike u Šiljegovcu na području Rasine. Oko 1. decembra prešli smo Jastrebac i napali četnike u Velikom Šiljegovcu. Napad nije bio uspešan jer se škola u kojoj su se nalazili četnici nije mogla osvojiti lakim naoružanjem kakvim smo u to vreme raspolagali. U borbi nam je poginuo jedan drug. Doznavali smo da je bilo više ranjenih četnika, a da li je bilo i poginulih nismo mogli utvrditi. Posle ovog napada vratili smo se u Toplicu.

U međuvremenu smo imali čitav niz sitnijih borbi s četnicima, jer nam je tada bilo svejedno da li su to četnici Koste Pećanca ili Draže Mihailovića.

U jednom napadu vojvode Mike Popovića iz Blaca na Toplički odred četnici su uspeli da zarobe 7—8 naših drugova, među kojima je bilo i ranjenih, i da ih odvedu u Blace. Odmah smo u zajednici sa Topličkim partizanskim odredom izradili plan zajedničkog napada na Blace, gde se sa svojim četnicima bio utvrdio vojvoda Mika Jastreb, kod koga se nalazila i grupa zarobljenih partizana. Napad smo izvršili 5. decembra po danu. Uspeli smo da likvidiramo ovo četničko gnezdo i oslobođimo zarobljene drugove. U borbi je poginuo jedan naš drug, a jedan je ranjen. Tom prilikom zarobili smo oko 80 četnika. Posle ove borbe krenuli smo zajedno za planinu Pasjaču i na Beli kamen. Na Pasjači je OK Niš održao 12. decembra vojno-političko savetovanje s rukovodiocima iz Toplice. Ispred našeg odreda i OK Kruševac prisustvovali smo kao gosti Nedeljko Karaičić Brka i ja. Savetovanje je i nama dosta koristilo za dalji rad. Odmah posle savetovanja sekretar OK Nedeljko Karaičić predložio je da i mi održimo širi sastanak članova Partije i kandidata. Pored ostalih pitanja koja su pretresana posebno smo se zadržali na razmatranju situacije na kruševačkom terenu. Traženo je rešenje kako da se tu zadržimo. Posle duže diskusije zaključili smo da se tu teško možemo duže zadržavati s obzirom na jake neprijateljske snage. Stoga je rešeno da se zadržavamo koliko je potrebno za razbijanje četničkih grupacija kojih je bilo gotovo po svim selima ispod Jastrepca, a u slučaju njihove koncentracije da se manevrujući vratimo u Toplicu. Tako

smo se 17. ili 18. decembra prebacili preko Jastrepca. Planina je bila pokrivena velikim snegom. Uz put smo naišli na duge kolone seoskih kola, koja su vukla drva za nemački garnizon u Kruševcu. Kad smo to videli, zabranili smo seljacima da dalje seku i vuku drva za okupatora. Čim smo stigli na određeni teren, sukobili smo se s četnicima u selu Petini. Brzo smo ih rasterali izuzev nekih zlikovaca koji su se bili smestili u jednu tvrdu kuću. Nastavili smo razračunavanje s četnicima i u nizu sela razoružali njihove grupe. Bilo je to u Naumparima, Lipovcu, Gornjem i Donjem Stepošu.

Drva svučena s Jastrepca, kao i druge sakupljene namirnice, razdelili smo seljacima i zabranili im dalje prikupljanje. Posle ovih akcija Nemci i njihove sluge krenuli su na nas s većim snagama. Mi smo, međutim, manevrujući na terenu, krajem decembra ponovo prešli na područje Toplice.

Desimir JOVOVIĆ ČIĆA

Vidmar Drago: PORUŠENI MOST (linorez)

PRVE AKCIJE

FORMIRANJE ODREDA

Rano u zoru 13. jula 1941. godine okupili smo se na Stražnici nedaleko od sela Prekornice i počeli da organizujemo našu prvu vojničku (gerilsku) jedinicu. Bilo nas je oko trideset ljudi, uglavnom mlađih. Neki su imali puške, neki su bili bez pušaka, a imali smo i jedan puškomitrailjez. Tu je svima saopšteno da će ovoga dana otpočeti oružane borbe protiv okupatora i da je Partija dala direktivu za počinjanje tzv. gerilskih akcija.

Pored objašnjenja situacije, u kojoj se nalazi Jugoslavija, i opšte situacije u svijetu, nametao nam se i jedan od prvih zadataka — vojničko organizovanje odreda, kako smo ga tada nazivali. Odred je kasnije preimenovan u vod, što je u stvari i bio.

Pošto priličan broj okupljenih mladića još nije bio vojnički izvježban — nijesu znali dobro da rukuju oružjem — izvršili smo podjelu naoružanja prema izvježbanosti svakog pojedinca i pristupili izboru starješina. Tada su me izabrali za komandira toga odreda, a Marka Vučkovića za komesara.

Poslije izbora govorio sam pred okupljenim borcima i nekim starijim ljudima koji su u međuvremenu došli da čuju i vide šta to radimo. Tom prilikom sam najprije objasnio šta znači partizansko (gerilsko) ratovanje, podvlačeći da naše jedinice treba da se bore ne samo na svom nego i na svakom drugom terenu gdje se za to ukaže potreba. Konkretno sam rekao da dejstvo toga dana zamišljam na komunikaciji Cetinje — Budva, sljedećeg dana na komunikaciji Cetinje — Rijeka Crnojevića ili Nikšić — Podgorica, a i u drugim krajevima. Zatim sam govorio o tome da će borba dugo trajati, da se rat ne može brzo završiti, da su fašističke snage prilično jake, tako da će trebati duže vreme da se slome i dotuku, i da zato i mi svojom borbom moramo što je moguće više doprinijeti bržem oslobođenju naših naroda i opštoj pobedi nad fašizmom. Pošto je bilo

govora da će se borba završiti za 2—3 mjeseca, naglasio sam da je bolje da svaki koji nije spremjan da se duže vremena bori ne samo ovdje već i u bilo kojem kraju Jugoslavije, borbu i ne počinje. Naime, kružile su vijesti da su Rusi već na granici Jugoslavije, u Rumuniji, da će pomoći stići avionima za nekoliko dana, da će se rat na glavnim frontovima brzo završiti itd. Zbog toga sam osjetio da se neki drugovi nijesu slagali sa mnom naročito u dužini trajanja borbe.

Na kraju sam zahtijevao — pošto su me već izabrali za komandira — da izvršavaju sva moja naređenja i da se od toga momenta moraju smatrati borcima-vojnicima koji će izvršavati svako naređenje i boriti se tamo gdje im se bude naredilo.

Poslije mene je govorio i komesar o političkoj situaciji, o ciljevima naše borbe, o odnosu prema narodu itd.

PRVA AKCIJA

Krećući se prema Obzovici na putu između Cetinja i Budve, naš odred je tačno u 11 časova stigao na komunikaciju. Ispred nas se već nalazila motorizovana italijanska kolona, od nekoliko kamiona, 2—3 tenka i nekoliko minobacača. Pošto nijesmo zauzeli položaj niti organizovali zasjedu, bio sam protiv toga da ovako nepripremljeni stupimo u borbu. Međutim, jedan naš borac je na svoju ruku otvorio vatru na prvog motociklistu koji je išao ispred kolone i na taj način nas primorao da prihvativimo borbu, iako smo bili nepripremljeni i neraspoređeni.

Pošto smo se nalazili samo na jednoj strani ceste, Italijani su poskakali sa kamiona i iskoristili mrtav ugao za sređivanje svojih snaga, a zatim su organizovano krenuli u napad. Poslije otprilike desetak minuta primijetio sam na desnom krilu grupu Italijana kako se kreće prema jednoj uzvišici da bi nam došla u bok. Baš u tom momentu naiđoše dva brata Pero i Dušan Banović sa vjenčanja.¹ Pero mi se obratio otprilike ovim riječima:

¹ Odmah poslije sastanka na Stražnici Dušan i Pero Banović su tražili odobrenje da odu na vjenčanje pa će se odmah vratiti u jedinicu. Njihov otac stari Ivo Banović, predratni kolonista u Bačkoj Topoli, pod pritiskom Hortijevih Mađara koji su palili sela i ubijali ljudi, naročito koloniste, bio je primoran da se vrati na svoje rodno ognjište. Njegov mladi sin Pero poveo je i vjerenicu, čerku jednog Ličanina, takođe koloniste, ali mu je, s obzirom na običaje ovog kraja, bilo nezgodno da se vjenča prije svoga starijeg brata. Zbog toga je odložio vjenčanje dok mu stariji brat Dušan ne nađe djevojku, pa da se jednovremeno ožene. Dušan je našao djevojku u Bajicama, i svadbu su zakazali za 13. jul, ne znajući da će baš toga dana početi borba.

»Evo, druže Ljubo, stigli smo. Danas sam se vjenčao sa drugaricom i sa borbom i, kao što viđiš, s obzirom da smo brzo stigli preča mi je borba nego drugarica«.

Postavio sam mu zadatak da sa dva druga što prije izađe na tu uzvišicu i ne dozvoli Italijanima da je zauzmu. Ali, tek što je tamo stigao, pogodi ga u glavu takoreći prvi metak koji su Italijani ispalili i ostade na mjestu mrtvav. Ta prva i jedina žrtva toga dana teško nas je pogodila ne samo zbog njegovog vjenčanja, nego i zbog toga što se radilo o starom komunisti još od 1937. godine koji bi sigurno mnogo dao u daljim borbama, organizaciji i vođenju ustanka u tom kraju.

U takvoj situaciji morali smo se povući. I dok sam izdavao naređenje za povlačenje, Perov stariji brat Dušan² me je zamolio da mu dozvolim da pođe da izvuče svog mrtvog brata. Pošto su Italijani već bili izašli na uzvišicu na kojoj je Pero poginuo, nijesam mu odobrio i rekao mu da je ranjen onda bi svi ponovo jurišali da ga spasimo, ali pošto je mrtav nema smisla izlagati ostale borce. Poslije našeg povlačenja Italijani su pokupili 6 svojih mrtvih vojnika i jednog oficira — pukovnika. Odnijeli su i mrtvog Pera i sve sahranili u groblju na Cetinju.

REAKCIJA SELJAKA NA NAČIN BORBE

Kad smo odstupili s tog položaja naišli smo na prilično jako negodovanje nekih mještana koji nikako nijesu mogli da shvate takav način borbe. Tom prilikom su nas neki stariji ljudi sasvim dobromanjerno oštro kritikovali, govoreći da su i oni spremni da sa nama sačekaju neprijatelja na bilo kom položaju »pa kome opanci kome obojci«, ali da se nikako ne slažu da se sa položaja odstupa. Zato smo im morali objašnjavati zašto ne smijemo kruto držati nikakve frontove, da je još suviše rano za to, da moramo tražiti onakav način i forme dej-

Kad je uoči ustanka stigla direktiva za ustanak morale su se prekinuti i pripreme za svadbu, ali je trebalo nekako obavijestiti porodicu vjenčice starijeg brata da se svadba neće održati. Zato su dva njihova rođaka u toku noći 12/13. jula upućena u Bajice. Čim su stigli saopštili su ocu djevojke da svatovi neće doći, ali da će tek sjutradan saznati zbog čega. Zato su mu predložili da oni sada povedu djevojku sa sobom. Pošto se posavetovao sa svojim rođacima, otac se saglasio da djevojka pode sa njima. Tako je i ona 13. jula ujutro stigla u selo na vjenčanje. I dok je naš odred kretao prema Obzovici za izvršenje prve akcije, dotle su se Dušan i Pero vjenčali u crkvi. Poslije vjenčanja doveli su svoje drugarice do kuće i ne ulazeći u kući, odmah produžili za nama prema Obzovici.

² Dušan je poginuo 1944. godine na sremskom frontu kao komandanat bataljona.

stava koji će nam omogućiti da sa najmanje gubitaka postig-nemo što veći uspjeh i — što je osnovno — da nanesemo neprijatelju što je moguće više gubitaka.

Uveče smo se na sastanku u Planoj gori kritički osvrnuli na akciju i kritikovali onog druga koji je sam otvorio vatru, kao i neke drugove koji su bez znanja odlazili do svojih kuća i ponovo se vraćali. Ponovo smo se saglasili da je naš odred već oformljena jedinica i da niko ne može na svoju ruku ništa da preduzima niti da se udaljava bez odobrenja. Sastanku je prisustvovao i član OK Niko Vučković koji je iznio kako se zamišljaju dalje oružane borbe, odnosno gerilske akcije u našem kraju.

Sljedećeg dana smo ponovo zauzeli položaj nešto bliže Cetinju. Međutim, toga dana Italijani nisu prolazili tim pravcem, ali smo zato čuli strahovito jaku vatru na komunikaciji Rijeka Crnojevića — Cetinje. U stvari, partizanska zasjeda je sačekala kompletan italijanski bataljon na Košćelama i u noći između 14. i 15. jula primorala ga na predaju. Pošto smo vrlo brzo saznali za taj značajan uspjeh i o zapleni velikih količina ratnog materijala, poslali smo prilično veliki broj drugova, pa i žena, da donesu što više naoružanja. Na taj način smo se dobro snabdjeli bombama, puškomitrailjezima, puškama i municijom.

Kad je 16. jula u naše selo stigla grupa od oko 300 zarobljenih Italijana sa Košćela iskrisnuo je veliki problem kako da ih nanranimo. Išli smo od kuće do kuće i sakupljali hleb, sir i ostalo, ali pri tome nijesmo nailazili na otpor, jer su naši ljudi govorili: »Glavno je da imamo takve uspjehe, a zarobljenici se moraju hraniti«. Tako je i taj problem ubrzo riješen, a sjutradan smo ih uputili u Crmnici, odakle su kasnije pušteni i upućeni prema Baru.

DRUGA USPJEŠNA AKCIJA I NEKI NEDOSTACI ORGANIZACIJE

Mi smo i dalje držali položaje na komunikaciji, ali Italijani više nijesu nailazili iz pravca Cetinja. Međutim, čim sam čuo da se jedna motorizovana kolona fašističkih crnih košulja sa pravca Budve 17. jula u neposrednoj blizini sela Brajića sukobilala sa partizanima iz Crmnice, Brajića i Građana i da se tamo vodi prilično jaka borba, odmah sam im sa 10—15 partizana priskočio u pomoć. Ubrzo poslije toga Italijani su bili potpuno potučeni, tako da je samo jedan dio uspio da se probije i vrati natrag u Budvu. I u ovoj veoma uspješno završenoj borbi, pored mrtvih, ranjenih i zarobljenih Italijana, zaplijenjeno je prilično naoružanja, razne opreme, pa i kamiona. U nekim kamionima su se nalazili naši ljudi — taoci, koje su Itali-

jani postrijeljali čim su partizani na njih opalili prvi metak. Za vrijeme ove borbe prvi put je neprijateljska avijacija bombardovala naše položaje a isto tako i artiljerija sa brodova usidrenih kod Budve.

Možda je u svim ovim borbama najveći nedostatak bio nedovoljna vojnička organizacija, kao i to što se još od prvih dana ustanka nije pristupilo formiranju i stvaranju jačih jedinica i vojničkih komandi, počev od vodova i četa, pa do bataljona i brigada. Ovako su svi ti odredi, vodovi i čete bili nekako rasturenji po raznim položajima, bez dovoljno koordinacije i bez čvršćeg vojničkog rukovođenja iz nekog centra. Zbog toga za čitavo ovo vrijeme nijesam nikome poslao ni jedan izvještaj, jer prosto nijesam znao kome bih ga poslao, pošto pretpostavljeni vojnički štab nije postojao. Eto, to je, po mom mišljenju, bila najveća slabost ustanka u našem kraju. Pa ipak treba nglasiti da je Okružni komitet, koji je u isto vrijeme bio i vojničko i političko rukovodstvo dao direktivu da oružana borba otpočne sa unaprijed formiranim gerilskim odredima. Prema tome, da je oružana borba otpočela onako kako je bila zamisljena, tj. da se postepeno išlo ka opštem ustanku, sigurno je da bi Okružni komitet i vojnički mogao pravilno dirigovati. Međutim, situacija na terenu se još prvog dana potpuno izmijenila — umjesto gerilskih akcija otpočeo je onštenarodni oružani ustank. No, i u toj novostvorenoj situaciji mislim da se na vojnom planu i vojnoj organizaciji moglo nešto više učiniti, makar to bila i potpuno improvizovana vojna rukovodstva po pojedinim sektorima stvorenog fronta. Ali, zbog nedovoljnog iskustva i vrlo kratkog vremena ni ove mjere nijesu bile preduzete.

NEPRAVILNA DIREKTIVA I OSJEKA USTANKA

18. jula dobili smo direktivu da ne napadamo jake italijanske snage koje su nastupale iz Albanije preko Podgorice i Cetinja, s tim da se sve naše jedinice povuku sa komunikacije i da se nekompromitovani vrate svojim kućama. To je, po mome mišljenju — što se tiče terena našeg odreda — potpuno nepravilna direktiva, kao što se uskoro i pokažalo, jer su pod oružjem uglavnom ostali članovi Partije i još nekoliko ljudi najodanijih borbi, dok je najveći broj otisao svojim kućama radi tzv. legalizacije. Sjutradan, 19. jula, stigao je u naše selo kompletan italijanski bataljon i odveo u zarobljeništvo sve što je stigao i našao kod kuće. Na taj način smo za izvjesno vrijeme potpuno izgubili mnoge drugove, tako da je većina njih tek 1943. godine, poslije kapitulacije Italije, nastavila borbu. Pošto se ovaj bataljon zadržao u selu sve do 23. jula, mi smo se za

to vrijeme bili sklonili po grupicama od po 2—3 druga. Za vrije-
me boravka u selu Italijani su obećavali da neće nikome ništa
učiniti ko im se predla, da će puštati ljudi odmah poslije saslu-
šanja i da će kažnjavati samo starješine, odnosno rukovodioce.
Zbog toga je izvjestan broj seljaka, poslije odlaska italijanskog
bataljona, bio mišljenja da mi koji smo ostali treba samo da se
krijemo i da borbu više ne bi trebalo voditi. Pošto sam tih dana,
krajem jula, prilikom jednog noćnog pokreta isčašio nogu, sklo-
nio sam se sa Blažom Vučkovićem u jednu pećinu, na čijem
smo ulazu napravili zaklon, jer nije moglo biti ni govora o
nekom povlačenju ako bi neko naišao. Međutim, selo Prekor-
nica, bez obzira na sve italijanske represalije — paljevine,
maltretiranja i odvođenje ljudi u ropstvo, ostalo je potpuno
na našoj strani. Istina, većina seljaka trenutno je bila protiv
produžetka oružanih akcija iz straha od novih okupatorovih
represalija, pa im u početku nije bilo baš drago što smo se i
danju i noću slobodno kretali po terenu. No, i pored toga, bio
sam potpuno siguran da ni sada niko neće kazati gdje se nala-
zim, iako su neki znali.

Početkom avgusta prisustvovao sam savjetovanju u štabu
Lovćenskog odreda. Vraćajući se sa jednim drugom na svoj
teren, saznali smo da su Italijani došli u Bokovo i da bismo
naišli na jednu njihovu kolonu, ako produžimo pravcem kojim
smo krenuli. Zato smo pošli zaobilaznim pravcem preko sela
Kosijera. U blizini ovog sela naišli smo na grupu naoružanih
seljaka, koji nas upitaše ko smo i kuda idemo. Ali, jedan od
njih, i ne čekajući naš odgovor poče da govori da oni više neće
dozvoliti partizanima da prođu preko njihovog sela, jer bi ga
Italijani zapalili, i da će svakoga razoružati ko tuda nađe. Pošto
sam video da ovaj seljak sasvim ozbiljno govori i da nas neće
pustiti da naoružani prođemo kroz ovo selo, rekao sam im da
idemo da se predamo Italijanima. Na to jedan između njih
dodade: »Ipak vam preporučujem da te puške negdje bacite,
jer će vas strijeljati ako sa njima podete.« Tu sam video koliko
je okupator svojim strašnim represalijama uspio da zaplaši na-
rod, a isto tako i dobrotu naših ljudi kojima nije bilo svejedno
da li će nas Italijani strijeljati ili ne, te nas i savjetuju da saču-
vamo svoje živote.

PONOVNO POVEZIVANJE SA NARODOM I ORGANIZOVANJE VOJNIH JEDINICA

U takvoj situaciji bilo je najvažnije da se ponovo pove-
žemo sa narodom, da ga ponovo pridobijemo za borbu i da
ovoga puta pristupimo čvršćoj vojničkoj organizaciji. Ti zadaci
nijesu bili nimalo laki. Najteže je bilo uvjeriti ljudе da treba

produžiti borbu, jer su nam skoro svuda prigovarali da smo rano počeli i da sada treba čekati neposrednu pomoć od saveznika pa tek onda ponovo početi. Mnogo truda je trebalo da se ovo razbije i da postane ogromnoj većini jasno da mi moramo sami sebe oslobođiti. Trebalo je mnogo rada, mnogo konferencija i razgovora. Sjećam se jedne takve konferencije koja je u to vrijeme održana u Dobrskom Selu (u kući Velike Kavaje) u neposrednoj blizini Cetinja. Na toj konferenciji, kojoj su po red mene, Filipa Bajkovića i Mila Lubarde, prisustvovali još neki drugovi i svi muškarci iz sela, saglasili smo se da se u selu formira vojnička jedinica, s tim da zbog neposredne blizine italijanskih položaja za sada ne izlaze iz sela nego da ostanu i dalje kod svojih kuća dokle im ne javimo kada treba da izađu. Na tom sastanku su određeni komandir čete i komandiri vodova. Međutim, iako je to bilo veoma napredno selo, ipak je izgleda neko javio Italijanima o održavanju konferencije. I dok smo mi negdje poslije pola noći napustili selo, Italijani su ga već u samu zoru bili blokirali. Zatim su upali u sve kuće, uhapsili učitelja Vida Sjekloču koji je na toj konferenciji izabran za komandira, i još neke druge, odveli ih, Sjekloču strijeljali, a Veliku Kavaju, postariju ženu, u čijoj smo kući održavali konferenciju, osudili na 99 godina robije. Međutim, to selo je i dalje u toku čitavog rata potpuno ostalo na našoj strani.

TEŠKE POSLJEDICE NAŠE NEBUDNOSTI

Ovdje ću iznijeti još jedan događaj iz koga će se vidjeti neopreznost naših ljudi i lukavstvo okupatora kojima se tih dana poslužio.

Odmah poslije našeg povlačenja sa komunikacija, Italijani su upali i u selo Brajiće (gdje je 17. jula uništena njihova motorizovana kolona) i potpuno ga spalili, neke ljude internirali, a neke postrijeljali. Tom prilikom su vrlo vješto pronijeli glas kako je sa strijeljanja pobjegao Niko Prentović, kome su, u stvari, dali zadatak da ubije organizatora ustanka u Brajićima. Partijska veza sa ovim selom bio je Ljubo Laličić koji je 13. jula ujutro, zajedno sa Brajićima razoružao žandarmerijsku stanicu, a zatim se vratio u sastav našeg odreda, kome je i pripadao.

Pošto je na vrlo vješt način objašnjavao kako je uspio da pobegne sa strijeljanja izdajnik Prentović je došao do susjednog partizanskog voda u Ljubotinju i prijavio mu se sa željom da ostane u partizanima. Sa sobom je donio pištolj i bombu. Međutim, komandir ovog voda Pero Ćetković³ ga nije

³ Poginuo kod Nevesinja 1943. kao komandant 3. divizije.

primio, jer mu u to nije povjerovao, tim prije što ga niko od njih nije poznavao. Zbog toga ga je uputio Prekorničkom vodu pošto je smatrao da će ovdje sigurnije i lakše provjeriti i njega i njegovu prošlost, pa prema tome i odlučiti da li da se primi u partizane ili ne. Međutim, ni u ovom vodu nije preduzeto nikakvo provjeravanje niti mu je oduzeto oružje, tako da je vrlo brzo mogao da izvrši svoju prljavu misiju.

Sjutradan, 31. oktobra 1941. kad je jedna grupa partizana iz Prekorničkog voda otišla u šumu da nabere drva za loženje vatre i kad je zbog toga u svojoj blizini ostavila puške, Prentović je iskoristio priliku, uzeo jednu od ostavljenih pušaka (pošto svoje nije imao) i jednim metkom ubio Ljuba Laličića, člana Partije, koji je istovremeno bio partijska veza sa selom Brajićem. Drugim metkom ranio je najbližeg partizana Marka Vučkovića, a zatim je bacio svoju bombu i viknuo: Italijani! Zbog prilično guste šume partizani su stvarno povjerovali da se radi o iznenadnom nailasku Italijana, uzeli su puške i počeli odstupati, dok je Marko Laličić na leđima ponio mrtvog Ljuba Laličića da ga Italijani ne bi našli. U tom momentu Prentović je počeo da bježi i u bježanju je naišao na Niku Rolovića, sekretara Mjesnog komiteta Partije za Bar, koji se bio zadržao kod ovog voda na putu za svoj teren. Ne znajući ko je Prentović i šta je uradio, Rolović nije ništa ni preduzeo. Prentović je i to iskoristio, prišao mu, ubio ga sa nekoliko metaka iz svog pištolja, uzeo njegov pištolj i pobjegao Italijanima u tvrđavu u selo Brajiće.

Taj događaj je teško pogodio sve borce i čitav narod ovoga kraja, jer su oba ubijena druga bila neobično omiljena, pogotovo Niko Rolović koji je bio neobično popularan u narodu. Kad sam sjutradan stigao iz štaba Lovćenskog odreda, pri prolazu kroz selo, pozvao me je stari Pero N. Vučković⁴ da malo porazgovaramo. Počeo mi je sa strašnom gorčinom pričati o tome slučaju i završio da bi više volio da je poginuo njegov sin (koji je bio tu) nego Niko Rolović.⁵

Ovaj nemio događaj poslužio je i nama i čitavom odredu kao pouka, jer ga je i Glavni štab za Crnu Goru iznio kao primjer nebudnosti, ukazujući pri tom da se ubuduće mora biti daleko oprezniji i budniji prema neprijatelju i njegovim raznim formama dejstva koje može preduzeti.

⁴ Umro je u toku rata od posljedica ranjavanja.

⁵ Citava porodica Niku Rolovića — otac, majka i brat — izginula je u narodnooslobodilačkoj borbi. Stari Nikov otac Tomo, prilikom odstupanja iz Crne Gore, iznemogao i bolestan, u toku jedne borbe sa Nijemcima negdje na Treskavici, ne mogavši da ide dalje, sa dva posljednja metka ubio je sebe i svoju ženu.

Kao što sam već istakao, naš osnovni zadatak u ovom kratkom periodu neposredno poslije ustanka bio je da prikupimo sve ljudi koji nijesu odvedeni u zarobljeništvo i da organizujemo vojničke jedinice, počev od voda do bataljona, tim prije što se već tada formira štab Lovćenskog odreda, koji je imao šest bataljona. Takva vojna organizacija je sasvim odgovarala uslovima koji su stvoreni i rekao bih da bi se borba i akcije vjerovatno odvijali daleko drukčije da je takva organizacija postojala i u samom ustanku, s obzirom na neobično dobru političku pripremu naroda. Mi smo naročito intenzivnim političkim radom Partije do te mjere ponovo povratili samopouzdanje kod naroda da je vrlo brzo ponovno postao jedinstven i spremjan za produženje borbe. Stvorili smo slobodnu teritoriju, izabrali narodnooslobodilačke odbore i organizovali narodnu vlast koja je imala svestran uticaj da je čak i svakom pojedincu, koji je trebalo da ide sa te teritorije, davala naše propusnice. Omladina, i muško i žensko čak i oni najmlađi, bili su toliko aktivni da su nam pružali ogromnu pomoć. Bili su neprekidno na stražama i u patrolama, a vršili su osmatranja i izviđanja tako da smo u svako doba znali i dobro pratili kretanje Italijana. Pored toga, na tom terenu je već bio formiran bataljon »Bajo Pivljanin«, koji je kasnije preimenovan u bataljon »13. juli«.

U to vrijeme vršili smo vojničke akcije diverzantskog karaktera, kao na primjer: rušenje komunikacija, telefonskih i telegrafskih linija, prepadi na Cetinje, Rijeku Crnojevića, sjede na putu Cetinje — Budva (ovdje smo jednom prilikom u autobusu zarobili jednog italijanskog majora sa još nekoliko vojnika) i sl. Ostalo vrijeme je bilo uglavnom iskorišćeno za vojničko organizovanje jedinica, njihovu vojničku i političku obuku i za pripreme za odlučnije borbe posle zime.

Ljubo VUČKOVIĆ

DOBROVOLJCI

Rat je izbio u nedelju ujutru, a prvi dobrovoljci oputovali su već u nedelju uveče.

Naša grupa je nameravala da oputuje sledećeg dana, u ponedeljak uveče.

Okupili smo se na ljubljanskoj železničkoj stanici. Lokomotiva je, sva »zadihana«, izbacila u vazduh visok snop iskri, krenula i povukla za sobom niz vagona. Zamračena Ljubljana oprostila se od nas čutke i smrknuto.

Iako je već bilo rano proleće, pa je hladnoća još štipala kroz tanku odeću, u vozu smo se brzo zagrejali. Ništa se nije video jer su vagoni bili neosvetljeni, ali nam je zato sluh bio utoliko napregnutiji. I sam položaj u kome smo se našli, kao i sva naša čula, jasno su nam kazivala da nás je u vagonu mnogo, mnogo više nego što je to obično. Stajao sam u gužvi i jedva disao. Ruka mog suseda s desne strane nije mirovala ni trenutka — stalno se otresala, izvlačila iz tesnog zagrljaja, pa tražila maramicu po džepu, onda opet svom snagom gurala nazad, ka bokovima. Na drugoj strani, opet, stajao je neko ko je bio viši od mene. Stajao je nepomično — ko zna o čemu je razmišljao — a moja kolena upadala su u njegove široke listove na nogama. Ispred mene su se isprečila nečija velika, široka leđa sa pljosnatim rancem u kome su bile — to sam osećao svojim grudima — kutije od konzervi, nekakva boca i velika vekna hleba, već sva spoljoštena.

Oko sebe nisam poznavao nikoga. Veljko je stajao nešto dalje od mene, između vrata od kupea, a ja sam bio bliže ulaznim vratima. Još na početku vožnje, da bi nam bilo lakše, pozvali smo jedan drugog, a onda smo bili, ni sam ne znam koliko, udaljeni mislima, iako smo u stvari bili jedan od drugog na svega dva metra.

Da čovek zaspi pod takvim okolnostima nije bilo ni govora. Istina, u početku su me zgnječena tela nekako i držala, iako sam čak malo i odigao noge od zemlje, ali masa nije mogla da miruje. Neko se stalno trudio da uhvati malo svežeg vazduha i da proširi prostor oko sebe. Oni koji su uspeli da se prograju do prozora, stigli su da ih otvore, ali svež vazduh koji je dolazio spolja, za tren oka je nestajao u grozdovima glava.

I sam voz je išao neizrecivo sporo. Izgledalo mi je kao da lokomotiva neprekidno pipa pred sobom da bi se uverila da li je pruga sigurna i da li su šine dovoljno jake. Možda je i naređeno da se obazrivo vozi zbog eventualno minirane pruge ili nečeg sličnog, a možda se i sam vozovođa plašio brze vožnje zbog prevelikog tovara. Pa da je bilo samo to. Stalno se zaustavljao, i to ne samo na stanicama nego čak i na otvorenoj pruzi. Te noći, izgleda, nijedan signal na čitavoj pruzi do Novog Mesta nije bio postavljen na »slobodno«. Svi su bili zatvoreni i kod svakog smo čekali. I sam vozovođa, držeći se uputstava, a možda i pod utiskom rata, mirno je zaustavljao voz kod svakog signala i bez onog iznenadnog zvižduka lokomotive strpljivo čekao da se iznad njega pokrenu oni dosadni crveni signali...

Grupa načičkana oko mene čutala je. Gotovo bez reči. Negde na drugom kraju vagona bilo je neko društvanje koje se kikotalo i stalno zbijalo neke šale. Naprezao sam se da bar nešto uhvatim od njihovog dobrog raspoloženja, ali uzalud. Drmusanje vagona i vijugaste šine stvarale su tako neopisivu buku da nisam uspevao da razlikujem reči — do mene su dopirali samo gromoglasan smeh i neki nerazgovetni glasovi.

Među nama je još najgovorljiviji bio onaj sa veknom u rancu. Zapravo on je jedini i govorio dok smo svi ostali čutali. Ali i sve njegove reči i misli vrtele su se samo oko žalosnog dela našeg putovanja. Na primer, govorio je ovako: »Ala će to biti gulaš kad nam sad dolete avioni...« Nama su odmah sve misli bile upravljene na opasnost na koju je ranije zaista malo ko pomišljao. Momak je u svojim monologima raspolagao izvensnom tehnikom — kao da je zaista htio da budemo u stanju nekakve stalne napregnutosti zbog opasnosti koje su nam pretile. Kroz nekih pola sata, kad je izračunao da smo svi detaljno razmislili o tome što nam je ranije rekao, predstavljujući sebi kako će to izgledati ako nas avioni zaista budu bombardovali, izjavio je (baš u trenutku dok smo prelazili preko nekakvog mosta ili vijadukta): »Ako se ovo sruši, neće niko od nas ostati čitav...« Tako nam je opet poveo misli, ovoga puta pravo u vodu. Mašta je činila svoje i mi smo već razmišljali o tome šta ćemo raditi ako taj most zaista pod nama popusti i kad budemo počeli da tonemo. Kad nam se mašta dovoljno nahranila sli-

kama polomljenih vagona i krhotina u vodi, izmešanim sa ostacima tela nas dobrovoljaca, mladić nam je njavio opet novu stvar. Izjavio je: »Možda je pruga minirana.« Kroz moždane vijuge ponovo su nam se smenjivale predstave o tome kako će to izgledati kad zbog eksplozije budemo leteli u vazduh. Ali, pomisao na novu opasnost i na sva sledeća prorokovanja ovog druga ispred mene, više nisu imala onakvog efekta kao ona prva upozorenja. Štaviše, kad je zaustio ono o miniranoj pruzi neko se i nasmejao, jer je stvar uistinu bila više smešna nego tragična. Kad se kroz neki sat opet javio kako na nas kao vreba smrt na svakom koraku, svi su se nasmejali. Otada su nam prorokova upozorenja postala samo još loša šala.

Misljam da mi imena stanica nigde na slovenačkoj zemlji nisu ostala tako urezana u sećanju — i to tačno po redosledu — kao stanice od Ljubljane do Novog Mesta. Iako niko nije silazio, niti ko mogao ući u voz, konduktori su kod svakog vagona izvukivali nazine stanica, kao da su se bojali da će neko otići dalje nego što je potrebno. Gde i kako su se vozili konduktori bilo nam je zagonetno, jer nijednog od njih nije bilo u vagonu i isto tako niko nije ni izlazio iz njega. Verovatno da su se u toku vožnje stisnuli negde na stepenicama, podvili noge i tako provodili vreme od stanice do stanice, a kod svakog zastajkivanja skakali na zemlju da protegle ukočene udove.

Vozili smo se čitavu noć. Kad je počelo svitati — nad Krkom je ležala retka izmaglica, tako da se voda pod njom sva crna svetlucala kao mastilo — stigli smo u Novo Mesto. Neko nam je rekao da izademo. Sišli smo iz vagona i počeli da se protežemo. Rano jutro nas nije umilo i nekako smo se teško budili iz one odrvenjenosti, lica su nam bila izmenjena, neispavana, sivopepeljasta ...

Na stanicu su nas primili oficiri mesnog štaba, a čekali su nas i prijatelji iz Slovenskog kluba, koji su došli još prethodnog dana. Tome smo se obradovali jer je izgledalo da je stvar organizovana. Drugovi iz Slovenskog kluba su nam rekli da idemo u gimnaziju u Novo Mesto, gde će nas verovatno još istoga dana naoružati i dati nam uniforme.

Otišli smo u gimnaziju na obali iznad Krke. U njoj je vrvelo od samih dobrovoljaca. Slovenski klub je imao posebnu prostoriju. U njoj je bio okupljen već čitav niz poznanika: Ludvik Rapuša iz Prekmurja bio nam je starešina, jer je on već odslužio kadrovski rok i imao, kako se to kaže, potrebna iskustva. Njegov pomoćnik bio je Peter Peterlin. Taj je bio jedan od vrlo retkih kojih je imao uniformu. Naime, i on je isto tako već bio odslužio vojsku. Pored njih tu su bili još Fric Novak, čini mi se da je on obavljaо u Slovenskom klubu kome-

sarske poslove, zatim Jože Verlič, Kostja Nahtigal, Nace Sever, Jane Subić, Saša Luzar, Mirko Tušek, Marjan Vesenjak, Milan Puc, Petar Ziža, Lojze Korzika, Savo Vrtačnik, Stane Bajuk, Peter Mišica, Lev Skapin, Bojan Polak, Tonček Žerjal, Milan Česnik, Cveto Močnik, Borut Furlan, Nikolaj Pirnat, Milan Biber, Jože Japelj, Rado Kogoj, Marjan Tepina i drugi. Pomešali smo se među sobom i otpoceli da pretresamo novosti. Drugovi koji su još prethodnog dana doputovali u Novo Mesto pricали su nam o svom putovanju. Njihova vožnja je bila mnogo brža i prijatnija. Odvezli su se iz Ljubljane prihčno kasno. Citave nedeљe su se javljali komandi grada Ljubljane kao dobrovoljci, ali komanda im nije odgovarača. Stajali su oko belgijske kasarne i čekali da osorni oficiri nešto preduzmu. Najzad su im saopštili da se uveče okupe na stanici. Najpre je bilo odlučeno da dobrovoljci odu u Kočevje, gde bi bili kao ravnoteža previše drskim »Kocevarima«, koji su odmah posle izbijanja rata javno pokazivali svoju privrženost nemackom Rajhu. Bilo je dogovorenno da se u Kočevju, tom udaljenom garnizonu, temeljno obućimo za borbu, jer većina nas još nikada nije imala pusku u rukama.

Predstavnik Partije, koji je imao veze sa drugovima iz Slovenskog kluba — izgleda da je za to bio tada određen Aleš Bebler — poručio je dobrovoljcima da komunisti i skojevci odu iz Kočevja u šume, gde će se obrazovati partizanske jedinice, ako Nemci prodru u Kočevje ili ako se vojna jedinica bude rasula. Međutim, komanda je kasnije izmenila svoju odluku. Dobrovoljci su otišli u Novo Mesto.

Drugovi su nedelju popodne u Ljubljani temeljito iskoristili za propagandu po partijskoj liniji. Radio je stalno pozivao mlade ljude da se kao dobrovoljci jave najbližim vojnim jedinicama i zato je sva Ljubljana govorila o dobrovoljcima. Skojevci iz Slovenskog kluba širili su propagandu putem svojih poznanstava i vršili pritisak na ostale političke grupe na Univerzitetu, pozivajući ih da i oni idu u dobrovoljce. U nedelju popodne, pre nego što su otputovali u Novo Mesto, šezdeset studenata-skojevaca su manifestovali ljubljanskim ulicama, pevali Internacionalu, Marseljezu, puntarsku »Nabrusimo kose« i »Bilečanku« i s harmonikom i razvijenim zastavama pozivali u dobrovoljce, na odbranu domovine od fašističke navale. Njihov primer je zaista urodio najlepšim plodovima, jer je u toku tri dana stiglo u Novo Mesto nekoliko hiljada dobrovoljaca. Među njima bilo je i nacionalista, ljotićevaca, klerikalaca, pa čak i »stražara«. Ta šarena družina zajedno sa komunistima, skojevcima i levo orijentisanim mladićima, sačinjavala je snažnu dobrovoljačku grupu u kojoj se nisu nalazili samo studenti

već i mlađi radnici, seoski mlađići i ostali. Mnogo su pozivani u dobrovoljce i Primorci koji su živeli u Ljubljani i drugim mestima. Skoro svi mlađi Primorci koji nisu bili jugoslovenski vojni obveznici stupali su u redove dobrovoljaca. No, tom pozivu se nije odazvala samo Ljubljana. Slično je bilo i u Celju, Mariboru, Kranju, Novom Mestu i drugim mestima.

Akcija koju je tada začela Komunistička partija žnjela je bogate plodove, ali — kako će pokazati kasniji događaji — sav trud je bio uzaludan.

Radničko-seljačke bataljone — rekla je tada Partija — obrazuju dobrovoljci na čelu sa skojevskim jezgrom... Bilo je rečeno da će se ti bataljoni boriti pod skojevskom komandom, samo što će redovna vojska dati oružje. Tako bi išli u borbu pod zajedničkom vojničkom komandom, rame uz rame sa redovnim vojnim jedinicama.

Kad su kasno u noć uoči ponedeljka stigli prvi dobrovoljci u Novo Mesto, u komandi grada za njih nije bilo ništa pripremljeno. Dežurni oficir im je predlagao da čekaju do jutra. Ali, ni ujutru nije bilo ni uniformi ni oružja. Oficiri su odveli mlađiće u gimnaziju, vojnici su dovukli u nju slamu i razmestili je po učionicama, gde je trebalo da dobrovoljci čekaju dalja uputstva. Skojevska grupa je odmah potražila vezu sa Partijom preko Nike Šiliha, koji je već tada bio beočug u partijskom lancu. Šilih im je savetovao da podu na zatvore i da oslobole političke zatvorenike. Mlađići su se počeli za to pripremati, ali sud je u međuvremenu, na pritisak Partije, već pustio političke zatvorenike iz zatvora.

Čitavog dana dobrovoljci su pristizali u Novo Mesto. Sledećeg jutra došla je naša grupa. Gimnazija se brzo napunila. Novo Mesto je potpuno izmenilo svoj izgled i postalo pravi vojni logor. Razume se da je najveći vrvež bio u gimnaziji. Slama je prekrivala sve hodnike i sobe. Slama nas je zatim pratila za čitavo vreme naše dobrovoljačke »odiseje«, sve do Zagreba. Namirnice koje smo bili poneli, pojeli smo. Neko je organizovao kod porodica u Novom Mestu tople obroke hrane jedanput dnevno. U sećanju mi je ostao tesan stan na prvom spratu, pretrpan starim nameštajem, koji je nekako čudno delovao na čoveka. Sećam se starijeg čoveka sa neobičnom, okruglogom kapicom na glavi koju uopšte nije skidao.

Kao i ostali tako sam se i ja ošišao u Novom Mestu do glave, da mi kosa ne bi smetala u vršenju vojničke službe i da bi mi šajkača bolje ležala na glavi, kako sam mislio. Ali, ni šajkačama, niti uniformama, niti puškama nigde ni traga. Uzalud smo zahtevali oružje, uzalud slali delegacije u komandu mesta.

Položaj se ni u sredu nije izmenio.

Sirili su se sve određeniji glasovi da Nemci prodiru u Sloveniju, da su već u Mariboru, da se kreću ka Zagrebu, da su upali u Srbiju. Neprestano su se ponavljale vesti o bombardovanom Beogradu. Ali, mladalački naivni, mi smo se još uvek nadali da će ih naša vojska zaustaviti, da ćemo u tome ubrzati i mi doći do izražaja i da ćemo u borbi pokazati svoju patriotsku svest.

U sredu se u Novom Mestu nije ništa izmenilo, samo što se tada prvi put moglo čuti da je vojska u rasulu. Na osnovu tih govorkanja sastalo se političko vođstvo Slovenskog kluba i to u gimnazijskom klozetu. Trebalо je razgovarati na što skrivenijem mestu... Skojevce je obavestila Partija da je jugoslovenska vojska zaista u rasulu i da se zato treba dogovoriti šta dalje da se radi. Sastanku u klozetu prisustvovali su Fric Novak, Saša Luzar, Tonček Žerjal, Nace Sever i Saša Cvahte. Naime, tada je već komanda grada Novog Mesta saopštila da uveče putujemo za Zagreb i da će nas tamo naoružati. Čutljivi oficiri su tvrdili da ćemo u Zagrebu štititi grad od kapitulacije, jer je u Zagrebu snažna Pavelićeva propaganda.

Ali, zašto nas ne naoružaju već u Novom Mestu, zašto nas ostavljaju da sedimo skrštenih ruku, zašto nas ne obučavaju? — pitali smo se stalno, mada na ta pitanja nije bilo odgovora.

Na sastanku političkog vođstva Slovenskog kluba bilo je konstatovano da je akcija Partije i Slovenskog kluba u pogledu mobilizacije dobrovoljaca postigla veliki uspeh. Prijavio se ogroman broj mlađih ljudi. Uprkos tome što je stvar postala jasna, pa su neki komunisti zbog očigledne kapitulacije vojske već napustili dobrovoljce i Novo Mesto i otišli na drugi rad, vođstvo je odlučilo da Slovenski klub najpre ode u Zagreb, jer će tamo ići i masa koja je zbog akcije Slovenskog kluba došla u Novo Mesto. O analizi položaja i odluci usvojenoj na sastanku mi smo saznali tek kasnije.

Vožnja do Zagreba ostala mi je u maglovitijem sećanju nego vožnja od Ljubljane do Novog Mesta. Na tom putu bilo je dovoljno vagona, a išao je i veći broj vozova. Vožnju sam prespavao. Za trenutak me je trglo iz sna vikanje u Karlovcu, ali odmah sam se ponovo zavukao u slamu i zadremao. U sedam časova bili smo u Zagrebu. Rasporedili smo se u kolonu po četiri i na čelo velike i duge kolone stali su zastavnici i harmonikaši, pa smo uz pesmu koračali zagrebačkim ulicama.

Zagreb nas je primio smrknuto. Našu udarnu pesmu slušale su samo gluve ulice. Roletne na prozorima bile su spuštene, prozorska krila zatvorena, vrata zaključana. Ponegde bi se na ponekom prozoru ukazalo neko radoznašo lice, pa se

odmah brzo uklanjalo. Po svim kućama videli smo ispisano ŽAP — Živeo Ante Pavelić. Frankovci su temeljito pripremili Zagreb za novu »nezavisnu« državu.

Znali smo da je u Zagrebu snažna antijugoslovenska propaganda, znali smo da je položaj u njemu sve pre nego ružičast, ali da ćemo doživeti tako hladan prijem — to zaista nismo očekivali. Hladne ulice, hladni pogledi, hladna atmosfera.

Umarširali smo u kasarnu. Vojničke zgrade usred grada, okružene sa svih strana visokim zidom, s velikim dvorištem u sredini, bile su življe nego grad. Odmah po dolasku vojnici su nam pričali da su u toku noći u kasarni eksplodirale tri paklene mašine koje su postavili frankovci. U dvorištu su bile raspoređene vojne jedinice, oficiri su leteli tamo-amo, a među četama bilo je i nekoliko četničkih odreda sa crnim šubarama.

Rasporedili smo se po sobama. Slovenski klub je otisao na treći sprat u jednu od kasarni. Odmah posle našeg dolaska Žerjal je otisao u grad da uhvati vezu sa zagrebačkom partiskom organizacijom. Ali, nije se vratio. Uzalud smo ga čekali.

U kasarni smo naišli i na četicu Mariborčana, članova Slovenskog kluba. Bili su u uniformama i naoružani. Dakle, mariborska komanda je bila darežljivija. Sa zavišću smo ih gledali i probali njihove kape.

Šetao sam po kasarni i zastao u sobi gde je četa novoobučenih vojnika čekala da ih odvedu na bojište. Sedeli su na zemlji i dvojica su se kockala. Igra je postajala sve vatrenija. Počeli su se svađati oko dva dinara. Očigledno da jedan nije pravilno igrao. Svađa je postajala sve žučnija. Na kraju su dograbili za bajonete i sigurno bi se dohvatali da baš u tom trenutku nije odnekud dotrčao sitan oficir i dreknuo komandu. Za tren oka svađa je bila zaboravljena, vojnici su brzo uprtili svoje rančeve, pokupili puške i već potrčali u dvorište na zbor, a odатle kroz veliku kapiju u grad.

Jedinica za jedinicom odlazila je iz kasarne. Niko nam nije kazivao kuda hitaju, kakav je položaj u gradu, šta će biti s nama — svako nas je tešio: pričekajte!

Oko deset časova, kad je dvorište bilo već gotovo ispržnjeno, dovezao se kroz kapiju jedan pukovnik divovskog stasa, iskočio iz automobila i potrčao prema grupi oficira. U jednoj ruci je držao šlem, u drugoj pištolj, a znoj mu je lio sa čela. Sav ljutit počeo je pričati kako se automobilom vozio prema stanici kad ga je na ulici zaustavila grupa naoružanih ljudi i pozvala da se odmah vrati u kasarnu jer će ga inače na licu mesta ubiti. Neko od oficira ga je zapitao: »Pa zašto nisi pucao, kad eto imaš pištolj u ruci?« Pukovnik mu je sav zaduhan odgovorio: »Jest, pa da me ubiju!«

Taj razgovor mi je zvučao nekako čudno, ali tih dana su se dešavale tako čudne stvari da ni razgovor oficira nije ostavio na mene neki dublji utisak.

Ugledah Rapušu kako žuri preko kasarnskog kruga. Rekao mi je da je stiglo naređenje da se mora odmah sa grupom oficira probiti do železničke stanice i тамо zauzeti oklopni voz koji će svakog trenutka krenuti iz Zagreba prema Sisku. Sta će biti s nama nije znao da mi kaže, a ni zašto se tako žuri. Tako smo ostali bez komandanta. Rapuša je otrčao na kraj dvorišta gde se okupljala grupa oficira. Opkolili su nekog generala koji se popeo na stolicu i govorio. Zbog daljine nisam razumeo šta govori. Snažno je klicao kralju, Jugoslaviji itd. Oficiri su mu odgovorili i odmah svi poskakali u oklopna vozila i otišli. Kako smo kasnije doznali, srećno su se ukrcali u oklopni voz i odvezli. Međutim, daleko ipak nisu stigli. Već u blizini Zagreba pruga je bila razrušena i тамо je ostao i oklopni voz.

Ostali smo gotovo sami. Čuli smo prve glasove da su Nemci već u Zagrebu, da će nas svakog trenutka zarobiti, ali ponovo nam je bilo rečeno da čekamo i mi smo čekali.

Tada je Fric Novak pozvao sve članove Slovenskog kluba u kasarnu. Vođstvo kluba je odlučilo da se sami naoružamo. Ali, već je bilo prekasno! Pretražili smo kasarnu, prevrtali slamu, ali nigde nije bilo nikakvog oružja. Žalosni smo se vratili na treći sprat. Tada je neko povikao: »Nemci!« Sa prozora se vrlo dobro videla ulica. Po njoj su jurili veliki kamioni, prekriveni crnim ceradama. Između njih su jurili motocikli sa prikolicama na kojima su bili laki mitraljezi, koji su se mirno ljudjuškali na oprugama, kao da uljudno klimaju levo i desno. Odjednom su sve ulice bile pune ljudi. Jedni su mahali i klicali Nemcima, drugi su ih posmatrali, treći žalosno sagli glave. Gledali smo nemačku kolonu i razmišljali: a šta sad? Šta će sad biti s nama? Šta da radimo? Jugoslovenskog oficira nije više bilo nijednog... Ostali smo sami.

Tada je odjeknuo pucanj, zrno je razbilo staklo i zarilo se u tavanici. Neko je povikao: »Lezite!« Odmah smo se bacili na zemlju. Onih nekoliko Mariborčana koji su imali puške počeli su ih repetirati i pripremati se za gađanje, ali neko je kriknuo: »Ne! Ne gađajte! Za tren oka će nas pogušiti!«

Obazrivo smo se privukli prozorima. Opazili smo kako su u kasarnu ušli neki otvoreni mali automobili sa naoružanim civilima u smeđim narodnim nošnjama. U dvorištu je počela vika i dreka. Naoružani ljudi su nas pozvali da se odmah svi okupimo u dvorištu. Dobrovoljci su počeli da izlaze kroz vrata i da se postrojavaju ispred razbesnelih ustaša. Slovenski klub je ostao pod Petrovom komandom u sobi. Rečeno je bilo da ostanemo zajedno i da organizovamo pregovaramo o našoj sud-

bini. U ime cele grupe sišli su u dvorište Peterlin, Novak i Sever. Kroz prozor smo videli kako su ustaški vojnici nešto živo i odlučno dokazivali našim poslanicima. Kad su se posle toga naši poslanici vratili natrag, rekli su nam da odmah moramo svi u dvorište. Sa zebnjom smo se spustili niz stepenice i stali u vrstu. Pritrčao nam je sitan ustaša s malom lovačkom puškom i izmahivao s njom ispred naših noseva. Bio je pijan. Vređao nas je: »Aha, dobrovoljci, aha!« kao da je htio reći: Sad ste mi dopali šaka, samo na to sam čekao... Pri tom je značajno klimao glavom i mahao puškom.

Tu i tamo bi se začuo poneki pucanj, a mi smo stajali i čekali.

Tako se žalosno završilo naše dobrovoljstvo.

»Sve što imate od vojničkog neka svaki položi ispred sebe!« začula se komanda.

»Najpre oružje!« — odjeknule su zapovesti.

Nekoliko skrivenih revolvera izbilo je na svetlost dana. Ponovo se začu naređenje:

»Ovamo sve što je vojničko!«

Nisam imao ništa. Dva-tri vojnička čebeta, dve-tri manjerke, opasač i slične stvari ljudi su polako slagali ispred sebe.

Zatim je počeo lični pretres. Pregledali su nam džepove, kapute i mantile, prevrnuli sadržinu ranaca. Onda je usledilo novo naređenje:

»Oni koji imaju uniforme neka se svuku!«

Za tren oka su oni koji su bili u uniformama stajali u redu samo u košuljama i gaćama. Zatim su morali skinuti i cipele. Kad su pokupili sve što je bilo državno i kad se džandrljivi ustaša izvikao na nas, došao je neki starešina. Svi su mu ukazivali veliko poštovanje. Stao je ispred nas i otprilike nam rekao ovo:

»Jugoslavije više nema. Ostala je samo nezavisna, slobodna Hrvatska, koja je samostalna država. Ništa vam se neće desiti. Za dvadeset i četiri časa morate napustiti Hrvatsku. Ako se ko protivi, teško njemu!

Rat je završen. Sloveniju su zauzeli Italijani i Nemci. A sad idite najkraćim putem kući!«

Zatim nam je okrenuo leđa i nastavio razgovor sa svojim drugovima. Stražari oko nas odmah su postali prijatelji. Tog trenutka u nama se nešto srušilo. Sada smo uvideli da je sve bilo badava, da je kraj.

Iz kasarne smo odlazili poslednji. Kakav bedan kraj! Dok smo se gurali oko kapije, ispred njih je stajao jugoslovenski oficir — učinio mi se nekako zaboravljenim — sa prepunim naručjem novog novca. Taj novac je važio još mesecima i me-

secima. Nudio nam je čitave omote banknota, gurao nam ih u naručja, ali niko nije ni pogledao u novac, niko nije htio da ga uzme, jer su se svakom u glavi rojile druge misli, brige i razočaranje.

Napolju se talasala masa. Ali, ta masa nije bila samo radoznaia i raspojasana — bila je i borbena. Gledali su nas kao da jedva čekaju da im dopadnemo šaka i vikali: »Gledajte ih! Dobrovoljci! Oni hoće rat!« i pružali su ruke za nama.

Imao sam sreće da me nisu dograbili kao što su to učinili sa toliko drugih. Brzo sam se izvukao iz gužve. Ubrzo su i ostali bili iza mene. Neki su bili i krvavi, masa ih je tukla, neki su bili bez mantila i kaputa, neki bez ranaca ... Sada nam je bilo jasno da ne smemo ići zajedno.

Sa Jožom i Veljkom sam odmah skrenuo u sporedne ulice, samo da bismo što pre otišli iz Zagreba. Primetili smo da su se neki ljudi okretali za nama, drugi su pokazivali na nas i vikali: »Gledajte ih!« Tek posle nekog vremena utvrdili smo da ih draže naši ranci i da ih oni upozoravaju da smo dobrovrijci. Obazrivo smo ih skinuli s leđa i gurnuli pod kapute. Sad smo bili mirni.

Cesta prema Savi bila je živa. Po njoj su išli kamioni i automobili i koračalo mnoštvo ljudi. Naročito je bilo mnogo jugoslovenskih vojnika sa prevrnutim šajkačama — videla im se bela ivica — što je bio znak da su se predali.

Što smo se više približavali Savi, sve manje je bilo ljudi na cesti. Dostigli smo grupicu naših drugova. Rekli su nam da je s druge strane Save naša vojska i da na svaki način moramo preko reke. Tamo se vode borbe. I zaista, tu i tamo bi se čuo poneki topovski pucanj i štektanje mitraljeza. Sada smo opet imali nekakav cilj pred sobom. Preći preko Save! Sva dodatašnja iskustva s vojskom nisu nas gotovo nimalo opametila. Bili smo ubeđeni da će opet sve biti dobro kad budemo među svojima, među vojnicima u bataljonu. Opet je zasvetlucala iskrica nadanja da ćemo biti od koristi.

Ali, preći preko reke nije bilo tako jednostavno. Što smo se više približavali Savi — postepeno se počeo hvatati i sumrak — to su sve glasniji bili pucnji i sve više smo susretali nemačke vojnike i vozila. Najzad smo ugledali most na Savi. Pred njim je stajalo nekoliko nemačkih vojnika sa šlemovima, dok je cev mitraljeza bila okrenuta ka drugoj strani reke.

Sporim koracima uputili smo se prema stražarima. Ali, napravili smo svega nekoliko koraka. Jedan od stražara se okreuo prema nama, podigao ruku i uzviknuo: »Stoj! Ni koraka više!« Zatim nam je objasnio da ne možemo preko mosta, da su oko reke borbe i da danas nema od prelaza ništa — ni tu ni igde.

Pogledali smo uz i niz reku i svugde ugledali grupice vojnika koji su čuvali stražu na obali reke.

Najzad, sad nam je zaista bilo sasvim svejedno da li ćemo preći Savu danas ili sutra, ali nas je pritiskivalo ono upozorenje ustaša s kojim su nas oterali iz kasarne: »Za dvadeset i četiri časa morate napustiti Hrvatsku!«

Okrenuli smo se prema Zagrebu i posle nekog vremena skrenuli u neke travnjake.

Spustila se noć. Prenočište smo potražili na nekom senjaku. Po merdevinama smo se popeli na slamu, gde smo već zatekli nekoliko izbeglica. Odmah sam zaspao i uopšte me nije zabrinjavalo kako ću doći kući. U toku noći su me bezbroj puta budili novi dobrovoljci koji su po merdevinama stizali do nas.

Iz čvrstog sna me je trgla osorna komanda. Sav dremovan skočio sam na noge i ugledao na vrh merdevina s puškom i bajonetom naoružanog pijanog čoveka, koji nas je promuklim glasom pozivao da odmah siđemo sa senjaka. Grozni izgled pijanog naoružanog čoveka dopunjavao je njegov krvavi bajonet. Ko zna gde ga je okrvavio? Nestrpljivo nas je gurao pored sebe niz merdevine. Dole nas je čekalo još nekoliko naoružanih ljudi — pripadnika narodne straže. Onaj gore je bajonetom izbo celo seno da se neko nije sakrio, pa tek onda se i on spustio za nama. Sad su nas svi zajedno zagledali, smeiali nam se, psovali nas i vređali.

Onda su nas postavili uza zid. Odnekud su došla dvojica sa mitraljezom. Postavili su ga ispred nas, nešto baratali oko njega, stavili redenik i okrenuli prema nama. Izgledalo je da će nas postreljati. Jedan od naših drugova, Branko, počeo je da ih moli. Rekao im je da nismo dobrovoljci, da su nas mobilisali, da smo bili prinuđeni, da nas je pozvao radio. Molio ih je da nas puste da se vratimo svojim kućama. Razume se, njegovo moljakanje imalo je baš suprotan efekat od onoga koji je očekivao. Jedan od njih mu je priskočio i opalio dva snažna šamara oko ušiju da je odmah učutao.

Naoblačilo se. Niski oblaci su se spustili nad Zagrebom i počele su da padaju pahuljice. U dvorište su stalno dovodili sve nove i nove dobrovoljce. Lovili su ih po senjacima, kozolcima, krčmama i travnjacima i grupa je postajala sve veća i veća.

Sad, kad nas je bilo sve više, odlaknulo nam je. Računali smo da neće biti ništa loše. Onda su odnekud došle žene. Žene stražara oko nas.

One su bile još gore od stražara. Stalno su se zaletale u nas, pljuvale nas, kidale nam rance s leđa, skidale nam kapute i ponovo se povlačile. Najzad ih je neko ipak oterao.

S novim dobrovoljcima pristizali su i novi stražari.

Na kraju su doveli i naše mariborske drugove, koji su izgledali više nego žalosno u pozajmljenim kaputima, ispod kojih je virilo samo donje rublje. Sad je počeo da veje sneg i neprijatan vetar je zavijao oko uglova i podizao slamu.

Tek u deset časova neko je došao i rekao da nas oteraju u Zagreb. U koloni po dvojica otišli smo iz ovog dvorišta. Bilo nas je već preko stotinu i stražari su nas opkolili sa svih strana.

Stigli smo u grad. Tu su nas strpali u neko ograđeno dvorište. Sneg je vejao već sasvim gusto. Opet su došle neke žene i počele da kidaju sa nas odeću i opet je naišao neko ko ih je oterao od nas. Usred te gužve odjednom je nastala tišina — dovezao se nov funkcioner i zainteresovao se šta je s nama. Doznao je da smo dobrovoljci. Brzo je izveo zaključak da smo zavedeni što smo tako išli u vojsku, kao što su išli i hrvatski sinovi, znači da smo morali ići i da time nismo učinili nikakav zločin. Sad smo već počeli lakše da dišemo. I ovaj nam je držao govor, rekao iste stvari kao i onaj prethodnog dana, s tom razlikom što je ovaj govorio više pesnički nadahnuto. Na kraju nam je rekao da idemo kući i da kažemo susedima Slovencima da je Hrvatska slobodna, da je tu slobodu izvojevala i da i Slovenci treba da je izvojuju, ako žele da je imaju.

Sada smo se i mi osmelili i ojunačili. Močnik se toliko ohrabrio da je odgovorio da i mi sami želimo kući, ali da nam to ne polazi za rukom. Zaustavljuju nas i ne puštaju nas preko Save. Funkcioner nam je odgovorio da nas preko Save ne puštaju zbog borbi koje se vode, ali da odemo nešto severnije, prema Krapini i da pokušamo tamo.

»Rat — rekao je on — biće ubrzo završen.«

Tada ga je Močnik zamolio u ime cele grupe da nam dâ neku propusnicu ili nešto slično, da bi nas njihova narodna straža pustila da odemo iz zemlje.

Funkcioner je napisao listić, potpisao se, izvukao iz džepa štambilj i udario pečat. Močnik je uzeo dokumenat i odmah smo pohitali iz dvorišta.

Sada smo zaključili da treba da idemo kućama zajedno, organizovano, da se ne razdvajamo i delimo na grupice.

Do Savskog mosta nije bilo nikakvih komplikacija. Istina, ustaške patrole su nas stalno zaustavljale, ali propusnica je imala čarobnu moć. Tako su nas propuštali dalje, a Nemci se tada nisu mnogo ni interesovali za nas.

Savski most je još uvek bio pod stražom te nismo mogli preko njega. Zato smo se okrenuli na desno. Stigli smo u prvo selo. Na ulici je bilo mnogo ljudi. Gledali su nas, neki sa simpatijama, neki postrance. Neko je uzviknuo: »Dobrovoljci!«

Oni koji su išli napred, u zbijenoj grupi, prošli su srećno kroz selo, ali su zato oni koji su zaostajali dobili pošteno po leđima, od pijanih pripadnika narodne straže.

To nam se tako dešavalo više puta. Zato smo još bolje zibili naše redove. Ali, mladići su bili umorni, već drugi dan nisu ništa jeli, a iza njih je već bio pređen dug put. Svuda gde god smo hteli da skrenemo prema zapadu, nailazili smo na Nemce. Najzad smo ipak uspeli da izbegnemo dosadne zasede i da skrenemo preko travnjaka prema Sloveniji. Reka Krapina nam je presekla put. Sneg je prestao da pada. S vremena na vreme zasijalo bi i sunce. Reka je bila blatna i duboka, mosta nije bilo. Da je pregazimo — ni pomisliti. Vodostaj je zbog kiša bio još veći nego obično. Neko je pronašao jedan veliki čamac, pola potopljen u vodu, a pola na obali. Udruženim snagama smo ga okrenuli i pomoću velike motke spustili niz reku. Čamac je mogao da primi samo petoricu ljudi.

Dugo je potrajalo dok smo se svi prebacili na drugu stranu. Sada nas put nije više vodio kroz sela, pa smo skrenuli u šume. Saša mi je pričao kako je proveo noć. U nekoj gostionici su se našla njih četvorica i sela kod nekih dalmatinskih studenata koji su bukvalno plakali zbog nesrećne sudbine Jugoslavije. Ujutru su ih, isto kao i nas, sasvim rano podigli »narodni stražari« i počeli da im prete puškama. Ali, ta gostionica se nalazila u radničkom naselju. Kad su radnici primetili šta hoće ove patroldžije sa studentima, okupili su se, napali patrolu kamenjem i tako oslobođili mladiće. Međutim, njihova sloboda nije bila dugog veka. Naime, kad su sišli na put, naišli su na drugu patrolu koja ih je doterala kod nas.

U blizini Sutle izašli smo na put. Sad nas je brinulo samo još to kako će biti na mostu preko Sutle. Ako i tamo bude tako kao što je bilo do sada, onda ćemo teško preći graničnu rečicu. Ali, imali smo sreće. Na mostu je čuvao stražu mlad seljak koji se na nas ljubazno osmehivao. Imao sam osećaj da se više on plaši nas nego mi njega.

Kad smo prešli most, tek onda smo pošteno odahnuli. Sad smo kod kuće — tešili smo se.

Prvi seljak na kojeg smo naišli na slovenačkoj zemlji rekao nam je da će voz svakog trenutka krenuti iz Dobove. Razume se da smo pohitali na stanicu u Dobovi koliko su nas noge nosile. Međutim, na stanicu nas je čekalo najveće razočaranje čitave naše »odiseje«. Voz je bio pun Slovenaca, vojnika, čije su jedinice kapitulirale i sada su se vraćali svojim kućama. Oni su se hajkali oko stočnih vagona i čekali da voz pođe. Još nismo čestito ni stigli na stanicu, već su se iz svih vagona okomili na nas. Svaki je dograbio najbližu stvar koja mu je bila pri ruci i uz divljačku viku poleteo prema nama — jer i za

njih smo bili dobrovoljci koji hoće rat. Opet smo se razbežali, a sad nas je još pritiskivalo i duboko razočaranje, jer tako nešto na slovenačkoj zemlji nismo očekivali.

Sad mi je bilo dosta društva! Odlučio sam da sam nastavim put. Krenuo sam na drugu stranu, prema Globokom kod Brežica, gde sam imao školskog druga Marjana Tominca. Činilo mi se da će biti bolje ako malo pričekam i krenem za Ljubljano tek kroz nekoliko dana, kad više ne bude toliko navale na voz, ili da ostanem kod školskog druga, pa da se onda pešice vratim kući.

Dakle, pođoh na put. Putem sam nailazio na tragove borbe: ovde spaljen automobil, tamo prevrnut motor, dalje jedva pokriven grob, ugljenisana zgrada i slično. Uveče sam stigao na cilj. Školskog druga sam zatekao kod kuće. Imao je pušku i s bratom je čuvao imanje, jer su se noću po toj okolini vrzimali pljačkaši. Kod njega sam ostao u subotu i nedelju. Zakopali smo tri puške na đubrište. Našli smo ih na putevima oko imanja jer su ih vojnici bacali, da ih neprijatelj ne bi zatekao sa oružjem.

U nedelju popodne odvezli smo se u Sevnici. Činilo mi se da je sigurnije ako uđem u voz u Sevnici. Pred stanicom smo udvostručili opreznost. Ali, bojazan je bila suvišna. Mirno sam seo u voz i bez ikakvih komplikacija stigao u Ljubljano. Kad sam posle sedam dana ponovo koračao ljubljanskim ulicama na satu je bila ponoć.

Ulice su bile zapuštene i svugde su visili veliki plakati sa potpisom italijanskog generala, koji su pozivali ljudе na predaju oružja, lojalnost, miran život i slično.

Janez VIPOTNIK

IZ USTANIČKIH DANA NA ROMANIJI, JAHORINI I KOD KALINOVIKA

U drugoj polovini aprila 1941. godine, poslije borbe sa Nijemcima na Mrkonjić-Gradu, gdje je dački bataljon bivše jugoslovenske vojske iz Maribora bio razbijen, vratio sam se u svoj rodni kraj — na Romaniju. Grujo Novaković, koji je sa mnom služio u dačkom bataljonu i bio u borbi kod Mrkonjića, već je bio stigao na Romaniju. Bili smo vrlo srećni kad smo se našli, jer sam pretpostavljao da je poginuo, a to isto je i on mislio za mene.

Na Romaniji smo tih dana zatekli Nijemce koji su se sa jednom četom i vodom konjanika stacionirali na Sokolcu. Obezbjedivali su komunikaciju Sarajevo — Sokolac — Vlase-nica, i uspostavili ustašku vlast na cijelom području Romanije — u Sokolcu, Mokrom, Žljebovima, Han-Pijesku, Knežini, Prači, Palama i Rogatici — reorganizujući bivše žandarmerijske i uspostavljajući ustaške postaje. Njemačke konjičke patrole su iz Sokolca preko dana izlazile u sela na Romaniji i tražile oružje, a uveče se vraćale. Pomoću ustaša su pokušavali da zastraše seljake da predaju oružje, ali je to bilo bez rezultata. Mora kapitulacije pritiskivala je slobodarski narod ovog kraja.

Narod je u vrijeme kapitulacije — baš na Romaniji i njenim cestama — video svu bijedu dotadašnjeg režima čiji su vlastodršci bez naroda i vojske, u automobilima i sa opljačkanom narodnom imovinom sramno bježali iz zemlje, unoseći u narod paniku veličanjem njemačke snage, i bacanjem krivice za neupjeh na muslimane i Hrvate. Tih dana ljudi Romanije su govorili »Bježe i nose sram, stid i izdajstvo sa sobom ...« A njihovi sinovi, koji su se naoružani vraćali sa svih strana kao vojnici, krili su oružje jer su bili duboko uvjereni da ovo neće ovako dugo ostati, i da će oružje zatrebati! Narod je tako mi-

slio, a takva je bila i direktiva Komunističke partije koja je preko svoje organizacije na Romaniji vršila pripreme za nadne okršaje.

Partijska organizacija na Romaniji i Glasincu je postojala i djelovala i prije rata. Iako malobrojna, ona je svojom aktivnošću još u predratnom periodu, u radu, prije svega, sa seoskom omladinom, stekla veliki broj simpatizera. U većini sela imala je po nekoliko omladinaca preko kojih je vršila vaspitni uticaj. Seoske tradicionalne sastanke, sijela i druge skupove komunisti i njihovi simpatizeri su koristili za razobličavanje izdajničke politike režima koji je iz dana u dan uvlačio zemlju u kandže fašizma. Svaki zbor na Glasincu koji je organizovao režim bio je razbijen, a govornici su bježali sa njega. Tako je partijska organizacija na Romaniji stekla veliki ugled i uticaj u narodu, a njeni članovi: Danilo Đokić, Grujo Novaković, Mirko Borovčanin, Milanko Vitomir, Svetozar Kosorić, Ragib Džindo, Mujo Hodžić, Janko Jolović i ostali — poštovanje i povjerenje ljudi cijelog ovog kraja.

Ti isti drugovi su i sada, ovih teških aprilske dana, među svojim narodom. Svaki je na svom području djelovao sproveđeni liniju Partije — prikupljanje, sakrivanje i čuvanje oružja i municije, pripremanje narodnih masa za borbu i objašnjavanje perspektive te borbe.

U prvoj polovini maja partijska organizacija je održala sastanak u blizini sela Krnija. Sastankom je rukovodio, koliko se sjećam, Mirko Borovčanin, seljak iz Borovca. Sastanku su prisustvovali Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić i Pavle Goranin iz Sarajeva. Razmatrano je stanje pušaka, bombi, municije, eksploziva i ostale opreme: gdje se nalaze, u kojim selima i kod kojih ljudi. Zaključeno je da se razobličava propaganda okupatora i ustaša o tome da se oružje ne može držati sakriveno, jer Nijemci navodno raspolažu spravama pomoću kojih mogu otkriti gdje se oružje nalazi. Naime, bilo je pojedinih lakovjernih seljaka koji su toj propagandi nasjedali. S obzirom da je okupator već počeo da odvodi ljudi na kuluk za opravku ceste preko Romanije, odlučeno je da se i ta akcija razbije, te da se objasni ljudima da će ta cesta služiti okupatorovim motorizovanim kolonama koje će njome prolaziti da uništavaju našu zemlju i siju smrt.

Veleposjednik sa Krama, u blizini Han-Pijeska, zvan Cigoje, postao je glavni stožernik koji je objedinjavao sve ustaške posade na Romaniji. Ovaj sluga okupatora je u početku bio organizator svih okupatorskih zločinačkih akcija u ovome kraju, pa je odlučeno da se raskrinkava u narodu.

Poslije ovoga sastanka aktivnost komunista se odvijala u smislu donesenih zaključaka. Kontakti sa ljudima su se odvijali isključivo noću i u velikoj tajnosti. Na Romaniji je u očima okupatora bilo sve mirno. Po selima se uveče nigdje nije moglo vidjeti svjetlo. Izgledalo je kao da sve mirno i pokorno spava, a u stvari komšija sa komšijom, otac sa sinom, brat sa bratom, selo sa selom se došaptavalo, obavještavalo, pripremalo.

Na širem području Romanije je naseljen pretežno srpski živalj, izmiješan po selima sa muslimanskim. U ovim prvim danima, i pored okupatorske i ustaške propagande, nije bilo međusobnih pokolja kao u drugim krajevima. Partijska organizacija je preko svojih ljudi — Ragiba Džinda, Muja Hodžića i ostalih — isticala da okupator donosi sa sobom zlo i Srbima i muslimanima podjednako i na taj način razbijala propagandu da je došlo vrijeme da se svete muslimani Srbima i obratno. No, uskoro su okupator i njegov sluga stožernik Cigoje sa ustašama počeli čas u jednom, čas u drugom selu da progone, hapse i odvode u nepoznatom pravcu pojedine viđenije ljudi iz ovoga kraja. Nevjerovatnom brzinom bi se saznao za svako nasilje neprijatelja. Uhvatili danas ovog, sutra onog domaćina, odveli ga sa ognjišta, strijeljali ga, ostala sitna ucvijeljena djeca i sl.

Zlodjela tuđina i njegovih pomagača u Vlasenici, Rogatici i Foči dopirala su do ušiju naroda na Romaniji. To je kod naroda izazivalo mržnju i gnjev prema tuđinu i njegovim slugama i stvaralo želju za osvetom i slobodom. Zato narod ovoga kraja, koji inače ima velike tradicije vjekovne borbe za slobodu protiv tuđina, i sada pod rukovodstvom komunista počinje da zbijaju svoje redove.

SASTANAK U SELU BOROVCU I ODLUKA ZA USTANAK

Julska noć nadvila se nad Romanijom. Krenuo sam sa Grujom Novakovićem iz neposredne blizine Sokolca preko Glasinačkog polja »ovog ljeta nepokošenog« prema selu Borovcu, na sastanak komunista Romanije i Glasinaca. Tiho i nečujno gazili smo nabujalu i vlažnu travu, obučeni u seoske romanijske nošnje. Išli smo jedan pored drugog ka ostalim drugovima sa kojima ćemo se naći u jednom šumarku iznad sela Borovca. Iako je noć bila tamna, nismo lutali jer smo poznavali odranije to mjesto. Tamo smo češće odlazili kod Mirka Borovčanina na razgovor. Stigli smo na ugovorenou mjesto. U noći smo nečujno stiskali ruku jedan drugom. Tu su bili članovi partijske organizacije Mirko Borovčanin, Danilo Đokić,

Aleksa Ećimović, Milanko Vitomir i drugi. Sastanku je prisustvovao i Pavle Goranin i još trojica drugova koje nisam do tada poznavao. Bili su to Slaviša Vajner, Oskar Danon i Obrad, svi iz Sarajeva, poslati od Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu na Romaniju za dizanje ustanka.

Na sastanku je razmotreno stanje izvršenih priprema i konstatovano da je sve spremno i orno za okršaj. Zakazan je dan (21. jul) za početak akcije na planini Romaniji u rejonu Varage — Postjan polje. Dogovoreni su znaci pri dolasku na zborno mjesto (tri puta: grrr, grrr, grrr) i određeni skriveni pravci kojim treba da pristižu ljudi. Svaki od komunista i simpatizera je trebalo da dovede po jednu grupu prvih ustanika. Na ovom sastanku je Slaviši Vajneru dato i konspirativno ime Čića, a Pavlu Goraninu — Ilija. Ova dva imena, tada prvi put šapatom izgovorena među malom grupom drugova u selu Borovcu, u narednih nekoliko dana, sa prvim pucnjima ustanika na Romaniji, postaće poznata među borcima Romanijanskog partizanskog odreda kao imena hrabrog komandanta Čiče i komesara Ilijе.

Pošto je sastanak završen, drugovi su donijeli za Čiču seosko odijelo da se presvuče. Nastao je mali problem koji je rešavan kroz šalu i smijeh. Naime, Čića je bio krupna i stasita figura, a doneseno odijelo iako je bilo veliko, Čića je sa teškom mukom obukao, naročito pelengaće koje smo morali napokon rasjeći oko koljena da bi ih obukao. Pošto se Čića obukao, Mirko Borovčanin dobaci: »Pogledaj ga, kad ga ljudi vide, mišliće da je Pero Zuban! I to mi je ustanik!« (Pero Zuban je seljak iz Knežine, po liku i visini nalik na Čiču.)

Iza pola noći smo se razišli svaki na svoj zadatak, da bismo se 21. jula 1941. u ranu zoru na zakazanom mjestu pod borovima i jelama ponovo sastali.

Vraćajući se sa jednog sastanka iz sela Mandra sa Marjom i Aleksom Ećimović, put nas je vodio mimo sela Odžak, gdje je živio seljak musliman Memiš Vrabac. U njega nismo bili sigurni, pa smo se krijući provlačili pored njegove kuće. Taman smo mislili da nas nije niko primijetio, kad začusmo Memišov glas: »Ej drugovi, zar se krijete od mene! I ja sam sa vama i srcem i dušom!« Kasnije su i on i njegova djeca bili sa nama. Memiš je dajući svoj život zaista dokazao da je i srcem i dušom sa nama.

U noći uoči 21. jula iz štale Boje Čizme pošao sam sa Grujom Novakovićem prema selu Krnija gdje je trebalo da se sastanemo sa braćom Dragom i Jovom Janković i sa njima produžimo na zborno mjesto. Poznavali smo dobro kuću Jankovića, ali smo jedva poslije nekoliko sati lutanja stigli. Noć je

bila neopisivo mrkla. Kiša je lila »kao iz kabla«. Jedino kad bi se svjetlost od sijevanja pojavila, nastojali bismo da se orijentisemo gdje smo i kuda idemo. Pokisli do gole kože, najzad smo zakucali na vrata, gdje su nas u neosvijetljenoj seoskoj kući već očekivali: starica Milica, stari Aleksa sa trojicom svojih sinova — Jovanom, Dragom i Milanom. Jovo i Drago, raniye obavijesteni da će ići sa nama, bili su spremni. Starica nam je brzo našla novu presvlaku i pitala jesmo li gladni. Za časak se izgubila sa svijećom i šibicom u ruci dok smo se mi sa Jovom i Dragom dogovarali kojim ćemo najkraćim i najskrivenijim putem krenuti. Stara nam je donijela dva sata meda, kajmaka i hljeba govoreći: »Prizalogajte, djeco! Čuvala sam ovo za ovaj dan, bog zna kako će vam poslije biti kad zametnete kavgu s dušmaninom.« Na brzinu smo jeli jer nam se žurilo, — noć je odmicala. »Drago, Jovo, uzeste li one bombe? Neka vam bude sretno, djeco! Šta da vam drugo majka kaže u ovaj suđeni čas« — bile su riječi majke koja je ispraćala sinove u borbu. Noć je bila i dalje mrkla, kiša je i dalje lila, sjevalo je i grmjelo, a naša mala kolona od četiri druga kretala se da bi se u zoru 21. jula slila u veću kolonu boraca — ustanika ovoga kraja — »na Romaniji visokoga visa, gdje no Čića vojnike popisa, sve junake mlade partizane, druga Tita borce odabrate«.

PRVA ORUŽANA AKCIJA

U Varagama — Postjen polje, zbornom mjestu, toga dana formiran je štab Romanijskog partizanskog odreda za čijeg je komandanta određen Slaviša Vajner Čića, a za komesara Pavle Goranin Ilija. Formirane su prve partizanske grupe od pridošlih seljaka — ustanika i određeni komandiri tih grupa. Ovdje je štab odreda odlučio da se izvedu prve akcije i to da se napadne žandarmerijska stanica u selu Žljebovi, na drumu između Sokolca i Han-Pijeska i zgrada opštine u Sokolovićima, zatim da se istovremeno poruše telegrafske i telefonske veze prema Sarajevu, Rogatici i Han-Pijesku. Ove akcije su izvedene u noći između 1. i 2. avgusta. Jedna grupa pod rukovodstvom Čića napala je Žljebove, a druga, pod rukovodstvom komesara Ilije, Sokoloviće. Bio sam sa Čičinom grupom u akciji na Žljebovima. U ovoj grupi bio je pored ostalih i Jovo Janković, sin stare Milice. Njegova je bomba oglasila napad na usnule žandarme Žljebovske. Kasarna je te noći bila sva demolirana, a sutradan ovdje više nije bilo ustaškog uporišta. Opština u Sokolovićima je zauzeta, a ustaški spisi i tek napabirčeni zakoni — spaljeni. Posebne grupe su prekinule sve veze sa Sarajevom, Rogaticom i Han-Pijeskom.

Poslije akcije na Žljebove iste noći naša se grupa preko brda zvanog Kopita i Glasinačkog polja prebacila do sela Nepravdića ispod Romanije, gdje nas je zatekla zora, u jednoj uvali. Umorni od dugog marša, spavali smo »kao zaklani« sve do ispred podne kada nas je jako sunce probudilo. Oskara Danona, kojeg smo zvali Jovo Cigo, zaboljela je jako nogu u koljenu. Nije mogao na nju stati. Stavljeni smo bili pred veliku brigu — šta sada s njim? Trebalo ga je nositi, a nas je malo. Ljekara nijesmo imali. Upravo smo zaklali jedno veće bravče da ga skuvamo za ručak. Neko od seljaka predloži da mu privijemo džigericu od tek zaklatog brava. I stvarno, poslije dva sata Jovo Cigo je prohodao. Od toga smo napravili šalu kudeći ga što nam uskrati za ručak ovakav delikates.

Prve akcije Romanijskog partizanskog odreda su se mujevitom brzinom pročule u cijelom kraju. Imale su snažnog odraza kod našeg naroda i kod neprijatelja. Gle, odakle sad ova drskost i smjelost pored tolike njemačke sile, pitali su se do tada bahati, oholi i uglancani švapski oficiri i unteroficiri u komandaturama po Sarajevu, Rogatici i ostalim mjestima, a njihove vjerne sluge, ustaše, obavijala je jeza straha i nemira.

U narednih nekoliko dana prvim ustanicima su se priključivali novi borci. Nedaleko od željezničke pruge Sarajevo — Višegrad kod Prače u šumi, zvanoj Barice štab Romanijskog odreda je od novoprispjelih boraca formirao nekoliko desetina. Zadatak desetina je bio da svaka samostalno na svom određenom području izvodi akcije i prikuplja nove borce, s ciljem da desetine prerastu u čete i bataljone ovog odreda. Na području planine Romanije ostala je jedna desetina u kojoj sam i ja bio sa Tomom Manjkalovićem. Zadatak joj je bio da izvodi akcije na drumu Sarajevo — Mokro — Romanija — Sokolac. Jedna desetina koju su vodili Grujo Novaković i Svetko Furtula upućena je na područje Han-Pijesak — Deve-tak sa zadatkom da izvodi akcije na drumu Sokolac — Han-Pijesak. Na područje Semeč — Borika, prema Višogradu, pošla je desetina kojom su rukovodili Danilo Dokić i Ratko Jovičić da dejstvuje na tom sektoru. Desetina u kojoj su bili Mujo Hodžić i Ragib Džindžo određena je na područje Rogatica — Šatorovići sa zadatkom vođenja akcija na tom području i uključivanja muslimana — boraca sa tog kraja u ustank. Savo Pređa je poslat na Crepoljsko kod Sarajeva. Dvije desetine poslate su na Glasinac. Štab odreda je ostao na Romaniji na sektoru Romanijске desetine.

Poslije dobivenog zadatka, predveče, naša desetina se prebacila do kuće Tome Manjkalovića, tu predanila, a naredne noći razrušila i zapalila veliki most kod sela Dervente, na ras-

kršću gdje se odvaja put za Pale. Trebalo je iste noći napasti i likvidirati do zore žandarmerijsku stanicu u selu Mokrom ispod Romanije, jačine oko 18 žandarma i ustaša. Od razrušenog mosta u selu Derventi do žandarmerijske stanice ima desetak kilometara, te ako bismo pješačili, inače umorni od prve akcije, možda ne bismo stigli do zore da izvršimo postavljeni nam zadatak; a bili smo obaviješteni da žandarmi i ustaše noću vrlo budno stražare oko kasarne. Da bismo im doskočili i iznenadili ih, poslužili smo se lukavstvom. Našli smo velika seoska koča u selu Derventi, upregli konja, sjeli i krenuli cestom prema kasarni. Spoljna straža bila je iznenađena jer nije ni slutila da smo mi u kolima. Mislila je da kiridžije s mirom prolaze drugom. Poskakali smo iz kola i sa prvim bombama i pucnjevima prodrli u donji sprat kasarne sa jednom grupom, dok je druga grupa spolja, izvan kasarne, držala pod vatrom prozore gornjeg sprata.

U donjem spratu se razvila bespoštredna borba. U jednoj sobi su tri žandarma ležala mrtva, a u drugoj druga dva ranjena i izbezumljena od straha nijemo su nas gledala. Dok smo im skidali pištolje, ispod kreveta je neko pucao. Tomo Manjkalović je bio ranjen u stomak, a Obrad u butinu. Tomo mi se obratio: »Ranjen sam, izvedi me napolje da vam ne smetam dok ih dokusurite!« Izveli smo ga. Ranjeni Obrad je pri-mjetio ustašu ispod kreveta, i ubio ga. Tako je bio likvidiran donji sprat kasarne i povela se borba za gornji.

Pošto smo u donjem spratu zarobili ranjenog komandira stanice, nismo mu oduzeli pravo da i dalje komanduje, ali ovog puta »na predaju!« preostalih žandarma i ustaša. I gornji sprat je uskoro bio likvidiran. U samo svitanje prikupljali smo plijen — oko 30 pušaka, 10 pištolja, nekoliko sanduka municije i dosta hrane. Pronašli smo i jednog neprijateljskog »junačinu« sakrivenog u sanduku za brašno. Gledali smo ga i smijali se, a jedan mu borac dobaci: »Alal ti vjera, silna si ti zaštita okupatora!«

Mokro je bilo oslobođeno. Na zgradu kasarne stavili smo, nemajući zastave, crveni šal (romanijski krmez). Nismo imali ništa od zavoja, niti lijekova, nego smo po prijedlogu jednog starijeg seljaka stavili na rane ranjenim drugovima »hajdučku travu« i previli ih krpama od svojih košulja.

Po izvršenoj akciji Ćiči smo poslali izvještaj da smo izvršili zadatak, da smo svi na broju, a i žandarmi takođe — mrtvi. Povukli smo se na Romaniju, rejon Deva prema Orlovim stijenama. Već istog dana Nijemci su sa motorizacijom krenuli prema Mokrom iz Sarajeva, ali nisu mogli stići jer su im vozila stala kod razrušenog mosta u selu Derventi. Odatle su sa arti-

ljerijom gađali u pravcu Crvenih i Orlovih stijena. Istovremeno su cijelog dana sa avionima izviđali drum preko Romanije i uzaludno nas tražili.

Naša desetina se za nekoliko dana ojačala sa oko tridesetak novih boraca. S nama je bio i štab odreda koji je direktno rukovodio narednim akcijama na drumu. Sačekivali smo pojedine neprijateljske kamione koji bi saobraćali na drumu i uništavali ih. Mahom su to bili kamioni sa ustašama koje su snabdijevale svoje posade u Sokolcu, Rogatici i Han-Pijesku. Jednog dana smo logorovali neposredno pored druma, kod kuća porodice Koprivica. Iz te porodice u našim redovima je bilo nekoliko ljudi, među kojima Momir i Vlado. Vladova snaha Vojka spremala nam je ručak, a mi smo se odmarali čisteći oružje. Odjednom, zbog naše neopreznosti, u blizini su se našle ustaše. Morali smo se hitno povući. Ostala je samo Vojka, pripremajući nam i dalje ručak. Zanesena poslom, nije primijetila dolazak ustaša, ni naš odlazak. Kada je shvatila da je ostala sama među ustašama, brže-bolje je još nedopečeni hljeb i ostalu hranu zamotala u zavežljaj i skočila kroz prozor, visok nekoliko metara, tako da je ustaše nisu ni primijetile. Tek kada je već poodmakla, osule su za njom vatru. Uspjela je ipak da im umakne i dođe do nas. Sva zadihana, sa zavežljajem preko ramena i držeći jednom rukom svoje šlavare, psujući nas, vikala je: »Što me samu ostaviste među ustašama?! Evo vam hrana! Jedva sam im izmakla! Koliko sam skočila, puko mi je svitnjak na šlavarama!«

PRVA BORBA SA NIJEMCIMA NA ROMANIJI

Devetnaestog avgusta osvanuo je lijep i sunčan dan. Nедaleko od čuvenih Crvenih stijena, dominantnog položaja prema Sarajevu, na komunikaciji Sarajevo — Sokolac — Vlasenica, nalazio se logor ustaničko-partizan. Bilo nas je već oko 90 naooružanih. Pod krošnjama starih jelovih i borovih stabala, po grupama su okupljeni najbolji sinovi ovoga kraja. Ovdje je i štab za sarajevsku oblast: Slobodan Princip Seljo, Boriša Kovčević, Hasan Brkić i Rade Hamović. Štab oblasti toga dana formira Romanijski bataljon. Za komandanta se postavlja Slaviša Vajner Čiča, a za političkog komesara Pavle Goranin Ilija. U bataljonu su formirane tri čete i to: Mokranijska, Glasinačka i Romanijska.

Dok se čekala odluka o daljim akcijama, okupljenim borcima je Pavle Goranin govorio o opštoj situaciji na ratištu i o rasplamsanom narodnom ustanku širom naše zemlje. Poziv naše partije na ustanak protiv tuđina pretvorio se i u ovom

kraju u snažnu lavinu gnjeva, mržnje, otpora i istovremeno neobuzdanog raspoloženja za akcije, za borbu. Zaneseni vjerom u pravednost svoje borbe, u svoju Komunističku partiju koja ih vodi, nisu ih zbumjivali prodori njemačkih trupa duboko u Rusiju, niti motorizovane kolone njemačkih trupa koje su prolazile drumom preko Romanije.

U logoru ustanika kod Crvenih stijena dogorijeva nekoliko vatri. Komandant Čića razgovara sa grupom boraca sa Glasinca interesujući se kako se na Sokolcu od strane neprijatelja komentarišu naše dosadašnje akcije. »Ama, druže Čića, sve se živo prepalo i izbezumilo na Sokolcu kod žandara i ustaša« — odgovara mu jedan seljak sa Glasinca čija je žena bila neki dan na Sokolcu. »Ima ih (partizana) ko na gori lista!« — tako su sluge okupatora nas cijenile već tih dana. Naše prethodne akcije na okupatorska uporišta duž druma Sarajevo — Romanija — Vlasenica, njihovo likvidiranje, uništenje svih veza sa Sarajevom, stvorili su zbilja veliku paniku kod ustaških posada. Kočoperili su se ovi izrodi u Sokolcu samo kada bi nailazile, kratko se zadržavajući, njemačke kolone. S druge strane, prethodne uspješne akcije u našem narodu stvorile su takvo raspoloženje da je trebalo još kratko vrijeme pa da narod Romanije listom kreće u borbu. Štab je pored vođenja prethodnih akcija postupno vršio pripremu za prihvat novih boraca i omasovljavanje postojećeg odreda. Čića je obilazio u logoru čas jednu čas drugu grupu boraca i razgovarao s njima. Za vrlo kratko vrijeme Čića je znao svakog borca po imenu. Stavio je znao je kod većine i njihovo porodično stanje, iz kog su sela, koliko koji ima djece i slično. Govorio je i o svojoj djeci, o tome da se ova borba vodi za tu našu djecu, njihovu slobodu i bolji život. Razgovor bi se za časak prenio na stanje oružja kod svakog borca. Neki bi od boraca pred Čićom s ponosom govorio kako je sačuvao svoju pušku »kragujevku« i kako ju je prenio čak negdje od Slavonije na Romaniju za vrijeme kapitulacije. Nije htio ni ženi ni djeci rođenoj za nju kazati sem komunistima Mirku Borovčaninu, Danilu Đokiću i ostalim kad su ga pozvali. »Njima vjerujemo, jer su pošteni, naši...« A drugi bi pred Čićom hvalio i svoju staru »manliherku« dosta pohabanu, ali ubojitu. Tako se toga prijepodneva odvijao život u partizanskom logoru nedaleko od Crvenih stijena.

NA NOVI ZADATAK

Bio sam pozvat u štab sarajevske oblasti koji se nalazio tu u neposrednoj blizini. Slobodan Princip Seljo bio je nadnesen nad kartom i sa njim Boriša Kovačević, Hasan Brkić i Rade

Nikolaj Pirnat: NA BUNKER (linorez)

Hamović. Principa sam poznavao kao starijeg druga sa univerziteta u Beogradu, sa demonstracijama u kojima se isticao svojom hrabrošću, a i iz vremena kada smo zajedno sa studentskim udruženjem »Petar Kočić« prokrstarili gradove i varošice u Bosni, dajući priredbe s ciljem borbe protiv aveti fašizma koja je prijetila i nadnosila se i nad našu zemlju. On je na tim priredbama govorio okupljenom narodu u ime Komunističke partije vatreno, rodoljubivo, protiv vladajuće klike koja uvlači zemlju i narod u kandže fašizma. Dolazio je na Romaniju prije rata zajedno sa Pavlom Goraninom, Hasanom Brkićem i Uglješom Danilovićem i obilazio partijsku organizaciju. Bio je prisutan sastanku partijske organizacije onog dana krajem aprila 1941. god. kada sam i ja postao njen član. Njegov lik po stasu, po karakteru, po odnosu prema ljudima je osvajao. U ovom kraju su ga skoro svi seljaci prije rata poznavali. Za njih je on predstavljao autoritet, prije svega kao čovjek i kao komunista, a uz to i što je rođak Gavrila Principa. Poslije ozbiljnih razgovora sa seljacima o njihovim tegobama i perspektivama borbe, kad bi dolazio na Romaniju, znao bi i da prihvati kosu i kosi sa njima i radi ostale teške seljačke poslove. A za vrijeme odmora rado bi bacao »kamena sa ramena« i teško je ko mogao sa njim u tom da se takmiči. Sve ga je to vezalo za ovaj kraj i za njegove ljude i njih za njega. Sada je on opet tu među njima, u najtežim danima.

Nisam znao zašto sam pozvat u štab i kakav me zadatak očekuje. Poslije pozdrava Princip me smiješeći se ponudio da sjednem, a onda se njegovo lice uozbiljilo. Dao mi je zadatak — da sa desetinom dobrih boraca krenem na područje Jahorina — Trnovo — Kalinovik u cilju početka vođenja akcija. Tamo postoji partijska organizacija čiji su članovi Ramiz Sladić, Tomo Medo, Srećko Goranin (brat Pavlov), Ranko Divljanin, Alekса Bojović, Miladin Radojević i drugi sa kojima treba stupiti u vezu i neodložno otpočeti aktivna dejstva: likvidirati neprijateljsko uporište na Jahorini — »Dom kralja Aleksandra« i oformiti Trebevićku četu. Zatim preći na teren Trnova gdje likvidirati žandarmerijsku stanicu u selu Ledićima nedaleko od Trnova, prekinuti vezu Sarajevo — Kalinovik, razrušiti most kod sela Ilovica, a poslije toga formirati četu. Po izvršenju ovih zadataka trebalo je prebaciti se u Zagorje, rejon Kalinovika, i tamo oformiti Zagorsku četu. Rok za izvršenje ovih zadataka bio je vrlo kratak — koliko se sjećam za prve dvije akcije osam dana. Neizvršenje pomenutih zadataka, upozorio me Princip, povlači za sobom najoštriju kaznu. Dok sam slušao zadatak, razmišljao sam o istom. Prvi put odlazim na teren koji ne poznajem, ne znam tamošnje ljude, a ni objekte koje treba

likvidirati; uz to, rok je vrlo kratak. No, početne akcije na Romaniji i stečeno iskustvo u njima, zatim samouveren i ozbiljan nastup Principa i ostalih — sve to me hrabriло i u tom trenutku mi se činilo da je mogućno izvršiti postavljene zadatke. Popušili smo po jednu cigaretu, a onda smo se rastali.

Pošao sam kod Čiče u logor. U dogovoru sa njim odabrao sam ljude: Miloša Đokića, Gruju Karadžića, Slobodana Kezunovića, Momira Koprivicu i Bogdana Odovića koji će krenuti sa mnom. Drugovima je saopšteno kuda idemo i sa kakvim zadatkom. Niko se nije protivio. Izdvojili smo se u zasebnu grupu, pripremali svoju opremu, dijelili ravnomjerno ono što smo imali od municije i dogovarali se kako da se prebacimo na Jahorinu, kad nam priđe Rade Hamović i prenese mi da osmatrač javlja da se kreće nekoliko kamiona pod teretom od Sarajeva prema Crvenim stijenama. »Sigurno nose municiju. Čića je odredio tvoju desetinu, da što prije izade na drum, zaplijeni materijal i uništi kamione!« Trebalo je tog časa krenuti, i to trčeći da ne bi kamioni umakli. Kamioni treba da savladaju veliki uspon uz Romaniju za oko pola sata, a upravo toliko je trebalo i nama da trčeći stignemo do najbližeg mjesta na cesti gdje bismo ih napali.

Uz put smo se dogovorili kako i gdje da organizujemo zasjedu. Nije bilo mnogo vremena za izbor pogodnog mjesta. Najbliže mjesto je usamljena škola na samoj cesti. Ali, baš to mjesto je bilo samo otkriveno, čist prostor, bez šume, a to nije zgodno za zasjedu. Međutim, nije se imalo kud, nego baš tu. Stigli smo u zadnji čas, napravili plan, rasporedili se neki u školu, neki oko škole uz drvljanik.

Zvuk motora se približavao. Još dvjesta — trista metara... Najzad se ukazao ne kamion sa teretom, nego otvoreni veliki autobus pun Nijemaca čije su kacige na glavama svjetlucale. Svejedno, odluka se ne mijenja! Plotun naših 10 pušaka zau stavio je autobus. Gume su bile izrešetane, a šofer ranjen. Nijemci su odmah poskakali iz autobraza i prihvatali borbu. Oni su upravo krenuli na Romaniju da nas traže — to se moglo odmah zapaziti jer su se brzo snašli i upustili u borbu. Koliko je to bilo za nas iznenadenje, toliko je bilo i za njih, jer nas baš tu na brisanom prostoru nisu očekivali. Bilo ih je mnogo više od nas, bolje su bili naoružani, a ubrzo im je stiglo i pojačanje, te smo se morali povući oko 200 do 300 metara prema jednoj uvalici. Dalje se nije moglo povlačiti. Ispriječila se iza nas visoka ograda. Tu smo zauzeli položaje, riješeni da se tučemo do kraja.

Jedna grupa Nijemaca je odmah zaposjela školu, drvljanik i malu štalu uz školu, odakle su mitraljeskom vatrom tukli

našu desetinu. Druge grupe Nijemaca krenule su sa bokova da nas zaobilaze. Nama je ponestajalo muničije koje je inače bilo malo. Nijemci su precizno gađali, a mi nismo imali dobre zaklone. Gine Grujo Karadžić, a ranjen je Milija Gutalj. Đorđe Erić preskače ogradu promičući kiši švapskih kuršuma i uspijeva da otrči u logor i obavijesti Čiću i ostale drugove o tome što se dešava na drumu.

Borbu smo počeli negdje iza podne, i već se sa njima tučemo skoro dva i po sata. Nijemci su stezali obruč sve uže i uže oko naše desetine. I u tom, za nas kritičnom momentu, začusmo, najprije iznad naših glava, a onda i zdesna, zvižduke puščanih zrna koji su postajali sve jači. »Naši! Naši!« Izgovarali smo sa uzbudnjem samo te riječi. To je bila četa koju je Čića odmah uputio nama kao pojačanje, a koja se sada ustremila na lijevo krilo Nijemaca. Razvila se žestoka borba. Nijemci su davali žilav otpor. Došla je još jedna naša četa, a i Nijemcima ponovo pristiže pojačanje. U našem borbenom rasporedu, lijevo i desno od nas, primjećujemo figure Čiče, Pavla Goranina, Slobodana Principa i Rada Hamovića. Već se bliži kraj dana. Tek sada se Nijemci počeše povlačiti ka drumu. Štitio ih je mitraljez »šarac«, iz štala kod škole, koji se tu ugnijezdio od samog početka borbe. Blizu smo njega. Čujemo komandu: »Peter, fajer!« »Peter, fajer!« (Petre, vatru) poslije čega bi uslijedili rafali. Zdesna na lijevo kroz naš borbeni stroj prenosi se komanda »Naprijed lijevo krilo!« Komanduje kapetan Rade. (Rade Hamović je izašao na Romaniju prvih dana kao mlad poručnik, ali ga je narod odmah »unaprijedio« za kapetana. Seljacima sa Romanijske je nekako izgledao čin poručnika za Rada mali, s obzirom na vojničke sposobnosti i hrabrost koje je odmah ispoljio.)

Ilija, komesar, znajući njemački pozivao je Nijemce da se predaju. Na svaki njegov poziv njemački »šarac« bi bljuvao novu vatru i onemogućavao brzi obračun sa Nijemcima. Trebalо mu je prići u neposrednu blizinu i bombom ga likvidirati. Najedanput stasita figura Slobodana Principa Selja izvila se iz borbenog stroja, prišla ovom ubitačnom oružju i sigurnim zamahom bombe konačno ga ušutkala. Nije se više čulo »Peter, fajer!« Švapski »šarac« sad je u našim rukama. Prihvatio ga je Ivica, radnik iz zeničkog kraja, i okrenuo ga na preostale Nijemce. Nastao je konačni obračun.

Ustanici Romanije slavili su prvu pobjedu nad Nijemcima. Na bojištu su ležala 22 okupatorska vojnika. Tu je i njihova oprema, municija, bombe, puške i »šarac«. Na romanjskom drumu su dogorjevala uništena njemačka vozila. Naši borci sa svojim komandantima Slobodanom Principom, Slavi-

šom Vajnerom Čičom i ostalim obilaze bojište i nadnose se nad prve naše žrtve. Za trenutak odaju poštu hrabro palim drugovima: Savi Vukoviću, Radivoju Cicmilu, Peju Beatoviću i Gruju Karadžiću — seljacima sa Romanije i Glasinca. Okriljeni ljubavlju i poštovanjem svojih drugova, ležali su poginuli partizani, prve žrtve Nijemaca na romanijskom drumu. Njihova junačka srca u kojima je plamnjela ljubav za svoju zemlju i njenu slobodu toga momenta su bila presaćena u naša srca, u srca njihovih drugova, u srca naroda ovoga kraja odakle su ponikli.

Noć se uveliko spuštala na bojište kad smo ga napustili kao pobjednici. Sa sobom smo ponijeli svoje mrtve drugove ka partizanskom logoru ispod Crvenih stijena. Ostavili smo 22 okupatorska leša. Ostavili smo ih tu na drumu pored škole, da trule, da opominju slijedeće njihove kolone da romanijskim drumom ne mogu prolaziti okupatori ove zemlje bez krvi i leševa. Ostavili smo im dva ranjena Nijemaca koje smo previli, neka pričaju kako ih je dočekala Romanija i njen narod.

Kasno u noć smo stigli u logor. Sahranili smo svoje poginule drugove. Iako umorni od borbe, niko u logoru nije spavao. Radost zbog pobjede smjenjivala se sa žalošću za poginulim drugovima. Po grupama smo tiho prepričavali borbu, junaštvo i heroizam poginulih drugova dok je štab pripremao plan za nove okršaje.

Čiča je podijelio zaplijenjeno oružje, municiju i opremu. Našoj desetini dodijelio je jednu pušku, jednu bombu i jednu kompletну njemačku uniformu za uspomenu na prvu borbu sa Nijemcima, pošto se rastajemo, jer sutradan treba da krenemo za Jahorinu.

NA JAHORINI, TRNOVU I KALINOVIKU

Poslije borbe sa Nijemcima na Romaniji naša desetina, u kojoj su bili Miloš Đokić, Momir Koprivica, Slobodan Kezunović, Mile Jolović i drugi, krenula je u pravcu Jahorine. Sa nama je pošao i kurir sa Jahorine koji je prije nekoliko dana došao sa tog terena na Romaniju. On nam je mnogo olakšavao probijanje ka Jahorini jer je poznavao taj teren. Na putu smo proveli oko dvije noći. Po danu se nismo kretali. Svi smo bili obučeni u seosku romanijsku nošnju, izuzev jednog koji je bio u njemačkoj uniformi, sa njemačkom puškom i hand-granatom. Sjećam se da smo se odmorili u selu Šip blizu pruge Sarajevo—Prača—Višegrad u štali starog Danila Simovića. Starina je bio ozaren radošću gledajući nas i razgovarajući sa nama. Pričali smo mu o situaciji na Romaniji, o borbama, o

Ciči, o raspoloženju naroda za borbu. Starina je pažljivo slušao. Gledao je njemačku pušku i hand-granatu, pa očito veseo što je u našim rukama, hvalio bi pušku kako je »ganc nova«, nije mnogo pucala, a toliko država pokorila. Bilo je suđeno da kod Crvenih stijena na Romaniji zaglavi. Interesovao se za Čiću ko je i odakle je. Kazali smo mu da je naš i da je komunista kao i mi. »Imam sina Milana. Sa njim ču i ja kod Čice«. Od starine smo se rastali te noći. Mi smo krenuli prema Jahorini, a on i njegov sin Milan uskoro prema Romanjskom odredu.

Po dolasku na Jahorinu uspostavili smo vezu sa partiskom organizacijom u kojoj su bili: Tomo Međo, Srećko Goranin, Ramiz Sladić, Aleksa Bojović i Miladin Radojević. Upoznao sam drugove sa zadatkom, dobijenim od štaba na Romaniji. S obzirom na kratak rok koji smo imali za izvršenje zadatka, odmah smo počeli sa pripremama za napad na ustaško uporište — »Dom kralja Aleksandra« na Jahorini. Za ovu prvu akciju oslonili smo se na dvadesetak ljudi iz obližnjih sela i to onih za koje su drugovi smatrali da su spremni da podu u borbu. Na širu mobilizaciju nismo išli, da ne bismo prije vremena otkrili svoje namjere u pogledu prve akcije, jer ona mora biti uspješna.

Komunisti sa tog terena su nam rekli koje ljudi i iz kojih sela treba pozvati. Za neke su znali da imaju skriveno oružje, a za većinu nisu. U ovim selima je bila nešto drugačija situacija nego na Glasincu i Romaniji. To su sela koja gravitiraju prema Sarajevu i u njegovoj su neposrednoj blizini. Seljaci su prije rata svakodnevno odlazili u Sarajevo i trgovali drvima, mlijekom i ostalim stočarskim proizvodima. Na ovaj način su bili izloženi negativnom uticaju čaršije i trgovaca i služili kao glasači bivšeg režima. Oni su i sada počeli trgovati sa Sarajevom što je omogućavalo okupatoru da na njih utiče kako to njemu odgovara.

Ustanak na Romaniji i Glasincu i prve uspješne akcije pročuli su se i u ovom kraju, mada nepotpuno, i olakšavali aktivnost partiske organizacije u razbijanju okupatorskog uticaja i pripremama za dizanje ustanka. Dolazak naše desetine sa Romanije bio je veliko ojačanje i oslonac partiskoj organizaciji u otpočinjanju akcija.

Jedne noći, uskoro po našem dolasku, prikupilo se dvadesetak prvih ustanika u mjestu Mokrine nedaleko od ustaškog uporišta na Jahorini. Prikupljenim ustanicima smo kazali da smo poslati od vojnog i partiskog rukovodstva sa Romanije za otpočinjanje borbi protiv okupatora. Obavijestili smo ih o situaciji na Romaniji i o tome kakve su sve akcije izvedene.

Posebno smo im u tančine ispričali prvu borbu sa Nijemcima. Poklon od Čiče — njemačka puška i oprema iz te borbe — dobro nam je došao, jer je razbio kod ovih ljudi svaku sumnju u istinitost onog što smo im pričali. »Kad mogu Romanijci — što da i mi ne možemo« — zaključili su prvi ustanici na Jajhorini i Trebeviću.

Pred zoru nas nekoliko drugova smo pošli u izviđanje ustaškog uporišta, dok su ostali borci ostali u logoru. Privukli smo se objektu u kome je po podacima bilo oko sto dvadeset do sto šezdeset domobrana, legionara i ustaša. Bila je kiša sa maglom. Objekt nismo mogli vidjeti, ali smo zato sve čuli šta ustaše razgovaraju i kakve komande izdaju. Skriveni maglom i šumom iznad samog objekta pratili smo čitav jedan sat kako teče život u ustaškom logoru. Upravo, u to vrijeme ustaše su se spremale na bezbrižan odmor, na jelo i spavanje, jer su preko cijele noći bili budni i na oprezu. Kako se sve više razdanjivalo, magla se na momente u pramenovima razbijala nad objektom, pa se opet navlačila.

Za trenutak smo mogli vidjeti i objekat. To je bila velika hotelska zgrada na sprat sa nuzobjektima okolo. Ispred doma je veliki krug na kome su uniformisane ustaše po grupama promicale. Čuo se i žagor sa psovkama.

Sa razdanjivanjem, sve više je nestajalo galame, zvezketa oružja i lupanja ustaških cokula po krugu. Negdje oko sedam sati ujutru logor se sasvim stišao. Ustaše i domobrani su poslije objeda pošli na spavanje. Ostali su samo kuvari, dežurni i straža. Naša izvidnica poslije uspješno izvršenog zadatka, nečujno se povukla prema partizanskom logoru.

Ovog jutra ostavili smo ustaše da se mirno odmaraju, a sljedećeg jutra u isto vrijeme, »Na zlo će im jutro osvanuti« — prokomentarisao je Aleksa Bojović Brko rezultate našeg izviđanja. Stvorili smo plan napada. S obzirom da nas je bilo malo (oko trideset boraca) za ovako veliku posadu, nastojali smo da ih potpuno iznenadimo. Izviđanje je pokazalo da bi noćni napad bio teži jer su ustaše cijelu noć budne i na oprezi, a oko sedam — osam sati ujutro većina ide na spavanje misleći da ih »u po bijela dana« niko neće smjeti da napadne. Odlučili smo da ih napadnemo baš ujutro oko sedam sati. Plan je bio prost. Sa svih strana privući se neopaženo objektu. Ostaviti slobodnu odstupnicu ustašama na putu prema Sarajevu. U zasjedu na tom putu, daleko oko dva kilometra, ostaće Aleksa Bojović Brko sa još jednim borcem da dočekuje one ustaše koji budu bježali tim putem prema Sarajevu.

Osvanuo je slijedeći dan. Život u ustaškom logoru oko sedam sati odvijao se isto onako kao i prethodnog dana kada smo

ih izviđali, s razlikom, što je dan bio jako vedar i sunčan. No, za ustaše smo ostali neopaženi u njihovoј neposrednoj blizini, sve dok nismo jednovremeno puščanom vatrom i bombardama zasuli zgradu. Za vrlo kratko vrijeme smo zarobili izneđene ustaše (njih oko osamdeset do stotinu), ostali su se razbjježali i umakli, neki prema Crnoj Rijeci, neki prema Vrhpraci, a oko dvadesetak ih je pobjeglo putem prema Sarajevu, gdje se nalazio Brko u zasjedi. Dok smo mi slagali zaplijenjeno oružje — oko stotinu pušaka, desetak sanduka municije i nešto bombi — i pripremali evakuaciju hrane i ostale opreme ka šumi, zaboravili smo na Brka i njegovu zasjedu. Na sreću, dode borac koji je bio sa njim u zasjedi sa porukom od Brka da je zarobio oko dvadesetak ustaša, ali pošto ne može sam pokupiti puške, traži pomoć.

Brkova poruka nas je obradovala, ali i iznenadila.

U čemu je bila stvar. Po našem napadu, grupa od dvadesetak ustaša koji su bili na straži, dok su ostali spavalici, odmah je počela da bježi slobodnim putem prema Sarajevu. Brko je bio iza jedne okuke u zasjedi, a borca koji je bio sa njim postavio je daleko od sebe da mu »obezbjeđuje bok«. Kad je prvi ustaša naletio sa puškom iza okuke, Brko opali jedan manevarski metak i komanduje preplašenom ustaši »Sjedi! — Odloži pušku!«. Pred rogošasnim likom Brka u čijim je snažnim rukama sigurno i čvrsto stajala puška, uperena prema ustaši, slomila je kod ustaše i poslednji tračak smjelosti ma šta drugo da radi, nego da izvrši Brkovu komandu — sjedne na cestu i odloži pušku. Za neki sekund nalijeće drugi ustaša. Brkova se komanda ponavlja »Sjedi! Odloži pušku!« — propraćena opet pucnjem manevarskog metka. I ovaj drugi, još preplašeniji i zbumjeniji, razrogačenih očiju gledajući čas našeg Brka, čas svog kolegu gdje sjedi na cesti, sjede i sam pozadi prvog ustaše i odlaže pušku. Scena se ponavljala dok se nije formirala kolona od dvadesetak ustaša koji su na Brkovu komandu sjedali i ostali nepomični. Posljednje ustaše pri naletu vidjevši svoje kolege, pridruživali su im se i ne sačekavši intervenciju Brkova. Pošto nije očekivao toliki broj ustaša, u Brkovoj glavi kao svjetlice su se smjenjivale misli šta sad da radi on jedan prema njih dvadesetak. Njegov borac je bio daleko od njega na »obezbjeđenju boka«, pa ga je Brko počeo glasno dovikivati i pred ustašama mu naredio da »četu spusti na cestu«. Borac je sam osjetio o čemu se radi i pošao prema nama sa Brkovom porukom.

Bila je to teška situacija za Brka sve dok mu nismo poslali grupu boraca. Svaki pokret ruke nekog od ustaša koji su sjedili u koloni na cesti za to vrijeme, Brko bi propratio pucnjem ponekad i bojevog metka koji bi zaderao uz kolonu i uz

zvižduk podigao prašinu. Kolona bi se opet umirila. A kad je pojačanje stiglo i pokupilo oružje, Brko se tek tada pomjerio sa svog položaja i uputio koloni. Usljedila je sada nova Brkova komanda da se dignu i postroje. Ispred preplašenog ustaškog stroja stajao je Brko. Uzbuden, ponosan i samouvijeren u sebe, u svoju pušku, njegove plave oči upućivale su preziv pogled prema postrojenim slugama tudina, a snažna i žuljevita seljačka ruka što je do nedavna prevrtala kubike kamena na putevima i kubike balvana po Jahorini da bi zaradila komad suha hljeba, lati se za fišeklje i izvadi iz njih preostale »ćorke« viknuvši: »Evo vam, pogledajte čime sam vas zarobio«. Ustaše su posramljene gledale u partizana Brka, shvativši tek tada kako ih je lukavo prevario.

Ubrzo je Brko došao do nas. Mi smo i posljednje što je za nas bilo potrebno izvukli u šumu, u naš logor. Ostavili smo bivši »Dom kralja Aleksandra«, a sadašnje ustaško uporište da gori u plamenu, a Alekса Bojović Brko nam je pričao o svojoj zasjedi, o crnoj ustaškoj koloni koja je sjedila na putu, o njemu samom prema dvadesetorici njih... Pričao je ponovo preživljavajući svoj susret sa ustašama na zasjedi. Pričao nam je to tako kao da bi to mogao svaki naš borac, kao da on tu nije napravio junački podvig. Čudio se što mu se divimo, što ga ističemo među ostalim. Završio je priču: »Vala ništa mi nije, drugovi, milije, nego što se ne otarasih uprazno ovih ćoraka koje sam po nesreći u onom aprilskom rasulu ugrabio sa bojevom municijom i čuvaо skrivene sve do sada«.

Istog dana formirana je Trebevićka četa, a Alekса Bojović Brko postao je njen komandir. Sa njim je ostao kao politički komesar Tomo Medo. Četa je ubrzo narasla na oko šezdeset boraca i samostalno, izvodila akcije na Jahorini i Trebeviću prema pruzi Sarajevo — Dovlići — Stambolčić.

Odmah poslije akcije na Jahorini krenuo sam sa našom desetinom prema drumu Sarajevo — Trnovo. Sa mnom su posli Miladin Radojević i Srećko Goranin. Prije polaska dvojica boraca iz desetine, Gojko Šuka i Milan Mirjanić, tražili su da se vrate na Romaniju. Nisu htjeli ići dalje u akcije. Govorili su zašto da se oni tuku ovdje, a ne u svom kraju kod svojih kuća. Romanija će već uskoro biti slobodna, a ovdje su stalno u pokretu i u akcijama. Ako treba da ginu, onda će to radije učiniti »na svom pragu«. Objasnjavao sam im da je svejedno gdje se bore — bore se za svoju kuću. Tek smo počeli. Romanija neće biti slobodna sve dotle dok ne bude cijela naša zemlja slobodna. Na Romaniji, ako se vrate, čeka ih takođe borba, sem ako neće postati izdajice, pa i tada, jer će se morati tući sa

nama. Šutjeli su i krenuli sa nama, ali su nas prvom prilikom, negdje kod sela Ilovice, napustili.

U selu Ilovica te noći, negdje pri kraju avgusta, kod kuće Obrena Andrića, sastali smo se sa Živkom Jošilom, Dušanom Dašićem, Vladom Bjelicom i još sa desetak ljudi iz sela Presenice i okoline za koje su drugovi iz partijske organizacije smatrali da su spremni za akciju. Objasnili smo im kakav smo zadatak dobili od štaba na Romaniji. Treba odmah porušiti most na drumu Sarajevo — Trnovo kod sela Ilovice i tako prekinuti svaki saobraćaj na drumu. Poslije toga treba likvidirati žandarmerijsko-ustašku posadu u selu Ledići, jedino neprijateljsko uporište sem Trnova koje je imalo jaču neprijateljsku posadu.

Rušenje mosta je bilo vrlo lako i uspješno izvedeno slijedeće noći, jer most nije bio čuvan. Narednog dana smo se prebacili u blizinu sela Ledići i kad je pala noć, napali smo kasarnu gdje je bila posada. Napad je izведен uspješno. Žandarma je bilo svega oko desetaka. Nekoliko njih smo zarobili, dva-tri su nam umakla, jer nisu spavali u kasarni već u selu. Zaplijenili smo oko 10 pušaka i nešto municije i opreme. Žandarmi su u ovom zabačenom siromašnom selu ispod Treskavice udobno živjeli i dobro se hranili. U njihovoj kuhinji smo zatekli bijeli hljeb, bećke šnicle, kolače. U spavaonici na noćnim stolićima kolonjska voda, pomade i parfemi. »Bogami se ustoličili kao da će vjekovati, ali im za kratko bijaše«, komentarisali su borci. Pošto nisu davali jači otpor, odlučili smo da zarobljene žandarme pustimo, upozoravajući ih da ako ih ponovo sretnemo, život im se neće praštati. Tako smo iste noći napustili još jedno razorenog grijezdo sluga okupatora i uputili se prema drumu Sarajevo — Trnovo.

Dan nas je zatekao u selu Presjenica kod kuće Rista Avramovića gdje smo zalogorovali. Ljudi ovog sela radosno su nas dočekali. Za borbe na Romaniji i Jahorini ovi ljudi su već znali. Čuli su da je razrušen most kod Ilovice, a sada smo im donijeli vijest da smo ledičku kasarnu zauzeli. Priključilo nam se desetak boraca pretežno iz ovog sela i desetak iz okoline Trnova. Formirali smo četu za čijeg komandira je određen Danilo Veljo, a za komesara Živko Jošilo, omladinac iz Sarajevskog polja. Za vodnike vodova: Obrad Andrić, Dušan Dašić i Vlado Bjelica.

»A kud li sad smjerate, na koju li stranu?« — pitali su nas Presjeničani. »Ne ostavljajte nas, pogorićemo! Stradaće nam čeljad« — upozoravali su nas. »Dušmanin neće mirovat. Eto ga kolko sutra iz Sarajeva i iz Trnova«. Stariji bi ljudi davali savjete o tome gdje bi bilo dobro zasjeti i dočekati ih.

Davali smo im za pravo i shvatali njihovu bojazan, ali smo ih uvjeravali da nema druge, nego valja prihvatići pušku i vojevati za slobodu. »Ne čekati ih kod kuće k'o ovca nož, imaju pravo ljudi što govore«, i oni bi uzvraćali nama.

Neprijatelj je brzo reagovao Uputio je iz Sarajeva jednu satniju domobrana. »Pošli smo da ih pohvatamo žive« — govorili su domobrani preplašenoj seljanki, koja je pored ceste držala kafanu i pekla kafu kiridžijama tu negdje kod sela Kijeva.

Brzo smo bili obaviješteni da se kreće streljački stroj od ceste preko kosa ka nama. Osmatrali smo ih i odlučili da ih pustimo da se što više udalje od ceste i priđu nam bliže. Međutim, oni se nisu mnogo udaljavali od ceste, tapkali su, takoreći, na mjestu. Zato smo mi krenuli prema njima. Prethodno smo bili uputili Dušana Dašića sa jednim vodom da se nađe iza njihovih leđa prema cesti. Dašić je stigao na cestu, a mi smo sa druga dva voda udarili i ubrzo ih savladali. Pohvatili smo ih oko trideset, među njima nekoliko ranjenih, oko pet-šest ih je bilo mrtvih, a ostali sa satnikom su pojedinačno pobegli u pravcu Sarajeva. Pohvatanima smo »očitali bukvicu« ko smo i šta smo i šta ih čeka ako se ponovo sastanemo na ovaj način. Oduzeli smo im oružje, skinuli uniforme i pustili ih.

U prijepodnevnim časovima prolazila je cestom prema partizanima ova besprekorno obučena i naoružana satnija Pavelića. Na čelu satnije je marširao uglancani satnik, čija je sabljica svjetlucala, obasjana jakim avgustovskim suncem, činila ga odvažnim i u njemu budila ambicije viteza, koji je pred seoskom kafanicom prijetio, psovao i vikao kako će nas — partizane žive pohvatati. A sada, poslije podne, ta ista satnija »sezonski« obučena (samo u gaćama i košuljama), smanjena, bez satnika i njegove pozlaćene sabljice, nečujno je promicala istom cestom, pored iste kafanice, pognute glave razmišljajući o sebi, o satniku, o Paveliću i Hitleru; o nama i »bukvici« koju smo im »očitali« prije nego što smo im poklonili živote.

Ova akcija, kao i prethodne dvije, rušenje mosta kod Ilovice i onesposobljavanje komunikacije Sarajevo — Trnovo i likvidacija žandarmerijsko-ustaške posade u Ledićima, imale su za posljedicu narastanje čete i njezino osposobljavanje za samostalna dejstva na ovom sektoru. Njen zadatak je bio da onemogući neprijatelju da se koristi komunikacijom Sarajevo — Trnovo, da vrši prepade na neprijateljska uporišta prema Sarajevskom polju i Kasindolu, i da vrši dalju mobilizaciju ljudstva i stvara nove jedinice.

O izvršenim akcijama poslali smo izvještaj štabu na Romaniji.

U prvoj polovini septembra krenuo sam na teren Zagorja, okolina Kalinovika. Sa mnom su pošli Srećko Goranin, Miladin Radojević i Ranko Divljanin seljak-komunista iz Crne Riđeke. Preostalih sedam drugova sa Romanijske je uporno insistiralo da se vrate na Romaniju i da tamo ratuju. Pošto im nije udovoljeno, samovoljno su se vratili. Sa mnom je jedino od romanjske desetine sa kojom sam došao na ovaj teren ostao Slobodan Kezunović iz Sokolca.

Prema podacima kojima smo raspolagali, u Kalinoviku se nalazio italijanski garnizon. Njegova jačina nam nije bila poznata. Sa Italijanima su bile u Kalinoviku i ustaše.

Okolina Kalinovika, zvana Zagorje, načičkana je sa nekoliko sela pretežno srpskog življa koje se bavilo stočarstvom. Ovaj teren je bio poligon bivše jugoslovenske vojske, a u Kalinoviku — veliki garnizon. Ta okolnost je stvorila mogućnost seljacima ovog kraja da trguju sa vojskom, tako da je priličan broj seljaka bio pod njihovim uticajem. Komunistička partija na ovom terenu nije imala svoje organizacije. Oružane borbe protiv okupatora na Romaniji, Jahorini, oko Trnova pročule su se i u ovom kraju. No, kod jednog dobrog dijela seljaka ove borbe predstavljene su u krivom svjetlu. Naime, da Srbi ne vode borbu protiv okupatora, već protiv muslimana za njihovo istrebljenje. Raspirivanje bratoubilačke borbe u ovom kraju naročito je vršio četnik Krsto Rudan iz sela Oblja.

Ranko Divljanin je poznavao neke ljudi u Zagorju na koje smo mogli da računamo. To su bili Mile Elez iz sela Borija, Niko Elez iz sela Krbljina, Gligor Tepavčević, Šćepan Klarić i još nekoliko ljudi. Kad smo istog dana stigli u Zagorje, u selu Borija, u kuću Mile Eleza pozvali smo iz svakog sela po jednog ili dva čovjeka, za koje nam je Mile kazao da imaju oružje, radi dogovora o dizanju ustanka. Sa prvim mrakom su počeli ljudi da pristiju. Među okupljenim seljacima bilo je i starijih ljudi. Dok su ljudi pristizali, Mile Elez nas je uveseljavao pjevajući uz gusle stare junačke pjesme, a domaćice bi u prekidima služile rakiju i večeru. Kad bi se malo duže zadržale, u prikrajku velike sobe slušajući razgovore, domaćini bi ih osorno upozorili da idu napolje: »Šta one imaju da slušaju kada ljudi razgovaraju«. Domaćice bi se povlačile, ali za kratko vrijeme opet bi se našle u »poslu« da bi čule o čemu se razgovara. Okupljenim ljudima smo objasnili da je u cijeloj našoj zemlji već uveliko otpočeo oružani ustank naroda protiv okupatora i njegovih slugu. Na čelu borbe nalazi se Komunistička partija. Ona okuplja sve naše narode u zajedničku

borbu protiv tuđina: i Srbe, i muslimane, i druge, jer ih je sve zajedno zatekla ista sADBINA. Poneki od seljaka bi nas u izlaganjima često prekidao upadicama protiv muslimana. Kada smo im kazali da se na Romaniji zajedno sa Srbima rame uz rame bore i muslimani, da je već formiran muslimanski bataljon, upadice su postepeno prestajale. Podrobno smo im govorili o ustanku na Romaniji, o borbama na Jahorini i oko Trnova što su već i oni čuli. Interesovali su se za Čiću i druge rukovodioce na Romaniji ko su i šta su. Pošto sam imao pred sobom vojnu kartu, pitali su me jesam li oficir. Odgovorio sam im da sam rezervni oficir. Na kraju smo prešli na dogovor o pripremama za akcije kod njih.

Pošli smo od toga da treba prvo stvoriti uvid o tome, kod kojih ljudi i koliko ima oružja. Potom da te ljude koji imaju oružje i koji su za borbu organizujemo u jedinice, odredimo starješine i izvršimo kratke političke pripreme — objasnimo cilj i perspektive borbe. Prisutni su zahtjevali da se odmah ide na Kalinovik. Govorili su da u Zagorju ima sedam stotina pušaka koje mogu poći na Kalinovik. Obećavali su da se svih sedam stotina boraca sa puškama može do pred zoru skupiti. Nastojao sam sa drugovima da ih ubijedim da ne možemo tako brzo izvršiti sve potrebne pripreme. Malo je vremena do zore idućeg dana da se svi ljudi prikupe, a kamo li da se organizuje i kreće u napad. Nemamo tačnih podataka ni o jačini neprijatelja u Kalinoviku, a i sam grad, sa kamenim kasarnama i svojim položajem, predstavlja posebnu teškoću za napad. Ništa nije pomoglo ubjedivanje. Prisutni su uporno insistirali da se ide na Kalinovik. Razmišljao sam šta da se radi. Došli smo da ih dižemo na ustanak, oni hoće odmah u napad, a ispada da mi nećemo. U redu! Napokon odlučismo da prihvatimo njihov zahtjev.

Odredili smo komandire četa: jedne čete — Ranko Divljanin, druge — Mile Eelez, treće ne sjećam se. Za zborni mjesto gdje će komandiri četa dovesti ljudstvo, odredili smo selo Šivolje. Ljudstvo je trebalo da dođe iduće noći oko poноći. Krstu Rudanu sa Oblja poslali smo odmah kurira i obavijestili ga o napadu. Trebalo je da on sa oko dvjesto ljudi udari na Kalinovik sa pravca Oblja čim mi otpočnemo sa napadom sa pravca Šivolja. No u zakazano vrijeme došlo je ne sedam stotina, kako su tvrdili, već dvesta pedeset do trista ljudi. Malo smo još čekali, ali novih boraca nije bilo. Više se nije moglo čekati. Komandiri četa su poveli svoje čete u pravcu Kalinovika. Sa pravca Gvozna i brda Ručnika prema gradu razvila se jedna četa sa kojom je bio Miladin Radojević. Druge dvije čete su krenule u napad na pravcu Jažića do druma Ka-

linovik — Obalj. Trebalo je da Krsto Rudan napadne sa pravca Oblja i zapadnje.

Približili smo se utvrđenju na Vescu, golom brdu ispod koga leži Kalinovik. Ustaše i Italijani su nas, pošto je već bio dan, dobro osmotrili. Pustili su nas da im priđemo vrlo blizu, a onda su otvorili paklenu vatru. Naš streljački stroj je bio prikovan za zemlju. Ustaše i Italijani bi povremeno prestajali sa vatrom, a sa utvrđenja na Vescu pokazivale bi se tamne figure. Naš stroj bi krenuo na juriš, a oni bi osuli opet paklenu vatru. Svakog časa očekivali smo napad Krsta Rudana. Promicalo je vrijeme, a od njegovog napada ni traga.

Gine nam nekoliko drugova, među njima Miladin Radović i Ranko Divljanin. Oko deset ranjenih su tražili pomoć. U tom stiže izvještaj od Krsta Rudana da neće napadati. Trebalo je povlačiti se. Teren je bio brisan, otkriven, uslovi za povlačenje — teški. Da bi situacija bila još teža, na pravcu našeg povlačenja pojавio se streljački stroj ustaške legije iz sela Jelašca. Ustaše i Italijani iz Kalinovika i sa Vesca, uočivši naš težak položaj, vršili su strahovit pritisak i krenuli iz Kalinovika za nama. Našli smo se ukliješteni između dvije vatre. Nije bilo druge, već da se što hitnije razbijemo u grupe, da ponesemo ranjenike i da se tako probijamo u pravcu Ručnika. U toku povlačenja nam je nekoliko drugova poginulo, a nekoliko ih je ranjeno.

Oko podne smo se počeli prikupljati na Ručniku. Ustaše i Italijani, idući za nama, počeli su paliti sela. Gorjelo je selo Jažići u neposrednoj blizini Kalinovika. Gust plamen i dim je obavijao okolinu Kalinovika. Narod je sa kuknjavom uzmicao prema nama ispred ozlojeđenog neprijatelja. Avioni su kružili i mitraljirali. Na Ručniku se iskupilo oko pedeset boraca sa petnaest ranjenih drugova. Ostali borci su se povukli svaki na svoju stranu, kako je koji mogao. Bila je to mučna i teška situacija. Bio je to prvi poraz od početka ustanka. Uzroci tog poraza bili su mi jasni: neorganizovana i nepripremljena akcija od naše strane, ali i više od toga izdaja Krsta Rudana, četnika sa Oblja.

Na Ručniku sam se našao u teškoj situaciji. Skupina od oko pedeset ljudi, sa puškama uperenim prema meni, vikala je i psovala govoreći da će me ubiti jer sam ja kriv što im gore sela i stradaju čeljad. Ti isti ljudi koji su prije jedan dan vršili snažan pritisak na mene i ostale drugove da se ide na Kalinovik, da će dovesti sedam stotina boraca sa puškama, da će u napadu učestvovati i Krsto Rudan sa svojih dvjesta boraca, da će Kalinovik kao ništa pasti, — sada su se okomili na mene. Bilo mi je teško. Bio sam jedini komunista među njima. Mi-

ladin Radojević i Ranko Divljanin su poginuli, da su bar oni sa mnom sada lakše bi mi bilo. I Srećka Goranina nema na Ručniku. Odstupio je negdje na drugu stranu, a možda je i poginuo. Nijednog od ovih ljudi koji drže uperene puške prema meni ranije nisam poznavao. Slušao sam ih i gledao hoće li se njihov gnjev smiriti ili naći oduška u pucnju na mene. Uzbuđenje i gnjev su rasli i u meni. Uzevši pušku na gotovs, rekao sam im: »Nisam došao iz svoje slobodne Romanije kod vas radi vrele pogače, nego da se sa vama zajedno borim za slobodu vašeg kraja. Vi ste krivi, kazali ste da ćete poći sa sedamstotina pušaka, da će Krsto Rudan sigurno udariti sa leđa, vjerovali ste u njega, a on vas je izdao. Govorio sam vam da treba prvo organizovati se i pripremiti, pa tek onda napadati!« Dok sam ja to govorio, izdvojio se jedan seljak sa kačketom, neki Niko Elez i obratio se prisutnim: »Čovjek ima pravo što govori! Mi smo krivi! Mi smo navalili da se ide na Kalinovik! Nego, dogovorimo se radije šta sada da radimo! Šta ćemo sa ranjenicima, a šta sa izbjeglim čeljadima?« Ljudi su se umirili. Sada mi je već bilo lakše, mada ni sam nisam znao šta da radim toga momenta. Najzad smo se dogovorili da se povučemo u selo Krbljine. Tu ćemo previti ranjenike, a onda se povući u šumu Meždra iza Krbljina. Imaćemo kuda, ako ustreba, tražićemo pomoć sa Romanije. Tražićemo i boraca i ljekara, i oružja i municije.

Povlačeći se pred smrkavanje došli smo u selo Krbljine i u kuću Nike Eleza smjestili ranjenike. Trebalo im je ukazati pomoć. Sam nisao znao kako. Imali smo jednu flašu joda, ne znam sam odakle se našla. Znao sam da se jod upotrebljava kad se rani čovjek, ali kako, nisam bio siguran. Svakom ranjenom sam nasuo u ranu jod, a onda ih previo krpama od čistih košulja koje su sabrali mještani. Iza pola noći, pošto su se ranjenici malo odmorili, povukli smo se u šumu Meždra. Sutradan smo za ranjenike napravili bajte od četine.

Stigao je i Srećko Goranin. Bio sam srećan što je ostao živ. Došlo je i nekoliko drugova sa Slobodanom Kezunovićem koji je za vrijeme borbe na Kalinoviku bio ostao sa Kijevoškom četom u okolini Trnova. Pod utiskom ove teške situacije i poraza na Kalinoviku, napisao sam izvještaj štabu na Romaniji. Tražio sam da što prije dođe Rade Hamović sa ljekarom i lijekovima. Rade je trebalo da dođe za komandanta Jahorinsko-kalinovičkog odreda. Kurir je krenuo odmah preko Crne Rijeke na Romaniju, i u Crnoj Rijeci sreo Rada Hamovića koji je sa štabom i sanitetskim materijalom išao prema nama. Kada smo saznali o njihovom dolasku, prava je to radost bila

u našem partizanskom logoru u Meždrama kod Dobrog Polja. Pošao sam pred njih, u susret. Mala kolona od desetak ljudi pomaljala se na Rogojskoj kosi, a u meni budila osjećaj kao da se radi o velikoj našoj vojsci koju vodi Rade sa Romanije i to baš kada nam je najteže i najpotrebnije, neposredno poslije prvog poraza na Kalinoviku — da vrati neprijatelju milo za drago.

Na čelu kolone išao je Rade Hamović i sa njim Boriša Kovačević, zvani Šćepan. Vedri i nasmijani na moj pozdrav otpozdravljali su me prvo stisnutom pesnicom — našim partizanskim pozdravom, što sam prvi put tada vido, a onda se čvrsto rukovali i izljubili. Na kapama sam im vido prvi put crvenu petokraku zvijezdu sa trobojkom ispod nje. Njihov vojnički izgled, vedrina i samouvjerenost snažno su na me djelovali. Prvo što sam Rada upitao, bilo je vodi li sa sobom doktora i da li je ponio šta od sanitetskog materijala, jer imamo petnaest teško ranjenih drugova. Rade mi je odgovorio: »Imamo, ali nije pravi doktor. Tek je student. Sa njim su evo i dvije drugarice koje su na Romaniji naučile da previjaju ranjenike«. Upoznao sam se sa njima. »Ljekar« je bio zvani beg Lakišić, a drugarice Jelena i Jovanka. Svi su oni bili suviše mlađi da bi u mojim očima i u očima ranjenika predstavljali doktore. Predložio sam Radu da ih zovemo doktorima. Odmah su me »drug doktor«, Jelena i Jovanka pitali šta sam radio sa ranjenicima. Ispričao sam im da sam od lijekova imao samo jod i da sam ga sipao u ranu. Uhvatili su se za glavu. Bilo mi je jasno da sam pogriješio. Odmah po dolasku u logor sve ranjenike su previli i začuđeno mi rekli da su rane, na njihovo veliko iznenadenje, u savršeno dobrom stanju. Svima nam je bilo drago. Naš »doktor« i »doktorice«, s obzirom da je svih petnaest ranjenika poslije izvjesnog vremena prezdravilo, uživali su ne-podijeljeno povjerenje kod boraca i naroda ovog kraja kao pravi doktori.

Po dolasku štaba Jahorinsko-kalinovičkog odreda na ovaj teren, za vrlo kratko vrijeme postojeće čete na Trebeviću i Jahorini, u okolini Trnova i Zagorja su narasle u bataljone čijim je dejstvima rukovodio direktno štab odreda.

Pero KOSORIĆ

NARODNA POMOĆ

O rganizacija Narodne pomoći,¹ nakon kapitulacije Jugoslavije, našla se pred velikim, teškim i komplikiranim zadacima. U uslovima okupacije, kada su bile zabranjene radničke, sindikalne i druge napredne organizacije i kada je u Hrvatskoj vladao ustaški teror, ipak je uspjelo da se na radu u njenim organizacijama okupi velik broj radnika i naprednih građana, koji se nisu htjeli pomiriti s novim stanjem. Nikakav teror nije mogao da uguši njihovu želju i spremnost da se uključe u redove boraca i pruže otpor.

Pred nosom okupatora i ustaša građani-rodoljubi počeli su živjeti svojim podzemnim životom. Razvio se jak ilegalni

¹ Na zemaljskom savjetovanju 11. avgusta 1940. godine organizacija Crvene pomoći dobija naziv »Narodna pomoć Jugoslavije«. Crvena pomoć osnovana je u našoj zemlji 1922. godine kao dio svjetske humanitarne organizacije radničke klase. Razvijala se i radila u krilu revolucionarnog radničkog pokreta s ciljem da štiti i pruža pomoć revolucionarima i njihovim obiteljima kad su bez posla, lišeni slobode, u tamnicama i logorima, progonjeni itd. Imala je veliki politički značaj. Oktobra 1923. izabran je sekretar KPJ za predsjednika Centralnog odbora CP. Značajnu pomoć pružila je 1923/24. grupi od 2 000 izbjeglih bugarskih antifašista, na čelu s Dimitrovom, kada ih je prihvatile u našoj zemlji. Veliku ulogu odigrala je 1929. za vrijeme terora monarhofsističke diktature; razvila je 1935. živ politički rad među našim iseljenicima i emigrantima u SAD i drugim zemljama; u 1940. vodi upornu borbu za raspuštanje koncentracionih logora, amnestiju političkih zatvorenika i povratak španskih dobrovoljaca. Organizaciono se naročito razvila u periodu 1937—41. kada su stvoreni mnogobrojni odbori CP po naseljima, gradovima, tvornicama, školama, ustanovama, udruženjima itd.

Nakon formiranja narodnooslobodilačkih odbora organizacije Narodne pomoći uključuju se u Narodnooslobodilački fond, formiran pri NOO-ima, te svoje djelovanje nastavlja do 1945. godine (po Vojnoj enciklopediji tom 2, str. 278—279 i Enciklopediji Leksikografskog zavoda, tom 2, str. 135).

pokret u okviru organizacija Narodne pomoći, koja je u pojačanom obimu nastavila svoje djelovanje od prije rata, kada je pomagala žrtve klasne borbe. Odmah poslije okupacije ona proširuje svoju pomoć svima onima nad kojima je vršen teror, a to su bili pored komunista, Srba i Židova, i svi pošteni i rođljubivi građani koji se nisu pomirili s okupacijom svoje zemlje.

Na zemaljskom savjetovanju u Beogradu u junu 1941. organizaciji Narodne pomoći data je od strane CK KPJ osnovna linija za dalji rad: okupljati mase rodoljuba u borbu protiv terora, a uporedo s tim pomagati zatvorenicima, organizirati njihovo spasavanje iz kandža ustaških zvijeri, te pomagati njihovim porodicama. Ovom savjetovanju, kojim je u ime CP KPJ rukovodio Ivan Milutinović, prisustvovala je iz Pokrajinskog odbora NP za Hrvatsku Anka Berus. Da bi se u te dane došlo do Beograda, trebalo je mnogo snalažljivosti i hrabrosti. Drugarica Berus bila je ilegalac, bez isprava i specijalne dozvole neophodne za putovanje. Rade Končar, koji joj je i dao zadatak da putuje u Beograd, nije uspio da joj nabavi potrebne isprave za put. Zato je preko tehnike CK KPH uzela propusnicu do Slavonskog Broda i pomoću nje stigla u Brod. Ovdje je jednostavno kod samog konduktora produžila voznu kartu do Zemuna. Stigla je nesmetano u Beograd i bez specijalne propusnice, izlažući se mnogostrukom riziku.

Sjedište Pokrajinskog odbora Narodne pomoći za Hrvatsku bilo je u Zagrebu. Članovi Odbora su 1941. bili: Anka Berus, profesor, Ružica Turković, tekstilna radnica, Antun Benički, metalski radnik i Stjepan Bogdan, krojački radnik.

Odbor se u radu oslanjao u prvom redu na zagrebačku organizaciju, kao jednu od najjačih u Hrvatskoj. U odboru Narodne pomoći uključile su se sve napredne masovne radničke organizacije, koje su do rata djelovale legalno, a koje su već početkom 1941. prešle u ilegalnost. Tako su se u okviru Narodne pomoći na zajedničkim zadacima našli svi odbori Stranke radnog naroda i odbori Sindikata.

Nova situacija nametala je da se što brže učvrsti tako masovna organizacija, da se uspostave njeni odbori po svim poduzećima, po pojedinim rejonima, ulicama i naseljima. Zadaci su svakog dana bili sve veći i odgovorniji. Osim sakupljanja materijalnih sredstava za zatvorenike trebalo je zbrinjavati i njihove porodice, opskrbljivati ih hranom, odjećom, lijekovima, novcem, te pored toga bodriti ih da ne klonu, da shvate političku situaciju, kojim smjerom treba da idu i sami. Trebalo je uspostaviti veze sa svim zatvorima i logorima; organizirati skladišta za sakupljeni materijal; stvoriti podesne javke za prihvatanje kurira iz pokrajine; osigurati niz prikladnih stanova

za održavanje ilegalnih sastanaka Odbora, pa i sastanaka CK KPH, te za sklanjanje ilegalaca; trebalo je organizirati prihvat španskih dobrovoljaca koji su se vraćali u zemlju iz logora u Francuskoj i izvršiti mnogo drugih specijalnih zadataka. S razvojem ustanka proširuje se zadatak sakupljanja materijala za partizane, te je osnovan i poseban odbor *Narodnooslobodilačkog fonda*.

Da bi svi ovi zadaci bili uspješno obavljeni u Pokrajinskom odboru NP, izvršena je podjela dužnosti, tako da je svaki sektor vodio određeni drug ili drugarica. Veza sa gradskom organizacijom NP Zagreba održavana je preko Anke Berus. U tom odboru radili su Ivan Pandža, krojački radnik, Kazimir Biloh, Ivan Đureta, Valerija Pap Kasijo, kasnije i Berta Petrić, te član Mjesnog komiteta KPH Ivan Božičević, kojega je nakon odlaska iz Zagreba zamijenio Antun Biber Tehek.

Trebalo je svakodnevno održavati kontakt ne samo sa Mjesnim odborom NP, nego i sa rejonskim odborima, sve domaćinih odbora u ulicama ili poduzećima. U Zagrebu je tada bilo 6 kotarskih i 30 matičnih odbora, koji su opet održavali svakodnevni kontakt sa preko 200 pododbora. Sistem održavanja veze bio je putem svakodnevnih sastanaka na raznim punktovima i ulicama u raznim dijelovima grada. Da bi se zadaci izvršavali trebalo je mnogo spretnosti i snalaženja za kretanje gradom, jer su članovi odbora živjeli ilegalno, kretali se uz pomoć krivotvorenih legitimacija i propusnica, a stanovali u ilegalnim stanovima, ili se sklanjali kod pojedinih simpatizera, koji su svoje stanove spremno ustupali unatoč prijetnje od neizbjježne smrte kazne u slučaju provale. Koliko je tu bilo potrebno napora, navešću primjer Anke Berus. Bilo je dana kad je broj njenih veza ili sastanaka dostizao cifru od trideset. A to je značilo da je u toku dana obišla tridesetak mjesta ili stanova, prenosila izvještaje, obilazila javke, davala drugovima upute za rad i sl. To je zahtjevalo da se kreće po već unaprijed detaljno utvrđenom planu od jutra do kasno u noć, sa krivom legitimacijom, u stalnoj opasnosti da bude uhapšena. Unatoč toga što su je tražili agenti ustaške policije, ona je bila neprekidno na ulici i obavljala svoje zadatke. Da bi malo odahnulla, u međuvremenu se sklanjala u stanove pojedinih simpatizera, kod kojih se hranila, a noći je provodila u raznim ilegalnim stanovima i to obično u onom dijelu grada, gdje ju je zatekao sat zabrane kretanja. Zahvaljujući ovakvoj pokretljivosti stalno je bila u kontaktu sa organizacijama NP u Zagrebu. U nekoliko navrata susretala se na ulici s agentom koji ju je dobro poznavao, no uvijek bi mu spretno izmakla.

U toku rada organizacija Narodne pomoći bilo je čestih hapšenja. No, bez obzira na ove gubitke aktivista, rad organizacije se neprekidno proširivao. U više od 20 pododbora radio je nekoliko hiljada aktivista, a ovi su na razne načine okupljali preko desetak hiljada simpatizera već u toku 1941. godine. Nije bilo rajona, ulice, tvornice, naselja u kojem odbori nisu funkcionisali.

Pored svojih redovnih veza, po liniji NP, odbori su bili vezani i uz odgovarajući partijski forum. Pokrajinski odbor bio je vezan uz CK KPH. U ime CK KPH ovu vezu je održavao početkom 1941. Dragutin Sali, a kasnije Vlado Popović. Mjesni odbor bio je vezan uz Mjesni komitet KPH, rajonski odbori uz rajonske komitete, a matični odbori uz partijske celije svoga terena. Upravo kroz svoj rad u okviru organizacija Narodne pomoći, aktivisti su se čeličili i pripremali za članove Komunističke partije.

Veoma važna oblast rada bilo je organiziranje skladišta i prebacivanje sakupljene hrane, odjeće i drugog materijala na slobodnu teritoriju. Da bi objedinio ovo veoma prošireno djelovanje Pokrajinski odbor je formirao poseban odbor Narodnooslobodilačkog fonda. U tom odboru radili su profesor Ivan Barlalić, Ivan Žic, Nikola Brusić i Župić. Odbor je često obilazio i Vlado Popović u ime CK KPH, jer se rad toliko bio razvio u najširim krugovima građana, da je trebalo davati upute i za istovremeni politički rad među ljudima. Nemoguće je danas izračunati ogromne količine i vrijednost sakupljenog materijala, a sve je to trebalo prenositi, spremati u skladišta, a odatle opet prebacivati partizanima. Sva ta roba — odjeća, hrana, sanitetska oprema i materijal, oružje i municija, bila je sklonjena u nekoliko desetaka raznih skladišta na raznim stranama Zagreba. To su većim dijelom bile razne radione, dućani ili stanovi. Tako su, na primjer, krojačke radione drugova Slijonje, Franje Zima, Dragutina Zvera, Josipa Djila, Jelačića i druge služile za skladišta odijela; pekarska radionica Ivana Matekala za skladište brašna; kolarska radiona Vinka Kolara za oružje; trafika Anke Mikulčić u Trnju i druge za skladište duhana; stanovi liječnika dr Petreševića, Bezaka i drugih za skladišta sanitetskog materijala; skladišta za raznu drugu robu nalazila su se u stanovima Mice Gazić, Ivanke Vitasović, Pepice Špoljarić i mnogih drugih. Za svako skladište odgovaralo je određeno lice, a roba se izdavala samo po posebnom nalogu. Kuriri koji su sve to prenosili bili su većim dijelom žene i omladinci. Jedna od najpožrtvovanijih bila je Mica Gazić, koja je uhapšena na ulici i kasnije strijeljana u Zagrebu.

Poseban sektor rada Pokrajinskog odbora NP bilo je održavanje veze sa svim logorima i zatvorima, odašiljanje potrebne pomoći, organiziranje bjekstva osuđenih i deportovanih itd. Da bi to osigurao, formiran je 1941. Odbor za pomoć logorašima, u kojem su radile Anica Rakar-Magašić, Štefica Crnojevac, Adela Ivanković i Andelka Šnidaršić-Pavlinić. Vezu sa ovim odborom održavala sam kao sekretar Pokrajinskog odbora NP. Ovaj odbor je uspio preko porodica zatvorenika da organizira vezu sa svakim logorom, posebno sa Jaskom, Koprivnicom, Lepoglavom, Starom Gradiškom, Lobor-gradom i Kerestincem. Veza sa logorašima bila je stalna, jer su se drugarice na sve načine borile da je osiguraju. One su putovale uz spretno nabavljene propusnice, prenosile pakete i novac, slale poruke i primale izvještaje o stanju i potreбama logoraša. I ja sam putovala u logore »Danicu« u Koprivnici, Jasku i druge.

Osim veze sa organizacijama NP u Zagrebu, kao i sa logorima, Pokrajinski odbor je održavao stalnu vezu i sa organizacijama u pokrajini: sa Varaždinom, Bjelovarom, Karlovcem, Krapinom, Delnicama, Crikvenicom, Kraljevicom, Ivanićem i Viroviticom. U pojedina mjesta (Bjelovar, Karlovac, Ivanić, Sisak) putovala sam ja i tamo održavala vezu sa ovim organizacijama, dok je u druga putovao Anton Benički.

CK KPH davao je Pokrajinskom odboru i specijalne zadatke. Neke od tih zadataka izvršio je Stjepan Bogdan (poginuo je u partizanima), krojački radnik, koji je jedini od članova Pokrajinskog odbora bio legalac, tj. bio je nekompromitovan i posjedovao sve potrebne isprave. Zato je i bio vrlo podesan da izvršava razne zadatke koje ilegalci nisu mogli obavljati, a naročito da se kreće po najizloženijim mjestima u Zagrebu, jer je bio nepoznat ustaškim agentima. Osim toga izvršavao je i druge zadatke. Uspio je između ostalog i da nabavi posebno sašitu uniformu višeg željezničkog funkcionera za Vladu Popovića, potrebnu za njegov odlazak u partizane.

Često su posebni zadaci bili da se organizira bjekstvo drugova i drugarica iz logora. Narodna pomoć koja je 1941. stvarno postala brižna porodica koja bdije nad svakim članom KPJ, nad svakim aktivistom NOB, nad svima onim rodoljubima kojima je bila potrebna pomoć, uspjela je da obavi mnoge takve zadatke.

Između ostalog u jesen 1941. Pokrajinski odbor NP dobio je zadatak da organizira bijeg Nade Dimić iz bolnice na Sv. Duhu. U ovoj akciji učestvovalo je nekoliko drugarica i Rudi Kroflin. Anka Berus održavala je vezu sa liječnicom koja je liječila Nadu Dimić, te smo preko nje poslali Nadi sve upute. Za vrijeme posjeta oko 3 sata poslije podne, u Nadinu sobu na

prvom katu ušla je majka Milke Zorić. Nosila je kiticu ciklama i raspitivala se za jednu izmišljenu bolesnicu. To je bio znak Nadi da izide iz sobe u bolnički toalet. Tamo ju je dočekala Milka s košarom, u kojoj se nalazila haljina i cipele. Ja sam za to vrijeme u hodniku pazila da ne nađe stražar. Sve je počelo dobro, no upravo u času kada se Nada presvukla, ušle su u toalet neke bolesnice. Bila je prisiljena da ponovo navuče bolesničku haljinu. Čitavu stvar ponovile smo sutradan.

Na hodniku nije bilo skoro nikoga. Stražar se zadržavao na balkonu sobe i ne sluteći da se njegova zatvorenica neće vratiti. Nada je sretno prošla hodnikom u presvučenoj haljini, s košarom u koju je utrpala bolesničku robu. Ja sam je upozorila na Rudija, koji ju je očekivao u prizemlju. Ona mu je prišla, primila ga pod ruku i zajedno s njim ušla u taksi koji ih je vani čekao. Sretno su stigli u stan, gde ju je sklonila Katica. Mi, ostali, izgubili smo se neprimjetno i tako nismo uspjeli da saznamo šta se desilo kasnije, kada stražar nije dočekao povrat svoje zatvorenice. No, to nam nije ni bilo važno. Nada je nakon nekoliko dana prebačena u partizane.

Ubrzo iza toga naš odbor NP primio je novu direktivu CK KPH: da se organizira bijeg Anke Butorac i Mace Gržetić iz ustaškog logora »Danica«, kraj Koprivnice. Ja sam održavala vezu sa drugaricama iz logora preko svoje sestre Beške, koja je bila u istom logoru. Više od mjesec dana pripremale smo bijeg iz bolnice u Koprivnici, gdje se Anka tada nalazila na liječenju. Kada je sve bilo pripremljeno, morale smo odustati, jer su bile pojačane logorske straže radi pokušaja bijega jedne grupe zatvorenika iz logora. Anka se ponovo našla u logoru, a mi smo morali da mijenjamo plan.

Došla je nova poruka. Na komadiću papira drugarice su nam nacrtale šumicu, koja se nalazila iza samog logora, do koje bismo se nekako mogli doći. Tu je trebalo da ih sačekam, s automobilom u blizini. Šumica se nalazila na pola puta između ceste i začelja logora. Maca je uspjela da sazna od nekog stražara, »novajlige«, da se mitraljezi u šumici postavljaju tek poslije 7 sati navečer. Trebalо je bježati prije tog vremena. Bijeg je ugovoren za 24. decembar 1941. Računalo se s posebnim raspoloženjem straže, koja će sigurno uz piće slaviti Badnjak.

No toga dana nisam stigla na označeno mjesto, jer se auto, radi snijega koji je nenadno počeo padati, zaglavio u nekom selu iza Križevaca. Šofer, Boško Šnajder, je zatražio pomoć seljaka, ali bez uspjeha. Auto smo morali ostaviti u

snijegu. Pokušali smo da uhvatimo vlak za Koprivnicu da bi drugaricama javili da odgode bijeg, no zakasnili smo. Tek drugo jutro stigla sam u Koprivnicu i odjurila pred logor sa paketom kolača, u kojima je bila poruka. Dobila sam odgovor na komadiću platna, ušivenom u rubu suknje koju mi je Anka poslala. Odahnula sam, jer mi je javila da ni njima nije bilo moguće da iziđu iz logora. Poručila je da će pokušati istu večer.

Uzalud sam čekala te večeri u šumici, javljala se ugovorenim signalom — one nisu stigle ni te večeri. To je ujedno bilo i dobro, jer nam se auto ponovo zaglavio u blatu nedaleko od same šumice. Konačno kad smo uspjeli da auto izvučemo i pripremimo za put prema Zagrebu, a to je bilo 26. decembra, našla sam se ponovo u isto vrijeme u šumici. Bilo je veoma hladno, vjetrovito, pa sam napregnuto slušala svaki šuštaj, ne bih li začula očekivani signal. Ponekad mi se kroz vjetar činilo da ga čujem. No tek nakon jednog sata pojatile su se drugarice. Bile su zadihane i umorne, jer su jedan dio polja prepuzale, a drugi pretrčale. No, nismo imali vremena za odmor — požurile smo prema automobilu, koji nas je čekao u dvorištu jedne seljačke kuće. Jurnuli smo svom brzinom prema Zagrebu. Dok su drugarice uz svjetlo džepre baterije učile generalije sa svojih krivotvorenih legitimacija, stigli smo do Križevaca. Tu smo se rastale od šofera i sjele na vlak za Zagreb. Nesmetano smo stigle kući u moj ilegalni stan na Ksaveru. Sutradan smo saznale da je na gradskoj mitnici u Dubravi bila postavljena zasjeda, radi našeg automobila i šofera, službenika Higijenskog zavoda. No i on je uspio da nesmetano dođe u Zagreb, jer mu se auto putem pokvario, pa je morao doći vlakom. Kasnije se prebacio u partizane.

Anka i Maca ispričale su da su za vrijeme večernje šetnje uspjele da se izdvoje iz kruga zatvorenika i provuku kroz slomljenu ogragu logora u polje do šumice. I dok su mi pričale o stanju i životu zatvorenika, dotle je u logoru počela da bjesni potjera za njima. No, tek u 10 sati uveče, jer su do tog vremena logoraši uspjeli da zadrže stražara uz vino i gitaru.

U nizu ovakvih akcija uspjelo je da se u Zagreb prebaci odbjegli logoraš iz Kerestinca Josip Turković. On je preko žeće jednog seljaka uspio da pošalje poruku u Zagreb da se nalazi ranjen u Hrvatskom Ljeskovcu. Preko poduzeća »Ventilator« poslat je automobil u selo Stupnik, gdje ga je taj seljak uspio da dovede. Tu ga je preuzeo šofer, Alojz Valečić i sretno dovezao u Zagreb. Sklonjen je i liječen u nekoliko ilegalnih stanova, te je kasnije prebačen u partizane na teren Jaske. Tamo je kasnije i poginuo.

Svu ovu opsežnu djelatnost mogla je organizacija Narodne pomoći da razvije zahvaljujući ugledu i povjerenju koje je Komunistička partija imala u očima najširih krugova rođljuba. Ona je preko organizacija NP okupljala mase rodoljuba iz svih društvenih slojeva, stalno pojačavala svoje redove i sticala sve veći ugled. Okupatori i njihove sluge nisu mogli da zaustave taj širok ilegalni front narodnih masa ni brojnim hapšenjima, ni deportovanjima, ni strijeljanjima. Aktivisti NP su ubijani i nestajali, ali su njihova mjesta zauzimali novi borci i rad se neprekidno nastavlja, sve do konačnog oslobođenja.

Ružica TURKOVIĆ

PRVI ODRED

Početkom avgusta 1941. u zagrebačkoj partijskoj organizaciji vršene su pripreme za organizovanje partizanskog odreda koji će operisati u žumberačkim brdima. Pored ostalog trebalo je da se svi predviđeni drugovi, koji su se nalazili u Zagrebu, pripreme i da im se omogući da nesmetano stignu na mesto odredeno za formiranje odreda. Bio je to veoma delikatan i opasan poduhvat i za organizatora i za učesnike.

Osvanuo je topao avgustovski dan. Žurim da stignem na ugovorenou mesto. Ispred mene idu dva mlada čoveka. Ubrzah korak i pređoh ih, jer sam znao da u ovo vreme nije nimalo priyatno slušati nečiji ujednačeni korak iza leđa.

U Frankopanskoj ulici je vrilo kao u košnici. Za trenutak mi se pogled zadrža na zgradi na početku ulice; ista je kao i onog dana kad sam pre nekoliko godina polazio iz nje prema Španiji.

»Ti, dragi moj, ako hoćeš borbu« — sećao sam se kako mi je tog dana govorio stari tipografski radnik Slavko — »idi u Španiju. Tamo ćeš naći prave ljude, ljude koji će te primiti kao svog najrođenijeg. Da sam nešto mlađi otisao bih da se borim. Ako danas čutimo, sutra će izginuti i naša deca, naše obitelji, naši ideali — jedino ono što nam je još preostalo i što nam čini sadržaj života. Ako se ne odupremo tom zlu, fašizmu, i mi i svi narodi sveta doživećemo ranije ili kasnije istu sudbinu.«

I danas nakon pet godina, s ljubavlju i poštovanjem sam se sećao tog čoveka.

Pre nedelju dana kada sam bežao iz Nemačke i Vojo¹ mi je nešto slično rekao: »U zemlji se vodi oslobodilački rat. Partija sad traži od nas maksimum. Ne sme se gubiti u vremenu.«

Tih nekoliko detalja mi je proletelo kroz glavu dok sam brzim koracima grabio niz ulicu. Žurio sam jer je trebalo da tačno u jedanaest časova budem kod »Zdenca života«, ispred Narodnog kazališta. Lozinku sam ponavljaо u sebi, jer nisam znao ko će me dočekati na ugovorenom mestu.

Baš kada sam se približavao Savskoj ulici, primetih Anku² kako ide prema Kazalištu. Iako sam znao lozinku bilo mi je

¹ Vojo Todorović, general-pukovnik JNA.

² Anka Berus, član Izvršnog veća NRH.

draže što mi ona neće trebati. Jer Anku sam dobro poznavao. Ko, uostalom, od nas ilegalaca nije znao »ministra finansija«, kako smo joj dali ime zato što nas je snabdevala novcem.

Sačekao sam da prođe jedna kolona kamiona s Nemcima i prešao sam ulicu.

Anka me je posmatrala i diskretno se smeškala.

— Znaš — reče mi kad joj priđoh, uzimajući iz tašne maramicu i brišući znoj sa čela — ovo sunce nije baš meni naklonjeno. A tebi je lako: mlad si i lak kao cigra, tek pupiš.

Anka je uvek bila sklona da se šali. Svojom vedrinom uvek nam je ulivala poverenje i hrabrost.

Vraćajući maramicu u tašnu ona nastavi:

— Sutra, tačno u devet, čekaće te ispred kina »Olimp« drug koga dobro poznaješ. Ima za tebe poruku.

Slušao sam Anku. Za momenat pogled mi se zadrža na »Zdencu života« kao kakvoj viziji života koji neprestano silovito izbjiga i ne dozvoljava da ga uguše, a zatim je preleteo preko kolone okupatorskih automobila, tenkova i vojnika. Sećao sam se da sam ovde nekad, kao besprizorni, isto tako stajao prezren od ljudi, proganjan od policije. Da li je došao trenutak da ovo isto mesto bude polazna tačka ka nečemu duboko ljudskom, humanom, velikom, do čega je trebalo doći kroz nesobičnu borbu?

Anka je verovatno primetila da nešto razmišljam. Potapsala me po ramenu, stisnula ruku i nestala u pravcu Masarićove ulice.

Sledećeg jutra, na određeno mesto stigao sam minut pre Ilije³. Srdačan stisak ruke bez reči, zatim brzo prelazimo ulicu, bacamo letimičan pogled desno i levo i ulazimo u prizemni stan jedne dvorišne zgrade. Ilija me je posmatrao nekoliko sekundi. U ruci je držao listić hartije.

— Sutra u osam budi na Samoborskom kolodvoru. Ugledaćeš visokog čoveka koji će na glavi imati zeleni šešir. S njim će biti još nekoliko drugova koje dobro poznaješ. Taj drug će vas odvesti u Žumberak.

ODLAZAK

Pred šalterom za putničke karte bilo nas je svega troje. Na peronu nije bilo mnogo ljudi. Ugledao sam čoveka sa zelenim šeširom, koji je odgovarao opisu što mi ga je dao Ilija. Razgovarao je sa Čirom Dropulićem. Pozdravio sam obojicu.

³ Ilija Engel, španski borac, prvoborac, narodni heroj; poginuo u NOB.

Ćiro mi glavom pokaza grupu drugova, nekoliko koraka dalje, koja je stajala i čekala na polazak voza. Uskoro smo pošli.

Sve ono što se dogodilo za tih nedelju dana otkako sam se, posle toliko vremena provedenog u tuđini, ponovo vratio u zemlju, prolazilo mi je za vreme vožnje kroz glavu.

U ušima su mi ponovo odjeknule jučerašnje Ilijine reči: »Žumberak je veoma važan zbog blizine Zagreba. Ispresecan je gustom i razgranatom mrežom dobrih puteva. Ako ga ustaše izgube izgubili bi i bazu za prisilnu popunu ljudstvom svojih bandi, a osetili bi se ugroženi i u samom Zagrebu. Zato treba pomoći drugovima iz tog kraja. Treba učiniti sve da što manje ljudi iz tog kraja bude naterano u borbu protiv sopstvenog naroda... Treba objašnjavati ljudima smisao i cilj naše borbe. Borbenim dejstvima i političkim radom dizati im moral i raspoloženje za oružani ustanak protiv fašista, a ličnim primerom pokazati prava svojstva borca antifašiste.« Ilijine reči su i dalje navirale: »Objekti napada u sadašnjoj fazi su žandarmerijske stanice, mesne straže i saobraćaj. Način dejstva: brzi i iznenadni napadi; zatim se odmah povući. Treba čuvati ljudе.«

Dok je to Ilija govorio, nisam ni slutio da ga nikad više neću videti.

Iznenadni trzaj vagona i škripa kočnica prekinuše mi lanac misli. Još jedan trzaj i kompozicija je stala. Putnici brzo napustiše svoja mesta; vagoni opusteše, a peron male stanice odjednom ožive.

U grupicama podosmo za drugom sa zelenim šeširom, koji je ležerno išao ispred svih, kao čovek kome se ne žuri. Kad smo izlazili iz Samobora neki su nas ljudi sumnjičavo gledali.

Bio je topao taj dan, 12. avgust 1941. Osetih da sve brže koračamo, iako se penjemo užbrdo. Drug na čelu često se okreće i traži da se ubrza hod. Već, reklo bi se, trčimo i nakon kojih stotinak metara izlazimo na iskrčenu zaravan u šumi nedaleko od Samobora.

Janko Staničić⁴ (tako nam se predstavio čovek koji nas je vodio) otiašao je nekud i vratio se tek posle pola časa. Po izrazu njegovog lica poverovah da nešto nije u redu. Reče nam:

— Oni što su nas dole tako čudno posmatrali, obavestili su oružnike i ustaše. — Jedan trenutak zastade. — Ipak smo uspeli da zavaramo trag. Potera je udarila u prazno. — Pogledom pređe preko nas; kao da proverava da li smo svi tu. — Moram da odem u selo; nije daleko — pokaza rukom u pravcu severa. — Tamo se takođe nalazi nekoliko drugova s kojima treba da se povežemo, kako bismo dalje produžili zajedno. Oni su naoružani i biće nam lakše.

⁴ Janko Staničić, prvoborac, streljan 1941.

Zatim nas upozori da budemo tiki i oprezni da ne bismo otkrili naš privremeni logor, pošto će potera, verovatno, pročešljati svu okolinu.

Vreme kao da stoji. Sati mi izgledaju duži od dana. Već se spuštala noć, a s njom, u čitavoj šumi tajac. Zbili smo se jedan do drugoga i tiko šapućemo. Sad se svi dobro pozajemo; tu su omladinci: Pikolo, Fredi, Zene, Branko Radulović, Janko Krajić, Vlade Bože, Ante Lučin, vazduhoplovni podoficir Rudi Rajmond i drugi. Sve nas obuzima samo jedna želja — da Janko ne naleti na zasedu i da se što pre vrati. Jer ovo čekanje je ubijalo.

Nekoliko pojedinačnih pucnjeva nedaleko od nas trgoše nas iz misli. Šta je to moglo biti?

— Šta ako nas otkriju? — upita Zene tiko. — Imamo samo jedan stari »štajer« — on izvuče pištoljinu iz džepa. — Pohvataće nas kao miševe.

— Borićemo se — prekide mi misao Pikolo. — Ovde smo mi gospodari i živi se nećemo predati.

Ipak, ne desi se ništa. Šuma se umiri i mi zajedno s njom. Iznad vrhova šume već se pokazivalo rumenilo jutra. Najednom Rudi pokaza u pravcu brežuljka.

— Čini mi se da vidim tamo nekakve senke kako nam se prikradaju.

Nekoliko trenutaka čekanja i pojavi se Janko sa još četvoricom drugova. Raspoloženje se odmah promeni. Svi kao da zaboraviše neprospavanu noć i glad koja je mučila. Novi drugovi donešoše šest pušaka sa po sto pedeset metaka i dve ručne bombe.

— Žao mi je, drugovi — pravdao se Janko — što ste me toliko dugo čekali. Morali smo sačekati jutro, jer je potera bila jaka.

Počeli smo već glasnije da govorimo. Oružje u rukama je hrabriло: ono je ulivalo snagu i samopouzdanje. Posmatrao sam tih petnaestak ljudi koji su pored šumske staze posedali po zemlji. Sad su izgledali kao moćna jedinica, sposobna da se odupre jačem neprijatelju.

Uskoro je sve bilo pripremljeno i u koloni po jedan krenusmo opet za Jankom.

Koračali smo dosta brzo, iako je sunce nemilosrdno peklo. Ispred mene Pikolo je veselo koračao: bio je zadovoljan što nosi pušku. Prošli smo južno od sela Jaruša, uklještenog između dve kose. Nismo obraćali pažnju na ljude koji su izlazili pored puta i čudno nas posmatrali.

Seoski put sa oštrim okukama peo se sve više. Sumrak se već spuštao. U šumi je postalo mračno, tako da smo kora-

čali jedan za drugim na dohvati ruke. Još dva-tri zavijutka, još stotinak metara uzbrdo i izbismo na mali uski plato duž kojeg je vodio kolski put za selo Tisovac, čije su se prve kuće nazine pedesetak koračaja desno od nas.

Janko je opet nestao, ali se ovog puta vratio brzo. S njim je došao jedan čovek sa zavežljajima u rukama.

— Ovo je — obrati nam se Janko — naš drug Martin Žnidarić. Dalje će nas on voditi.

— Doneo sam vam nešto hrane, da se malo potkrepite — osmehnuo se Žnidarić.

Vesti koje nam je Martin doneo pomalo su nas zabavljale. Neki prolaznici, koje smo u toku dana sretali, obavestili su ustaške mesne straže. Nastala je prava panika među njima, tražili su hitna pojačanja.

— Proneli su vesti da vas je mnogo i da ste dobro naoružani, naročito s puškomitraljezima — smejavao se Martin.

— Verovatno su — dodaje Janko — poverovali da su naše puške, koje smo pokrili mantilima, puškomitraljezi. Šta li bi tek radili da su stvarno ugledali puškomitraljeze na našim ramenima?

— Ne bi se ni u Samoboru zaustavili — dobacuje Pikolo i nasmeja se.

— Danas su — reče Martin — hapsili neke seljake za koje su znali da su naši simpatizeri. U susednom selu streljali su jednog našeg druga koji je pre nekoliko dana bio vodič slovenačkim partizanima.

Uskoro smo krenuli i posle nekoliko časova izišli smo na veliki proplanak između ogromnih stabala.

— Tu smo, drugovi — šapuće umorno Miloš Heraković.
— Na domaku smo cilja.

Janko uze dva kamera i poče udarati jednim o drugi. Bili su to ugovoreni signali. Ponavljaо je to nekoliko puta dok se iz šume ispred nas ne začu isto takvo kucanje.

Izlomljena svjetlost jutarnjeg sunca probijala se kroz gusti splet krošnjatih stabala. Duboko u šumi Gmajni, blizu sela Đurići, odjednom sve ožive. Iz nas provali oduševljenje. Pokušaj jednim brzim pogledom da obuhvatim sva ta nova lica. Bio sam radostan kad primetih da su »starosedeoči«, u stvari grupa o kojoj nam je Janko usput pričao, mnogobrojniji od nas »novajlija«.

Sa svih strana pljušte pitanja, sva su slična. Svako želi ponešto da zna, da čuje.

Mnoge od njih sam znao i to me je još više radovalo. A zar takvi ljudi kao što su Paša⁵, Slavko⁶, Šiško⁷, Ilija⁸, Janko i mnogi drugi ne garantuju izvršenje zadatka koji je postavila pred nas Partija?

ODRED

Samo nekoliko sati po našem dolasku formiran je u šumi Gmajni odred »Matija Gubec« (»Četa proletera«), kako smo ga još zvali) na čelu sa Jožom Dropulićem Čirom kao komandirom i Jankom Krajićem kao političkim komesarom. Odred je imao dva voda, sa četrdesetak boraca. U rukovodstvu odreda nalazili su se još Paša i Slavko.

Dan je prošao brzo, gotovo ga nismo ni osetili. Lagano i neprimetno spuštala se noć. Grupa, u kojoj sam se nalazio sedela je u šljiviku, blizu kuće Dragice Staničić⁹, očekujući hranu koju su Staničići prikupljali.

— Treba koristiti svaki trenutak — govorio je Slavko.
— Stanje u ovom kraju nije kako treba. Većina mladih ljudi iz ovih sela dobila je pozive ustaških vojnih vlasti. U prvo vreme naš zadatak je: da učinimo sve da što manje ljudi ovog kraja bude iskorišćeno u borbi protiv sopstvenog naroda.

Teror i nasilje koje ustaše provode zaplašili su ljudе. Takvom stanju, punom neizvesnosti i straha, mnogo je doprineo i župnik u selu Krašiću, a i ostali kler. On se odmah po okupaciji Nemaca stavio na raspoloženje ustaškoj vlasti. Za vreme mise pozivao je seljake da pomognu ustašama, »spasiocima« Hrvatske. Tražio je da se poštuje ustaška vlast. Govorio im je da ne veruju »komunističkoj bandi« i da će svako pomaganje te »bande« biti prokletlo od Boga, a od ustaške vlasti i oštro kažnjeno.

Ipak postupci ustaša prema stanovništvu ovog kraja nisu bili istovetni s masovnim pokoljima i terorom u Kordunu, Baniji i Lici. U ovom kraju takvih progona još nije bilo, iako posle uspostavljanja NDH ustaše nisu imale političkog oslonca u narodu, niti su uživale neki ugled kod ljudi. U organizaciji vlasti oslanjale su se na pojedine mačekovce, koji su odvraćali narod od borbe i propagirali stupanje u ustašku i domobransku vojsku.

⁵ Joca Turković Paša, prvoborac, poginuo 1941.

⁶ Slavko Komar, prvoborac, narodni heroj, član SIV-a.

⁷ Mirko Ivanković Šišo, prvoborac, poginuo 1943.

⁸ Ilija Bastašić, prvoborac, sada službenik SUP-a, Zagreb.

⁹ Prvoborac, službenik Republičkog veća sindikata Hrvatske.

Mesna partijska organizacija, naročito njeni aktivisti Ilija Bastašić, Janko Staničić i još neki činila je mnoge napore da bi stvorila čvrst front protiv neprijatelja pa ipak je naišla na znatne smetnje.

Malo je ko spavao te noći. Před nama su bili zadaci o kojima se moralo razmišljati. Treba razdrmati, treba probuditi iz trenutne učmalosti ljudi ovog kraja. Treba borbenim dejstvima dizati moral i volju za borbu. A vesti o razvoju ustanka su bile više nego povoljne. Ustanak je buktao u celoj zemlji. Posle nekoliko dana u logor je stigao Flores¹⁰, koji je iz Zagreba upućen da preuzme dužnost komandanta odreda »Matija Gubec«.

Dolaskom Floresa u odred osećalo se da se atmosfera promenila. Sve je oživilo i u odredu, i u našim kontaktima sa stanovništvom.

Sutradan po njegovom dolasku počele su ubrzane pripreme za akciju. Prikupljao je podatke o jačini ustaških postaja, o njihovom naoružanju, navikama, rasporedu njihovih straža, o prilazima stražarskim mestima. Videli smo da nešto sprema, ali šta, to još nikome nije govorio.

U toku noći smo promenili mesto logorovanja, ovog puta bliže selu Đurići. Preduzete su sve mere bezbednosti. Dragica Staničić je upućena prema Karlovcu i Zagrebu da izvidi šta pripremaju ustaše i da o tome obavesti naše u Zagrebu. U toku dana u logor je stigao Janko Staničić. Sav je sijao od zadovoljstva.

— Doterao sam oružja i nešto hrane — obradovao nas je.

Pred veče, 2. septembra, Flores je trebalo da govori u vinogradu Mirjanci, udaljenom od logora nekoliko sati hoda, u vinogradarskoj kućici Jankove majke.

U toku noći grupa od nas osam na čelu sa Čirom, približavala se vinogradu Mirjanci. Bilo je oko dva sata posle ponoći. Na pedesetak metara ispred vinograda vodič Janko je zaustavio kolonu: za svaki slučaj želeo je da ispita teren. I bila je prava sreća što je tako postupio.

Teško dišući, Janko se brzo vratio:

— Zaseda — prošaputao je spuštajući se na zemlju. — Izgleda da su ustaše namirisale što smeramo i čekaju nas... Čini mi se da je zaseda jaka.

Uznemirili smo se. Tamo su bile ustaše, a celokupno naše naoružanje bio je jedan pištolj. Pre nego što ne izvidimo u potpunosti situaciju, nismo mogli ništa da preuzimamo. A za

¹⁰ Većislav Cvetko Flores, španski borac, prvoborac, narodni heroj; streļjan 1941.

to se moralo privući neprijatelju. Milan i Dušan Staničić¹¹ posli su da ispitaju južne prilaze. Privukli smo se ustašama da bismo čuli njihov razgovor.

— Ti Josipe — čujemo ustašu čiji se šlem na mesečini belasa — vodi računa da partizani ne naiđu sa druma. Ako bilo šta osetiš, ne žali municiju, mitraljez neće zatajiti.

Privukli smo se još nekoliko metara bliže. Dah nam je stao kad smo primetili da ih ima prilično, raspoređenih oko vinogradarske kućice.

— Čuješ li štogod? — opet će onaj ustaša — Za ovoga unutra¹² ne brini. On je naš. Ujutro ćemo ga imati živog. Sada je mamac: nek se okupe i ostali.

Zavladao je tajac. Dopuzao sam do Ćire. Priljubio sam usne uz njegovo uvo i šapnuo mu:

— Jurišajmo! Ovde nema dvoumljena. Čuo si šta kažu. Ne smemo dozvoliti da naš drug...

Ćiro me stiskom ruke smiruje. Zatim šapuće:

— Jurišati u ovom slučaju bilo bi isto što i udariti glavom o zid. Zar ne vidiš kako su naoružani i koliko ih je?

Na horizontu se javljala rumen novog dana. Sa njim se u nas uvlačila i strepnja za drugom koji nije ni slutio da se nalazio u klopcu.

Ćiro je naredio da se povučemo. Krenuli smo bez dvojice. Hodali smo puna tri sata, pa ipak do jedinice nismo ni reči progovorili.

— Nismo uspeli da izvršimo zadatak — rekao sam Janku Krajiću, političkom komesaru — što mi je veoma neprijatno. Skoro smo naleteli na neprijateljsku zasedu.

— Znam, Mirko, o svemu su nas Ćiro i Janko obaveštili. Ali, u ratu se sve događa. U svakom slučaju postupili ste pravilno. Da ste izvršili napad ni ti, ni Janko, a možda i svi ostali, danas ne bi bili ovde s nama.

U toku dana u logor odreda stigla je vest da se Leo herojski borio. Nije prihvatio poziv na predaju. Ustaše nisu mogle da priđu kućici sve dok ga kuršum nije smrtno pogodio. Prema obaveštenjima, Milan i Dušan Staničić su zarobljeni. Ustaše su pohapsile sve seljake koji su se zatekli u vinogradima, kao i Jankovu majku, odvele ih u selo Slavetić, gde su ih strašno mučile.

Tog dana, 3. septembra oko 11 časova, održana je mala svečanost. Odred je polagao partizansku zakletvu. Dobio je i svoju zastavu koju su izvezle omladinke Jela Žnidarić i Jela Kovačević. Koliko su samo noći provele vezući na zastavi samo

¹¹ Milan i Dušan Staničić, prvoborci, streljani 1941.

¹² Unutra se nalazio Leo Rukavina.

dve reči — »Za slobodu i pravdu«, dve reči u kojima su sažeti i smisao i cilj naše borbe. Predajući odredu zastavu u ime omladinki Janko je želeo da mnogo kaže, ali od uzbuđenja nije mogao. Krv mu je navrla u lice i samo je izgovorio:

— Zadužile su me omladinke da vam kažem... Eto, drugovi, to je sve što su u ovaj mah mogle da dadu za našu stvar. Nosite je gordo i čuvajte je.

Stajali smo ponosni i uzbuđeni. Nije nas bilo mnogo, ali smo znali da će nas kroz nekoliko dana ili meseci biti mnogo više. Nalazili smo se pred najsvećanijim trenutkom u životu: polagali smo zakletvu da ćemo ostvariti nešto veliko, bezgranično veliko i ljudsko. Znali smo da to neće biti lako. Znali smo da mnogi neće doživeti najradosniji dan kada će data zakletva biti ispunjena. Ali ko misli u takvom trenutku na tako nešto?

ZASEDA

Vesti koje je posle dva dana doneo Ilija Bastašić, još više su nas revoltirale. Ustaše se spremaju da u toku sutrašnjeg dana pohapse neke drugove u selima Staničić i Đurići.

— Priredićemo im svečan doček — reče Flores. — Takav da će zapamtiti sutrašnji dan.

Tog dana odredu je pristupilo nekoliko omladinaca (Marko Čučić, Miša Eraković i drugi) iz obližnjih sela, koji su i do tada stalno bili s nama u vezi.

Skupili smo se da napravimo plan za akciju, dobro smo ga prodiskutovali i izabrali ljude. Izbor je poveren meni. Bilo je teško odabrati samo nekolicinu, jer su svi hteli da pođu. Flores je smatrao da su petorica dovoljni, a da od oružja mogu dobiti dve puške, jedan pištolj i ručnu bombu. Imao sam to u vidu i počeo sam da biram. Izbor je pao na iskusnije. Predviđao sam Slavka za bacanje bombe, računajući na njegovo iskustvo iz nedavne akcije na ustaše u Zagrebu; pištolj sam dao Stevi, oslanjajući se na njegov kaplarski staž u bivšoj jugoslovenskoj vojsci; Rudi i ja smo zadržali puške, kao iskusni strelnici.

Pikolo, koji je bio u sastavu moga voda, nije mogao da se pomiri sa izborom.

— Slušaj, druže Mirko — obrati mi se on molećivo i zbumjeno — ja bih te zamolio...

— Reci, Pikolo! Sve će rado učiniti za tebe.

— Da pođem s vama! — izbaci on kao iz puške.

Voleo sam ga mnogo i nisam imao snage da odbijem molbu. Ipak sam pokušao:

— Nema oružja. Čuo si koliko sam dobio — rekao sam blago.

Vanja Radauš: ZGARIŠTE (akvarel)

— Ipak, da pođem ovako — navaljivao je Pikolo. — Trebaću vam. A za pušku je lako, otećemo je, znam ja.

Nisam imao kud. Pikolove reči su bile ubedljive. I reših se da zatražim Floresovo odobrenje.

Kad sam se nekoliko trenutaka kasnije vraćao od Floresa, sav razdragan poleteo mi je Pikolo u susret.

— Ideš, ideš s nama — dobacio sam mu braneći se od njegovog zagrljaja.

Negde oko pola noći pošli smo u pravcu izabranog položaja na Vučjaku. Poučeni nedavnim događajem provlačili smo se oprezno kroz žbunje, približavajući se cilju. Izbili smo u blizinu velike okuke puta koji vodi od Slavetića preko sela Rude u pravcu Gračca. Tu smo zastali da izaberemo najpogodnije mesto za zasedu. Na kraju se odlučismo da to mesto bude u žbunju, na maloj uzvišici pored puta, tamo gde je put pravio veliku okuku i usek s naše strane.

Razmestili smo se jedan od drugog na rastojanju od pet do osam metara. Ulevo od nas, u kukuruzima, odakle se pružao dobar pregled na put koji se blago penjaо prema našem položaju nalazio se Pikolo kao osmatrač.

Još jednom bacih pogled duž našeg položaja. Ćirini položaji su bili daleko, a Flores sa glavninom u rejtonu šume Slapnica bio je još dalje. Trebalо je, znači, sve predvideti. Jer oslanjati se na nečiju pomoć, bilo je rizično.

Izjutra, negde oko pola osam, Pikolo je dopuzao do nas, krijući se od seljaka koji su radili u polju.

— Dolaze, dvanaest uniformisanih ljudi s jednim civilom. Idu pravo prema našem položaju.

Svi smo uprli pogled na put. Dah nam je stao. Već ih čujemo. Uskoro ih ugledasmo kako ulaze u okuku i prilaze našem levom krilu. Ispred njih korača malo pogrbljen civil. Gleda pred se u zemlju, kao da ga ništa drugo ne interesuje do onog izlokanog druma kojim su išli.

— Kažem ja vama — čujemo uskoro kako taj čovek govori ustaši — onaj Janko Staničić je kriv svemu. Taj vam je, gospod, najopasniji komunista, a isti takav vam je i Ilija Baštašić i još neki u ovim selima. Sve ču vam ih ja pokazati. Taj vam je Janko u ovaj kraj doveo iz Zagreba sve same komuniste i Židove.

Ustaša potvrđuje glavom i stalno šara pogledom okolo, kao da nešto predoseća.

Još ranije sam naredio da se samo na moju komandu otvara vatrica. Polako uzeh na nišan onog krupnog ustašu kome se vodič obraćao i sačekah da pride još nekoliko koraka.

Bili su već na nekoliko metara od mene. Vodič je i dalje nešto govorio, ali ga više nisam slušao. Sva moja pažnja bila je skoncentrisana u jednu tačku na čelu ustaše.

Pucanj prolomi jutarnju tišinu. Ustaša zalomata rukama i pade nauznu.

Dok sam i dalje pucao uzvikivao sam komande kako bih stvorio utisak kod neprijatelja da nas je mnogo. I to je uspelo: neki popadaše, a ostali se razbežaše po žbunju s donje strane puta.

— Juriš! — viknuh iz sve snage i poleteh na put.

— Uzmite im oružje! — dopuni neko moju komandu.

Na moju sreću pogledah udesno i primetih onog ustašu kako se uspravio i diže pušku prema meni. Ne zaustavljajući se opalih mu jedan metak u grudi.

Bacih pogled u pravcu jednog panja pored puta. Videh kako se Slavko bacio na jednog ranjenog ustašu, pokušavajući da mu oduzme pušku. U jednom trenutku ustaša pusti pušku i pokuša da pobegne u žbunje, ali ga tane iz iste obori. Drugim metkom Slavko sravni još jednog ustašu sa zemljom.

Ostali se razbežaše. Nismo ih progonili dalje, jer je trebalo što pre pronaći Floresa. Ne zadržavajući se, pokupismo oružje i u trku se preko njive prebacisemo do šume.

Do šume su nas pratili iznenadeni pogledi seljaka s njiva. Posmatrali su nas, a niko nije progovorio ni reči. Dok smo zamicali u šumu, video sam kako prikupljaju svoje alatke i žure da se udalje od bojišta.

Na jednom malom proplanku smo zastali da se sakupimo. Tek tada sam primetio da je Slavko ranjen. Jedno tane mu je probilo butinu, ali je kost, na sreću, bila čitava. Prevismo ga i pomažući mu da ide podosmo u pravcu gde je trebalo da se nalazi Flores.

Posle jednog sata hoda, na ugovorenom mestu u šumi Slapnica, pronašli smo Floresa i ostale drugove iz odreda. Ćiro, koji je sa jednom grupom, severno od sela Gračac, zatvarao put, još nije stigao.

Flores, Paša, a za njima svi ostali poleteše nam u susret. Dok sam podnosio kratak izveštaj, Flores je sijao od sreće.

— Koliko smo mogli videti — govorio sam — nekoliko ustaša je mrtvo i ranjeno, ostali su se razbežali. Zaplenili smo tri puške, jedan pištolj i jednu ručnu bombu.

Bilo je već četiri sata posle podne, a Ćiro sa grupom još nije stigao. Ta neizvesnost i glad koja nas je sve više mučila, unosila je nemir i nespokojsvo. Glad je naročito bila velika, jer smo danas za obrok imali samo po pola jabuke i dve kocke šećera.

Najzad stiže i Čiro. Reče da su zalutali. Saopštio nam je da je u Gračcu, zbog onoga što se desilo na drumu, zavladao strah i panika. Seljaci kažu da ustaše sa snagama do jedne bojne iz Krašića hitaju u pomoć.

RASPORED CDREDA

Uveče smo krenuli u pravcu sela Griča sa namerom da iz obližnjih šuma usmerimo naša dejstva na granične ustaške postaje. Kad smo posle gotovo cele noći pešačenja izbili na visoravan severno iznad sela, stali smo da predahnemo. Uskoro nas je, iscrpljene od marša i gladi, savladao san.

Svanulo je kad me Flores i Paša probudiše.

— Ustani — šapnu mi Flores — i pođi s nama.

— Da povedem još koga? — zapitah bunovan.

Flores se malo zamisli, pa odgovori:

— Povedi, jednog, dvojicu; uostalom povedi koliko hoćeš.

On se okrenu i podje za Pašom prema ivici šume. Krenuh s još trojicom za njima.

Na kosi iznad najsevernije kuće sela Flores mi naredi da ostanem s drugovima.

— Mi čemo se brzo vratiti — reče Flores. — Primetite li štogod sumnjivo, zna se ...

Brzo su se spustili niz kosu i nestali u dvorištu kuće koja je bila skrivena bujnim šipražjem. Tog momenta nisam mogao ni zamisliti da ih više nikad neću videti.

Ležao sam iza jednog grma. Desno od mene bio je Rudi a levo, na pet metara od nas, ostala dvojica. Budno smo osmatrali sve prilaze kući iako je to bilo veoma teško zbog šipražja i drveća.

Moglo je biti oko sedam sati kad smo primetili kako se iz obližnje šume, s južne strane kuće, preko ograde prebacuje jedan ustaša. Na naše veliko iznenadenje ugledasmo više njih i sa druge strane kako se privlače kući u čijem su dvorištu nestali Flores i Paša.

Najednom, pre nego što smo mogli išta da učinimo, odjeknuše pucnji.

Nije se imalo šta razmišljati. Povukoh obarač nišaneći na prvog ustašu — on nestade iza ograde. I moji drugovi pripušaše.

U istom trenutku, sa naše desne strane, iz neposredne blizine, osuše po nama mitraljeski rafali, parajući koru drveća, zujeći kroz granje kao osice. Dole, kod kuće, pucnji učestaše. Mitraljeska vatra postade sve žešća i s te strane primetih kako

nam se ustaše približavaju. Tog momenta Flores se povlačio severoistočno od kuće.

Više se nije moglo čekati. Odlučih da se povučemo do šume gde se nalazio odred.

— Za mnom! — viknuh Rudiju i potrčah.

Dogodilo se ono čega sam se plašio. Odred nismo našli na mestu gde smo ga ostavili. Uzalud smo ostatak dana krstarili naokolo po šumi tražeći vezu, uzalud se raspitivali kod čobana. Odreda nigde nije bilo.

Uveče nas četvorica odlučismo da se vratimo u šumu Gmajnu kako bismo tamo, preko naših simpatizera, pokušali da uspostavimo vezu sa odredom.

Sipila je nesnosna jesenja kiša. Išli smo oprezno, jer smo znali da se na sve strane nalaze patrole Mačekove zaštite i ustaške mesne straže. Kad smo prolazili pored sela Hartje, koje se nalazilo na kosi desno od pravca našeg kretanja, dočeka nas puščana paljba iza nasipa koji se spuštao iz sela prema potoku. Desetak naoružanih civila trčali su prema nama i pucali, uzvikujući da se predamo. Njihova tanad su išla visoko iznad naših glava; brzo se popesmo na suprotnu kosu.

Sumrak se spustio. Dalje kretanje bilo je otežano. Odvojio sam se za čas, desetak metara od Rudija i ostalih, popeo se na jednu uzvišicu u nameri da se orijentišem i odredim pravac kretanja. Kad sam se vratio, od mojih drugova nije bilo ni traga ni glasa. Ostao sam sam. Uzalud sam po šumi trčao, davao kamenicama signale. Rudi se nije javljaо.

Nisam mogao dalje. Činilo mi se da se celu noć vrtim u krugu. Kiša koja je stalno padala natapala je zemlju — teško blato lepilo se za obuću.

Odlučio sam da nasred polja, u nekom žbunju, sačekam dan. Ali tada primetih da se na horizontu proteže poznata pošumljena kosa — nekoliko kilometara dalje nalazi se selo Đurići. A na dvesta metara od šume, tamo gde se nalazio naš poslednji logor, bila je Ilijina kuća.

Iako je bila noć, oprezno sam se prikradao kući. Popeh se na verandu, oslušnuh i lagano pokucah na prozor. Ponovio sam kucanje nekoliko puta sve dok nisam čuo glas Ilijine majke. Sva prestrašena ona je uskoro otvorila prozor. Kada me prepozna reče mi:

— Beži, sinko, odavde! Ustaše vas traže na sve strane.

— Vrati se u sobu i brzo mi doneše komad hleba. — Uzmi i beži. Ako te ustaše ne uhvate, uhvatiće te ovi naši; oni kažu da ste vi za sve krivi.

Zatim mi reče da su juče i danas pohvatani neki naši drugovi, a iz Staničića ustaše su odvele: Jelu, Martu i starog

Janka Staničića, Tomu Rašića, Marka Čučića i još neke. Žena malo zastade, pa brižno zapita:

— Reci mi, sinko, kako je moj Ilija?

Opraštajući se od dobre žene, pođoh ulevo od Ilijine kuće uskom stazom pored ograde koja je vodila u pravcu šume. Glad i žeđ me nateraše da skrenem sa staze, da pojedem hleb i da se odmorim do jutra. Onda sam opet nastavio put kroz šumu.

Dan je bio na izmaku. Turnarao sam još uvek tražeći izlaza. Plašila me je samoća. Najzad sam počeo da vičem, nadajući se da će me čuti neko od naših, ako ih ima u blizini.

Srce mi zaigra kao ludo, kad do mojih ušiju dopre glas koji je izgovarao moje ime:

— Mirko!

Podoh u pravcu glasa, ali ne nađoh nikoga.

— Mirko! — ponovi poznati glas sad već sasvim blizu. Uzviknuh od radosti kad spazih Iliju kako se pojavljuje iza jedne bukve.

Suze mi navreše na oči. Pritrčah mu, zagrlih ga i sroza se bez svesti.

Brzo sam se povratio. Gledam Iliju nagnutog nada mnom kako mi rukom pridržava glavu i prinosi čuturicu s vodom. I suze mi grunuše niz lice. U njima je bila sadržana patnja i sav bol za izgubljenim drugovima. Uskoro mi se snaga povrati.

— Dogodilo se ono najstrašnije — reče mi Ilija. — Flores u želji da pomogne drugovima, učinio je pogrešan potez, koji ga može koštati života. Dok su sedeli u kući Hardovića čekajući hranu, neko je obavestio ustaše koje su nam bile za petama. Paša je u povlačenju poginuo. Floresa su ranjena uhvatili. Juče su i trojicu naših zalutalih drugova zarobili u okolini Griča. Druga dvojica su se predala. Ona trojica koja su bila s tobom nisu izdržala i predala su se ustašama. Sutradan, posle akcije u kojoj ste pobili one ustaše na drumu, saznali su mesto gde se nalazi logor. Opkolili su celu šumu, preturali svaki veći kamen, pretresli svaki žbun i nisu našli nikoga. Ostatak odreda se podelio u dve grupe: jedni su otišli u pravcu Bilogore, a drugi u pravcu planine Sv. Gere. Tu su zarobili najbolje naše drugove. — Pogledao me blago i dodao. — Pravo je čudo kako si uspeo izbeći sve zamke koje su svugde postavljene ...

Slušao sam ga i čutao. Znao sam da je ovo bio poraz, ali sam isto tako znao da iskru koju smo pre dva dana zapalili niko više neće moći da ugasi.

A u tome je i veličina i uloga koju je odigrao odred »Matića Gubec« u prvim danima ustanka u ovom kraju Hrvatske.

Mirko KRŽELJ

PRILEPSKA PARTIJSKA ORGANIZACIJA U PERIODU PRIPREMA I OTPOČINJANJA ORUŽANE BORBE

Partijska organizacija u Prilepu spremno je dočekala aprilske dane 1941. godine. Krajem 1940. ona je imala oko 35 članova. Međutim, u prvim mesecima 1941. na osnovu bogate aktivnosti primljeno je još 10 novih članova, tako da je 6. aprila 1941. partijska organizacija u Prilepu imala oko 45 članova. U to vreme bilo je i više stotina skojevaca, obuhvaćenih u skojevskim grupama. Isto tako, nekoliko stotina simpatizera bilo je organizovano u preko sto vaspitnih i drugih grupa i aktiva, rukovođenih od partijaca i izraslijih skojevaca. U to vreme svaki član Partije i SKOJ-a bio je zadužen da vodi po jednu, po dve, a neki su vodili i više grupa od po tri, četiri, pet i više simpatizera. Uoči 11. oktobra partijska organizacija imala je 130 članova, od kojih 30 na selu.

Mesna partijska organizacija prošla je kroz mnoge akcije i imala više okršaja sa policijom. Naročito je značajna ilindenska demonstracija 1940. godine u kojoj je učestvovalo oko 2 500 građana. Organizovana i rukovodena od strane partijske organizacije, ilindenska demonstracija trajala je dva i po sata. Demonstranti su prošli čitav grad. Bilo je tri govornika. Došlo je do sukoba sa policijom. Iste večeri, 2. avgusta, i drugog dana posle demonstracije bilo je uhapšeno preko 30 članova Partije i SKOJ-a. Citav grad je bio mobilisan u pomaganju zatvorenika i njihovih porodica. Skoro legalno se sakupljala narodna pomoć od kuće do kuće. Ona je dodeljivana porodicama zatvorenika, služila je za spremanje hrane za zatvorenike i slično.

Partijska organizacija je organizovala niz štrajkova. Pored velikog štrajka monopolskih radnika 1938. godine, bilo je više štrajkova u toku 1940. i početkom 1941. godine. Štrajkovi su bili organizirani preko URS-ovih sindikata od strane podružnice drvodeljaca, kožarskih radnika, berbera i drugih. Četrdesete godine 5 000 duvanskih proizvođača prestalo je da nosi duvan

na prodaju monopolu zbog niskih cena, sa zahtevom za više cene. Posle svih ovih akcija bilo je hapšenja. Držanje skoro svih uhapšenih bilo je dobro, tako da uopšte nije bilo provale.

U jesen 1940. godine u Prilepu se vodila oštra borba za odbranu URS-ovih sindikata. Policija je atakovala na sindikate i htela je da ih zatvori, a partijska organizacija i sindikalno članstvo vodili su upornu borbu za odbranu sindikata. U vezi sa tim bilo je organizirano i jedno široko sindikalno savetovanje van grada, kod mesta zvanog Đumušica. Međutim, to savetovanje je otkriveno od strane policije i oko 40 učesnika je uhapšeno i zadržano 15 dana. I pored velikog terora svi su se dobro držali. Iako je kod jednog komuniste nađen na savetovanju jedan broj »Proletera«, nije bilo nikakve provale u gradu.

Vodeći sve ove akcije, partijska organizacija u Prilepu dobila je poverenje masa i stekla ogroman autoritet i uticaj kod radnih ljudi, tako da joj je bilo moguće da bez velikih napora sprovodi odluke partijskih foruma.

Isto tako treba napomenuti da je partijska i skojevska organizacija u Prilepu u to vreme, pored ovih akcija, idejno, politički i organizaciono rasla i učvršćivala se u oštroj idejnoj borbi protiv raznih skretanja koje smo tada nazivali »levo« i »desno«. Na čelu »levog« skretanja bio je Ordan Debelomeso koji nije priznavao nacionalno pitanje, nego samo borbu za socijalističku revoluciju. Definitivno razbijanje i raskrinkavanje debelomesovaca bilo je, u stvari, u toku i krajem 1940. godine, kada je partijska organizacija organizirala demonstracije, štrajkove i druge razne akcije na kojima se debelomesovci nisu pojavljavali. Na taj način su konačno izgubili i onaj mali uticaj koji su imali nad pojedinim grupama zavedenih radnika. Druga grupa, koja je uglavnom bila sastavljena od izvesnog broja intelektualaca, nije imala nikakve masovne baze i neki naročiti uticaj u političkom i društvenom životu u Prilepu u to vreme. Oni su zastupali stanovište da radnici ne treba da se bore za politička prava, već jedino da vode ekonomsku borbu, da izvojuju veća ekonomski prava i uslove. Govorili su, isto tako, da ženi nije mesto u politici, itd. Treba istaći da su ljudi iz ove grupe ostali čisti, nisu pošli da služe režimu i kasnije okupatoru, kao što je to bio slučaj sa debelomesovcima. Veći deo ove grupe intelektualaca uključio se u toku rata na stranu NOB-a, čak su neki herojski poginuli.

Sem toga, kad je u pitanju jačina partijske organizacije, treba napomenuti da je u toku poslednjih godina uoči rata bio sproveden dobro organiziran i sistematski rad na teoretskom uzdizanju svih članova Partije, skojevaca i simpatizera — svih koji su bili organizovani. Tako se, na primer, najpre sistematski

izučavao društveni razvitak po Filipoviću, Rajmesu i dr. a pored toga razvijao se ideološki rad i unutar partijskih celija, skojevskih grupa, grupa simpatizera itd. Isto tako često su stvarane kombinovane veće grupe u vidu kurseva i seminara za proučavanje razvitka društva i izučavanje političke ekonomije po Segalu i dr. Predavači na ovim kursevima su bili jači, teoretski uzdignutiji komunisti, kao na primer Kuzman Josifovski, Mirče Acev, Borko Talevski i Dime Bojanovski. Svake subote i nedelje redovno smo održavali sastanke na kojima su proučavana teoretska pitanja iz marksističke literature. Pored toga bilo je i kurseva o radničkom i sindikalnom pokretu u svetu, organizacionim pitanjima Partije itd. Posebno se široko proučavao »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma« od Lenjina. Na svim tim teoretskim sastancima, kursevima i dr. idejno i politički je rasla i učvršćivala se partijska i skojevska organizacija.

Krajem 1940. godine i u toku 1941, do 6. aprila, u prilepskoj organizaciji bilo je šest članova Partije u ilegalstvu.

Mirče Acev je krajem avgusta 1940. bio provaljen od nekih članova partijske organizacije u Ohridu, koji su bili uhapšeni. On je u toku 1939/40. godine radio na stvaranju te organizacije. U prvo vreme živeo je ilegalno u Prilepu oko mesec dana. Posle toga bio je poslat u Beograd, a zatim doveden u Skoplje gde je radio u prvoj štampariji Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju sve do okupacije.

U jesen 1940. godine — provalom koja je potekla od jednog piljara iz Skoplja, preko koga se dobijao materijal od Pokrajinskog komiteta za organizacije na terenu — u ilegalstvo su prešli Kuzman Josifovski Pitu, član PK KPJ i sekretar Mesnog komiteta KPJ u Prilepu u to vreme, zatim Mara Josifovska, član Mesnog komiteta SKOJ-a i Krste Crvenkovski koji je u to vreme bio na studijama na skopskom fakultetu, odakle je, obučen kao muslimanka, prebačen u Prilep. Istovremeno u zatvor je pao član Mesnog komiteta Kiro Krstevski i tri člana Partije: Kole Nikolovski, Mice Dinevski i Stanko, šofer iz Ropotova.

Početkom januara 1941. godine zbog provale kurira iz Kavadara u ilegalstvo je prešao Blagoje Ristić Bale, metalac, član Mesnog komiteta i Orde Kabacot. U istoj provali u zatvor je pao Blagoje Talevski.

Za brigu i smeštaj ilegalaca bili su zaduženi članovi Mesnog komiteta Marko Ristevski i Ordan Čopela. Oni su za čuvanje ilegalaca obezbeđivali skloništa kod vanpartijaca-simpatizera. Za njihovo boravište нико nije smeo da zna sem ove dvojice. Maru Josifovsku, koja je jedno vreme ilegalno živela u Prilepu, prebacili smo u selo Trojkrsti, a zatim je sve do 6. aprila

bila u Bitolju kod doktora Popadića, prijavljena kao kućna pomoćnica, a u stvari bila je ilegalka. Svi ovi ilegalci 8. aprila 1941. godine izašli su iz ilegalstva.

Partijska organizacija je stekla veliko iskustvo u sprečavanju provala. Naime, bila je velika retkost da provala potekne od uhapšenih članova Partije u Prilepu. Čim bi neko pao u zatvor, svi oni članovi Partije i SKOJ-a koji su bili u vezi sa njime odmah su se povlačili. U prvo vreme živeli su poluilegalno, nisu odlazili kući i bili su uvek na oprezu. Na taj način u stvari sprečavalo se da dođe do provale u Prilepu. To iskustvo mnogo je poslužilo u toku okupacije, tako da u Prilepu za celo to vreme partijska i skojevska organizacija nije bila likvidirana, niti joj je bio nanesen neki ozbiljniji udar.

Sestog aprila 1941., čim smo čuli za napad Nemačke na Jugoslaviju, Mesni komitet je odmah zakazao sastanak za 7. april u 18 časova. Sastanak je trajao do 6 časova ujutru 8. aprila. Na tom sastanku na dnevnom redu je bilo sledeće:

prvo, diskusija o odnosu prema okupatorskoj fašističkoj vlasti i o tome kako treba da deluje partijska organizacija u massama pod novim uslovima, s obzirom na postojanje iluzija kod određenih kategorija građana u odnosu na bugarsku okupatorsku vlast;

drugo, formiranje komisija, i to: komisije za sakupljanje oružja, komisije za prihvatanje jugoslovenskih vojnika i njihovo presvlačenje u civilna odela, da ne bi pali u zarobljeništvo.

Po prvoj tački zauzeto je sasvim jasno stanovište da je to fašistička okupatorska vlast i da komunisti treba aktivno da deluju kod masa na stvaranje otpora i borbe protiv okupatora. No, s obzirom na iluzije kod izvesnih slojeva građana prema bugarskom okupatoru, bilo je reči o tome da treba postupno raskrinkavati »oslobodilačku misiju Bugara«, kako bi se te iluzije razbijale. Zaključilo se da se nastupa otprilike u tom smislu: »Ni hair (korist) od velikosrba ni pak berićet od Bugara«. Naime, tu se radilo o taktičkom postupanju i postepenosti u ubedivanju masa, da bi se one otrgle i oslobostile iluzija o Bugarima kao »oslobodiocima«; da bi sagledale da je taj okupator još gori i teži od velikosrpskog režima; da su Bugari služe Nemaca, da su i oni fašisti itd.

U vezi sa drugom tačkom formirane su dve pomenute komisije: za sakupljanje oružja i za prihvatanje jugoslovenskih vojnika. Na čelu ovih komisija bili su članovi Mesnog komiteta. Komisijom za sakupljanje oružja rukovodio je Stojan Stojanovski, a komisijom za prihvatanje jugoslovenskih vojnika Blagoje Ristić Bale. Ove komisije su odmah otpočele da rade. Već sutradan su organizovano prikupljale oružje, prihvatale vojнике itd. Pored toga bio je proširen Mesni odbor Narodne

pomoći i njegova delatnost. Bilo je reči i o političkim zatvorenicima i o magacinima sa prehrambenim artiklima i vojnom opremom u slučaju bezvlašća i prodora okupatorskih snaga. Na sastanku je rešeno, pored ostalog, da se održi partijsko savetovanje. Ono je odmah zakazano i održano je sutradan, 9. aprila¹.

Ovaj sastanak Mesnog komiteta završio se rano ujutro 8. aprila, u vreme kada su Prilep nadletala dva nemačka izviđačka aviona i bacala bombe na mesto Crveni bregovi. Oni su u stvari izviđali da li ima na ovom terenu otpora protiv nadiranja nemačkih trupa u ovom pravcu.

Čim smo izašli sa sastanka doznali smo da su se velikosrpska vlast, vojska i policija povukli. Znači — bilo je bezvlašće. Prvo što smo učinili bilo je oslobođenje zatvorenika. U Prilepu su tada bili u zatvoru, pored nekih članova Partije iz Prilepa i Ropotova, Risto Bajalski iz Devđelije, Koce Metalec član Pokrajinskog komiteta, Dimče Mirčev iz Velesa i neki drugi. Pozvali smo roditelje i rođake uhapšenih drugova. I drugi građani su se tu okupili i izvršili jak pritisak na čuvara zatvora. On nije mogao da shvati situaciju. Međutim, posle pritiska i pretnje video je da nema nikakvu zaštitu, da je bezvlašće, i na kraju je otključao zatvorska vrata. Pored političkih, iz zatvora su izašli i drugi zatvorenici. Zatvorenike iz drugih gradova prvo smo rasporedili po kućama naših ljudi, a zatim, posle dva-tri dana, pomogli smo im da oputuju jer su to uglavnom bili partijski funkcioneri.

Ujutro 8. aprila formirana komisija Mesnog komiteta organizovala je grupe za sakupljanje oružja — pušaka, municije, bombi i druge vojne opreme iz kasarni, iz ratnog magacina »Crveni bregovi«, itd. Pored toga na licu mesta su članovi Partije i SKOJ-a zaduživani da organizuju grupe radi izvršenja ovog zadatka. Istovremeno smo druge članove Partije i SKOJ-a zadužili da održavaju red i organizuju brzo raznošenje brašna i drugih prehrambenih artikala iz privremenih magacina, kakvih je bilo na više mesta u gradu.

Istog dana, 8. aprila 1941. godine po podne, stigla je pretchodnica Nemaca na motociklima i džipovima, a zatim i neki nemački oficir. On je održao govor pred opštinom i odmah je formiran privremeni gradski odbor. U toj gužvi neki građani

¹ Savetovanju su prisustvovali, pored članova Mesnog komiteta, svi sekretari, odnosno, kako smo ih tada nazivali, pročelnici čelija i neki istaknutiji članovi Partije. Ocene i stavovi Mesnog komiteta bili su izneseni i dalje razrađeni u toku diskusije i jednoglasno prihvaćeni. Zaključeno je dalje da se ti stavovi i zadaci prenesu partijskoj i skojskoj organizaciji i organizovanim grupama i aktivima simpatizera i drugih, i da se otpočne sa radom za njihovo ostvarenje.

su počeli da nam govore: »Evo, došlo je vaše«, čudeći se zašto i mi ne ulazimo u vlast. Pored ostalih i neki otpali, ranije isključeni komunisti, potpuno su se preokrenuli. Koce Čurčija² i njegova žena Draga bili su izrazit primer za to. On je bio nekada član Partije, ali je isključen. Kada su Nemci postavili ovaj privremeni odbor Koce Čurčija je počeo da ide od jednog do drugog člana Mesnog komiteta i da nas ubeduje da treba da učestvujemo u ovoj vlasti, zato što je to vreme za koje »smo se borili«, itd.

Nakon nekoliko dana kako su Nemci uspostavili privremenu vlast i odbor u Prilepu, došli su nekakvi bugarski činovnici — agitatori koji su imali zadatak da pripreme doček bugarske armije koja je kasnije došla, a isto tako da pripreme teren za uspostavljanje bugarske okupatorske vlasti. Oni su počeli da traže učešća nekih autoritativnijih građana — poznatih Makedonaca, ljudi iz Prilepa koji su ranije bili opozicionari i slično, no većina je to odbijala. Neki od njih su se raspitivali kod istaknutih članova Partije i članova Mesnog komiteta za mišljenje kako da postupe. Mesni komitet im je sugerirao da odbiju ponudu za učešće u okupatorskoj vlasti. Zbog toga su Bugari bili primorani da se orijentisu na manje autoritativne ličnosti koje pre rata nisu igrale skoro nikakvu političku ulogu i nisu ništa značile u političkom i društvenom životu Prilepa.

Posle dva-tri dana od dolaska Nemaca u Prilep, iz Skoplja je stigao Kiro Dimuš koji je preneo direktivu Pokrajinskog komiteta da se ne sme sakupljati oružje, da se ne sme naći ni jedan vojnički kaiš kod članova Partije, skojevaca i simpatizera, zbog toga što kadrovi treba da se čuvaju za odlučnije momente, a ako zatreba oružje da ćemo ga dobiti od Sovjetskog Saveza.

Na bazi ovoga Mesni komitet je sazvao sastanak na kome se diskutovalo o tome šta da se radi. Rešio je da se prekine sa prikupljanjem, a sakupljeno oružje sakrije i od Pokrajinskog komiteta i od okupatora. To je oružje odlično poslužilo za naoružanje partizanskog odreda prilikom njegovog formiranja.

Tih dana, 12. ili 13. aprila 1941. godine u Prilep se vratio Mirče Acev, zajedno sa Strašom Pindžurom. Oni su inače bili školski drugovi, bliski prijatelji. U privatnim razgovorima sa nama, pored ostalog, oni su pričali o stanju u Pokrajinskom komitetu posle najezde Nemaca. Izneli su da su neki članovi Pokrajinskog komiteta, kao na primer Blažo Orlandić, Dobrivoje Vidić i drugi, odmah posle ulaska Nemaca proterani od strane Šatorova sa izgovorom da nisu Makedonci, da će teško opstati

² Koce Čurčija se obesio uoči oslobođenja Prilepa, septembra 1944, a njegova žena Draga je osuđena na smrt, ali je docnije pomilovana.

i da je bolje da idu za Srbiju. Isto tako oni su glasno pričali da odnosi Šatorova sa Centralnim komitetom KPJ nisu sasvim čisti i normalni. Pored toga, ispričali su da je Blažo Orlandić uoči ulaska Nemaca u Skoplje sa jednom naoružanom grupom izšao na Vodno iznad Skoplja. Međutim, Šatorov je to osudio i naredio da se povuku, čime je u stvari razoružao ovu grupu. Tada smo zapravo mi u Prilepu prvi put čuli da nešto sa njim nije u redu, ali još nismo imali jasnju predstavu o čemu se radi.

12. ili 13. aprila 1941. godine jedne večeri naišla su dva aviona (govorilo se da su engleski) i bacila nekoliko bombi na grad. Porušili su nekoliko kuća. U Prilepu je nastala velika panika. Iste večeri stanovništvo je počelo da se evakuiše u obližnja sela, planine itd. Međutim, partijska organizacija, skojevska organizacija i jedan deo organiziranih simpatizera ostali su u gradu.

Naime, još prvih dana pod okupacijom Mesni komitet je dao direktivu da svi komunisti i skojevci — svi koji su bili organizirani — ne smeju da idu van grada bez odobrenja. Ko ide treba da se javi svom sekretaru i traži odobrenje. Tako se desilo da smo tih dana u evakuisanom gradu faktički ostali samo mi komunisti i Nemci. Sećam se, tih dana naveče smo sa partijskim celijama i SKOJ-em održavali sastanke i pripremali ih za aktivnost u novonastalim uslovima. Bili su prenošeni razni stavovi i zadaci koji su nametnuti u uslovima okupacije. Pošto su tih dana u gradu bili samo Nemci i komunisti, na jednom kratkom sastanku članova Mesnog komiteta diskutovali smo o tome da smo mase ispustili, ostavili same u zbegu a mi ovde ostali sa Nemcima. Međutim, sledećih dana narod je počeo da se vraća nazad, ali ipak smo jedan broj komunista uputili u zbegove, gde je stanovništvo bilo evakuisano.

Još u prvim danima okupacije Mesni komitet, koji je redovno svake nedelje održavao sastanke, uvideo je potrebu da se svakodnevno kontaktira, kako između samih članova Mesnog komiteta isto tako i sa pročelnicima celija, a ovi pak sa svim članovima Partije u svojim celijama. To je sprovedeno i u skojevskoj organizaciji. Ti kontakti, takozvani »leteći sastanci«, održavali su se svakog dana na određenom mestu i u određeno vreme, a po potrebi i više puta dnevno. Sećam se da su se takvi »leteći sastanci« održavali pre svega po zabačenim ulicama, u prolazu niz crkveno dvorište i na drugim pogodnim mestima koja nisu bila upadljiva. Partijska i skojevska organizacija bile su potpuno mobilisane. Nije bilo dana da se nisu održavali sastanci na koje je trebalo ići. Sećam se, taj intenzitet i aktivnost su bili tako jaki da su svi partijci, skojevci i svi članovi Mesnog komiteta sa sastanka išli na rad. Naveče sastanci, danju rad.

Pero Tikvar je u toku meseca maja boravio u Prilepu. Tom prilikom on je prisustvovao jednom sastanku Mesnog komiteta. Kad se sastanak završio, pored ostalog, ukratko je pričao o utiscima sa Pete zemaljske konferencije KPJ 1940. godine. Govorio je da je na Petoj konferenciji konstatovano da se Komunistička partija Jugoslavije organizaciono i idejno konsolidovala i izrasla, da je sposobna da vodi borbu u odlučnim momentima itd. Pored ostalog, mi smo tada prvi put slušali o generalnom sekretaru naše Partije, o drugu Titu. Tikvar je bio oduševljen.

Zato smo mi u Prilepu primili sa velikim žaljenjem povozivanje partijske organizacije Makedonije sa Centralnim komitetom Bugarske radničke partije komunista. U prvo vreme mislili smo da je to povezivanje u dogovoru sa Centralnim komitetom KPJ.

Polovinom maja 1941. godine stigla je direktiva Pokrajinskog komiteta da Partija ostvari svoj uticaj u upravi gradske čitaonice koju je trebalo da formiraju bugarske okupatorske vlasti. Naime, u to vreme je okupator formirao čitaonice na teritoriji cele Makedonije. Mesni komitet je diskutovao o ovoj direktivi Pokrajinskog komiteta i odlučio da u upravi čitaonice ne budu komunisti, već drugi simpatizeri i rodoljubi nad kojima Partija može da vrši uticaj. Sećam se da smo za predsednika predvideli jednog advokata u Prilepu, inače poštenog čoveka, a za članove u upravi neke druge. Na samoj skupštini koja se u nedelju održala u bioskopskoj sali, pored ostalih građana bio je prisutan i izvestan broj simpatizera i jedan manji broj članova Partije, kao i trojica članova Mesnog komiteta, čije smo prisustvo mi organizovali. Na skupštini, pored ostalog, razvila se diskusija o nazivu čitaonice. Predstavnici bugarske vlasti su predložili da se nazove nekim bugarskim imenom, govoreći da je još pre stotinu godina u Prilepu postojala bugarska čitaonica i slično. Tada je ustao Borko Talevski, član Mesnog komiteta, i predložio da čitaonica nosi ime Goceta Delčeva, s obzirom da je to borac za slobodu Makedonije. Građani su aplauzom prihvatali ovaj predlog. Posle toga, kada su za sastav uprave bili predloženi neki bugarofilski elementi iz grada, pored nekih bugarskih činovnika došljaka, nastala je čitava gužva. Niko nije htio da prihvati njihov predlog. Tada je jedan simpatizer Partije predložio neke članove Partije i dvojicu članova Mesnog komiteta. Aplauzom su svi prihvaćeni. Bugarski okupatori prosto su nametnuli nekoliko svojih ljudi za članove uprave, među kojima i Dragu Kuručicu.

Posle sukoba u čitaonici bugarska policija je pozvala izvestan broj drugova na saslušanje, odnosno — kako su oni rekli —

na razgovor. Bili su pozvati Borko Talevski i Trajko Boškovski, koji su bili članovi Mesnog komiteta, zatim Ljuben Lape, Rambo Levkata i još neki drugi simpatizeri. Tamo su im govorili o Bugarskoj, o oslobođenju Makedonije i slično. Po obavljenom razgovoru odmah su ih pustili. Bugarima u to vreme nije bilo u interesu da zaoštravaju odnose i izazivaju sukobe, hteli su nekako mirnim putem da se stiša ta stvar. Posle toga Borko Talevski i Trajko Boškovski već su prešli u polulegalstvo. U stvari legalno su živeli, nisu spavali kod kuće, retko i pažljivo su se kretali da ne bi bili slučajno uhapšeni.

U to vreme studenti iz cele Makedonije otišli su u Sofiju u vezi sa povlačenjem dokumenata sa Beogradskog univerziteta. Koliko se sećam, jedino prilepski studenti se nisu upisali na fakultet, jer su dobili direktivu od Mesnog komiteta da se ne upisuju. Kasnije, kada su Bugari počeli da pozivaju regrute na odsluženje vojnog roka u bugarskoj okupatorskoj vojsci, rečeno je studentima da se formalno upišu na sofijski fakultet, da ne bi bili pozvani na odsluženje vojnog roka.

Studenti u Sofiji organizovali su demonstraciju da bi dokazali kako oni nisu Bugari, kako Makedonija nije bugarska već makedonska, kako je ona porobljena, itd. Zapravo, poznati fašista — doktor Stanišev — u to vreme pozvao je na ručak istaknute makedonske studente, među kojima Kuzmana Josifovskog, Mirčeta Aceva, Krstu Crvenkovskog i druge iz svih gradova Makedonije. Međutim oni su, namesto da podu kod njega, otišli na Vitošu. U stvari, organizovali su demonstraciju i javno izvikivali parole. I u Sofiji su je organizovali onako kako su navikli u Beogradu. Kad su se vratili u Prilep Mesni komitet je usmeno opomenuo Kuzmana Josifovskog i Mirčeta Aceva zbog ovakve aktivnosti, zato što su se kompromitovali bez ikakve koristi, a mogli su da budu i uhapšeni.

Još u toku maja 1941. bugarski okupatori, čim su stigli, pokušali su da vrbuju naše ljude. Takav slučaj je bio sa Cantom Ilijevskim, završenim maturantom i članom Partije. Vrbovali su ga i hteli da ga zaposle u policiji. On nam je saopštio taj njihov pokušaj. Mi smo mu dali direktivu da prihvati takvu ponudu, s tim što će služiti Partiji. Međutim, izgleda da su Bugari ustanovili da nisu izvršili dobar izbor, te su odustali od te namere. Tada smo mi prvi put počeli da razmišljamo o potrebi da stvorimo svoju obaveštajnu službu. To je bilo, kao što rekoh, još u mesecu maju 1941. Docnije je počela da se stvara i razvija naša obaveštajna mreža koja je delovala za čitavo vreme okupacije.

Među pokušajima vrbovanja naših ljudi od strane policije okupatora treba istaći slučaj Metodija Jovanovskog Pišmana. On je još pre rata isključen iz gimnazije zbog komunističke

delatnosti. Kao član Partije i jedan od aktivnijih bio je i u komisiji za selo. Međutim, kad su došle okupatorske vlasti u letu 1941. godine zaposlio se kao činovnik u opštini. On je bio iz siromašne porodice, pa smo se složili sa tim da se zaposli. Međutim, počeo je da se pasivizira, pa čak i da izbegava susrete sa nekim komunistima. Mesni komitet je došao do zaključka da je on ili zavrbovan i postao agent, ili se pokolebao u velikoj meri i pasivizirao skoro potpuno. Zbog toga je Komitet doneo odluku da se on isključi iz Partije, ali da mu se to za sada ne saopštava, već kad budemo formirali partizanski odred da i njega pošaljemo u partizane i tada da mu saopštimo odluku. I zaista, dva druga su dobila 10. oktobra zadatak da i njega povedu u partizane. Oni su mu zakazali sastanak na određenom mestu van grada, sa namerom da mu ne saopšte o čemu se radi. On je otišao na taj sastanak i odatle je odveden na zborno mesto gde se formirao partizanski odred. Sutradan su mu kazali da je isključen, da je poslat u partizane da se bori, da opere ljagu i dokaže da je ostao komunista. Međutim, on se uplašio da će biti ubijen, pa je uzeo dve bombe i u pogodnom trenutku, 11. oktobra posle podne, znači uoči napada partizanskog odreda na Prilep, dezertirao i vratio se u Prilep. Tek posle oslobođenja mi smo utvrdili da je on bio vrbovan agent i da je posle bekstva iz odreda došao u policiju. Međutim, njegova veza nije bila tu, a ostali u policiji nisu hteli da ga saslušaju, i tako ovom slučajnošću on nije provalio odred. Interesantno je napomenuti i to da i kasnije on nije izdao sve ljudе koje je znao kao aktiviste još od pre rata. Verovatno se plao. Trećeg novembra 1941. izvršen je napad na njega, koji je organizovao Mesni komitet, ali on nije uspeo. Bugari su ga potom poslali u Bugarsku kao učitelja.

U borbi Partije u ovom periodu posebnu ulogu je odigrala partijska tehnika. Ona je stvarana još ranije, u toku 1940. godine. Posle velike ilindenske demonstracije 1940. godine, skoro svakog petka uveče, uoči subote koja je bila pazarni dan, masovno smo rasturali letke po kućama u Prilepu. Nikada policija nije uspela da uhvati ikoga na delu pri deljenju letaka. U prvo vreme umnožene letke smo nosili iz Skoplja. Kasnije, u septembru ili oktobru 1940, mi smo organizovali svoju tehniku. Nabavili smo pisaću mašinu, prese i sl. Kasnije smo nabavili gešteter iz Kavadara.

Posle okupacije, kad se Mirče Acev vratio iz Skoplja gde je radio na pokrajinskoj tehnici, on je korišćen na radu u tehnici Mesnog komiteta u Prilepu. Pored njega korišćeni su i neki drugi. Jedno vreme je i Nikola Čašule radio na tome. U oktobarskim danima, ili nešto ranije, tehniku smo smestili u kuću Milana Čauševa i Pare Vojnoske. Za rad u tehnici obu-

čene su i drugarice Cenka i Zore Krstevski. One su na tom poslu ostale čitavo vreme okupacije, sve do oslobođenja. Umnожavanje materijala na presama, a docnije na geštetneru, obavljalo se od septembra 1941. pa sve do oslobođenja u kući Ilije Beličanca. Tehnika je bila potpuno izolirana, ljudi koji su na njoj radili nisu živeli partijski u celiji, a sa njima je održavana veza od strane sekretara Mesnog komiteta, odnosno zaduženog člana u Mesnom komitetu po tehničici. Njihove kuće nisu mogle ni za šta drugo da se koriste. Ljudima koji su bili angažovani za rad na tehničici bilo je zabranjeno da politički deluju, da se ne bi kompromitovali. Sve je to doprinelo da je partijska tehnika u Prilepu radila celo vreme okupacije, iako je okupator uložio mnogo napora da bi je otkrio. Tome je doprinela i sama činjenica da su se neki članovi Mesnog komiteta, koji su tokom okupacije bili hapšeni, uvek dobro držali. Takav je bio slučaj sa drugaricama Iljkom Prisađankom, Cenkom Tuteskom i dr.

U nedelju 22. juna 1941. godine u parku na Brdu smo bili nas nekoliko članova Mesnog komiteta. Oko 9 časova, kada smo sedeli i razgovarali, naišao je Borko Talevski i saopštio da je preko radija čuo za napad Nemačke na Sovjetski Savez. Rekao je da je taj napad izvršen rano ujutro. Sa članovima Mesnog komiteta koji su tu bili odmah smo se dogovorili i zakazali sastanak Mesnog komiteta za isti dan uveče u kući Marka Ristovskog, člana Mesnog komiteta. Kod njega smo najčešće održavali sastanke, jer je njegova kuća bila u nekoj sporednoj ulici te niko nije mogao primetiti naš dolazak. A i komšije Marka Ristovskog bili su dobri ljudi i nisu ga čitavo vreme okupacije otkrili okupatoru, iako su primećivali aktivnost u njegovoj kući.

Na dnevnem redu je bilo jedno pitanje: ocena rata između Nemačke i Sovjetskog Saveza i zadaci partijske organizacije u Prilepu u vezi s tim.

Sećam se da je na sastanku zauzeto ovakvo stanovište: da će Nemci, s obzirom da su bez sirovina i da su istrošeni u dotadašnjem ratovanju, ići na munjeviti rat da bi okupirali Sovjetski Savez, da će Sovjetski Savez, nasuprot tome, voditi dug, iscrpljujući rat.

U vezi sa zadacima partijske organizacije u novim uslovima Mesni komitet je zauzeo stanovište da je sada nastupilo krajnje vreme, da treba uzeti oružje u ruke i otpočeti direktnu oružanu borbu protiv okupatora, protiv nemačkih i bugarskih fašista, kako bi se pomoglo Sovjetskom Savezu boreći se istovremeno za isterivanje okupatora iz naše zemlje. Na sastanku smo odlučili da se sutradan, 23. juna, održi partijsko savetovanje na kome će se preneti ovakav stav i ovi zadaci partijskoj organizaciji i konkretnizirati i druge mere za dalju aktivnost partijske organizacije. Na tom sastanku doneta je i odluka da

se formira Mesni vojni štab. U njegov sastav ušlo je petoro ljudi: Marko Ristovski, Ordan Čopela, Stojan Stojanovski, Lazo Filipovski i ja.

Sutradan je savetovanje održano u kući Blagoja Ristića Baleta, metalca, člana Mesnog komiteta koji je živeo u jednoj sporednoj ulici kod »Šarene česme«. Savetovanju su prisustvovali sekretari partijskih celija i jedan broj radnika i intelektualaca — uzdignutijih članova Partije. Na savetovanju je prenesen stav Mesnog komiteta i njegove odluke. Borko Talevski je pripremio referat o oceni rata i zadacima koji stoje pred partijskom organizacijom u tim novim uslovima. On je u referatu izneo otprilike one ocene i stavove koji su bili zauzeti na sastanku Mesnog komiteta. Ukazao je da partijska organizacija treba da otpočne sa oružanom borbom.

Ovde će napomenuti da tada Mesnom komitetu, kao i ostalim komunistima, još nije bilo dovoljno jasno kako će se ta oružana borba organizovati i voditi. Pored toga, niko od nas nije imao nikakvo ratno i vojničko iskustvo. Naime, partijska organizacija je bila uglavnom (pa i sam Mesni komitet) sastavljena od mlađih ljudi. Najveći deo nije odslužio vojsku. Bilo je najviše desetak starijih drugova koji su bili u vojsci i znali rukovati oružjem.

Posle široke diskusije svi prisutni su jednoglasno prihvatali ocenu i stavove Mesnog komiteta i složili se da je to jedino pravilno i da sada više nema potrebe za čuvanjem kadrova, jer je došao odlučni momenat kad treba najenergičnije i najupornije da se priprema za oružanu borbu i otpočne sa njom.

Posle održanog partijskog savetovanja u Prilepu odmah iste večeri, po odluci komiteta, ja sam pošla za Skoplje da informišem Pokrajinski komitet o odlukama i merama koje je zauzeo Mesni komitet. Za ovo vreme karakteristično je da se napomene da biro Pokrajinskog komiteta nije slao skoro nikakve direktive niti orientacije, pa ni po pitanju rata Nemačke protiv Sovjetskog Saveza.

U Skoplje sam stigla ujutru 24. juna i preko Dimuša zakazan je sastanak sa sekretarom Pokrajinskog komiteta pod Gorno Vodno, oko 10 sati, kod jedne česme. Ja sam na tom sastanku iznela odluke i ocene koje su donete od strane Mesnog komiteta, kao i na partijskom savetovanju, u vezi sa napadom Nemačke na Sovjetski Savez. Upoznala sam ga sa referatom Borka Talevskog i merama koje smo preduzeli u Prilepu u vezi sa organizovanjem oružane borbe. On je dao otprilike ovaku ocenu: da smo mi, Prilepčani — njegovi zemljaci, preurani i nismo pravilno ocenili rat između Nemačke i Sovjetskog Saveza; da je to u stvari krstaški rat kapitalizma protiv Sovjetskog Saveza i da je to prethodno dogovoreno za »zelenim sto-

lom« između Nemaca, Engleza i Amerikanaca. Hes je radi toga odleteo u Englesku i da tu mi, komunisti Makedonije, ne možemo ništa da učinimo. Uostalom, ako treba nekakva pomoć Sovjetskom Savezu on će nam dati direktivu.

On nas je posebno iskritikovao i smatrao da ne treba da se ide na suviše oštare forme borbe koje smo mi predvideli — na oružanu borbu. Smatrao je i sugerirao da mi protiv bugarske vlasti treba da vodimo borbu, ali u blažim formama. Da se borimo za više hleba, za više rada, za veća prava Makedonaca i da eventualno možemo obrazovati i nekakve diverzantske grupe, kako ih je on nazvao — trojke i petorke. Ali partizanski odredi i takav rad ne dolaze u obzir, jer je to suviše oštra forma borbe. Ako bi vojni štab rukovodio ovim diverzantima onda u redu, ali nikako ne treba da bude rukovodstvo za pripremu i formiranje nekakvih partizanskih odreda.

Kad sam se vratila u Prilep Mesni komitet je odmah održao sastanak na kome se diskutovalo još jednom o ovim stavovima. Ostao je na stanovištu da su naše odluke, predviđene mere i zadaci partijске organizacije u ovim uslovima pravilni. Međutim, s obzirom da smo bili disciplinovani i da je PK za nas predstavljao više rukovodstvo, mi nismo mogli a da ne obaveštimo partiju organizaciju o njegovim stavovima. Mesni komitet je odlučio da istovremeno obavesti partiju organizaciju i o stavovima i zaključcima sa sastanka Mesnog komiteta i savetovanja, koji su se, uostalom, odmah posle savetovanja na bazi zaključka sprovodili u partiskoj organizaciji i o stavovima Pokrajinskog komiteta. Karakteristično je to da se na sastancima, koje smo odmah održavali, nije našao ni jedan član Partije, ni jedan skojevac koji bi podržavao stav i ocenu Pokrajinskog komiteta. Svi su bezrezervno podržavali stav Mesnog komiteta i smatrali da je jedino on pravilan i da treba da otpočнемo sa oružanom borbom.

Mi smo nastavili da radimo prema odlukama Mesnog komiteta, a istovremeno smo se našli u takvoj situaciji, zbog discipline prema višem rukovodstvu, da smo morali da sprovodimo i stavove Pokrajinskog komiteta. Zapravo, organizovali smo odmah diverzantske grupe, a istovremeno smo vršili najenergičnije pripreme za formiranje partizanskog odreda.

U vreme kada smo u partiskim organizacijama razrađivali stavove Mesnog i Pokrajinskog komiteta, negde odmah posle 25. juna 1941. godine, Mesni vojni štab je održao svoj prvi sastanak ispod Markovih kula, negde između Prilepa i sela Varoš. Na tom prvom sastanku diskutovali smo o zadacima po vojnoj liniji, koji stoje pred štabom, i o tome kako sada treba

da se organizira pripremanje oružane borbe. Na tom sastanku određeni su i sektori i zaduženja.

Na ovom sastanku štaba, pored ostalog, dogovorili smo se i za neke konkretnе akcije. Bili su predviđeni objekti koje je trebalo ispitati radi vršenja sabotaže i akcija na njima. Pored ostalog, bili su razmatrani: pruge, opštine po selima, telefonska centrala u Prilepu, neki važniji mostovi na putevima i drugo. Na tom sastanku konkretnije smo se dogovorili da u prvom planu dolazi u obzir akcija na Bogomilskom tunelu. Zbog toga je bio postavljen zadatak da se ispita kako se tunel čuva i sl. U vezi s tim dogovorili smo se da organizujemo prenos dinamita iz Skoplja, koji je skopska organizacija imala i organizovano nabavljala iz magacina rudnika Raduše.

Polovinom jula, posle jednog sastanka Mesnog komiteta koji smo održali u kući Pera Džajkovskog na Ridu, Trajko Boškovski, Kuzman Josifovski, Borko Talevski i Mirče Acev, koji su posle 11. jula prešli u ilegalstvo, izašli su na Selečku planinu. Sutradan na letećem sastanku Stevan Stojanovski mi je javio da su ova četvorica već otišla u partizane i da su poručila da im se pošalje još nešto oružja, hrane i drugih stvari. Dogovorili smo se da ne smemo četvoricu rukovodilaca ostaviti same i poručili smo im da se vrate nazad. Ubrzo posle toga Mirče je prebačen u Kruševo, a kasnije je otišao u Skoplje po odluci PK. Nešto kasnije Kuzman Josifovski je po direktivama Pokrajinskog komiteta upućen u Bitolj. Borko Talevski i Trajko Boškovski kao članovi Mesnog komiteta ostali su i dalje ilegalno da žive i rade u partijskoj organizaciji u Prilepu.

Početkom jula 1941. godine, uoči Petrovdana, od Pokrajinskog komiteta dobili smo letak. U njemu je, pored pozivanja radnih ljudi na borbu za ekonomski i veća politička prava, bila sadržana parola »za sovjetsku Makedoniju«. Taj letak smo umnožili u našoj partijskoj tehnici i uoči Petrovdana ga masovno podelili po kućama u Prilepu. Niko od učesnika nije uhvaćen. Međutim, sledećeg dana su uhapšeni knjižari Blagoj Popov i Nikola Popov, zbog hartije na kojoj je štampan letak, a koja je nabavljena u njihovoj knjižari. Bio je provaljen Mirče Acev koji je uzeo tu hartiju. Međutim, on se sklonio. Slediće dan je uhapšeno nekoliko komunista i simpatizera, među kojima Blagoje Talevski, Asparuh Josifovski, Blagoja Korubin, ja i drugi. Popodne su nas saslušali i pustili na slobodu.

Drugog avgusta je Ilinden — nacionalni praznik makedonskog naroda. Međutim, 1941. godine bugarski okupator je htio na svoj način da ga obeleži, prikazujući ga kao bugarski praznik, a Goceta Delčeva i ostale kao vorce za bugarsku Makedoniju.

Neposredno pre 2. avgusta od Pokrajinskog komiteta došla je direktiva da osujetimo tu proslavu koju je trebalo da organizuju Bugari i da partijska organizacija organizuje velike demonstracije, da obezbedi svog govornika koji će govoriti o značaju Ilindena kao praznika makedonskog naroda, o ustanku makedonskog naroda 1903. godine za oslobođenje Makedonije itd. Mesni komitet je održao sastanak u vezi sa ovom direktivom i napravio je plan za organizovanje demonstracija. Prvo su određena dva ili tri člana Mesnog komiteta koji će se angažovati oko pripreme. Jedan od njih je bio Stevan Stojanovski, zatim Joska Ordanovski i još jedan, čini mi se da je to bio Bale. Odlučeno je da drugi članovi Mesnog komiteta ne učestvuju u toj akciji da se ne bi eventualno desila hapšenja ili otpočela borba, pa da izginu ili da budu pohapšeni svi članovi komiteta i na taj način da mesna partijska organizacija ostane obezglavljeni. Radi toga odlučeno je da ostali članovi Mesnog komiteta budu na okupu, a da imaju stalnu vezu preko jednog člana Mesnog komiteta koji će učestvovati u demonstracijama.

Prethodnih dana bili su pripremljeni transparenti sa parolama o slobodi i nezavisnosti Makedonije, o tome da Makedonija nije bugarska, da su Bugari fašistički okupatori, da treba da idu iz Makedonije i Nemci i Bugari, i dr. Na sastanku je teško bilo odrediti govornika na demonstraciji, jer to je trebalo da bude čovek koji je autoritativan i poznat u gradu, koji poznaje probleme i ume dobro da ih objasni. Predloženo je da govornik bude Kuzman Josifovski, Mirče Acev ili Borko Talevski. Na kraju je ipak odlučeno da pozovemo Kuzmana Josifovskog koji je tada živeo ilegalno u Bitolju, jer je Mirče bio u Skoplju a Borko je trebalo i dalje da ostane u gradu. Istovremeno odlučili smo da jedna grupa od 4 do 5 naoružanih i odvažnih ljudi, sa po dva revolvera i nekoliko bombi, kao i više njih nenaoružanih, pođe da obezbeđuje Kuzmana. Njima je postavljen zadatak da ne dozvole ni u kom slučaju da Kuzman padne u ruke okupatoru, makar izginuli do poslednjeg.

Ujutru 2. avgusta povorka je pošla na mesto gde je trebalo da bude glavna demonstracija. Mesni komitet, okupljen u kući Marka Ristovskog, bio je u stalnoj vezi sa komunistima koji su bili uključeni u ovu akciju. Bili smo obavešteni da u ovoj bučno pripremljenoj proslavi učestvuje šaka izdajnika, nešto opolčenaca, bugarske vojske i policije, a na drugoj strani naši ljudi — nešto članova Partije koje smo namerno tamo poslali, skojevaca i drugih naprednih omladinaca. Mesni komitet je odlučio da se odustane od ove akcije jer masa naroda nije prihvatile ovu bugarsku proslavu. Tako smo odlučili da se naši povuku i da se odustane od demonstracije jer nije bilo potrebe ikoga ubeđivati u makedonski karakter ilindenskog ustanka.

Međutim, pri povlačenju slučajno je jedan omladinac, koji je skriveno nosio ispod svog odela jedan od transparenata, bio primećen. On je uhvaćen, a posle je na bazi tih hapšenja provavljen član Mesnog komiteta Joska Ordanovski, sekretar Mesnog komiteta SKOJ-a, koji je odmah prešao u ilegalstvo.

Posle prvog sastanka Mesnog vojnog štaba u poslednjim danima meseca juna, slati su u nekoliko navrata kuriri u Skoplje da donose dinamit. Jedan od prvih bio je Stevan Stojanovski koji je doneo jedan kofer pun dinamita. Interesantno je istaći da su mu na trošarini u Prilepu otvorili kofer i upitali ga šta to nosi. On im je rekao da je to žuta boja za nanule i tako se izvukao. Još jedan ili dvojica kurira išli su u Skoplje i nosili po jedan kofer dinamita, tako da smo ga imali dovoljno za akcije na tunelu kod Bogomile.

Krajem avgusta, ili docnije u toku septembra, poslata je diverzantska grupa sa zadatkom da ispita situaciju i da vidi kako je čuvan Bogomilski tunel, na koji način je najlakše da mu se pristupi i kako se može izvršiti njegovo rušenje. U grupi su bili Gigo Menkovski, Lazo Filipovski, Đore Velkovski i Borko Simonot. Ovaj poslednji se pokolebao i vratio natrag, zbog čega ga je Mesni komitet odmah isključio iz Partije. Kada je ova trojka došla blizu tunela zaustavio ih je stražar, upitao ko su i kuda idu i zatražio im je legitimacije. U tom momentu Lazo Filipovski je rekao: »Evo, ja ћu mu dati legitimaciju!« Umesto nje izvadio je pištolj i ubio stražara. Zatim su uzeli njegovu pušku i počeli se povlačiti naviše u planinu. Bilo je puškaranja, nastala je čitava uzbuna u baraci gde je bilo smešteno oko 12 vojnika koii su čuvali tunel. Otpočela je borba. Naši su se počeli povlačiti i u tome su uspeli. Međutim, zbog ovog sukoba oni nisu uspeli da uzmju svoje bicikle na kojima su došli do sela Gostiražne, te ih je neprijatelji zaplenio. U ovoj borbi zaplenjena je prva okupatorska puška u Makedoniji i ubijen prvi vojnik bugarskog okupatora.

Sledećeg dana naveče Mesni komitet je održao sastanak na kome je, pored ostalog, iskritikovao neposrednog organizatora ove akcije Ordana Čopela, jer je nesmotreno postupio kada je grupu poslao sa biciklima uzajmljenim od drugih komunista koje je zbog toga policija tražila te su morali da pređu u ilegalstvo. Isto tako bio je kritikovan zbog toga što je angažovao i Đoreta Velkovskog koji se skoro vratio iz zarobljeništva, inače predratnog komunistu koga smo, kao nekompromitovanog, planirali na ranijem sastanku Mesnog komiteta za člana Mesnog komiteta. Zbog svega toga Čopela je kažnen ukorom. Na sastanku se isto tako diskutovalo o slučaju Borka Simonota i doneta je odluka da se isključi iz Partije bez saslu-

šanja. Inače je bilo u praksi da se formira komisija ako neki član Partije napravi koju grešku, ili je pak saslušavan na neki drugi način i na bazi toga se posle donosila odluka. Međutim, ovaj slučaj se završio bez saslušanja zbog toga što se očito radilo o kolebljivcu koji se preplašio i pobegao ne izvršivši partijski zadatok.

Posle akcije u toku jula, 2. avgusta i akcije na tunelu, broj ilegalaca se povećao na oko desetak ljudi. Mesni komitet partijske organizacije u Prilepu i Mesni vojni štab odlučili su da prvi partizani izađu na Selečku planinu, da ova prva grupa posluži kao osnov za formiranje prve partizanske čete i odreda, da proučava teren i objekte za akcije, da razrađuje baze za odred, da sistematski radi na obučavanju u rukovanju oružjem i sl. Ona je krajem avgusta ili početkom septembra bila na Selečkoj planini i otpočela je, pored ostalog, i sa ispitivanjem terena. Posebno je ispitivala mogućnosti za partizansko dejstvovanje na terenu Morihova. U nekoliko navrata kod njih su dolazili članovi štaba i neki članovi Mesnog komiteta jer je tamo formirana i partijska organizacija, a radilo se i po vojnoj liniji.

Istovremeno kad su prvi partizani izašli na Selečku planinu formiran je i Operativni vojni štab. Znači, pored postojanja Mesnog vojnog štaba u gradu, koji je i dalje vršio pripreme za izlazak novih partizana, postojao je i ovaj Operativni štab u planini.

U to vreme, a i nešto ranije, krajem avgusta 1941. godine bugarski okupatori otpočeli su pripreme i pojedinačno pozivanje na odsluženje kadrovskog roka. Mesni komitet je zauzeo stanovište da se komunisti i ostali organizovani ne odazovu pozivu za odsluženje vojnog roka u okupatorskoj vojsci, već da izađu u ovu partizansku četu na Selečkoj planini. Među prvima pozvatim bio je Ilija Igeski Cvetan koji je otišao u partizane.

U toku pripremanja za oružanu borbu razvila se ogromna delatnost Narodne pomoći na stvaranju materijalne rezerve za partizanske odrede. U to vreme mi još nismo bili načisto s tim kako će se snabdevati partizanski odredi. Postojalo je mišljenje da će pored sela i grad trebati njih da snabdeva. Tako je u gradu Mesni odbor Narodne pomoći razvio ogromnu delatnost. To je zapravo bila veoma masovna organizacija u koju je pre rasla Crvena pomoć još u toku 1940. godine. O proširenju njene aktivnosti diskutovali smo u više navrata. Na sastanku Mesnog komiteta 7. aprila odlučili smo da se proširi Mesni odbor i da se razvije mnogo šira aktivnost. Drugi put je o tome isto tako diskutovano na sastanku Mesnog komiteta koji je održan 22. juna, posle napada na Sovietski Savez. Tada smo definitivno utvrdili kakve sve forme rada i aktivnosti treba da se razvijaju

kod ove masovne organizacije, odnosno na kakav će način ona rešavati predstojeće obimne zadatke u stvaranju materijalne rezerve za oružanu borbu. I razvila se velika aktivnost. Postignuto je okupljanje radnih ljudi u Prilepu i selima na širokoj antifašističkoj platformi.

U tom vremenu, do 11. oktobra 1941. godine, preko ove organizacije već je sakupljeno više hiljada kilograma konzervirane paprike, marmelade, sira, meda, žita i drugog. Stotine građana, naročito žena, bilo je angažovano na pripremanju konzervirane hrane. U pogledu uskladištenja svih tih artikala išlo se za tim da se magacini ne stvaraju kod članova Partije i skojevaca, već kod drugih poštenih građana. Na taj način više stotina porodica stavilo je svoje podrume i druga pogodna mesta na raspolaganje Partiji i pokretu za uskladištenje prehrambenih i drugih artikala. Sećam se kako smo tada govorili o tome da je Prilep postao opšte skladište. Deo namirnica smešten je i po selima.

Isto tako bilo je organizovano izrađivanje gojzerica za potrebe partizana. Postojala je posebna ilegalna radionica koja je u toku 1941. izradila stotinu pari cipela. Pored toga, gojzerice su izrađivane i opravljane i u nekoliko obućarskih radnji u Prilepu, kao na primer kod Petreta Talevskog i drugih. Na taj način svi oni koji su već otišli u partizane i oni koji je trebalo kasnije da odu, bili su snabdeveni novim gojzericama. Isto tako za pletenje džempera, čarapa i rukavica angažovana je masovna organizacija žena.

Hiljadama ljudi je bilo obuhvaćeno aktivnošću organizacije Narodne pomoći. Oni su se vezivali za pokret baš preko spremanja i uskladištenja zimnice, preko izrade džempera, rukavica, čarapa — što je bilo prihvatljivo za dotada neorganizovane građane i građanke. Tako se proširivala masovna baza narodnooslobodilačkog pokreta u Prilepu. Sećam se da smo jedno vreme morali sprečavati neke skojevce i druge omladince koji su donosili od kuća pokrivače i druge stvari koje nisu bile podesne za upotrebe partizana. Najbolje stvari davali su za potrebe pokreta: šinjele, torbice i druge vojničke stvari, ručne časovnike, miraz devojački... To je bilo masovno. U tome je omladina prednjačila i davala bezrezervnu podršku.

Organizacijom Narodne pomoći rukovodio je Mesni odbor Narodne pomoći. Na čelu tog odbora je obično bio član Mesnog komiteta. Taj odbor imao je pododbore po mahalama, po branžama itd. Pored toga svi članovi Partije, svi skojevci i simpatizeri, organizovani u raznim grupama i aktivima, radili su na sakupljanju narodne pomoći i na tom poslu okupljali mase. Tada je u svakoj partijskoj celiji poneko bio odgovoran za narodnu pomoć, kao što je bilo po SKOJ-u i drugim sekto-

rima i zaduženjima. Sećam se da se sakupljala i ogromna pomoć u novcu koju smo koristili za nabavljanje raznih potreba za odred i tehniku, za štampanje materijala i sve što je bilo u to vreme potrebno.

U doba okupacije bio je organizovan i obiman informativno-propagandni rad. Naša informativna služba delovala je još u početku okupacije, a naročito posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Redovno su hvatane i umnožavane radio-vesti, za šta su bili zaduženi određeni ljudi. Isto tako u svakoj partijskoj celiji i skojevskoj grupi bilo je ljudi zaduženih da redovno slušaju radio-vesti i da ih na sastancima usmeno prenose celiji i skojevskoj grupi. Pri Mesnom komitetu postojala je i komisija za agitaciju i propagandu koja je organizovala slušanje i štampanje vesti i informacija, koje su kružile od čoveka do čoveka, o istočnom frontu, akcijama partizanskih odreda u drugim delovima Jugoslavije i ostalim događajima.

Ovde treba da se podvuče držanje i odnos radnih ljudi iz Prilepa za vreme okupacije. Već sam pomenula da osim nekolicine otvorenih agenata niko drugi u Prilepu nije sarađivao sa okupatorom. I ne samo to. Komunisti i drugi aktivisti nailazili su na ogromnu podršku kod naroda. Posle formiranja partizanskog odreda i njegove akcije, ona grupa ilegalaca koja je delovala u gradu morala se kretati još pre mraka jer je policijski čas rano otpočinjao. Nije bio redak slučaj da nam građani, prolazeći pored nas ilegalaca, reknu: »Pazite se, deco. Veoma rano ste izašli. Primetiće vas.« To je zaista karakteristično za Prilep ne samo u 1941, već i u ostalim godinama rata.

PK se nije sastajao. Tek jula meseca u Skoplju je organizованo jedno pokrajinsko savetovanje koje je bilo zakazano na Vodnu kod sanatorijuma. Na to savetovanje su došli: Tikvar, Šatorov, Koce Metalec, Jakimovski, Mara Naceva, Pindžur, Gonev, jedan drug iz Kumanova i još neki.

Sećam se, bila je noć: našu grupu je vodio Tikvar. Stigli smo na mesto sastanka, dok su se drugi izgubili po mraku. Dok smo čekali neko je javio da nailazi bugarska konjička policija, te smo se rasturili. Savetovanje se nije održalo. Dok smo se sakupljali Pindžur je glasno protestovao što je data direktiva da se oružje baca i da se ne sakuplja. U stvari, mislim da se to savetovanje odložilo ne zbog dolaska policije — jer ona, uostalom, uopšte nije došla (nismo je primetili) — već zato što je postojala opasnost da biro Pokrajinskog komiteta bude kritikovan od prisutnih predstavnika partijskih organizacija sa terena zbog pomenutih stavova.

U to vreme Šatorov je potpuno prekinuo veze sa Centralnim komitetom Komunističke partije Jugoslavije i sasvim se vezao za Centralni komitet Bugarske. CK KPJ je preuzeo

mere da se preko Kominterne reši ovo pitanje sa bugarskim Centralnim komitetom. Novi PK dolazi na čelo partijske organizacije u Makedoniji sredinom ili krajem septembra.

Ovo sam ukratko iznela kako bih istakla da je u ovo vreme partijska organizacija u Prilepu od strane Mesnog komiteta bila potpuno informisana o stanju u Pokrajinskom komitetu. Ona se još jednom jednoglasno izjasnila za oružanu borbu. Želim da istaknem da ove borbe u PK nisu imale nikakvog odraza na partijsku organizaciju u Prilepu, mislim na razbijanje njenog jedinstva, čega je bilo u izvesnoj meri u nekim drugim organizacijama.

Krajem avgusta ili početkom septembra 1941. godine u Prilep su stigli organizacioni sekretar PK i sekretar PK SKOJ-a. Sećam se, oni su mi poručili da odem do Markove česme na putu za Oreovac i da ponesem nešto hrane. Uzela sam pola hleba i otišla. Tamo sam ih zatekla obojicu. Izvestili su me o situaciji u Pokrajinskom komitetu i o tome da su iz Beograda stigli Lazo Koliševski i Dragan Pavlović, instruktor CK KPJ; da je Šatorov isključen, a dva člana Pokrajinskog komiteta suspendovana i da su oni pošli kroz Makedoniju zbog toga da pred njima (Koliševskim, Pavlovićem i dr.) zatvore partijske organizacije u koje su se ovi uputili sa pismom CK KPJ. Napomenuli su da će u Prilep sa pismom CK KPJ doći Strašo Pindžur i tražili su da zakažem sastanak Mesnog komiteta.

Sastanak smo održali u kući Jončeta Bučinca u Prilepu. Organizacioni sekretar PK je izneo situaciju u PK u vezi sa dolaskom Pavlovića i Koliševskog i pismom CK KPJ i nastojao da zatvori partijsku organizaciju, kako ne bi primila pismo CK KPJ u kome je CK pozivao sve članove Partije na oružanu borbu. Pored ostalog, na tom sastanku organizacioni sekretar PK nas je obavestio da će za par dana biti održano pokrajinsko partijsko savetovanje na kome treba da se definitivno odluči da li će partijska organizacija Makedonije da ostane u sklopu BRP(k) ili KPJ.

U isto vreme sa istim zadatkom sekretar PK SKOJ-a bio je na sastanku Mesnog komiteta SKOJ-a u Prilepu.

Posle sastanka organizacioni sekretar PK je otišao, a Mesni komitet smo zadržali i dogovorili se da pismo Centralnog komiteta KPJ moramo da primimo. Rezonovali smo ovako: zašto nas Pokrajinski komitet poziva na disciplinu i preporučuje nam da ne primimo pismo Centralnog komiteta koji je viši forum Komunističke partije Jugoslavije? Zato smo, tu odmah, Stevan Stojanovski, Borko Talevski i ja dobili zadatak da sutradan naveče primimo Pindžura. Primili smo ga u kući Stevana Stojanovskog na Ridu. Pročitali smo pismo i jednoglasno

se složili da je to ono za šta se mi borimo i što hoćemo da sprovedemo i već sprovodimo, onako kako znamo i umemo. U pismu je, sećam se, bilo reči o tome da treba da se počne sa oružanom borbom, da će nam partizani iz Srbije dati pomoć u oružju, da treba da se povežemo sa graničnim srpskim partizanima, itd.

Na tom sastanku saopštili smo Pindžuru da mi već imamo partizansku četu na Selečkoj planini i da je ona naoružana. Dogovorili smo se da pošaljemo nove grupe partizana na Selečku planinu, da se ta naša partizanska četa poveže sa Kavadarom koji će takođe formirati odred i da zajednički počnemo delovati na Morihovskom terenu. U vezi s tim, sa Pindžurom smo zakazali sastanak u Skoplju, na kome je trebalo da definitivno utvrdimo buduće akcije i njihove datume. Pindžur nam je rekao da će poslati nekog druga iz Kavadaraca da se s njim detaljnije dogovorimo, a potom je otišao iz Prilepa.

Na pokrajinskom savetovanju, koje je trebalo tih dana da se održi u Skoplju — kako nam je organizacioni sekretar PK preneo — trebalo je da članstvo definitivno odluči da li da partijska organizacija u Makedoniji bude vezana za CK KPJ ili za CK Bugarske radničke partije. Sećam se da smo mu još tada rekli da o tome ne treba da odlučuje članstvo partijske organizacije u Makedoniji, nego centralni komiteti u dogovoru sa Kominternom. Međutim, on nam je izgleda pogrešno kazao datum tog savetovanja.

Na savetovanje u Skoplju stigla sam, sećam se, u ponedeljak ujutro, i povezala se sa Tikvarom. On mi je kazao da je savetovanje već održano u nedelju. Zapravo, još na železničkoj stanici srela sam Ordeta Čopelu koji mi je rekao da su ga slučajno sreli i pozvali na savetovanje, s obzirom da ja nisam stigla. Po pričanju Čopele, tom savetovanju nisu prisustvovali ni Mara Naceva, ni Pindžur, ni Lazar Koliševski, ni Dragan Pavlović, a prisustvovao je bugarski delegat iz CK Bugarske radničke partije. Kritikovana je linija Centralnog komiteta KPJ. Ovaj bugarski delegat je govorio kako nije u pravu CK KPJ, nego oni. Iskritikovali su i nas Prilepčane zbog toga što smo se, navodno, pokolebali i radi toga nismo došli na savetovanje. Kao što sam već rekla, greška je bila u datumu. Mi bismo došli, ali sa određenim stavovima Mesnog komiteta da centralni komiteti preko Kominterne treba da urede to pitanje u vezi sa partijskom organizacijom Makedonije, a ne da o tome odlučuje članstvo. Smatrali smo da to nije normalno u ovim uslovima.

Neposredno posle toga u Prilep je došao Risto Džunov, tadašnji sekretar Mesnog komiteta u Kavadarcima. S njime smo utvrdili mesto i vreme sastanka njihovog i našeg parti-

zanskog odreda, dogovorili smo se kako će oni delovati i rešili da uputimo svoju grupu da prenese oružje zakopano negde posred obale reke Crne, o čemu nas je još Pindžur obavestio. U međuvremenu, dok smo se mi dogovarali o formiranju i zajedničkom dejstvu partizanskih odreda na Morihovskom terenu, dolazi do formiranja novog pokrajinskog partijskog rukovodstva. To je bilo negde u septembru.

Za formiranje novog Pokrajinskog komiteta, isključenje Sarla i suspendiranje još dvojice članova PK doznali smo preko Trajka Boškovskog koji se tih dana vratio u Prilep. On nam je isto tako saopštio da Borka Talevskog oslobođimo dužnosti člana Mesnog komiteta i da ide za Skoplje na rad u Pokrajinskom komitetu. Mi smo to učinili i Borko je otišao za člana biroa Pokrajinskog komiteta. U to vreme imali smo izvršene sve pripreme za partizanski odred. Borko je odneo izveštaj o tome.

Otprilike posle nedelju dana (znam sigurno da je to bilo 7—8 dana pre 11. oktobra 1941. godine, što znači negde oko 1. oktobra) došao je u Prilep Borko Talevski. Održali smo sastanak Mesnog komiteta na kome je bilo reči o daljem jačanju partijske organizacije. On nam je izneo kakva je situacija u Skoplju, da je nov Pokrajinski komitet zauzeo oštar kurs po pitanju oružane borbe i da će uskoro doći odgovoran drug koji će nam saopštiti datum za jedinstvene akcije partizana u celoj Makedoniji, za šta treba da budemo spremni. Rekao nam je da je ceo Pokrajinski komitet na terenu i da obilazi partijske organizacije po partijskoj i vojnoj liniji. Potom je odmah otišao za Bitolj.

Mesni komitet je imao tačno određene ljude koji će ići u partizane. Oni su već znali i pripremali se za to. Naime, to su pre svega bili svi kompromitovani članovi Partije i jedan dobar deo skojevaca. Inače, bio je veliki broj ljudi koji su se prijavljivali da idu u partizane, samo smo mi njih ostavljali za kasnije jer smo želeli da u prvo vreme izvedemo iz grada samo ove kompromitovane članove Partije i SKOJ-a. Sećam se da smo u to vreme, preko radija ili na neki drugi način, bili informisani o tome da su u Srbiji kritikovane neke partijske organizacije što su, ne vodeći računa o tome da u gradovima i na terenu ostane partijska organizacija, listom odlazile u partizane. Zbog toga smo rešili da ostavimo nekompromitovane članove Partije i SKOJ-a koji će i nadalje politički raditi i vršiti diverzantske akcije. S obzirom na to da je ceo Mesni komitet bio kompromitovan imali smo spreman i sastav novog mesnog komiteta, zapravo zamenu za deo kompromitovanih članova Mesnog komiteta koji bi otišli u partizane. Drugi deo

kompromitovanih članova povlači se u ilegalstvo i ostaje u gradu da se ne bi izgubio kontinuitet u radu. Na 10—15 dana pre formiranja odreda mi smo kooptirali za članove Mesnog komiteta, kao nekompromitovane: Đoreta Damevskog, Borka Temelkovskog Ljiljka koji se skoro vratio iz zarobljeništva iz Nemačke, potom Asparuha Korubinovskog i još neke druge. Međutim, bez obzira na takav sastav donet je zaključak da članovi Mesnog komiteta žive polulegalno, da budu na oprezu i da ne spavaju kod kuće.

Sedmog oktobra 1941. godine u Prilep je došao Lazar Koliševski. Sa njim smo se sastali istog dana u kući Jokčeta Bućinca. Sutradan trebalo je da se održi sastanak sa Mesnim vojnim štabom, a isto tako i sa Operativnim štabom. Zato je trebalo da dođe Trajko Boškovski Tarcan koji je bio u planini kod odreda. Ujutro 8. oktobra Krste Crvenkovski i Lazar Koliševski pošli su na sastanak Operativnog štaba u kući na Ridu. Kad su bili blizu te kuće, gde je trebalo da se održi sastanak, primetili su da je ona blokirana. Skrenuli su, otišli u suprotnom pravcu i došli u kuću Borka Temelkovskog. U međuvremenu već je počela pucnjava u blokiranoj kući. U stvari, komunisti koji su bili u kući pokušali su da se probiju. Tarcan je u tome i uspeo. Pucajući, on je uneo zabunu i uspeo je da umakne dok su trojica bila uhapšena.

Sa Koliševskim sam se sastala kod Borka Temelkovskog. S obzirom da je zbog sukoba sa policijom pretila opasnost da grad bude blokiran, Koliševski nije mogao da održi sastanke sa štabovima. Zato je razgovarao sa mnom i kazao mi je datum upućivanja odreda u njegovu prvu akciju. Govorio mi je kako treba da deluje partizanski odred; na kakve objekte treba da se orijentiše da bi se oni uništili i objašnjavao je kako se miniraju objekti i putevi. Pored ostalog, govorio je o tome kako treba da se odnose partizani prema narodu, o mestu i ulozi političkih komesara; da oni treba da budu naiskromniji, da poslednji jedu, a da prvi budu u borbi itd. Posle tog razgovora Koliševski se presvukao i jedan drug ga je dopratio do sela Mažučića, odakle je vozom otišao za Skoplje.

Posle razgovora sa Koliševskim, istoga dana pre podne, 8. oktobra, u kući Marka Ristovskog održali smo sastanak vojnog štaba, na kome smo detaljno razradili plan formiranja odreda i njegove prve akcije. Tom prilikom smo rešili da odred u prvo vreme bude sastavljen od 45 boraca i dogovorili se o načinu prebacivanja oružja iz naših magacina na zborno mesto gde će odred biti naoružan. Predviđeli smo da se formiraju tri čete sa po 15 partizana. Jedna četa je trebalo da deluje na Morihovskom terenu u saradnji sa kavadarskim i bitoliskim partizanima, druga na terenu Babune u saradnji sa veleškim par-

tizanima, a treća na terenu prema Kruševu i Kičevu u saradnji sa kruševskim partizanima. Predviđeli smo otprilike i objekte za prve akcije. U međuvremenu, dok je trajao sastanak, doznali smo da je Tarcan pobegao iz obruča blokade. Odmah smo poslali kurira da obavesti naše prve partizane da dodu na zborno mesto gde je trebalo da se formira odred, jer smo hteli u njega da uključimo vojnički iskusnije ljudi koji su se nalazili među njima. Uostalom, sastav četnih i drugih rukovodstava pretežno je bio predviđen iz sastava ovih prvih partizana. Međutim, kad smo u podne izlazili sa sastanka neprijatelj je već bio otpočeо sa postavljanjem blokade u Prilepu, ovog puta u celom gradu.

Kad sam stigla kući i otvorila kapiju neko me je uhvatio za ruku — bio je to policajac. Policija je vršila pretres. U stvari, oni nisu znali da je na njih pucao Tarcan, već su mislili da je to bio Mirče Acev i zato su došli da njega traže. Pretresli su sve. Posle toga policija se povukla, a jedan je ostao da čeka. Mene su sa sestrom zatvorili u jednu sobu, a imala sam da sprovedem puno zadatka dobijenih na sastanku. Uveče kasno vratio se moj mlađi brat. I njega je pri ulazu uhvatio isti policajac koji je ostao da čeka i odveo ga. Čim su oni otišli stigao je Borko Talevski iz Bitolja.

Sutradan, 9. oktobra, sastali smo se nas nekoliko članova komiteta da vidimo na čemu smo. Konstatovali smo da su za vreme blokade pohapšeni skoro svi ljudi koje smo predviđeli za partizane. Pitali smo se šta da činimo. U međuvremenu vratio se kurir koga smo poslali na planinu da pronađe prve partizane i izvestio nas da ih nije našao. U stvari, kad se Tarcan posle pucnjave u gradu povukao kod njih, za svaki slučaj oni su se prebacili na drugi kraj. Sada nismo imali nikoga od ljudi određenih za odred i za predvidenu akciju sledećih dana. Otišli smo kod Borka Talevskog da se dogovorimo. Odlučili smo da svi mi, koji smo ostali na slobodi, pođemo u borbu ako se u međuvremenu ne povežemo sa prvom partizanskom četom i ako uhapšene ne budu pustili te da ne dozvolimo da policija iz Prilepa nagrне u Bitolj, Kruševa i druga mesta gde je trebalo da izađu odredi.

Međutim, istog dana oko podne javili su nam da su skoro svi uhapšeni pušteni na slobodu. Bili su zadržani Blagoje Talevski, Kiro Gavrilovski, Blagoja Arizankovski, Panda Časnovska i drugi koji su dočnije internirani. Čim smo to saznali odmah smo se bacili na rad da ostvarimo rešenje Mesnog Štaba u vezi sa formiranjem odreda i prvoj akcijom na Prilep. Iz bojazni da ne nastanu neka nova hapšenja i da se naš plan ponovo ne poremeti, mi smo izlaženje odreda pomerili jedan dan ranije, odnosno umesto 11. oktobra za 10. Opet je štab zasedao i već posle podne 9. oktobra i u toku sledećeg dana skoro svi predvi-

đeni drugovi za partizane upućeni su ka zbornom mestu odreda. Svima je bilo određeno vreme i rejon odakle će poći i kojim će se pravcem kretati, kako bi se najdalje 10. oktobra naveče sakupio ceo odred na zbornom mestu Crveni steni kod Markovih kula. Istovremeno su Asparuh Josifovski i neki drugovi iz predgrađa zvanog Varoš dobili zadatak da na vreme iznesu oružje koje je bilo smešteno u gradu i na drugim mestima, da ga očiste i razdele borcima. Ovde treba da istaknem i to da smo još ranije razgovarali sa nekim ljudima koji su odvajkada govorili da su veliki komunisti i tražili da računamo i na njih prilikom priprema za formiranje odreda. Međutim, uoči formiranja odreda, kad smo ih obavestili gde i kada da podu na zborni mesto, oni su pobegli iz Prilepa prvim vozom. Uplašili su se teškoća koje su bile pred nama.

Pošto smo otpratili sve predviđene za odred 10. oktobra uveče, Mesni komitet je održao svoj poslednji sastanak kod Ljiljka. Tamo su slučajno stigli Trajko Boškovski i Joska Ordanovski iz naše prve partizanske čete. Oni su doznali da je došao neki drug iz Pokrajinskog komiteta i predosećali da je već određen datum za akciju i zbog toga su sišli da se obaveste. Na tom sastanku prisustvovao je i Borko Talevski, član Pokrajinskog komiteta, i odlučio da i on podje za izvesno vreme u naš odred, a da se zatim, preko Veleškog i drugih odreda, prebací za Skoplje.

Na tom sastanku definitivno smo utvrdili plan za akciju. Određeni su objekti za napad. Prvi je bio policijska stanica u gradu, odakle je trebalo osloboditi dva člana Mesnog komiteta koji su bili uhapšeni za vreme pucnjave 8. oktobra. Drugi objekt je bio zatvor, gde je bilo 7—8 političkih zatvorenika koje je isto tako trebalo izvući, a treći zadatak u akciji bio je onesposobljavanje telefonske centrale putem spajanja električnih žica sa linijom pošte. Na tom sastanku potvrđena je ranija odluka da se odred formira u tri čete. Pored ostalog, zaključili smo da Temelkovski, Đore Damevski i ja, kao članovi Mesnog komiteta, posetimo 11. oktobra sve partijske organizacije i da ih pripremimo za predstojeće sukobe, kako ne bi bili iznenadeni. Dalje, na tom sastanku odredili smo da napad na Prilep otpočne 11. oktobra u 20 časova. Sećam se da smo diskutovali o tome da je to ipak rano, da su bugarski vojnici i oficiri još u gradu i da će nas primetiti. Sastanak se završio posle ponoći, oko 2 sata. Odmah zatim je Joska Ordanovski otišao da dovede prvu partizansku četu koja se nalazila u Stepaničkoj planini, a Borko, Tarcan i Čopela otišli su na Crveni steni — zborno mesto odreda. Đore Damevski i ja ostali smo da prespavamo u kući Temelkovskog.

Sutradan, 10. oktobra u subotu ujutro, kad sam sa Đoretom otišla od Temelkovskog, doznašala sam da me je tražila policija. Zato sam morala da predem u ilegalstvo. Vratila sam se opet kod Temelkovskog i sa njime se dogovorila da izvrši i moj deo zadatka, dobijenog na sastanku Mesnog komiteta.

Htela bih ovde da se zadržim na jednom detalju koji mi i dan-danas nije sasvim razjašnjen. Naime, radi se o sledećem. 11. oktobra, javili su nam da je iz Velesa stigla Vera Mirčeva sa porukom da odložimo formiranje partizanskog odreda i vršenje akcija. To nas je začudilo. Odbili smo da primimo Veru Mirčevu. Naše su pripreme bile u završnoj fazi i nije bilo uopšte mesta za dalje odlaganje i diskusiju. Da li je to bio stav Pokrajinskog komiteta — ne znam. Kasnije, kad sam došla u Skoplje u Pokrajinski komitet krajem oktobra 1941. govorilo se da je jedan od članova PK na svoju ruku dao tu direktivu veleškoj i kavadarskoj partijskoj organizaciji. A veleška je organizacija tu direktivu dala Veri Mirčevoj. Verovatno da je to bilo tako, jer ona ne bi dolazila u Prilep.

Predveče sam otišla zajedno sa Đoretom Damevskim kod njega. Sećam se, bilo je skoro 20 časova, a još je bilo vidno. Tu smo nestrpljivo čekali da počne akcija. Bilo je već skoro 22 časa, a akcija još nije otpočela. Počeli smo da se nerviramo. Strahovali smo da se desilo nešto nepredviđeno i da je akcija odložena. Odjednom se Đore naljutio i rekao: »Ja ћu da spavam! — i spremio se da legne. Međutim, baš tada se čula eksplozija bombi, a zatim i pucnjava sa svih strana. To je bilo tačno u 22 časa. Do jutra je trajala pucnjava u gradu, a mi smo prema njoj nagadali koja četa gde dejstvuje.

Sutradan, 12. oktobra rano izjutra grad je bio blokiran od strane vojske i policije. Blokada je trajala čitavog dana. Grupe policijaca sistematski su vršile pretres od kuće do kuće. Doretovi roditelji su se odlično držali. Na njihov predlog dogovorili smo se gde da se sklonimo kad nađe grupa za pretres. Međutim, kad su se približili Đoretovoj kući dan je već bio uveliko prošao i blokada se počela povlačiti, tako da u tom delu grada nije izvršen pretres.

Sutradan, u ponedeljak 13. oktobra, Đore je stavio svoju kožnu kovačku kecelju i po dogovoru otišao u čaršiju, kako bi se informisao o tome šta je bilo sa akcijom, ima li mrtvih ili uhapšenih i uopšte kakva je situacija. Tada mi još nismo znali da naša četa, koja je bila na Stepaničkoj planini, nije uspela da stigne i da se uključi u akciju. Kad se Đore vratio obavestio me je da je u gradu sve mrtvo, nikog nema po ulicama; priča se da je u toku blokade pohapšeno i premlaćeno oko 700 ljudi, da među uhapšenima nema mnogo komunista — samo nekoliko

njih; da su se naši partizani uspešno povukli iz grada, da niko nije poginuo, ali da nisu oslobođeni zatvorenici; učastak (bugarska policijska stanica) je bio ograđen daskama, oko 20 mrtvih policajaca bilo je ubijeno, a telefonska mreža je onesposobljena. To je sve što smo tom prilikom uspeli da doznamo, ali razume se da su te informacije bile neproverene i nепrecizne. Saznali smo i to da se 12. oktobra Stevan Sazdovski, kurir za vezu sa partizanskim grupom, povezao sa prvom partizanskim četom koja nije uspela da se uključi u akciju i da je ugovorena veza sa ostalim delovima partizanskog odreda na Selečkoj planini.

Borko Talevski je stigao u Prilep 14. oktobra, ili dan kasnije — tačno se ne sećam. Od njega smo detaljno doznali kako su tekli događaji za vreme formiranja odreda, u napadu i posle toga. Saznali smo da je štab odreda izmenio vreme napada od 20 na 22 časa, da su na zborni mesto stigli i neki skojevci, kao i neki ljudi koji su samoinicijativno došli te su ih zbog toga vraćali s tim da se jave kasnije. Saopštio nam je isto tako da nisu uspeli da formiraju čete onako kako su bile predviđene u Mesnom komitetu, s obzirom da nije stigla grupa sa Stepaničke planine, već da su na grad napali sa tri grupe a da će se konačno formiranje odreda i njegova podela obaviti posle napada. Pričao je o bekstvu Pišmana iz odreda i dilemi da li je izdao ili ne.

Tih dana Mesni komitet je nastavio sa posetom partijskim organizacijama. Raspoloženje građana posle napada bilo je odlično. Ljudi su sa radošću dočekali akciju partizanskih odreda, ali su isto tako strahovali da li ćemo moći da izdržimo pred ovako silnom nemačkom i bugarskom vojskom. To je bilo ogromno poverenje i radost radnih ljudi zato što je otpočeta oružana akcija.

Sećam se jednog sastanka Mesnog komiteta, negde polovinom oktobra 1941. godine, na kome smo doneli načelnu odluku da se izvrši likvidacija nekih saradnika okupatora u gradu. Borko Temelkovski, pored ostalog, bio je zadužen za organizaciju »čistke« agenata. Sećam se, grupa skojevaca usred belog dana izvršila je napad na jednog zloglasnog špijuna i to je imalo vrlo pozitivan odiek u gradu. I u ostala dva napada učestvovalo je, pored članova Partije, i nekoliko skojevaca.

Vera ACEVA

Edo Muričić: DIJETE U ZBJEGU (litografija)

PRIPREME I RAZVOJ USTANKA U SREZU DANILOVGRADSKOM

PRIPREME USTANKA

Uvrijeme sloma stare Jugoslavije, na teritoriji dva sreza — podgoričkog i danilovgradskog — zateklo se više jedinica bivše jugoslovenske vojske. One su, raspadajući se, ostavljale velike količine ratnog materijala duž komunikacije Danilovgrad — Podgorica — Tuzi. Talijani su u prvom naletu uništili dio tog materijala (tenkovima su lomili puške, spaljivali municiju i sl.), ali je i narod uspio da znatne količine odnese i sakrije.

Krajem aprila, u garnizonima po Crnoj Gori su ostale, kao okupacione snage, jedinice divizije »Mesina« iz 14. korpusa, koji je pripadao Glavnoj komandi talijanskih snaga u Albaniji.

Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak održao je 24. aprila 1941. godine prošireni sastanak u selu Velje Brdo. Na osnovu direktive CK KPJ donesena je odluka o pripremama za oružanu borbu protiv okupatora. Riješeno je, posred ostalog, da se formira komisija za prikupljanje i sklanjanje na sigurna mjesta, oružja, municije i ostalog ratnog materijala koji su ostavile jedinice bivše jugoslovenske vojske. Za opšte rukovođenje tim radom PK je odredio svog tadašnjeg organizacionog sekretara Blaža Jovanovića. U komisiju su još ušli: Bajo Sekulić, Jovo Kapičić i Boško Đuričković. 25. aprila održan je sastanak komisije, na kome su postavljeni slijedeći zadaci:

1) preko mjesnih komiteta Partije organizovati prikupljanje što je moguće veće količine oružja i municije, brižljivo je pregledati, očistiti i pripremiti za sklanjanje na sigurna mjesta;

2) pronaći i urediti po nekoliko skrovišta na teritoriji svakog mjesnog komiteta i u njih smjestiti čitav taj materijal;

3) organizovati prikupljanje i sklanjanje oružja koje se nalazilo kod članova Partije, skojevaca i ljudi bliskih Partiji, jer su mnogi članovi Partije u vrijeme kapitulacije ne samo donosili lično naoružanje nego i samoinicijativno prikupljali

i sklanjali puške, revolvere pa čak i automatska oružja i zнатне količine municije.

Najzad, članovi komisije su bili dužni da izrade skice rasporeda skrovišta sa podacima o količini i vrsti oružja i municije i imenima članova Partije koji su za skrovišta zaduženi.

Sve podatke je trebalo, radi obmane neprijatelja u slučaju da ih pronađe, pisati čirišom; tako ispisana hartija izazivana je na poznati način.

Da bi konspiracija bila što bolja, postavljeno je da za raspored skrovišta, količinu i vrstu oružja i opreme u njima, zna samo jedan od sekretara mjesnog komiteta (politički ili organizacioni) i mali broj članova Partije, zaduženih za čuvanje skrovišta.

Svaki član komisije dobio je određeno područje. Rukovodilac komisije, Blažo Jovanović je, pored ostalih opštih poslova, preuzeo još i rukovođenje tim radom na području Mjesnog komiteta sreza podgoričkog. Bajo Sekulić je dobio zadatak da rukovodi radom na područjima mjesnih komiteta: danilogradskog, nikšićkog i šavničkog sreza; Jovo Kapičić na područjima: cetinjskog, bokokotorskog i barskog, a Boško Đuričković na područjima kolašinskog, beranskog i andrijevičkog sreza.

Preko ljudi, na koje je Partija imala uticaja, iz kvislinskog Privremenog mjesnog administrativnog komiteta u Podgorici pribavljeni su potrebna dokumenta i propusnice, tako da su se članovi komisije mogli nesmetano kretati po cijeloj teritoriji. Oni su 25. i 26. aprila pošli na izvršenje svojih zadataka. Radom na prikupljanju i sklanjanju materijala u danilogradskom srezu rukovodili su preko Blaža Mrakovića, u nikšićkom preko Voja Deretića, u šavničkom preko Vojina Đerkovića, u kolašinskom preko Vojina Selića, u beranskom preko Milana Kuča i u andrijevičkom preko Branka Deletića. Sve su to bili politički ili organizacioni sekretari mjesnih komiteta Partije; oni su, takođe, u svakoj ćeliji ili birou ćelije zadužili po jednog člana za praktično sprovođenje ovih zadataka.

Sakupljanju oružja prišlo se sa mnogo upornosti i požrtvovanja. Omladina je u tome odigrala krupnu ulogu. Takoreći pod nosom okupatora prebacivani su i sklanjani u skrovišta čitavi magacini oružja. Ono što se nije moglo odneti (artiljerijsko naoružanje, motorna i druga vozila, kao i razna oprema), uništavano je.

U danilogradskom srezu je od ratne opreme dva pješadijska puka i tri municipijska magacina bivše jugoslovenske vojske, okupatoru ostao samo magacin municije i bombi u Veljem polju kod Danilova Grada; no i iz njega je materijal bio djelično odnesen. Ratna oprema koja se nalazila duž puteva (u Zagarču, pored puta, ostavio je naoružanje Bokokotorski puk)

i kod pojedinaca, kao i oružje i municija iz magacina u Spužu, Ždrebaoniku i Danilovom Gradu, danonoćno su prebacivani na mesta koja okupator nije mogao pronaći.

Slično je bilo i u drugim srezovima. Partija je uspjela da za izvršenje ovog zadatka mobilise takoreći čitav narod. Taj rad su ljudi shvatali kao pripremu za predstojeću borbu, naslućujući da ona nije daleko. Dok su se špekulantски elementi snabdijevali novcem, namirnicama, odjećom i obućom, radništvo i seljaštvo je sklanjalo oružje i municiju. Tako je blagovremenim i pravilnim radom Partije osigurana znatna količina oružja za prve okršaje, a u isto vrijeme rad na njegovom prikupljanju je odigrao među vanpartijskim masama i ogromnu mobilizatorsku ulogu za predstojeću borbu.

S obzirom na ovakvo stanje valjalo je prikupiti oružje i municiju od svih onih na koje Partija može uticati, a takođe ostvariti i evidenciju oružja koje se nalazi kod ljudi koji se od njega nerado rastavljuju ali koji će, u trenutku oružanog ustanka, biti sigurno protiv okupatora. Taj zadatak je trebalo da izvrše povjerenici komisije.

Po završenom radu, početkom maja, članovi komisije su se vratili sa terena i podnijeli izvještaj Pokrajinskom komitetu.

Bilans rada bio je zadovoljavajući. Obezbijedena je dosta velika količina oružja i municije za prve borbe. Pokrajinski komitet je na osnovu toga mogao da proširi vojne pripreme. U partijski rad uveden je vojni sektor. Za njega je u svakom mjesnom komitetu zadužen po jedan član. Oni su bili direktno povezani sa Mitrom Bakićem, koji je u Pokrajinskom komitetu rukovodio vojnim sektorom, a na teritoriji svih srezova imali su mrežu povjerenika (u svakoj čeliji ili njenom birou po jednog člana Partije). Komunisti zaduženi za rad u vojnem sektoru odgovarali su, u periodu priprema za oružanu borbu, samo onom članu mjesnog komiteta koji je rukovodio tim radom a ne svojoj partijskoj organizaciji.

Počele su i neposredne pripreme za oružanu borbu. PK je izvršio zaduženja. Izabranim povjerenicima u opštinskim čelijama postavljeno je — kao najvažniji zadatak — da pristupe organizovanju prvihi gerilske grupe. U početku su u te grupe primani samo članovi Partije, skojevci i kandidati, ali su ubrzo proširene ljudima bliskim Partiji. One su na teritoriji danilovgradskog sreza bile formirane krajem maja i početkom juna.

Jedna gerilska grupa je obuhvatala jedno ili više sela zavisno od broja ljudi u njoj¹.

¹ Na području Mjesnog komiteta danilovgradskog sreza 10. jula 1941. bilo je 28 gerilskih grupa. One su bile raspoređene ovako: — na teritoriji jelenačke opštine 9 i to u selima: Podglavicama, Donjem Selu, Martinićima, Gostilju Brajovićkom, Gostilju Martinićkom,

Zadatak je bio da se gerilci obuhvaćeni grupama obuče u rukovanju svim vrstama streljačkog naoružanja i da savladaju najosnovnije elemente borbene obuke. Instruktori su bili članovi Partije — vojnici, podoficiri ili rezervni oficiri bivše jugoslovenske vojske. Oružje za obuku je uzeto iz skrovišta. Za vrijeme obuke u zabačenijim i brdskim krajevima izvršena su i gađanja bojevom municijom. Grupe su vježbale na svojim terenima, u strogoj ilegalnosti, po teže pristupačnim i skrovitim mjestima: lugovima, šumama, vrtačama i dr. Časovi obuke bili su obavezni kao i partijski sastanci.

Rukovodioci grupe su imali i zadatak da na svom području provjere raspoloženje ljudi za borbu protiv okupatora. Tako je stvorena opšta evidencija o raspoloživim snagama koje su bile pod uticajem Partije.

POČETAK USTANKA

Poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez, 22. juna, rad po vojnoj liniji je još više pojačan. Gerilske grupe su proširene većim brojem ljudi bliskih Partiji i radničkom pokretu. U vanpartijskim masama počeo je intenzivniji politički rad.

Krajem juna 1941. godine, prema našoj procjeni, na teritoriji danilovgradskog sreza bilo je oko 2 000 ljudi spremnih za borbu protiv okupatora.

Odluku o oružanom ustanku doneo je PK na sastanku održanom 10. jula, na osnovu direktive CK KPJ. Tada je takođe odlučeno da se formiraju okružni komiteti Partije. U Okružni komitet za podgorički okrug imenovani su: Jevto Šćepanović Čajo, politički sekretar; Jagoš Uskoković, organizacioni sekretar i Boško Đuričković. Okružni komiteti su imali zadatak da objedinjavaju rad nekoliko mjesnih komiteta i tako olakšaju

Sigama, Kopitu — Počijevki — Kuli Lekića, Gorici — Potkraju — Vučici i Slatini — Dolovima po jedna. Grupe su brojale 12 do 25 gerilaca — ukupno 180;

— na teritoriji spuške opštine 2: u Spužu i u Novom Selu po jedna — ukupno 70 gerilaca;

— na teritoriji kosovoluške opštine 5: u Grliću, Ćuriocu — Sladojevom Kopitu, Begovima — Prelevićima, Jastrebu — Grudi i Kosiću po jedna. Grupe su imale 12 do 15 gerilaca — ukupno 65;

— na teritoriji vražegrmensko-pavkovičke opštine 3: u Pavkovićima jedna i u Vražegrmcima dvije — ukupno 45 gerilaca;

— na teritoriji petrušinske opštine 4: u Pažićima, Lalevićima, Bogićevićima — Veletima i u Frutku po jedna. Ove grupe imale su 18 do 30 gerilaca — ukupno 103;

— na teritoriji komansko-zagaračke opštine 5: u Povrhpoljini, Lazarevom Krstu, Melenzi — Jabuci — Plani, Bandićima i Komanim po jedna. Ove grupe brojale su 10 do 15 gerilaca — ukupno 62.

Pokrajinskom komitetu rukovođenje ustankom i omoguće mu brže i efikasnije djelovanje u pojedinim situacijama. Ovu direktivu je na Mjesni komitet danilovgradskog sreza prenio Jevto Šćepanović. Sastanak je održan istog dana poslije podne, u selu Grliću, u kući Milutina Đurovića, člana MK. Područje Okružnog komiteta je zahyatalo teritoriju mjesnih komiteta Podgorice i Danilova Grada. Po direktivi PK trebalo je užurbano vršiti pripreme za početak oružanih akcija s tim da se prije 13. jula ne počinje. Toliko je, prema procjeni, bilo potrebno vremena da se direktiva prenese na sve organizacije.

Članovi Mjesnog komiteta danilovgradskog sreza prenijeli su 11. i 12. jula partijskom članstvu direktive o oružanom ustanku. Iz skrovišta je uzeto nešto oružja i municije i izvršeno pojedinačno zaduženje u gerilskim grupama. Takođe je pojačan i politički rad.

Okružni komitet je održao 12. jula prvi sastanak, na kome je riješio da akcije počnu u Podgorici, pa tek onda u ostalim mjestima. Zbog toga je, do početka akcije, za svoje sjedište odredio Podgoricu.

U Podgorici su počele pripreme. Išlo se za tim da se napadnu i likvidiraju neprijateljska osiguranja kod pojedinih objekata (pošta, mostovi na Ribnici i Morači, oficirski stanovi, karabinijerske stanice, itd.). U gradu je formirana gerilska četa jačine oko 80 boraca. Međutim, ovaj plan nije ostvaren. Osuđen je time što je 13. jula počela borba na području cetinjskog Okružnog komiteta a u Podgorici još nijesu bile završene pripreme. Borbe na Čevu i Virpazaru natjerale su okupatora da pojača svoje posade, poveća budnost i zavede opsadno stanje u Podgorici. Zbog toga je Okružni komitet još 13. jula prije podne morao napustiti Podgoricu; već 14. jula grad je bio blokirana, niko nije mogao ući u njega ni iz njega izaći.

Okružni komitet je objedinjavao pripreme oba mjesna komiteta. Iako je sve bilo spremno za akcije, očekivala se saglasnost Pokrajinskog komiteta, pošto se on tada nalazio na ovom području. 13. jula oko 19 časova u Okružni komitet je došao Blažo Jovanović, dao zadatke i odredio vrijeme za početak akcija. U danilovgradskom srezu je trebalo izvršiti napad na sve karabinijerske i žandarmerijske stanice, finansijske postaje i na ostale manje posade koje obezbjeđuju pojedine važnije objekte na komunikacijama. Takođe je trebalo presjeći TT linije Danilov Grad — Nikšić i Danilov Grad — Podgorica. I dalje su nastavljene pripreme za diverzije u gradovima. Slični zadaci postavljeni su i za podgorički srez.

Na teritoriji Mjesnog komiteta podgoričkog sreza ostala su dva člana Okružnog komiteta. Treći član upućen je u danilogradski srez da zajedno sa Mjesnim komitetom rukovodi

predstojećim akcijama. On je još u toku noći 13/14. jula uspio da dođe u sjedište MK, pronađe njegovog sekretara Blaža Mračkovića i prenese odluke Okružnog komiteta:

1) da se napadnu i likvidiraju neprijateljske posade u Spužu, Ostrogu, kod gvozdenog mosta na Sušici i žandarmerijske stanice u Martinićima i Zagarču;

2) da se razruši kod Žute Grede komunikacija Danilov Grad — Nikšić a na Sušici i pod Stologlavom komunikaciju Danilov Grad — Podgorica;

3) da se presijeku sve telegrafsko-telefonske linije koje spajaju Danilov Grad sa Podgoricom i Nikšićem, a takođe i one koje ga spajaju sa karabinijerskim i žandarmerijskim stanicama. Trebalo je da akcije počnu noću 14/15. jula.

U zoru 14. jula sastao se Mjesni komitet na Međici (ispod Koravca) u Kosovom lugu. Na sastanku je razrađen detaljan plan i određeno vrijeme za izvođenje napada. Određene su snage i pojedini rukovodioci. Osnovno je bilo: iznenaditi neprijatelja i odlučno ga napasti nadmoćnjim snagama. Radi tajnosti, prije polaska u napad nije saopšteno nikome, čak ni borbenim grupama, koji će se objekat i u koje vrijeme napadati.

U toku dana 14. jula, članovi Mjesnog komiteta su prenijeli zaključke sa sastanka komiteta čelijama ili biroima čelija (gdje su postojali). Čelije su poimenično odredile gerilce koji će učestvovati u napadu. Ostali članovi Partije i gerilci su imali zadatak da masama tumače događaje i objašnjavaju važnost borbe protiv okupatora. Već 13. i 14. jula čule su se žestoke borbe u pravcu Cetinja. Narod se okupljaо po selima i komentarisao događaje. Na zborovima komunisti su objašnjavali da su sazreli uslovi i da je došao čas borbe protiv okupatora.

U noći 14/15. jula počele su akcije u danilogradskom srezu.

Prvo je napadnut Spuž. Na desnoj obali Zete bile su karabinijerske i žandarmerijske stanice, a na lijevoj finansijska postaja. Most preko Zete Talijani su osiguravali patrolama.

Posadu karabinijerske stanice sačinjavalo je 8 karabiniјera; finansijsku postaju 6 talijanskih i 6 bivših jugoslovenskih finansa, a žandarmerijsku stanicu 8 bivših jugoslovenskih žandarma. Ukupno je u Spužu bilo 28 neprijateljskih vojnika, dobro naoružanih, naročito lakim automatskim oružjem. Nalazili su se u kamenim zgradama. Najjače je bila utvrđena karabinijerska stanica; ona se nalazila u staroj turskoj karauli debelih zidova, opasanoj kamenom ogradom sa kulama i puškarnicama. Okolo nje je bio brisani prostor.

Tačno u pola noći, u isto vrijeme, napadnute su sve tri posade. Napad je izvršilo 40 gerilaca iz 3. martiničke, 1. spuške i 1. klikovačke gerilske grupe. Napadom je rukovodio član Mje-

snog komiteta Đuro Čagorović, kamenorezac iz Martinića. Sa pravca Podgorice i Danilova Grada napad je obezbjeđivalo 15 gerilaca grupe iz Novog Sela. Oni su postavili zasjedu na raskrsnici puteva: Stologlav — Danilov Grad; Stologlav — Spuž i Stologlav — Podgorica. Zasjedom je rukovodio Milosav Radulović.

Borbene grupe upale su u finansijsku postaju — čija se posada — 9 žandarma i finansa, bez borbe predala — i u spušku žandarmerijsku stanicu, koja je bila napuštena. Iz karabinijerske stanice odmah je otvorena žestoka puščana i puškomitralska vatra. Branioci su bacali i bombe.

Borba je trajala punih 8 časova. Posljednjih nekoliko časova vođena je skoro isključivo ručnim bombama. Gerilci su sasvim prišli karauli i kroz puškarnice počeli da ubacuju ručne bombe. Kosta Šaranović se čak popeo na krov karaule i počeo ga rušiti. Zauzimanje krova karaule, zatim nedolazak očekivanog pojačanja i, najzad, veći broj ranjenih demoralisali su neprijatelja i on se oko 8 časova ujutru predao.

Zarobljeno je 19 vojnika, većinom ranjenih, od kojih 5 bivših jugoslovenskih žandarma (9 žandarma i finansa predalo se prije napada). Zaplijenjeno je: 25 pušaka, 3 puškomitraljeza, 15 revolvera, veća količina municije, ručnih bombi i ostale opreme. Gubici gerilaca: jedan teže (Petar Miljanić) i jedan lakše ranjen.

U Ostrogu se nalazila karabinijerska stanica sa posadom od 15 karabinijera i 5 bivših jugoslovenskih žandarma, smještena u kamenoj zgradi osnovne škole, naoružanih puškama, sa dva puškomitraljeza i ručnim bombama. Za napad na njih bilo je određeno 40 gerilaca iz vražegrmskih gerilskih grupa. Jedna desetina sa puškomitraljezom postavljena je kao obezbjeđenje na putu Nikšić — Ostrog (kod Krsta). Druga grupa imala je zadatak da prekine TT linije Ostrog — Nikšić. Ostali su blokirali zgradu, tako da ne bi iz nje neko pobjegao. U zoru, 15. jula, počeo je napad. Jaka puščana i puškomitralska vatra po vratima i prozorima i odmah zatim juriš. Karabinijeri i žandarmi su zatečeni na spavanju i nijesu imali vremena da pruže otpor.

Žandarmerijske stanice u Martinićima i Zagarču su se predale bez borbe.

15. jula, u 0.30 časova, 45 kosovoluških gerilaca napalo je posadu koja je obezbjeđivala gvozdeni most na Sušici. Iznenađenje nije postignuto, jer je neprijatelj već bio alarmiran napadom na Spuž. Pored toga, imao je dobro uređene rovove, dovoljno municije i automatskih oruđa. Oko 2.30 časova posadi je stiglo pojačanje iz Danilova Grada (tri kamiona vojnika) i gerilci su se povukli nešto unazad obrazujući blokadu u širem

krugu. Postavljena je zasjeda na cesti za Danilov Grad u rejonu s. Jastreba, da bi se spriječio dalji dolazak pojačanja.

Oko 10 časova naišao je od Danilova Grada jedan talijanski oficir. Ni on ni vozač motocikla nisu osjetili gerilce i upali su u zasjedu.

Naši gubici: ranjen je borac Milan Prelević.

U ovo vrijeme već je bila ustala na oružje čitava kosovo-luška opština. U Kosovi Lug se spustila i jedna grupa gerilaca iz Zagarča.

Na zasjedu pod Stologlavom, oko 11 časova iz pravca Podgorice naišla su tri kamiona natovarena minobacačkom municijom. Kad je kolona upala u zasjedu, na nju je otvorena vatra; kamioni su zaplijenjeni a pratinja od 7 talijanskih vojnika zatrobljena. Tom prilikom poginuo je borac Mašan Žunjić.

Oko 15 časova uputio se iz Danilova Grada jedan neprijateljski odred jačine oko 400 vojnika, sa ciljem da osloboди blokirani posadu kod gvozdenog mosta. Duž komunikacije Danilov Grad — Podgorica palio je kuće, žita u kamarama, stogove sijena i slame, da bi izazvao paniku i strah kod naroda i ustanika.

Na južnoj i jugoistočnoj ivici s. Ćurilca i dalje prema Jastrebu i Grudi ovaj odred se sukobio sa oko 150 gerilaca iz Kosića, Grlića, Jastreba, Grude, Begovine, Prelevića, Ćurilca i Zagarča, koji su se tu zatekli. Razvila se žestoka borba. Broj ustanika je neprekidno rastao pristizanjem seljaka. Poslije borbe od nekoliko časova neprijatelj je prisiljen na povlačenje. Padom mraka je potpuno satjeran u Grad. Povlačeći se Talijani su strijeljali 7 seljaka iz bratstva Dragovića, koje su zatekli kod kuća.

Neprijatelj je imao: 25 mrtvih i znatan broj ranjenih, dok su ustanici imali 3 mrtva: Blažo Đurović, Vido Pavićević i Vojin Tomašević, svi iz Kosovog Luga. Zaplijenjeno je 30 pušaka i nešto municije i opreme.

Posada kod mosta na Sušici i dalje je držana u blokadi, ali je uslijed nebudnosti ustanika u toku noći uspjela da se neopaženo provuče do garnizona u Danilovom Gradu.

Komunikacije i telegrafsko-telefonske linije koje vezuju Danilov Grad sa Podgoricom bile su pokidane na nekoliko mesta. Za kidanje linija i komunikacija Danilov Grad — Nikšić bilo je određeno po 30 gerilaca iz pretrušinske i zagaračkih gerilskih grupa. Kombinovana grupa iz Petrušinovića stigla je 15. jula na komunikaciju u rejonu Žute Grede. U trenutku kada je zauzimala borbeni raspored naišla je talijanska auto-kolona i prošla nesmetano pored nespremne i iznenađene grupe. Istoga dana do noći su pokidane linije i porušena komunikacija, ali se neprijatelj više nije pojavljivao.

Tako je završen prvi dan ustanka, 15. jul, u srežu danilovgradskom. Čitav srez je, izuzev samog grada, bio oslobođen. Pokidane su telefonske i saobraćajne veze Danilova Grada sa Nikšićem, Podgoricom i Cetinjem, upravo sve veze.

OSLOBOĐENJE DANILOVA GRADA

Garnizon u Danilovom Gradu potpuno je blokiran. Jake zasjede bile su postavljene u širem luku oko Danilova Grada i Bralenovice. Čitav srez je ustao na oružje. Broj ustanika se popeo na oko 3 000 boraca, naoružanih najrazličitijim naoružanjem: bivšim jugoslovenskim, talijanskim, starocrnogorskim i drugim.

Naši gubici su bili: 4 mrtva i 3 lakše ranjena, a uz to je strijeljano 7 seljaka. Neprijateljski gubici: 27 mrtvih, nepoznat broj ranjenih i 55 zarobljenih. Zaplijenjeno: 3 kamiona puna minobacačke municije, 1 motocikl, 73 puške, 5 puškomitrailjeza, 15 revolvera, znatne količine municije i druge opreme. Takav je izvještaj dobio, 15. jula uveče, Okružni komitet Podgorice, koji se nalazio u s. Tološima.

Drugovi su bili zadovoljni uspjehom i razvojem ustanka. 16. jula sekretar komiteta je pošao u PK da podnese izvještaj. Ja sam ostao u sjedištu OK, pod Zelenikom, kod mosta na Sitnici.

Toga dana oko 11 časova je u sjedište OK došao Radoje Dakić Brko, član PK. Vraćao se sa terena cetinjskog OK. Pričao je o podvigu ustanika iz riječke nahije, koji su 15. jula kod Košćela dijelom zarobili, a dijelom uništili motorizovani talijanski bataljon. Govorio je o oduševljenju kojim je narod prihvatio ustanak. Kada sam ga obavijestio o uspjesima na našem terenu izrazio je čuđenje zbog direktive PK o demobilizaciji ustaničkih masa, o kojoj je saznao od kurira koji je išao za cetinjski OK.²

² Pokrajinski komitet je, izgleda, donio tu direktivu na osnovu dva elementa. Prvo, u direktivi za početak ustanika je rečeno da se akcije izvode s manjim grupama, i to po mogućnosti noću, a danju da se legalno radi i živi kod svojih kuća. Drugo, sam početak ustanika je pošao drugim putem. Na prve pucnje skupljale su se mase seljaka i uzmale učešće u borbama. Na upozorenje od strane komunista da ustanak treba da se odvija na drugi način seljaci bi govorili: »Ko mene može spriječiti da uzmem učešća u borbi protiv okupatora!« I od starijih se često čulo: »Kad gine naša omladina, neka ginemo i mi, za nas je manja šteta« itd. Kad je PK dobio prve izvještaje o masovnosti ustanaka, izgleda da je ocijenio da se akcije ne odvijaju u duhu direktive CK pa je 15. jula donio odluku da se izvrši demobilizacija jednog dijela ustanika i ustanak sveđe u okvire gerilskih akcija.

Direktiva je bila pogrešna. Izazvala je zabunu i pometnju svuda gdje je prenesena. Poslije saopštenja o demobilizaciji jednog dijela masa,

O toj direktivi nijesam ništa znao. Brko je prepostavljao da se, na osnovu postojeće situacije, direktiva mora promijeniti, pa je predložio da i ja pođem sa njim.

Po nesnosnoj julskoj žezi, koja obično vlada u rejonu Podgorice (Titograda), popeli smo se na Velje brdo i preko njega sišli u istoimeno selo, pored rijeke Zete, na komunikaciji Podgorica — Danilov Grad. Kad smo se uvjerili da nema neprijatelja spustili smo se do rijeke. Brko je bio slab plivač, pa sam morao prvo da prenesem njegovo i moje odijelo a kasnije da se vratim i da njemu pomognem da prepliva. Dobro nas je osvježila hladna Zeta.

Popeli smo se u selo Stijenu, blizu kuće Zarije Jovanovića, gdje je bilo sjedište PK. Dio PK koji se nalazio tu, tih dana je stalno zasjedao, primao i proučavao izvještaje i davao uputstva za rad. Čim je Brko došao, otpočeo je sastanak. Ja sam se u to vrijeme odmarao u obližnjoj hladovini, jer nije bila praksa da sastanku prisustvuje neko ko nije bio član komiteta. Sastanak nije dugo trajao. Pozvali su me i saopštili da treba što prije mobilisati borce iz sreza pa napasti i likvidirati posadu u Danilovom Gradu. Uputili su me na druga koji je sjedio u senci jednog drijena i rekli da je on vojni stručnjak koji će mi dati zadatak. Od ovog stručnjaka dobio sam zadatak da se još u toku iste noći napadne i likvidira garnizon u Danilovom Gradu³.

ustanici u bijelopoljskom i kolašinskom srezu su se počeli razilaziti, psujući komuniste i prijeteći im. Međutim, pošto je direktiva ubrzo povučena, ponovo su napali garnizone i oslobodili ih. U barskom srezu direktiva je doprinijela kolebanju i besperspektivnosti; a u cetinjskom je veliki dio ustanika napustio položaje i razišao se kućama. U nikšićkom je napuštena blokada Nikšića, pa kada je ponovo naređeno da se grad blokira i napadne, to nije bilo mogućno izvesti. U podgorskom srezu su neke jedinice odbile da sprovedu direktivu, a u danilogradski nije ni prenesena. U andrijevički srez je stigla kasno, posle oslobođenja grada, a u beranskom je povučena na vrijeme. Kao što se vidi, ova pogrešna direktiva imala je veoma negativnih posljedica i zbog toga je na savjetovanju 8. avgusta oštro kritikovana.

Štete posljedice direktive bile bi ipak prevazidene, jer je ona ubrzo povučena, da nije nastupio nov momenat, koji je iz temelja izmijenio situaciju. O tome rečito govori primjer Kolašina i Bijelog Polja, koji su oslobođeni pošto je direktiva izmijenjena, kao i činjenica da je najveći dio Crne Gore kasnije oslobođen i u tom periodu neprijatelju su naneseni najveći gubici. Međutim, u toj situaciji dolazi do snažne ofanzive jakih talijanskih snaga, koje su uspjеле da povrate sve oslobođene gradove. Ovo je važno istaći zbog toga da bi se mogla dati pravilna i potpuna ocjena splašnjavanja ustanka, jer se u nekim istorijskim radovima pominju kao uzrok i glavni razlog tog splašnjavanja samo ova direktiva i još neke greške, a ne i neprijatelj.

³ Taj stručnjak je bio Arso Jovanović. Izgledao mi je jako rasijan. Pitao me je da li znam nekog oficira bivše jugoslovenske vojske iz mog sreza. Rekao sam da poznajem kapetana Lazara Šćepanovića.

U Spuž sam stigao pred mrak. Na okupu je bila masa ljudi iz mjesta i okoline. Kad sam im saopštio da se treba pripremati za napad na gradove, otpočele su spontane manifestacije. Tamo sam zatekao neke drugove iz MK i dogovorili smo se šta treba raditi. Kuriri su pohitali na sve strane sa naređenjem o mobilizaciji i prikupljanju za napad na grad. Određeni su i položaji na koje jedinice treba da stignu. Poslao sam i pomenutu poruku kapetanu Šćepanoviću, ali sam sjutradan dobio odgovor da se on, zbog proširenja veza, ne može primiti dužnosti vojnog savjetnika. Sa drugovima iz MK dogovorio sam se da taj posao ponudimo majoru Milovanu Lakoviću, što je on prihvatio.

U danilogradskom srežu je 16. jul protekao relativno mirno. Jedini događaj bio je: uništenje jednog neprijateljskog aviona, koji je izviđao rejon Bjelopavlića. On je neočekivano aterirao u blizini sela Jastreba. Pilot je zarobljen. Kada su ga sprovodili za MK pokušao je da uzme pušku jednom ustaniku i da pobegne. U bjekstvu je ubijen. Neispravni avion je zapaljen.

Uveče 16/17. jula stigao sam blizu sela Počijevke gdje je bio gerilski vod iz martiničkih sela Bubulje i Glizice. Među gerilcima je bio i stari svještenik Minja Zarić. Zavladalo je pravo veselje kada sam ih obavijestio o namjeri da napadnemo grad. Jedan gerilac prislonjen na cerovi panj reče: »Treba ih napasti, jadna je to vojska. Vidio sam ove zarobljene iz Spuža, samo što ne plaču i stalno viču mama mia.« Drugi dodade: »Ma koji mu je onaj đavo te kaže bandera rosa.« Dok će jedan

Uzviknuo je: »Dobro! I ja ga poznajem, to je dobar i ozbiljan čovjek.«

Uzeo je zatim bilježnicu i napisao:

»Junače Lazo,

Italijanski okupator je demoralisan i masovno se predaje. Treba mobilisati svo ljudstvo sposobno za borbu iz sreža danilogradskog, napasti i likvidirati garnizon u Danilovom Gradu. — Arso«

Pružio mi je ceduljicu i rekao: »Evo ti ovo. Mobilisite ljude i večeras napadnite grad i likvidirajte garnizon do zore.«

Bilo je već oko 17 časova. Od sjedišta PK do granice sreža ima oko dva sata hoda, pa sam mu skrenuo pažnju da do noći jedva mogu stići do granice sreža, a treba mobilisati ljude, prikupiti ih, napasti garnizon i da je sve to u toku noći nemoguće.

Rekao je: »Može sve, kad se hoće.«

Izgledao mi je čudan pa sam odlučio da s njim više ne diskutujem. Pošao sam i objasnio drugovima iz PK da sam dobio zadatak koji ne mogu izvršiti u određenom vremenu, a stručnjaka nijesam mogao ubijediti u to.

Odgovorili su mi: »Idi ti i radi što najbrže možeš, to ti je rok za akciju. Dali su mi i jedno pismo za Rajka (pseudonim Krste Povivode, sekretara nikšićkog OK) u kome je naređeno da se vrši ponovna mobilizacija i napadne Nikšić. Naredeno mi je da ovo pismo hitno, još u toku noći, odnese kurir.«

iz njegove blizine: »Sigurno mu se žena zove Rosa, pa je pomicanje kad mu je teško«.

Stari svještenik je ponešto pitao i iznosio svoje mišljenje, bodreći nas na nepomirljivu borbu protiv okupatora.

U noći 16/17. jula održan je sastanak Mjesnog komiteta za danilovgradski srez, na kojem je razrađena nova direktiva i odluke PK o zauzimanju Danilova Grada. Na sastanku je riješeno da se pređe na stvaranje četa, i to na teritorijalnoj osnovi, da se formira operativni štab, u koji bi ušao po jedan član OK i MK, sa zadatkom da izradi plan napada i da rukovodi daljom borbom. Za sjedište štaba određena je škola i kuća manastira Ždrebaonika.

Tako je 17. jula počelo formiranje ustaničkih četa. One su se sastojale iz vodova, vodovi iz desetina. U njih su ulazila pojedina bratstva, prema brojnom stanju ustanika. Istoga dana u srežu je formirano 25 četa u koje su uključeni i svi gerilci; oni su, razumije se, bili kičma četa. Komandni kadar birali su ustanici aklamacijom, na prijedlog gerilaca, odnosno članova Partije.⁴

Sve čete su većinom formirane na masovnim narodnim skupovima.

U isto vrijeme je počeo i organizovan dotur hrane ustanicima. Tako se nije rasipala radna snaga, što je bilo važno, naročito za planinske predjele, gdje su poljski radovi bili u jeku. One koji kod svojih kuća nijesu imali nikakvih materijalnih sredstava snabdijevali su dobrovoljno pojedinci iz sela. Međutim, snabdijevanje je već 19. jula preuzeo na sebe Narodnooslobodilački front (NOF). On se starao i o zbrinjavanju izbjeglica koje su poslije okupacije pobjegle sa Kosmeta i iz drugih krajeva pred terorom okupatora i njegovih slugu.

⁴ Broj četa po opština bio je slijedeći:

- 1) u jelenačkoj opštini formirano ih je 6: dvije martiničke, gočiška, brajevička i dvije petrušinske (iz petrušinskih sela koja pripadaju opštini jelenačkoj). Sve su prosječno brojale po 100 ustanika;
- 2) u kosovoluškoj opštini 3: kosovoluška, kosička i čuriočka, prosječno sa po 90 ustanika;
- 3) u vražegrmsko-pavkovičkoj opštini 7: četiri pavkovičke i tri vražegrmske, prosječno po 100 ustanika;
- 4) u spuškoj opštini 3: spuška, kličkovačka i novoselska, prosječno po 55 ustanika;
- 5) u petrušinskoj opštini 4: sekuličko - pažička, lalevičko - veletiška, orjelučko - frutačka i kujavsko - tvorilska, prosječne jačine po 120 ustanika;
- 6) u komansko - zagaračkoj opštini 3: bandička i dvije zagaračke (pored njih i jedan vod u komanskoj opštini), prosječno po 70 ustanika.

Sve čete su 17. jula rušile komunikacije i postavljale kamene prepreke na putevima koji vode od Danilova Grada u okolna sela, kako bi se neprijatelju onemogućili eventualni ispadi motorizacijom. Kod svih prepreka su bile postavljene zasjede.

Zatim se 18. jula pristupilo izradi plana za napad. Naš vojni savjetnik je tražio podatke o našim i neprijateljskim snagama, kako bi izvršio potrebne proračune i predložio najpogodniji način dejstva. Dali smo mu tražene podatke. Oni su bili dosta detaljni i precizni, jer smo preko organizacije u gradu ostvarili dobar uvid u stanje neprijatelja.

Kad je sve brižljivo proučio, savjetnik nam je saopštio da na osnovu podataka i onoga što on zna iz vojne teorije nema nikakvih uslova da se napadne grad. Odmah smo shvatili da je nekorisno s njim diskutovati, a osim toga mi nismo imali mnogo znanja iz vojne teorije. Rekli smo mu da nikom ništa ne govoriti o svom mišljenju. Istog dana Operativni štab se prihvatio da izradi plan napada.⁵

⁵ Plan je bio:

— potisnuti talijanske snage iz obližnjih sela i sa položaja oko grada, okružiti ih u Danilovom Gradu i Bralenovici i tu ih uništiti;

— dijelom snaga izvršiti obezbjedenje sa pravca Podgorice, u koju su već pristizale jake talijanske snage;

— glavnim snagama ustanika posjeti položaje prema neprijateljskom garnizonu Danilov Grad — Bralenovica i to:

sa istoka i jugoistoka: dvije martiničke, dvije gostiljske, brajovička i dvije petrušinske čete, posjeće položaje Pažići — lijeva obala Zete — južno od Ždrebaonika — južna ivica Grlića — drum Danilov Grad — Podgorica;

sa juga, jugozapada i zapada: kosovoluška, kosička i čuriočka četa na položaju Čurilac — Velje Polje drum Danilov Grad — Zagarač — Tulice;

sa sjeverozapada: tri vražegrmske čete na položaju Orja Luka — Kurilo. One su imale zadatak i da osiguravaju naše snage od pravca Nikšića, zatvaranjem druma kod Obadova brijege;

sa sjevera i sjeveroistoka: sekuličko - pažička, lalevičko - veletska, orjelučko - frutačka i kujavsko - tvorilska četa posjeće položaj Frušak — Bogičevići — Lalevići — Taraš.

U rezervi, u rejonu Sekulića i Gorice, bile su četiri pavkovičke čete. Njihov zadatak je bio da u slučaju potrebe pojačaju snage na sjevernom pravcu, jer je na njemu trebalo forsirati jaku prepreku — rijeku Zetu. Za to su užurbano pravljena plovna sredstva — splavovi, barke i drugo.

Dvije zagaračke, bandička, spuška, klikovačka i novoselska četa, dobile su zadatak da u sadejstvu sa ustaničkim snagama iz Pipera i Lješkopolja obezbijede od Podgorice zalede snagama koje su napadale neprijatelja u Danilovom Gradu. Za rukovodenje svim ovim četama Mjesni komitet je odredio Blaža Mrakovića — svog političkog sekretara.

Iz skrovišta je doneseno i razdijeljeno ustanicima cijelokupno oružje i municija. Svaka četa je imala najmanje dva puškomitraljeza. Sem toga, raspolagalo se i sa dva teška mitraljeza i jednim minobacačem 81 mm.

Sve pripreme za napad bile su završene 18. jula do 10 časova, kada je počelo grupisanje ustaničkih četa.

Radi izvršenja zadatka počela je koncentracija ustanika prema Danilovom Gradu i prebacivanje obezbjeđenja prema Veljem brdu.

Kada su ustaničke snage okružile neprijatelja i zauzele polazne položaje udaljene od njega prosječno 150 — 200 metara, prekinut je vodovod kojim se talijanski garnizon snabdijeva vodom. Pored toga i rijeka Zeta je držana pod jakom vatrom, tako da je neprijatelju i otuda onemogućavano snabdijevanje vodom.

Naređenje za napad izdato je usmeno, na sastanku kome su prisustvovali svi komandiri četa.⁶

Tih dana je jedna ustanička četa iz Pipera pošla u lješansku nahiju na akciju protiv okupatora na komunikaciji Podgorice — Rijeka Crnojevića i da na taj način podstrekne Lješnjane na ustanak. Pošto je u prvim selima ispod Busovnika naišla na jak otpor seljaka, koji su joj postavili ultimatum da se odmah vrati, ili će se s njima tući, četa se morala vratiti. Raspoloženje za ustanak u svim krajevima nije bilo jednak i ustanicima su pristupili mnogi iz bojazni da ne bi doživjeli prezir od ostalih. Poznavanje i shvatanje ovih činjenica omogućuje da se lakše objasni i shvati situacija nastala poslije ofanzive neprijatelja.

Neprijatelj je procijenio da je situacija u Danilovom gradu za njega kritična. Pojačanja nijesu stizala ni od kuda, a u uspješan probor sopstvenim snagama u pravcu Podgorice ili Nikšića nije se uzdao. To ga je i navelo da kao parlamentara pošalje civilnog komesara iz Danilova Grada. Ustanici su ga zaustavili čim je prešao most na Zeti, vezali mu oči i sproveli ga kroz borbeni raspored do Operativnog štaba, koji se nalazio kod Ždrebaonika.

⁶ Jedan komandir je bio suviše revnostan, pa je tražio da mu se da pismena zapovijest za napad. Nastojali smo da ga ubijedimo da mu to ne treba, ali ubjedivanje nije pomoglo. Morali smo na jednom parčetu papira, u najkraćim crtama, da formulišemo zadatak njegove čete.

U jednoj od naših četa bio je, kao vojnik, i potpukovnik bivše jugoslovenske vojske Bajo Stanišić. Jedan moj susjed, njegov znanac, predstavio mi ga je i rekao da je veoma skroman čovjek, da želi da bude samo vojnik i neće da primi nikakav rukovodeći položaj.

Stanišić je onako okošt, visok, sa dugom bradom i u raskopčanoj oficirskoj bluzi ličio na divljaka. Od kapitulacije do tih dana živeo je ilegalno, u svom selu, više u pećini nego u kući. Ovo iznosim zbog tvrdnje u nekim istorijskim radovima da su tih dana u četama i bataljonima postavljena »lica za vezu sa narodom«. To nije tačno. Mi smo tih dana upotrebljavali naziv — politički komesar. Tek pošto je oslobođen Danilov Grad, Stanišić je pošao u Glavni štab i tamo je 21. ili 22. jula na njegovo insistiranje umjesto polit. komesar uveden naziv lice za vezu sa narodom.

Po dolasku u štab, civilni komesar je izjavio da je upućen od talijanske komande da izrazi čudenje što ustanici ubijaju talijanske vojнике, ruše komunikacije, kidaju TT linije, vodo-vode i dr. kada su oni, talijanska vojska, u Crnu Goru došli kao prijatelji crnogorskog naroda. On je obećavao da se talijanska vojna sila neće svetiti ustanicima pod uslovom da prekinu borbu, podu svojim kućama i predaju oružje. Na to su mu članovi štaba odgovorili da početa borba nije slučajna, kako to sebi želi da predstavi talijanska komanda, niti lokalna stvar, već početak oružane borbe crnogorskog naroda protiv talijanskih okupatora. Rečeno mu je da fašistička Italija, čija regularna vojska okupira Crnu Goru, ne može nikako biti prijatelj crnogorskom narodu i da će se borba voditi do konačnog uništenja ili protjerivanja okupatorskih snaga iz naše zemlje. Jedini uslov na koji pristaju ustanici bio je — potpuna kapitulacija posade garnizona i predaja neoštećene ratne tehnike. Kada je civilni komesar počeo da govori kako je takve zahtjeve nerealno postavljati i nemoguće primiti, pregovori su prekinuti. Parlamentar se vratio da svojoj komandi izloži postavljene uslove, jer nije bio ovlašćen da pregovara o njima. Pri povratku mu nijesu vezivane oči. On je, videći ustaničku masu, privezao bijelu maramicu na štapić (iako je bio u pratinji ustanika), sa njom došao do automobila i vratio se u garnizon.

Već 18. jula poslije podne počelo je potiskivanje neprijatelja sa svih strana. Ustaničke snage zauzimale su jedan položaj za drugim. Sva sela oko Danilova Grada bila su oslobođena.

Ujutro 19. jula ustaničke snage su ugrozile grad sa istoka, juga i zapada. Plašeći se da će se ustanici dočepati preostalog dijela municije iz magacina u Veljem polju (kod Danilova Grada), Talijani su ga oko 10 časova zapalili. Strašna eksplozija je potpuno uništila magacin i razbacala po bližoj okolini veći broj sanduka municije i bombi. Tako su se ustanici snabdjeli znatnim količinama municije, što im je omogućilo da još upornije nastave borbu. Ne mogavši se održati u širokom okruženju talijanske snage su se oko 16,30 časova povukle iz Danilova Grada u Bralenovicu, koja je bila veoma pogodna za odbranu. Njene kamene zgrade, opasane visokim zidovima, pružale su neprijatelju, bar na izgled, mogućnost duže odbrane.

Poslije oslobođenja Danilova Grada, Mjesni komitet je odredio svog člana Dragoslava Perunovića Djeda da pripremi uspostavljanje ustaničke vlasti i rada u gradu. Naređeno mu je da organizuje pečenje hleba za vojsku. Određeno je i ljudstvo koje će obavljati potrebne poslove u gradu; ono je nosilo naročite trake oko ruke. Tako se postiglo da se ustanici ne zadržavaju nepotrebno u gradu, jer nije bilo isključeno da ga Talijani bombarduju.

Nastala je nova situacija — trebalo je bez teškog naoružanja savladati jake talijanske snage u utvrđenjima. Da bi se to postiglo trebalo je izvršiti pregrupisavanje jedinica. Pored toga, jedinstveno rukovođenje ovako velikim brojem četa bilo je otežano. Zbog svega toga, i zbog masovnosti ustanka, rukovodstvo je prišlo organizacionim pripremama za formiranje bataljona.

Štab je u toku noći izradio plan daljeg napada. Na Bralenovicu je napadalo oko 2 000 ustanika. Jedan dio snaga prešao je Zetu barkama i splavovima, a drugi se prebacio preko mosta kod Danilova Grada. Sve su čete dobine određene rejone. Napad je trebalo da počne u zoru 20. jula. Međutim, pregrupisavanje jedinica nije išlo brzo, a pored toga, bilo je potrebno likvidirati manje talijanske snage u uporištima ispred glavnih položaja oko Bralenovice. Odlučna borba počela je tek oko 10 časova.

Uskoro se ispoljila i brojna i vatrena nadmoćnost ustanika. Talijanima je nestalo minobacačkih mina, jer je još 15. jula transport mina za Danilov Grad bio zaplijenjen.

U silovitom naletu, neprijatelj je potisnut u same zgrade Bralenovice. Minsko polje je bilo upaljeno prije polaska na opšti juriš. Kamena ograda je zauzeta na juriš. Preciznim gađanjem sa bliskog odstojanja onemogućeno je dejstvo talijanskim automatskim oruđima. Videći da ne mogu izbeći uništenje Talijani su istakli bijelu zastavu. Posada garnizona je kapitulirala.

Neprijatelj je imao 14 mrtvih i 70 ranjenih, 825 zarobljenih, među kojima 28 oficira. Zaplijenjeno je 12 topova 64 mm, 2 brdska topa, 18 minobacača 81 mm, 12 mitraljeza, 50 puško-mitraljeza, oko 1 000 pušaka, 18 kamiona, 1 putnički automobil, 4 motocikla, 300 mazgi, oko 2 vagona municije i velika količina opreme, namirnica i drugog ratnog materijala.

Naši gubici su bili: 2 mrtva (Pero Vuletić iz Kujave i Milovan Radonjić iz Frutka) i 4 ranjena (Radovan Radulović iz Pažića, Radoje Vuletić iz Kujave, Ljubo Kovačević i Radosav Praščević iz Kosovog Luga).

U Bralenovici se sakupila masa naroda i ustanika. Održan je zbor na kome je odato priznanje učesnicima ove značajne pobjede i ukazano na buduće zadatke. Pri tome je naročito naglašeno da je borba tek počela. Morala se skrenuti pažnja i na odnos prema zaplijenjenoj imovini, koja je raznošena u priličnom neredu. Ukazano je na to da se naš uspjeh ne smije pomračiti neredom. Za vrijeme zbora govornik je sasvim pažljivo saslušan. Međutim, odmah iza toga nastavljeno je raznošenje stvari. Ponovo je govorio isti drug o značaju poštovanja reda.

Ipak smo uspjeli da uspostavimo red i nastavimo rad.

Toga dana smo od ustaničkih četa formirali bataljone i postavili im komande. Bila je prava muka postaviti komande nekim bataljonima. Naročito su došle do izražaja razmirice i nezdrave ambicije nekih oficira bivše jugoslovenske vojske. Jedni su isticali svoj hijerarhijski položaj u bivšoj vojsci, drugi snagu i broj ljudi iz svog bratstva i plemena, treći — odakle su u prošlim ratovima bili komandiri i barjaktari itd. Zbog toga su na kraju neki ostali nezadovoljni postavljenjima.

Formirano je šest bataljona različite jačine: Jelenački, oko 800 boraca; Vražegrmsko-pavkovički, oko 900 boraca; Zagaračko-bandićki, oko 300 boraca; Kosovoluški, oko 600 boraca i Spuški, oko 240 boraca.

Trebalo je organizovati pokret bataljona i prebaciti ih na položaje na Veljem brdu prema Podgorici. Ishranu vojsci nijesmo mogli obezbijediti, pa je jedan dio ljudstva morao ići u sela da organizuje dotur hrane. Može se reći da je i ovaj posao brzo i uspješno obavljen. Svi bataljoni, ukupno oko 3 000 ljudi, bili su 21. jula u zoru na položajima na Veljem brdu.

Snage koje su za vrijeme borbe za oslobođenje Danilova Grada upućene na Velje brdo, radi obezbjeđenja pravca od Podgorice, došle su 19. jula u sukob sa Talijanima. Raspored naših snaga izgledao je ovako: Crvenu stijenu, karaulu na njoj i položaje iznad s. Tološe, držali su Lješkopoljci, centralni dio Veljeg brda, prema S. Vranićima, držali su Zagarcani i Bandići, Čkvrku, komunikaciju Podgorica — Danilov Grad i teren do rijeke Zete držali su Veljebrđani, Grbljani i Spužani.

Jedna kolona Talijana došla je 19. jula iz Podgorice pravcem s. Momišići — s. Vranići da izvidi i posjedne položaje na Veljem brdu. To su bili prvi znaci ofanzive talijanskih snaga iz rejona Podgorice. Kod Vranića Talijani su se razvili u strejljački stroj i pošli uz Velje brdo. Ustanici su ih pustili blizu, a onda su otvorili vatru. Talijani su ubrzo počeli da odstupaju u pravcu Podgorice. Ustanici su ih vatrom i pokretom gonili do Malog brda, a zatim se ponovo vratili na položaje. Na našoj strani gubitaka nije bilo, a ne zna se ni da li ih je neprijatelj imao.

Sjutradan 20. jula, oko 10 časova iz Podgorice su upućene znatne talijanske snage da zbace ustanike sa Veljeg brda. Pod žestokom borbom ustanički predstražni dijelovi su počeli odstupati. Kada je nešto kasnije stupila u dejstvo i glavnina naših snaga, neprijatelj je zaustavljen, a potom snažnim jurišem natjeran u bjekstvo. U ovom jurišu poginuo je Nikola Barović iz Bandića, a ranjeni su Boško Barović iz Bandića, Drago Ćupić, Draško Stamatović i Mirko Šćepanović, svi iz Zagarča. Neprija-

telj je težio da napada položaje koje su držali Zagarčani i Bandići. Snagama danilovgradskog sreza komandovao je sekretar MK, Blažo Mraković. Zarobljeno je 15 neprijateljskih vojnika, dok se broj mrtvih i ranjenih nije mogao ustanoviti, ali je bio osjetan.

Poslije pristizanja glavnih snaga na Velje brdo (21. jula) raspored je bio ovakav: Zeleniku, do reke Sitnice, držao je vod Komana. Na prostoriji istočno od Sitnice i na Crvenoj stijeni bio je Vražegrmsko-pavkovički bataljon i Lješkopoljci; centralni dio Veljeg brda držao je Jelenački bataljon; Čkvrku i položaje do reke Zete — Petrušinovići, a u rezervi su bili: pozadi desnog krila Kosovoluški bataljon, pozadi centra Zagaračko-bandički, a pozadi lijevog krila Spužani.

Za komandanta snaga na sektoru Velje brdo, Pokrajinski komitet je odredio Velimira Terzića, a mene za političkog komesara.

Cijelog dana 21. jula vođene su po nesnosnoj vrućini žestoke borbe sa nadmoćnjim neprijateljem. Naročito je bila aktivna avijacija, koja je bombama zasipala naše položaje. Iako zbog sabotaže⁷ nijesmo mogli upotrijebiti topove i minobacače zaplijenjene u Danilovom Gradu, naši borci su ipak uspjeli da odbiju sve neprijateljske napade.

U popodnevnim časovima situacija se počela mijenjati na našu štetu. Na lijevom krilu, preko Zete neprijatelj je uspio da uđe u Duklju. Počeo je da pali kuće, slamu, sijeno i sve što se moglo zapaliti. To je unosilo nemir i nespokojstvo u jedinice na Veljem brdu, iako smo još čvrsto držali položaje. Pojedinci su počeli govoriti: »Sjutra će i ona moja pojata ovako planuti, šta ja da ovdje radim!«

Na raspoloženje naših snaga negativno je uticala i kolona koja je čitavog dana prolazila cestom od Skadra ka Podgorici, koja se sa Veljeg brda jasno vidjela.

Na frontu Zelenika — Velje brdo — Trijebač — Vežešnik vodile su borbu jedinice iz Lješkopolja, danilovgradskog sreza i Pipera. Na sektoru Kuča, Zete i lješanske nahiće toga dana nije bilo aktivnosti.

Kapitulantski raspoloženi pojedinci takođe su počeli djelovati.

Uslijed svega toga front se, ispred noći, počeo osipati. Sva je sreća što smo Talijane bili ošamutili sa nekoliko odlučnih protivjuriša, pa nijesu osjetili ni pokušali da iskoriste novostvorenju situaciju. Mi smo uspjeli da se izvučemo pod zaštitom nekih jedinica, koje su sve do mraka ostale na položajima i gru-

⁷ Sabotažu je izvršio Milan Pavićević na taj način što je, pregleđajući oruđa, pokrao udarne igle i prebjegao neprijatelju.

pe boraca jačine čete, koju smo na brzinu stvorili od članova KP, skojevaca i simpatizera. Ova grupa je snažnim jurišem uspjela da odbaci Talijane i pomogne izvlačenje jednoj mrtvičkoj četi kojoj je prijetilo okruženje. Okršaj je bio veoma tešok i Talijani su odbačeni.⁸

Mi smo pokušavali da uredno izvučemo jedinice, povučemo ih u brda i pružamo postepen otpor neprijatelju. Međutim, kada su seljaci vidjeli crne kolutove dima popaljenih kuća, nije bilo sile koja ih je mogla zadržati. Svaki se povlačio ka svom selu.

Naši gubici: 3 mrtva (dva brata Minića i Radomir Džankić iz Crnaca) i 5 ranjenih (Sava Živković i Nikola Jočić iz Martinića, Božo Savović i Alekса Pavićević iz Lalevića i jedan Lješkopoljac).

Za tri dana borbi na Veljem brdu imali smo 4 mrtva i 9 ranjenih. Gubici neprijatelja, prema njegovim podacima, bili su: 27 mrtvih, 157 ranjenih i 46 zarobljenih.

Od 15. do 21. jula zaključno mi smo na ovom sektoru imali: 10 mrtvih, 16 ranjenih i 7 strijeljanih seljaka. Gubici neprijatelja su bili: 69 mrtvih, 227 ranjenih i 926 zarobljenih.

USTANAK SPLAŠNJAVA

Sjutradan (22. jula) počele su nadirati jake talijanske snage. One su snažnom vatrom tukle položaje ispred sebe, pretpostavljajući da su na njima ustanci. Duž čitavog fronta dolinom rijeke Zete, sa obje njene strane, talijanska vojska je ubijala sve živo i palila sve što se moglo zapaliti. Izdajničko vodstvo federalističke stranke je sarađivalo sa Talijanima. Ono je, plašeći se da bi takav postupak mogao izazvati revolt naroda i ponovno oživljavanje borbi, savjetovalo okupatorskoj komandi da potpuno uništava jedino ona mjesta gdje su vodene borbe, a da u drugim mjestima pali kuće i ostalu imovinu samo komunistima. I, zaista, okupator je usvojio taj predlog. Do Spuža je sve opustošio, a odatle je počeo primjenjivati novu taktiku.

Odmazda nad porodicama i imanjima najaktivnijih ljudi u ustanku trenutno je postizala određen efekat. Počelo se agitovati parolom: »Oni koji su mirni ili su spremni da sada budu mirni, pošteđeni su represalija«.

⁸ Kada su Talijani počeli opkoljavati Martiničku četu, Krsto Minić, iz Martinića, izveo je podvig dostojan divljenja. Brata mu Jakova, teško ranjenog, drugovi nijesu mogli iznijeti. Krsto je ostao s njim dajući junački otpor neprijatelju sve dok u toj neravnoj borbi nijesu oba poginula.

Uporedo sa uništavanjem i pljačkom, okupator je pozivao narod da se vrati kućama i preda oružje. Izdajnici su, takođe, otvoreno pozivali seljake da predaju oružje, ubjedjujući ih da je to jedini spas. Organizovali su i slanje peticija lojalnosti okupatoru sa potpisima. U nekim selima, naročito onim oko komunikacija i u ravnici (dolinom Zete) u tome su donekle uspijevali. Okupatoru su slate izjave lojalnosti, predavano je oružje, ali većinom neupotrebljivo ili staro (štucevi, lovnice, moskovke, mauzerke i dr.).

Ustanak je odjednom splasnuo.

Okupator je ponovo ovladao Spužem, Danilovim Gradom, svim komunikacijama, i nadirao prema Nikšiću. U narodu se osjećao strah od odmazde. Mnogi seljaci su negodovali što gerilci i dalje nose oružje, govoreći: »Vi hoćete da pretvorite u plamen i ove jade koji su ostali«. Drugi su govorili: »Treba se uzdržati od svih akcija dok se jasnije ne vidi kako će sve ovo izići.«

Od ustaničkih bataljona, krajem jula, ostale su samo grupice. Nastala je veoma mučna i teška situacija. Početkom avgusta održani su sastanci svih čelija. Na njima su analizirane protekle borbe i primani u Partiju oni koji su se odlučno i istrajno borili. Od preostalih grupa stvarane su nove vojne jedinice — gerilski odredi. U njih se dobrovoljno stupalo, ali je kriterij pri odabiranju bio strog. Primani su samo oni koji su bili spremni da podnesu sve teškoće i istraju do kraja.

Na teritoriji danilogradskog sreza bilo je 1. avgusta 13 gerilskih odreda: Donjomartinički, Brajovički, Kosovoluški, Spuški, Podgorički, Klikovački, Gostiljski, dva petrušinska, dva vražegrmska, Zagaračko-bandički i Komanski. Odredi su brojali 30—35 gerilaca. Ukupno su imali oko 430 dobro naoružanih boraca. Skoro sve ranije automatsko oružje i ono koje je zaplijenjeno u julskim borbama bilo je u njihovim rukama.

Gerilski odredi iz onih mesta koja je kontrolisao okupator stalno su bili na okupu i pod oružjem. Živjeli su u brdima, logorskim životom; borci su namirnice donosili od svojih kuća i kolektivno se hranili. Gerilci iz mesta koja okupator nije kontrolisao živjeli su naoružani kod svojih kuća i okupljali se prema potrebi. U tim odredima se sakupljalo najbolje i najoprobanije ljudstvo; to su bili najbolji agitatori Partije koji su najdosljednije sprovodili njenu liniju. Držali su straže i budno pratili pokrete okupatora, organizovali sklanjanje naroda i na taj način ometali odvođenje ljudi u internaciju. Malo-pomalo seljaci su ovakav stav gerilaca odobravali, a kasnije i sami davali patrole i održavali straže sa njima.

Počeo je ponovo intenzivan politički rad. Raskrinkavane su izdajničke parole o besperspektivnosti dalje borbe, a zahtje-

vima za predaju oružja i slanju izjava o lojalnosti prema okupatoru. Na brojnim seoskim konferencijama čitane su radio-vijesti, objašnjavani ciljevi borbe i njene perspektive. Gerilski odredi su počeli da narastaju.

Tokom avgusta, u gerilskim jedinicama intenzivno je sprovedena vojna obuka. Svaki gerilac je obučavan u rukovanju svim vrstama ne samo vlastitog naoružanja nego i onog kojim je raspolagao neprijatelj (talijanskim puškama, puškomitralskim i mitraljezima).

Uporedo su vršene manje akcije i diverzije na komunikacijama. U tome su se najviše isticali kosovoluški gerilski vodovi Grlićko-ćuriočki i Kosovoluško-jastrebački). Oni su kidali telegrafske-telefonske linije Danilov Grad — Podgorica. Do 10. septembra su ih tri puta prekidali na po nekoliko mesta — na 200 m od samog Danilova Grada pa do srušenog mosta na Sušici (u dužini oko 6 km). Ali, kako je okupator relativno brzo ponovo uspostavljaо te veze, gerilci su počeli spajati po dvije telegrafske žive na izolatorima. To spajanje je izvršeno prvi put na 10—15 mesta, tako da je linija ostala duže neupotrebljiva, jer okupator u početku nije mogao da ustanovi kvar. Dešavalo se da okupator otkloni spojeve a gerilci ih u toku noći ponovo izazovu. Tako su Talijani bili prisiljeni da uvedu stalne patrole i straže. Pokušali su i da od seljaka iz kontrolisanih sela stvore neku kvislinšku miliciju koja bi čuvala komunikacije, naročito pojedine objekte. No pošto im to nije uspijelo, stalno su vršili represalije i odvodili stanovništvo u internaciju.

U septembru su skoro svi gerilski vodovi narasli u čete, te su počele pripreme za veće akcije. Tako su u drugoj polovini septembra izvedene dvije važnije akcije. U prvoj, oko 20. septembra, kombinovani odred petrušinske, pavkovičke i vražegrmske čete, jačine 60 gerilaca, porušio je drum Danilov Grad — Nikšić kod Žute grede i time za 6 dana onemogućio saobraćaj. Druga akcija je izvedena kombinovanim snagama iz srezova danilogradskog i nikšićkog. Iz gerilskih četa, opština jeleničke i vražegrmsko-pavkovičke, odabran je vod od 40 gerilaca. Komandir mu je bio Vuko Jovović, a politički komesar Miloš Bobićić. Isto toliko gerilaca bilo je i iz nikšićkog sreza. Odred, formiran od tih vodova, postavio je na drumu Danilov Grad — Nikšić zasjedu u koju su 28. septembra upala (u Javorovom dolu, kod sela Stubice) tri talijanska kamiona sa 15 vojnika. Poslije kraće borbe, kamioni su spaljeni — nekoliko vojnika je ubijeno, a nekoliko zarobljeno. Drum Danilov Grad — Nikšić ponovo je razrušen i za duže vrijeme onesposobljen za saobraćaj. Sjutradan Talijani su za odmazdu potpuno spalili selo

Stubicu, ubili jednog mladića i dva starca. Tom prilikom su sile lovali, a potom najsvirepije mučili i umorili dvije žene.⁹

Ovo je bila jedna od prvih oružanih akcija u Crnoj Gori poslije julskih borbi. Njen uspjeh značio je mnogo za dalju mobilizaciju boraca u gerilske jedinice.

U ovo vrijeme, u septembru, takođe je posvećena velika pažnju učvršćenju i proširenju odbora Narodnooslobodilačkog fronta. Odbornici su birani na opštim seoskim skupovima, a obavljali su mnoge funkcije koje su kasnije prešle na narodnooslobodilačke odbore. Odbori fronta su učvršćivani ne samo na teritoriji koju okupator nije kontrolisao (a takav je bio skoro čitav danilogradski srez, sem Danilovog Grada i sela Glavice, Grlića, Spuža i uzanog prostora oko komunikacije Podgorica — Danilov Grad), već su stvarani i legalni odbori u mjestima koja su bila pod direktnom kontrolom okupatora.

Odbori NOF-a su imali različite zadatke. Oni su rješavali sve seoske sporove, organizovali obrađivanje neobrađenog zemljišta, skupljali letinu, razvijali borbeno raspoloženje u narodu i ukazivali raznovrsnu pomoć vojsci (od obavještajne službe pa do dobrovoljne mobilizacije ljudstva sposobnog za vojsku). NOF se bavio, kao najvažnijim zadatkom, ekonomskim problemima koji su bili i važni i teški. Brinuo se za materijalno obezbjeđenje vojske, prikupljaо dobrovoljne priloge i organizovao dobrovoljne radove (pletenje tople odjeće, pranje veša, dotur vode i drva, pripremanje hrane i dr.), starao se o nezbrinutim izbjeglicama i o porodicama čiju je imovinu okupator opljačkao. I naselja pod direktnom kontrolom okupatora davala su priloge za NOF.

Odbori NOF su formirani u svim selima, a na čitavoj teritoriji sreza izabrani su i opštinski odbori.

Kod sela Gostilja Martinićkog (u Cerovljisu) 20. i 21. septembra održana je sreska partijska konferencija na kojoj je izabran novi mjesni komitet. U komitet su ušli: Blažo Mraković (sekretar), Puniša Perović, Radomir Babić, Boško Đuričković, Đuro Čagorović, Ratko Radović, Nada Jovović, Milosav Radulović i Rade Kovačević (članovi).

Krajem septembra i početkom oktobra od naraslih gerilskih četa se formiraju bataljoni. Već 5. oktobra bilo ih je tri:

- Jelenački: 4 čete, jačine oko 250 boraca;
- Petrušinski: 3 čete, sa oko 170 boraca;
- Vražegrmsko-pavkovički: 3 čete, sa oko 160 boraca.

Bataljoni su bili dobro naoružani.

Sem ova 3 bataljona, na teritoriji sreza je bilo i nekoliko četa prosječne jačine do 70 boraca: Kosovoluška, Spuška, Ko-

⁹ Podatak Milinka Đurovića, jednog od rukovodilaca u ovoj akciji.

manska, Bandićko-zagaračka, i nekoliko gerilskih vodova, koji su tokom oktobra prerasli u čete.

Početkom oktobra, na području podgoričkog Okružnog komiteta formira se Zetski NOPO, koji obuhvata sve gerilske jedinice na teritoriji danilovgradskog i podgoričkog sreza. Gerilске jedinice se reorganizuju: ustrojavaju se desetine, vodovi, čete i bataljoni, u kojima se komandni kadar više ne bira već ga postavlja više vojno rukovodstvo; u četama se stvaraju partijske čelije i svaki gerilac polaže zakletvu, ukoliko to ranije nije učinio. Narodnooslobodilački odbori preuzimaju na sebe mnoge funkcije NOF-a; oni snabdijevaju ustanike svim potrebama, sem namirnicama. Namirnice gerilci donose od svojih kuća, prema mogućnostima, ali se hrane na zajedničkom kazanu. Najzad, naziv »gerilac« zamjenjuje se sa nazivom »partizan«, a čete žive logorskim životom (obično po vodovima).

Ovako organizovane i narasle partizanske jedinice, uporedo sa odlučnijim borbama protiv okupatora počinju nemilosrdno da likvidiraju špijune i petokolonaše. Do 10. oktobra uništeni su svi tragovi bivše vlasti. U danilovgradskom srezu su popaljene sve opštinske arhive i spiskovi, izuzev u samom Danilovom Gradu. Zabranjena je prodaja svih namirница ili drugih potreba okupatoru. Počinje borba i protiv raznih špekulanata i okupatorovih liferanata. Tako su partizani Petrušinsko-pavkovičkog bataljona, sredinom oktobra, na putu Danilov Grad — Nikšić, presreli liferante koji su snabdijevali Talijane i zaplijenili oko 500 ovaca. Plijen su predali Zetskom odredu, koji je jedan dio poslao potčinjenim jedinicama, a jedan dio uputio Glavnom štabu NOPO za Crnu Goru i Boku, za potrebe drugih odreda. Okupator je ponovo potisnut u Danilov Grad i držao je pod kontrolom još samo uski pojas duž komunikacija za Podgoricu i Nikšić, na kojima se, takođe, vrše diverzije, akcije i prepadi na neprijatelja, naročito s lijeve obale Zete, gdje je okupatoru prekinuta komunikacija Danilov Grad — Sekulići — Martinići — Spuž.

Kad se govori o julskom ustanku skoro u svim istorijskim radovima se ističu greške koje su dovele do splašnjavanja ustanika. U tome se ponekad ide tako daleko da se neprijatelj i njegove snage uopšte i ne pominju kao uzroci tog splašnjavanja, već se učinjene greške smatraju osnovnim, jedinim i isključivim uzrocima za takav razvoj situacije. Pri tome se naročito ističu dvije greške: direktive o demobilizaciji od 15. jula, o kojoj je bilo govora, i frontalne borbe u odbrani slobodne teritorije. Detaljna analiza razvoja situacije na pojedinim pravcima kojima je neprijatelj nastupao i gdje su držani frontovi, dala bi, mislim, drugačiju sliku. Evo, ukratko, kako стоји то pitanje frontalnih borbi.

Frontalne borbe vođene za oslobođenje gradova, kao i one do kojih je ponegdje došlo kod zasjeda, bile su pravilne. One su uspjele, praksa ih je potvrdila. Njima smo uz minimalne sopstvene gubitke postizali odlične rezultate i nanosili teške poraze neprijatelju.¹⁰

Imamo dosta primjera iz našeg oslobođilačkog rata o tome da su nam kruti frontovi nanijeli dosta štete. To se i mora desiti kad se postave snage pod udar brojno jačeg i tehnički bolje opremljenog neprijatelja. Trpe se porazi i teški gubici. To ima za posljedicu i demoralizaciju masa na koje ustanak treba da se naslanja. Međutim, iz svega rečenog izlazi da mi u julsko-avgustovskoj ofanzivi u Crnoj Gori nijesmo imali tako krute frontove na kojima nas je neprijatelj razbio, nanio nam teške gubitke, demoralisao nas — da bi zbog toga ustanak splasnuo. Naši frontovi po pravcima su bili elastični, čak nekad i nedovoljno čvrsti, ali je neprijatelj bio jak i brutalan u odmazdama, što je dovelo do osjeke ustanka. Zabluda je bila misliti onda da mi možemo održati oslobođenu teritoriju, a stvara se još veća ako danas osjeku ustanka objašnjavamo samo našim učinjenim greškama.

Na crnogorske ustanike je napadalo šest kompletnih neprijateljskih divizija, dijelovi još jedne divizije, grupa »Skenderbeg«, dva bataljona granične straže, grupa alpinaca »Vale«, konjička grupa »Gvide«, jedinice crnih košulja, policijske i alpinske jedinice i jedna grupa izviđačke avijacije. Napad je vođen sa nekoliko pravaca.

Iz rejona Podgorice napadale su tri divizije: pravcem Podgorica — Cetinje divizija »Pusterija« (kasnije prebačena na

¹⁰ U odbrani slobodne teritorije ustaničke snage su se postavile na pravcima gdje je očekivan neprijatelj. Jedan od najtipičnijih frontova bio je ovaj na Veljem brdu, o kome je govoren. Skoro svi drugi frontovi po pravcima bili su elastičniji i borbe su bile sličnih ili manjih razmjera. Za sve njih je karakteristično, da su naše snage držale topografski jake tačke, tj. položaje dobre za odbranu, sa kojih su protivniku mogle da nanesu znatne gubitke, uz mogućnost očuvanja sopstvenih snaga. Zbog toga crnogorski ustanici u tim borbama za odbranu slobodne teritorije, koje se nazivaju frontalnim, nijesu imali mnogo gubitaka u ljudstvu, dok su neprijatelju namijeli osjetne gubitke. Ti naši frontovi nijesu bili kruti. Snage nijesu izlagane uništenju i nekim od sudnjim okršajima niti dovođene u situaciju da budu desetakane. Do takvih zaključaka se lako može doći analizom borbi na ma kom pravcu. Zbog toga i smatram da kritika frontalnih borbi u julskom ustanku na način kako se to često čini, nije dobra. Za tu vrstu kritike je karakteristično da se donese ocjena a prethodno se ne iznosi tok dogadaja. Na taj način se čitaocima ne omogućava da sagledaju činjenice pa da i sami mogu donijeti zaključke ili sud o datim zaključcima.

Čini se da je takav način pisanja posljedica inercije prepisivanja a ne analize.

sektor Kolašina); pravcem Podgorica — Danilov Grad divizije »Kačatori dele Alpi« i pravcem Podgorica — Kolašin divizije »Venecija«. Da bi krenule određenim pravcima, ove snage su prethodno morale razbiti naš front na liniji Zelenika — Velje brdo — Trijebač — Vežešnik.

Sa područja Crnogorskog primorja i Boke Kotorske operisala je divizija »Taro«, jednim krakom prema Cetinju da bi ga u zajednici sa divizijom »Pusterija« oslobođila blokade, a drugim iz Risna ka Grahovu.

Divizija »Pulje« nastupala je pravcem Peć — Čakor — Velika — Andrijevica — Berane. Kvislinška grupa »Skenderbeg« je dejstvovala zajedno sa Talijanima iz rejonu Plava i Gusinja, pravcem od Peći i Tutina, preko Turjaka, ka Beranima.

Divizija »Mesina« bila je dijelom u blokadi a dijelom razbijena. U graničnom crnogorsko-hercegovačkom području dejstvovala je divizija »Marke«. (Prema podacima Ist. instituta JNA — B. Đ.)

Jačina neprijateljskih snaga je bila oko 84 000 — 105 000 vojnika (12 000 — 15 000 u diviziji) dobro naoružanih i opremljenih.

Namjera je neprijatelja bila da izvrši odmazdu za ustanak i represalijama obezbijedi mir okupacionim trupama i vlastima. Ukoliko postupak bude okrutniji, smatrao je, uspjeh će biti veći i trajniji. Zbog toga je napravio pravu pustoš. Popalio je mnogo kuća, u prvom redu komunista, simpatizera i onih za koje su mu izdajnički separatistički i ostali špijunski elementi rekli da su bili privrženi ustanku. Mnogo ljudi je strijeljano, većinom staraca. Mlađi su se sklonili ispred najezde u brda i planine. Jedan broj je interniran i odveden u logore. Sve je to uslovilo osjeku ustanka.

Do koje je mjere situacija bila kritična, kakav je bio strah i kolika pometnja, pokazuju i ovi primjeri:

U Crmnici su petokolonaški elementi izlazili pred Talijane pokazujući im čije kuće treba paliti i nad kim vršiti odmazdu (kao i u drugim mjestima), a u isto vrijeme su ubacili parolu: »Kada su komunisti bili sa narodom u ustanku, neka budu i sada sa narodom kada on strada«. Takvoj paroli je nasio i sekretar Mjesnog komiteta Nikola Nikić sa 38 članova KP. Ovi ljudi su naivno, izgubivši trenutno perspektivu, nasjeli toj paroli neprijatelja i predali se. Oni su bili svjesni šta ih čeka (Nikić i još neki su strijeljani), ali su htjeli da pokažu da su sa narodom i po cijenu života. Ovaj nepolitički i negativan primjer koji je nanio štetu pokretu, naročito u kraju u kome se dogodio, govori na svoj način o pometnji koja je nastala i kod jednog dijela članova KP.

U drugim mjestima je bilo pokušaja najreakcionarnijih elemenata da se izruče okupatoru organizatori ustanka »da bi se tako spasao taj kraj«.

Akcije u septembru i oktobru su se morale izvoditi u najvećoj tajnosti od stanovništva u čijoj su blizini izvođene. Tako je izvedena i poznata akcija na Jelinom dubu, u Bratonožićima, 18. oktobra 1941. godine. Poslije ove akcije oko 70 seljaka iz Bratonožića otišlo je u Podgoricu da izjavi Talijanima žaljenje. Oni su čitavu delegaciju strijeljali na Biocu.

Dakle, poslije neprijateljske ofanzive dolazi do naglog splašnjavanja ustanka i panike od odmazde. Jednom riječi: do veoma teške situacije. Za izvjesno vrijeme su pokidane veze između čelija KPJ i mjesnih rukovodstava i između mjesnih i okružnih komiteta, s jedne, i PK, s druge strane. U stvari, u Crnoj Gori se desilo ono što se, po pravilu, dešavalo poslije ofanziva i neprijateljskih represalija u toku NOR, uz razlike koje je uslovila situacija, mjesto i vrijeme u kome se događaj odigrao.

Pokrajinski komitet je 8. avgusta organizovao partijsko savjetovanje pod planinom Komenikom. Podnesena su dva referata, politički i organizacioni. Data je kritička analiza i ocjena ustanka i rada Partije. Kritikovana je direktiva PK od 15. jula o svođenju borbe na gerilske akcije. U svim dokumentima do ovoga savjetovanja takođe se govorilo o ustanku. Na osnovu svega toga donesena je rezolucija koja je sadržala ocjenu rada i naredne zadatke. Međutim, na završetku savjetovanja došao je delegat CK KPJ Milovan Đilas, koji se do tada nalazio na terenu kolašinskog OK. Kada je obaviješten o radu i zaključcima, odlučio je da se savjetovanje ponovi, jer nije bio saglasan sa datom ocjenom. Politički referat je u cijelini ponovljen a organizacioni izvodno.

Đilas je nametnuo savjetovanju diskusiju o tome da li je bilo pravilno baciti parolu o oružanom ustanku ili se ograničiti na gerilske akcije. Kategorički je tvrdio da je bila pogrešna parola o oružanom ustanku, pa u svom pismu PK kaže: »Na prvom dijelu savjetovanja je zaključivano da je bio dobar, odgovarajući oblik borbe samo oružani ustanak, iz toga nepravilnog zaključka o ustanku potekla je nepartijska, netačna kritika Pokrajinskog komiteta«. I dalje: »Takvi zaključci značili su siljenje, tačnije, prisiljavanje masa na opštenarodni ustanak, iako za njega nijesu zasreli ni objektivni ni subjektivni uslovi«.

Tvrđio je, pošto za ustanak nije bilo uslova, da ga je trebalo gerilom pripremiti i tim putem, po njegovom mišljenju, trebalo je da dođe do »nacionalno oslobođilačke antifašističke revolucije«.

U vezi s tim u svom pismu Pokrajinskom komitetu on kaže:

»To znači da komunisti mogu na toj bazi voditi danas gerilu i za skoru budućnost pripremiti opštenarodni, antifašistički ustanak, jedini put naroda za oslobođenje...« Malo dalje: »To znači da komunisti mogu na toj bazi politički pripremiti i organizovati nacionalno oslobođilačku antifašističku revoluciju, to je opšti narodni oružani ustanak«. (Zbornik dokumenata tom 3, knj. 4, strana 23.)

U diskusiji je postavio pitanje da li je to uopšte bio ustanak i tvrdio da to, u stvari, i nije bio ustanak. Ova postavka je bila najčudnija i najnerazumljivija. Delegati očito nijesu bili pripremljeni za tu »teoretsku« diskusiju, pa nijesu mnogo ni diskutovali. Nešto malo su diskutovali drugovi: Moša Pijade, Blažo Jovanović i Mitar Bakić. Oni su u diskusiji tvrdili da su do tada izvedene akcije bile ustanak i da su za njega postojali uslovi. Đilas je bio veoma odlučan i kategoričan u svojim stavovima i uglavnom, su na kraju prihvaćene njegove postavke i na bazi njih je donesena rezolucija. U rezoluciji se izričito konstatiše da je »bilo pogrešno baciti parolu oružanog ustanka«. U tom dokumentu izraz ustanak je svuda izostavljen; umjesto njega se upotrebljavaju izrazi: »gerilske akcije«, »dosadašnje oružane akcije«, »vojničke akcije«, i dr.

Đilasu se, po svemu izgleda, učinilo nedovoljnim ono što je iznio na ponovljenom savjetovanju i rezolucija u koju su ušli njegovi stavovi i gledanja, pa se našao pobuđen da napiše i posebno pismo Pokrajinskom komitetu u kome je ponovo kritikovao prvi dio savjetovanja i sam Pokrajinski komitet.

Rezolucija savjetovanja i Đilasovo pismo su u avgustu i septembru prorađivani na partijskim sastancima i na osnovu tih dokumenata su održane mjesne partijske konferencije. Dio rezolucije u kome se tretiralo pitanje da li je bilo pravilno baciti parolu o oružanom ustanku ili se zadržati na gerilskim akcijama nije mnogo diskutovan u organizacijama, jer ljudi nisu ni shvatili kategorizaciju akcija koju je Đilas iskonstruisao, niti im je to bilo nužno u praktičnoj pripremi za nove akcije i dalju borbu protiv okupatora. Osnovno je bilo priprema za borbu a ne naziv akcija.

Boško ĐURIČKOVIĆ

POČETAK I RAZVOJ USTANKA U GORENJSKOJ

Inicijator i organizator narodnog ustanka u Gorenjskoj bila je, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, Komunistička partija, jedina politička snaga koja je bila sposobna da organizuje oružani otpor protiv okupatora, jedina snaga koja je uživala poverenje naroda. Ona je martovskih dana 1941. organizovala demonstracije protiv prilaženja Jugoslavije fašističkoj osovini Rim — Berlin — Tokio. Kada je rukovodstvo slovenačke buržoazije video da je napad fašističkih vojnih snaga na Jugoslaviju neizbežan, unapred se pripremalo na saradnju sa neprijateljem u nadi da će s njim deliti vlast, dok je Partija mobilisala dobrovoljce za odbranu naših granica.

Kada je Hitler okupirao Gorenjsku, Partija je razotkrivala oportuniste svake vrste, koji su tvrdili »da đavo nije tako crn kao što izgleda«, što je ličilo na zeca kome skidaju kožu, a on još uvek veruje da mu je neće svući i preko glave.

Partija je razotkrivala perfidnu sistematsku propagandu i agitacionu delatnost NSDAP — Nationalsocialistische deutsche Arbeiter Partei (Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija), koja je tvrdila da je Hitler dobar za radnike, da će seljaci u Gorenjskoj dobro prodavati svoja dva osnovna proizvoda — drvo i stoku kao nekad u staroj Austriji itd. Rukodstvo KP bilo je svesno da propagandna aktivnost okupatora ima za cilj da brzo stabilizuje svoju vlast, kako bi mogla početi preseljavanje većine stanovništva i doseljavanje nemačkih seljaka na slovenačku zemlju. Razvoj događaja je stalno potvrđivao pravilnost predviđanja Partije. Kada su Nemci počeli da iseljavaju narod iz kranjskog okruga, 5. juna 1941, komunisti su jedini mogli da se pozivaju na svoja ranija upozoravanja: »Rekli smo da će tako biti, a sada vidite i sami da smo bili u pravu«.

Tako je u Gorenjskoj raslo i jačalo poverenje narodnih masa u Partiju, a to poverenje je doprinelo da je Partija mogla

početi s pripremama za organizovanje narodnog ustanka, koji je počeo u drugoj polovini jula 1941. godine.

Prilikom dolaska Nemaca u Gorenjsku, postojala su i delovala tri okružna komiteta KPS: u Jesenicama, Kranju i Kamniku, čije se radno područje protezalo od italijanske pa sve do štajerske granice.

Kada je kapitulirala stara Jugoslavija, Partija se trudila da vojnici — koji su se vraćali svojim kućama — ne predaju oružje, već da ga zadrže i sakriju. Agitacijom od lica do lica, brošurama, lecima, kao i antifašističkim napisima, a naročito napisima po zidovima: »Smrt fašizmu«, »Živila borba za slobodu«, »Živeo SSSR« itd., Partija je potpirivala mržnju naroda protiv okupatora.

Kada su Nemci počeli sa iseljavanjem naroda, znatno je povećano ispisivanje parola ne samo u gradovima, već i u selima. Svuda su se videle parole: »Smrt nemačkim okupatorima«, »Živila sloboda«, »Ostanimo na slovenačkoj zemlji«, »Ne dozvolimo da nas iselete«, »Ko napusti domovinu izdajnik je«, »Bolje umreti nego živeti u ropstvu«, »Smrt fašizmu«, »Smrt izdajnicima« itd.

Osim drugih propagandnih akcija, ovo je bila efikasna politička priprema za organizovanje narodnog ustanka na terenu, akcija koja je išla od čoveka do čoveka.

Okupator je brzo uvideo da uništenje slovenačkog naroda u Gorenjskoj neće ići tako glatko, bez otpora. Stoga je u akciju brzo ušla jaka i dobro organizovana »Geheime Staatspolizei« (Gestapo), čiji je prvi zadatak bio da uhapsi ne samo one koji su bili osumnjičeni kao komunisti, već čak i funkcionere bivših URSS-ovih sindikata, hrišćanske socijaliste, pa čak i funkcionere esperantističkih kružaka. Komanda nemačke žandarmerije u Kamniku ističe u svom izveštaju višoj komandi od 19. jula 1941. da je u toku meseca juna i prve polovine jula bilo 21 političko hapšenje (originalan nemački dokumenat, Muzej NOB u Ljubljani). Okupator je htio da slomi otpor masa na taj način što bi uništio njihovo rukovodstvo. Međutim, Partija je bila budna i naredila je povlačenje u ilegalnost. Tako su nastale prve ilegalne grupe koje su, povećane dobrovoljcima 27—28. jula 1941, sačinjavale u Gorenjskoj prve partizanske jedinice.

Prva dva dana meseca juna 1941. na Viču — predgrađu Ljubljane — održano je savetovanje CK KPS o organizaciono-političkim pripremama za narodni ustanak protiv okupatora. Na savetovanju su govorili sekretar CK KPS Franc Leskošek Luka, Miha Marinko i Aleš Bebler. Završnu reč dao je Edvard Kar-

delj. On je istakao neminovnost Hitlerovog napada na Sovjetski Savez, što će mobilisati milione naprednih ljudi u svetu da se pridruže borbi za uništenje fašizma. Referat druga Kardelja predstavljao je snažnu idejno-političku osnovu za organizovanje narodnog ustanka. Dan kasnije — 3. juna — učesnici savetovanja detaljno su obradili sve pripreme za organizovanje ustanka: brže primanje novih članova u Partiju, jačanje SKOJ-a, organizovanje vojnih komiteta. Zadaci ovih komiteta bili su: izrada plana vojnih akcija u sva tri okruga, prikupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane i odeće za partizane, kao i organizacija obaveštajne službe. Zadaci okružnih komiteta bili su: organizovanje ustanka na najširoj osnovi sa mobilizacijom za odlazak u partizane ne samo komunista, već i drugih nacionalno svesnih Slovenaca i ostalih rodoljuba.

U rukovodstvo priprema za ustanak određeni su: Stane Žagar (poginuo i proglašen za narodnog heroja) član Glavnog štaba NOB Slovenije kao vojni instruktor i dvojica organizaciono-političkih instruktora CK KPS — Lojze Kebe Štefan (poginuo i proglašen za narodnog heroja) i Tomo Brejc Pavle. Oko 10. jula 1941. CK KPS je proširio delatnost organizaciono-političkih instruktora na celu Gorenjsku. Oba instruktora na čelu s vojnim instruktorom Žagarom sačinjavali su Vojni komitet — operativno rukovodstvo ustanka. To je bilo prvo pokrajinsko rukovodstvo narodnog ustanka u Gorenjskoj. Dana 17. jula 1941. godine pod rukovodstvom Staneta Žagara, održano je ispod malog Gregorjevca na Jelovici savetovanje rukovodećih aktivista, na kome je odlučeno da se odmah obave poslednje pripreme za organizovanje ustanka. Okružni vojni komiteti trebalo je odmah da definitivno izrade plan vojnih akcija protiv neprijatelja, da iz redova ilegalaca i mobilisanih dobrovoljaca organizuju čete i vodove, naimenuju komandire i političke komesare, izvrše raspored vojnih akcija, koje treba planski rasporediti na pojedine grupe itd. Kao datum ustanka određen je 28. jul. Bilo je predviđeno da se odmah posle prvih izvršenih vojnih akcija, sve čete u okrugu — koncentrišu na određenim mestima, da se organizuju, odnosno formiraju bataljoni, odrede komandanti i politički komesari bataljona, organizuje kurirska i obaveštajna služba.

Pokrajinsko rukovodstvo za obavljanje poslednjih priprema za ustanak bilo je ovako podeljeno: jeseničko područje: Stane Žagar i Jože Gregorčič; kranjsko područje: Lojze Kebe Štefan, Tomo Brejc Pavle i sekretar Okružnog komiteta France Vodopivec. Odmah posle izvršenih priprema u kranjskom području, oba instruktora su raspodelila posao. Kebe preuzima ru-

krovodstvo neposrednih priprema na području Škofje Loke, Medvoda i Šmarne gore, a Tomo Brejc Pavle na području kamničkog okruga.

Ustanak je najdoslednije sproveden u kamničkom okrugu. Noću između 27. i 28. jula na šest mesta bio je miniran put Kamnik — Gornji Grad, i tako bio dva dana onesposobljen za svaki saobraćaj. U okolini Kamnika uništene su sve telefonske i telegrafske linije. Uništen je i most preko Bistrice na relaciji Duplica — Radomlje, a takođe i dva mosta na Bistrici u opštini Homec. Sem toga uništeni su telefonski i telegrafski uređaji na relaciji Domžale — Celje, oštećeni mostovi na putu Domžale — Moravče i na putu Dob — Ihan, onesposobljena telefonska linija pored železničke pruge kod Donjih Jarša, između opština Mengeš — Homec i Mengeš — Domžale.

Napad na zamak Zaprice nije uspeo zbog izdaje okupatorovog saradnika Beča, koji se uvukao u grupu, a čiji je zadatak bio da prodre u skladište benzina na Zapricama i da ga zapali.

U izveštaju nemačkog okružnog štaba žandarmerije u Kamniku od 29. avgusta istaknuto je, da je 27. jula počeo ustanički pokret, koji je obuhvatio opštine: Kamnik, Homec, Radomlje, Domžale, Mengeš, Trzin, Ihan, Dob i Moravče.

Iste noći, partizanska grupa Črnuče pokvarila je telefonske uređaje pored glavnog puta Črnuče — Trzin, duž železničke pruge za Kamnik.

Grupa partizana iz Rašice izvršila je te noći veliku sabotazu u Repnjama kod Vodica, gde je zapalila pšenicu iseljenih seljaka. Idućeg dana nastavljene su partizanske akcije na kamničkom području. Grupa partizana je 2. avgusta napala nemačku policiju u blizini Mengeša, a zatim i patrolu koja je došla u pomoć. Grupa partizana iz Rašice zapalila je 4. avgusta žito iseljenih seljaka u Polju kod Skaručne, dok je patrola Rašičke čete, 7. avgusta, ubila jednog narodnog izdajnika, a 10. avgusta porušila prugu kod Medvoda. Sledećeg dana napala je i ranila dva gestapovca, itd.

U kranjskom području ustanak je nešto zakasnio krivicom tamošnjeg komandanta okruga Jože Pesjaka, koji je uoči 28. jula na svoju ruku odložio planski predviđene partizanske akcije sa motivacijom »da nije dobio obećano oružje i da akcije nisu bile dovoljno pripremljene«.

Od 26. jula do 2. avgusta na ovom području formirane su tri čete: 1. kranjska, 2. kranjska i Tržička četa, koje nisu odmah stupile u akciju takođe Pesjakovom krivicom.

Pokrajinsko rukovodstvo ustanka odmah je intervenisalo i na sastanku u Prebojama kod Kranja, 30. jula, odlučeno je da se odluke Okružnog vojnog komiteta u Kranju moraju bezuslovno izvršiti. Odmah posle toga Tržička četa je izvršila napad na nemačkog predsednika opštine u Tržiču i žandarmerijsku stanicu u Križama, ali ovaj napad nije uspeo. Dana 4. avgusta 2. kranjska četa se spojila ispod Storžiča s Tržičkom četom, a istog dana bio je formiran Kranjski partizanski bataljon (68 boraca), sa komandantom Pesjakom i političkim komesarom Janežičem.

Fašističko rukovodstvo u Gorenjskoj brzo je uvidelo da postoji jedinstven plan narodnog ustanka koji obuhvata celu Gorenjsku i koji ima jedinstveno centralno pokrajinsko rukovodstvo.

Nemačko vojno rukovodstvo učinilo je sve da preduhitri dalje napade gorenjskih partizana i zbog toga je prešlo u protivnapad. Već 1. avgusta 181. policijski bataljon napao je deo Jeseničke čete (jesenički okrug) na Mežaklji. Napadnutim partizanima došao je u pomoć drugi deo ove čete koji je pret-hodne noći bio u akciji (porušena dva mosta u Mostama kod Žirovnice). Vraćajući se sa ove akcije ovaj drugi deo čete napao je Nemce s leđa. Tom prilikom Nemci su imali šestoricu mrtvih, a partizani dvojicu. Posle ove borbe Jesenička četa se na Vodiskoj planini spojila sa Jelovičkom četom, posle čega je 5. avgusta 1941. formiran Jesenički bataljon od 65 boraca. Glavnina bataljona se istog dana pomerila prema Savi s namerom da pređe reku i da napadne begunjsku kaznionicu i mučionicu, u kojoj je tada ležalo oko 300 Slovenaca. Plan je izradio vojni instruktor Glavnog štaba Žagar. Međutim, Nemci su na neobjašnjiv način obavešteni o ovom planu partizana, tako da su vrlo brzo, duž leve obale Save, organizovali jake zasede na svim prelazima, između kojih su stalno kružile i održavale vezu jake motorizovane patrole.

Prelazak preko Save bio je nemogućan. Nemci su na ovaj način dobili slobodne ruke i sve preostale snage mogli su da upotrebe za napad na Kranjski bataljon. Prvu četu ovog bataljona Nemci su napali i razbili na Dobrči, a 2. četu u Verbičevoj koči ispod Storžiča. Odmah posle toga — 8. avgusta — Nemci su napali velikim snagama (181. rezervni policijski bataljon sa jedinicama redovne vojske, sa 2 topa i nekim SS jedinicama iz austrijske Koruške) Jesenički bataljon na Kotliču, odnosno na planini Jelovici. Bataljon je prihvatio borbu ali se morao povući u Selšku dolinu zbog velike premoći neprijatelja.

Na ovom mestu želim da istaknem osnovnu istorijsku istinu. Jedinicama oba bataljona Nemci su, istina, naneli

teške gubitke svojim koncentričnim napadima, ali nisu postigli svoj cilj: partizanski pokret u ovom delu Gorenjske nije bio time uništen. Preostali delovi obe čete Kranjskog bataljona združili su se 18. avgusta u šumi Udenborštu, iznad Kranja. Tako je nastala nova Kranjska, kasnije nazvana Kokrška četa, pod rukovodstvom komandira Jože Bećana. Od Kranjskog bataljona ostala je, osim toga, skoro cela 1. kranjska četa pod rukovodstvom komandira Nartnika, čije je operativno područje bilo na desnoj obali Save, duž Selške i Poljanske doline.

Posle borbe na Kotliču Jesenički bataljon je ovako rasporedio svoje snage: Jelovička četa je podeljena na dva voda — operativno područje 1. voda bilo je iznad Bleda, a 2. voda iznad Krope. Jesenička četa je otišla na Pokljuku — 1. vod je bivakovao ispod Stola, a 2. na Mežaklji. Jezgro partizanskih snaga u ovom delu Gorenjske je ostalo. Oko ovih jedinica okupljali su se novi borci, vodovi su prerastali u čete, a onda ponovo počeli da napadaju Nemce.

Na Rašici je 15. avgusta 1941. formiran Kamnički bataljon. Time je u celini realizovana odluka jelovičkog savetovanja od 17. jula 1941. godine. Osim Gorenjske ni u jednoj drugoj pokrajini Slovenije nije za svega devet dana — od 4. do 15. avgusta — formirano tri partizanska bataljona, čije su čete vodile veoma teške borbe sa moderno naoružanim i po broju dvadesetostruko jačim neprijateljem.

Odmah posle formiranja Kamniškog bataljona, koji je imao 92 borca, njegove četiri čete: Rašička, Mengeško-moravska, Radomljanska i Kamniška, otišle su na svoja određena operativna područja.

Radi boljeg shvatanja situacije i uslova pod kojima su se borile naše partizanske jedinice u Gorenjskoj 1941. godine a i kasnije, objasnićemo još neke momente.

Još za vreme stare Austrije Gorenjska je bila privredno najrazvijenije područje Slovenije, a industrijski je najviše napredovala i za vreme stare versajske Jugoslavije. Na početku drugog svetskog rata ovde je bila naročito jaka metalna i tekstilna industrija, a dobrim delom i drvna, koja je dobijala sировине iz velikih kompleksa šuma planine Jelovice.

Kao turističko područje Gorenjska je takođe poznata više od sto godina. Razvoj privrede — a naročito turizma — diktirao je izgradnju široke mreže relativno dobrih pokrajinskih puteva u dolini, a i puteva lokalnog značaja. Već letimični pogled na geografsku kartu, pre drugog svetskog rata, pokazuje da je cela Gorenjska isprepletana mrežom puteva. Razvoj in-

dustrije, planinarstva i održavanje pašnjaka u planinama, takođe su zahtevali izgradnju dobrih puteva prema šumama i planinama. Ova široka mreža puteva i dobrih šumske staze, u mirno vreme tako važna za razvoj celokupne privrede, koristila je za vreme NOB-e isključivo okupatoru. Omogućavala mu je — pomoću motornih vozila — brzu koncentraciju vojnih jedinica stacioniranih na području Gorenjske i brzo dovoženje većih jedinica iz udaljenijeg zaleda, tj. iz austrijske Koruške i Štajerske.

Gusta mreža dobrih šumskih i planinskih puteva omogućila je okupatoru brzo prilaženje partizanskim logorima i bivacima visoko u planinama.

Poznati su mnogi primeri da su partizani onesposobili deo puteva, ali je gustina ovih omogućavala okupatoru da brzo obide oštećene delove i da se ponovo približi partizanskim jedinicama.

Istoričari koji se u obradi i proučavanju NOB-e u Gorenjskoj orijentisu samo na okupatorove dokumente čine velike greške. Nemci u svim većim sukobima s partizanima uglavnom pominju samo svoje policijske bataljone stacionirane na teritoriji Gorenjske. Oružane snage koje su predstavljali ti bataljoni nisu bile tako beznačajne jer su Nemci, početkom oktobra 1941. imali u Gorenjskoj pet policijskih i dva »Landesschützen« (posadna) bataljona, ukupno oko 7 000 dobro naoružanih vojnika, kojima bezuslovno treba dodati i motorizovane jedinice koje su za svaku veću akciju protiv partizana pozivali iz zaleda.

Navešću samo jedan primer ovakvog neobjektivnog izveštavanja Nemaca kojih, međutim, nije bilo malo. 13. septembra 1941. godine napadnuta je u blizini zamka Kolovca iznad Radomlja — Radomljanska četa (Kamniški bataljon). Četa se uspešno probila iz okupatorovog obruča, a onda se preko dana povlačila desnom stranom šumovite padine, iznad doline Črnog grabna, pored puta Domžale — Lukovica — Trojane. Iste večeri četa je prešla put kod Lukovice, a onda se preko Gorjuša povukla u pravcu Save. Pomenuti put morao se prelaziti vrlo brzo, jer su preko njega celog dana patrolirala nemačka oklopna vozila. Svi preživelici borci Radomljanske čete, svi bivši aktivisti sela koja se nalaze pored puta: Dob, Prevoje, Št. Vid, Lukovica, Krašnja, itd., dobro se sećaju tog dana, jer su se plašili da će Nemci svojom brojnom nadmoćnošću uništiti četu.

Slažem se s preživelim partizanima Gorenjske koji tvrde da su Nemci i za manje napade na partizane uvek koncentrisali 2 000—3 000 ljudi, za veće poduhvate 3 000—4 000 ljudi, a za

ofanzive šireg okvira i do 6 000 ljudi. U napadu na Dražgoše, zajedno sa artiljerijom i smučarskim odeljenjima, učestvovalo je oko 19 000 nemačkih vojnika.

Osnovnu teškoću za partizanske jedinice u Gorenjskoj uvek je predstavljala blizina neprijateljskog zaleda i to u svakom pogledu.

Sećam se situacije koja je nastala u prvom periodu narodnog ustanka u Gorenjskoj, kada su Nemci verovali ne samo da će ugušiti ustank, već i da će ga potpuno iskoreniti. Iz austrijske Koruške i Štajerske dovukli su grupe kriminalnih tipova, uključili ih u tajnu službu Gestapoa, a jedan deo obukli u uniforme, da bi pratio policijske jedinice u pohodima protiv partizana. Većina ovih propalih tipova znala je slovenački, jer su poticali iz slovenačkih germanizovanih porodica iz austrijske Koruške. Dijalekt njihovog jezika bio je dosta sličan jeziku stanovništva doline gornje Save u Gorenjskoj. Danju su se u civilnom odelu skitali po selima, a noću se pridruživali motorizovanim patrolama koje su jurile kroz gorenjska naselja.

Pakleni teror nad stanovništvom, strahovito mučenje i ubijanje zatvorenika i talaca, gusta i dobro organizovana špijunska služba, velika propaganda o univerzalnoj svemoći nemačkog oružja, sve je bilo sračunato na to da ubije moral stanovništva i unese malodušnost čak i u redove partizana.

Novembra 1941. javila se preko Radio-Londona i izbeglička jugoslovenska vlada. Njeni pozivi: »Slovenci, mi smo mali narod, ne dižimo oružje suviše rano, jer još nije došlo vreme za to, inače ćemo iskrvariti« — pored terorističkog oglijanja Nemaca u Gorenjskoj, privremeno su prouzrokovali izvesnu zbrku i oklevanje seoskog stanovništva. Bilo je potrebno prilično vremena da savladamo ovu štetnu propagandu.

Malobrojne i slabo naoružane partizanske jedinice u Gorenjskoj, bile bi, s obzirom na neprijateljsku nadmoćnost po broju ljudi i modernom naoružanju, strašnom teroru Gestapoa i njegove sistematske i dobro organizovane špijunske službe, — uništene u toku jednog meseca, kada borci, a s njima i većina stanovništva, ne bi bili prožeti nesalomljivom unutrašnjom snagom i nadom u konačnu pobedu NOB-e. Ideja nacionalnog i socijalnog oslobođenja brzo je postala tako strašna sila protiv nemogućeg okupatora, da je nije mogao slomiti ni sa nadmoćnošću svog oružja, ni terorom, niti je mogao da potkopa njenu moralnu snagu silovitom, širokom i do detalja organizovanom agitacijom i propagandom.

Razumljivo je, da je zbog sistematske neprijateljske kontrole naša delatnost na terenu bila vrlo teška, naročito organizaciono-politička aktivnost.

Krajem prve polovine avgusta 1941. godine, u Ljubljani je održan sastanak članova Politbiroa CK i Glavnog štaba Slovenije pod rukovodstvom druga Kardelja. Na ovom sastanku, kome sam i ja prisustvovao, bila je — na osnovu pismenog i usmenog izveštaja — data ocena rezultata narodnog ustanka u Gorenjskoj od 28. jula 1941. Na kraju duže diskusije drug Kardelj je predložio sledeće odluke koje se pre svega odnose na vojno-političko stanje u Gorenjskoj:

1) Ubrzati organizaciju Osvobodilne fronte, formirati okružne, gradske i seoske odbore Narodnog fronta i detaljno ih upoznati s njihovim organizaciono-političkim zadacima, naročito u pravcu što bržeg širenja i jačanja narodnog ustanka u Gorenjskoj.

2) Potrebno je pojačati broj i udarnu snagu partizanskih jedinica. Zbog povećane aktivnosti Gestapoa i domaćih izdajnika, naše partizanske jedinice u Gorenjskoj moraju biti elastičnije i uvek sposobne za brzo kretanje s jednog mesta na drugo. Štabovi bataljona moraju organizovati među pojedinim jedinicama dobru kurirsku službu, da bi se za napad na veća neprijateljska uporišta mogle brzo okupiti sve jedinice, a posle napada isto tako brzo povući u prethodno određene bivake, odnosno pripremljene logore.

3) Ojačati obaveštajnu službu, koja mora prodreti u same redove okupatora.

4) Bezuslovno kažnjavati izdajnike, odnosno ljudе za koje imamo u rukama nepobitne dokaze da se nalaze u okupatorskoj službi.

Iz sadržine i toka diskusije, priznanja prvih uspeha oružanog otpora protiv okupatora u Gorenjskoj i, najzad, iz reči i uputstva druga Kardelja, uvideo sam da rukovodeći drugovi smatraju da dalji razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj ima veliki značaj za celokupni narodnooslobodilački pokret u Sloveniji.

Dan pre odlaska za Gorenjsku još jedanput sam se sašao, u predgrađu Mirje, s drugom Kidričem. Držao je u rukama geografsku kartu Gorenjske i prilikom razgledanja područja na kome su izvršeni prvi napadi na neprijatelja, a i prve teže borbe, zadovoljno je napomenuo: »Ovo znači da gorenjski partizani napadaju neprijatelja od bivše italijanske, pa sve do štajerske granice.«

U skladu s dobijenim direktivama, odmah posle pomenutog sastanka partijskog i vojnog rukovodstva Slovenije, počeli smo u Gorenjskoj da privodimo u delo primljene odluke.

Članovi okružnih komiteta upoznati su s novim zadacima. Okružni komiteti više nisu bili u ranjem sastavu, jer je većina

njihovih članova otišla u partizane. Obnovili smo ih novim članovima, a istovremeno ubrzano radili na formiranju okružnih, gradskih, mesnih i seoskih odbora OF. Takođe smo upoznali i šabove partizanskih jedinica s njihovim zadacima, koji su se sastojali u bržem napadanju na neprijatelja, učestvovanju u mobilizaciji novih boraca, u propagandno-političkim akcijama itd.

Osim propagandnog materijala koji smo dobijali iz Ljubljane preko organizovanih kanala, naročito »Slovenski poročevalec«, razne brošure i letke, radile su i naše tri ciklostilne tehnike: na Rašici su umnožavali propagandni materijal članovi Rašičke čete, a u Kranju i Jesenicama ciklostilne tehnike pri okružnim komitetima. Za širenje propagandnog materijala i ispisivanja parola po selima, angažovane su i partizanske patrole. Po selima su se stalno pojavljivali natpisi: »Živila sloboda«, »Dođite u brda«, »Živeo Sovjetski Savez«, »Dole fašisti«, »Ne dajte Nemcima žito«, »Ne šaljite decu u nemačke škole«, »Smrt izdajnicima«, »Za svakog Slovenca 20 Švaba« i tako dalje.

Sve ove propagandne akcije znatno su doprinele jačanju borbenog morala stanovništva.

U prva dva meseca na terenu je bila najteža situacija na kamničkom području, gde je ustankaj najpre započeo i gde je okupator zbog toga bio najbrutalniji. Zbog izdajstva, a delimično i zbog suviše male budnosti i oportunizma, potpuno je uništen čitav okružni komitet, a i niz dobrih lokalnih organizatora. Već u prvom naletu okupatorovog terora, odmah na početku ustanka, teške gubitke pretrpeo je i SKOJ. Samo u najbližoj okolini Kamnika i Domžala bilo je zarobljenih, uhapšenih i streljanih 18 terenskih aktivista OF. (Nemačka obaveštenja od 22. i 26. avgusta, kao i od 3. septembra 1941. — Muzej NOB, Ljubljana.) Okupatorovi prelazni zatvori i mučionice u zamku Brdo kod Lukovice i u Kamniku, bili su puni uhapšenih.

Oko 1. septembra 1941. godine, na Jelovici je održan sastanak privremenog vojno-političkog rukovodstva NOB za Gorenjsku. Sastanak je trajao ceo dan i iduću noć. Diskusija je bila isključivo posvećena analizi vojno-političke situacije u Gorenjskoj, sprovođenju odluka sastanka Politbiroa CK i Glavnog štaba NOB Slovenije od 18. avgusta. Odluke su uglavnom bile sledeće: ubrzana mobilizacija novih boraca naročito u onim krajevima gde se mobilizacija nije razvijala dovoljno brzo i uspešno; svim šabovima partizanskih jedinica treba saopštiti naređenje da povećaju i pojačaju napade na neprijatelja i da se u svim akcijama drže uputstava Glavnog štaba NOB Slovenije u pogledu taktike i strategije partizanskih jedinica u

borbi protiv neprijatelja. Ova uputstva već su se prvog meseca pokazala kao vrlo efikasna, pre svega što su sprečavala — i posred sistematskog napada na partizane — razbijanje većih partizanskih jedinica od okupatora, a istovremeno su omogućavala cepkanje neprijateljskih snaga na manje jedinice. Nemci su još uvek imali mogućnost za brzu koncentraciju svojih snaga, ali im je partizanska taktika onemogućavala ostvarenje glavnog cilja: postepeno, sistematsko i plansko opkoljavanje, kao i uništavanje partizanskih jedinica u Gorenjskoj. Da okupatoru ovaj plan nije pošao za rukom, dokazuje ceo tok narodnooslobodilačke borbe u Gorenjskoj. Iskustva prva dva meseca ustanka istovremeno su diktirala maksimalno jačanje naše obaveštajne službe, bezuslovno izricanje smrte kazne izdajnicima i okupatorovim saradnicima, najstrožu konspiraciju u pogledu naših predviđenih vojnih akcija, uglavnom na osnovu naših iskustava (neuspeli napad na Begunje, potkazana akcija na zamak Zaprice kod Kamnika) itd. Sve do trenutka realizacije akcije ili napada na okupatora detaljni plan smeli su da znaju samo komandir, politički komesar i eventualno samo još jedan član štaba. S obzirom na povećanu špijunsku mrežu Gestapoa, ova kva konspiracija bila je na svom mestu.

Posle sastanka članovi pokrajinskog rukovodstva NOB razšli su se u pojedina okružja, da bi realizovali pomenute odluke. Prvih dana oktobra na desnoj obali Save, kod Besnice, odnosno ispod Svetog Mohora, održana je nova sednica pokrajinskog rukovodstva NOB za Gorenjsku. Ovog puta na sastanku su razmatrane nove tek primljene smernice CK za dalji razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj. U vezi s tim doneta je odluka da treba što pre mobilisati veći broj jeseničkih radnika za partizane, kao i celo gornjesavsko područje, zatim ubrzati i mobilizaciju u Selškoj i Poljanskoj dolini.

Da bi smanjili špijunsku delatnost Gestapoa, gorenjski partizani su, zajedno sa aktivistima OF na području kranjskog i jeseničkog okruga, izvršili u toku oktobra i novembra veliku akciju čišćenja i likvidirali niz špijuna Gestapoa i domaćih izdajnika.

Nemci su naslutili da su u toku pripreme za dalje jačanje i širenje narodnog ustanka u Gorenjskoj. Trudili su se da vojnim snagama i mnogobrojnim napadima unište u prvom redu Cankarev bataljon. Na područje Jelovice poslate su jake policijske patrole sa ciljem da sa svih strana prate kretanje bataljona, da bi ga na odgovarajućem mestu opkolili i uništili većim snagama. Tako se 9. decembra bataljon sukobio s nemачkim snagama kod Knapa, pored Bukovice, južno od Sv. Mohora, a 12. decembra je naišao na padinama Mladog vrha

iznad Selške doline na jednu od mnogih policijskih patrola. Ovu patrolu Cankarev bataljon je potpuno uništilo. Nemci su imali 45 mrtvih i 7 ranjenih, a spasao se samo jedan nemački vojnik koga su partizani zarobili.

Proširena mobilizacija za partizanske redove sprovedena je u Bohinjskoj dolini od 13. do 22. decembra. Grupe partizana su porasle na 300 boraca. One su se više puta sukobljavale s Nemcima na raznim mestima, zauzele su i selo Nomenj, ali su ga morale ponovo prepustiti Nemcima zbog nadmoćnosti nemačkog oružja. Stalni napadi na Gorjansku četu — tako su je partizani iz Bohinjske doline sami nazvali — razredili su četu, ali se ona ipak održala. U gornjoj dolini Save novomobilisani borci napali su 15. decembra žandarmerijsku stanicu Dovje, zarobili celu posadu stanice, pokupili im oružje i izvršili više manjih sabotaža. U to vreme je u gornjesavskoj dolini (Jesenice — Dovje) mobilisano oko 500 novih boraca, što predstavlja veliku političku aktivnost Okružnog komiteta KPS i Odbora OF u Jesenicama. Na žalost, samo je mali broj novih boraca došao u partizanske redove. Nemci su, naime, dobili nova pojačanja iz Koruške (Austria) i gornje Štajerske i na području od Jesenica do italijanske granice potpuno su zatvorili dolinu. Veza između postojećih partizanskih jedinica na desnoj obali Save i novih mobilisanih rodoljuba na levoj obali, nije se više mogla uspostaviti. Na ovom visokom planinskom području, gde je još u novembru bilo dosta snega, palo je više od metar i po novog snega. Ove okolnosti uticale su da se deo mobilisanih raziđe, neki su pali u ruke Nemaca, a ostali su se od 20. do 28. decembra okupili na Zabreškoj planini pod Stolom, odakle su otišli u partizane.

U duhu odluka sastanka pokrajinskog rukovodstva NOB za Gorenjsku prvih dana oktobra 1941. ustanak u Poljanskoj i Selškoj dolini sproveden je vrlo dobro — uz pomoć lokalnih organizatora, aktivista i boraca Cankarevog bataljona. Borci novoosnovane Poljanske čete sami su izvršili više uspelih napada na Nemce i sabotaža. U ove akcije uključile su se 12. decembra i jedinice Cankarevog bataljona koje su uništile neprijateljsko uporište u Poljanama, zaplenile 2 000 kg žita, 600 kg šećera, prilično oružja i municije, ubacile bombu u stan nemačkog učitelja, prodrle u poštu i razbile sve uređaje, a na relaciji od 5 km porušile i uništile 4 mosta na reci Sori. Na osnovu informacija naše obaveštajne službe da Nemci hoće da se svete stanovništvu i da ga isele, Cankarev bataljon je u toku noći između 24. i 25. decembra zatvorio sve prilaze Poljanskoj dolini i na širokom frontu rasporedio jedinice bataljona naoružane puškama, bombama i automatima. Koman-

dant nemačkih snaga bio je ubijen još rano izjutra, a Nemci su se morali vratiti na svoje polazne položaje. Na bojištu je ostalo 50 mrtvih i 70 ranjenih Nemaca, uništeno je više kamiona i motornih vozila. Idućeg dana, 27. decembra, Nemci su izvršili napad sa još većim snagama na jedinice bataljona i to na vrhovima Pasje ravni i Polhovca. I ovog puta su morali da se povuku. Njihovi gubici iznosili su oko 150 mrtvih i ranjenih.

Pogledajmo šta se u to vreme dešavalo u okolini Kranja. I ovde je bila u toku velika akcija za mobilizaciju novih boraca u Kokršku četu, koja je operisala u okolini Kranja. Akcija je doživela veliku nesreću. Gestapou je pošlo za rukom da prodre u naše redove; okružni sekretar France Vodopivec, dobar partizanski funkcioner i organizator, blagovremeno se spasao bekstvom, 29. novembra, ali je Gestapo uspeo da uhapsi predsednika Okružnog odbora OF i više drugih funkcionera. Ovaj uspeh okupatora sprečio je za izvesno vreme mobilizaciju novih partizanskih snaga u kranjskom okrugu, koje su ponovo ojačale s proleća 1942. godine.

Nemci nisu zaboravili da je početak narodnog ustanka u Gorenjskoj najpre uspešno izveden u kamničkom okrugu. Baš zbog toga je teror okupatora na ovom području bio najstrašniji, a špijunska mreža Gestapoa vrlo gusta i aktivna kako danju, tako i noću. Narodnooslobodilački pokret je ovde, odmah na početku ustanka, teško pogoden gubitkom starijih organizaciono-političkih kadrova. U redove političkih aktivista i organizatora na terenu dolazili su, istina, novi kadrovi, ali zbog nedostatka iskustva u borbi sa Gestapoom, povećavali su se i naši gubici. U Kamniku, Domžalama i Litiji stacionirani su delovi nemačkog 171. policijskog bataljona, kome je svakog trenutka dolazio u pomoć 325. rezervni policijski bataljon iz Kranja, kao i delovi ostalih policijskih bataljona iz Gorenjske i 322. bataljon Vermahta, koji je bio stacioniran u Smledniku, Moravčama, Domžalama i Litiji. Prilikom svih sukoba s partizanima Nemci su uvek brzo dobijali pojačanja iz Štajerske i austrijske Koruške. U pokušajima da likvidiraju ustanak, Nemci su na ovom području bili naročito dosledni i sistematični, a napadi na pojedine čete Kamniškog bataljona ređali su se jedan za drugim. Prvo je napadnut i razbijena Kamniška četa, čiji se glavni deo posle napada pridružio Rašičkoj četi. Zatim je došla na red vrlo aktivna Radomljanska četa, koja je izvršila niz akcija i napada na Nemce, ubila više izdajnika, zapalila i potpuno uništila fabriku drvnih proizvoda u Duplici kod Kamnika. Ona je bila opkoljena 13. septembra 1941. u šumi iznad Radomlja, u blizini zamka Kolovca. Četa se uspešno probila iz

obruča, a onda se celog dana povlačila desnom stranom šumovitih padina u pravcu Lukovice, pored glavnog puta Domžale — Trojane (Štajerska), prešla u toku večeri put blizu Lukovice i 16. septembra se prebacila preko Save na teritoriju Ljubljanske pokrajine. Sutradan, posle napada na ovu četu — 14. septembra 1941 — Nemci su celog dana patrolirali oklopnim vozilima na putu Dob — Moravče, misleći da će četa pokušati da se probije u brda oko Moravča.

Drugu — Mengeško-moravšku četu, Nemci su uspeli da opkole 21. septembra na brdu Sv. Mohor u Moravškoj dolini. Četa je imala 19 boraca. Petorica su otišla iz čete u podne da donesu hranu, tako da je četa bila znatno oslabljena. Četu su oko 16.30 časova napale jedinice nemačkog 171. policijskog bataljona, ali su borci, u borbi koja je trajala oko sat i po, odbili napad, ubili 22 Nemca, među njima i majora SS jedinica, a onda se noću probili kroz nemački obruč u Moravška brda. Jaka odbrana partizana prinudila je nemačkog komandanta (major Felker) da uz apel višoj komandi »bataljon je u teškoj borbi sa banditima — molim za pomoć« postigne da mu dođu u pomoć dve čete 181. rezervnog policijskog bataljona, ali kada su idućeg dana u rano jutro Nemci izvršili napad, našli su prazan logor.

Sačuvani nemački dokumenat, u kome se major Felker branio pred nemačkom višom komandom zbog ovog poraza, vrlo je zanimljiv, jer između ostalog kaže:

...svi (tj. Nemci) izvršili su svoju dužnost... protivnik (tj. partizani) mogao je sa taktički odličnih položaja blagovremeno da primeti policiju bilo sa koje strane ona došla. Sva preim秉stva su bila na njegovoj strani...

Isti major u svom izveštaju od 1. X 1941. upućen BDO — Alpenland Maribor, kaže:

Bande sastavljene od komunista i nacionalista imaju uglavnom taktički odlično smeštene logore na visinama, koje su osim toga osigurani predstražama... operišu sada kao i ranije u malim grupama i svakodnevno menjaju svoje položaje...

Iz okupatorovih dokumenata se vidi da su se komande partizanskih jedinica držale uputstava Glavnog štaba NOB Slovenije od 17. avgusta.

Nijedna stvar nije tako podigla moral stanovništva kao poraz Nemaca na Sv. Mohoru. Njihova propaganda je glupo proširila vest da je na Sv. Mohoru bilo 250 partizana naoružanih teškim mitraljezima.

Ljudi su se podsmehivali Nemcima jer su znali da je u borbi učestvovalo samo 11 partizana. Međutim, Nemci su dobro zapamtili četu i pokušali na sve moguće načine da je brzo unište. Pratili su je i danju i noću, tako da je nastala opa-

snost da borci klonu zbog premorenosti. To je bio razlog što smo četu prenesti 11. oktobra 1941. u kranjski okrug. Posle mnogih borbi, u kojima je četa učestvovala u sastavu Cankarevog bataljona zimi 1941—1942, deo boraca sa preživelim borcima Rašičke čete vratio se februara 1942. na kamničko područje.

Rašička četa je imala 56 boraca i bila je podeljena na dva voda: Rašički i Šmarnogorski. Već sam napomenuo da je ova četa još od samog početka ustanka bila vrlo aktivna.

Nemcima je pošlo za rukom da 19. septembra 1941. opkole četu. U borbi, u kojoj je učestvovalo oko 3 000 Nemaca naneseni su okupatoru teški gubici. Među palima bio je, pored vojnika i podoficira, i kapetan Klausner (nemački izveštaj od 30. X 1941. — BDO — Alpenland Maribor). Partizanima je uspelo da se probiju iz obruča, ali je četa morala da se razdeli. Jedan deo je otišao u Ljubljani, a drugi deo se probio preko Save u Ljubljansku pokrajinu, gde je na italijanskoj teritoriji učestvovao u napadu na preserski most, noću između 4. i 5. decembra. Rašička četa se zatim vratila u Gorenjsku, i u sastavu Cankarevog bataljona učestvovala je u borbama u Poljanskoj dolini, a deo ove čete borio se i u slavnoj dražgoškoj bici.

Krajem oktobra 1941. Radomljanska četa se vratila u kamničko područje ali ju je okupator 29. oktobra napao velikim snagama, na brdu Golčaj iznad sela Blagovice u blizini puta koji vodi za Štajersku. U ovoj borbi poginulo je deset partizana, četvorica su zarobljena, ali je dvojici pošlo za rukom da pobegnu. Preostali deo čete ponovo se povukao na područje Ljubljanske pokrajine.

Tako je u kamničkom području, u toku zime 1941—1942. nastalo zatišje. To, međutim, nije bilo ništa novo. Sličnih slučajeva bilo je dosta u toku četvorogodišnje borbe po celoj Jugoslaviji. Nije to bilo mirovanje, već samo priprema za nove borbe. U toku zime 1941—1942. Pokrajinski komitet KPS za Gorenjsku pripremio je organizaciono i politički teren za ponovno oživljavanje partizanske delatnosti. Delovi preostale Moravške i Rašičke čete vratili su se u drugoj polovini februara 1942. na kamničko područje pod komandom Matije Blejca i na zahtev PK KPS za Gorenjsku. 25. marta 1942. formirana je nova Kamniška četa, koja je već u toku maja prerasla u novi Kamniški bataljon. Privremeno zatišje na kamničkom području, u zimu 1941—1942, okupatorska propaganda je pokušala da iskoristi — oglašavala je da je partizanski pokret na ovom području potpuno uništen. Razvoj NOB u kamničkom okrugu u toku 1942. brzo je demantovao ovo

tvrdjenje koje je u stvari bilo odraz potajne želje okupatora. Od polovine februara 1942, kada se četa vratila na kamničko područje, a maja iste godine prerasla u bataljon od 140 boraca, pa do 30. decembra 1942, istorija jedinica ovog bataljona zabeležila je 23 borbe s okupatorom, od kojih četiri veće u kojima je okupator napadao sa 3 000—4 000 vojnika, tenkovima i artiljerijom. U poslednjoj većoj bici 24. decembra iste godine, na Kostanjskoj planini, junaka je poginuo i komandant ovog bataljona, dražgoški borac, jedan od najhrabrijih i najsposobnijih gorenjskih komandanata, Matija Blejc (proglašen za narodnog heroja.)

Gorenjska kao slovenačka pokrajina ima svoje specifičnosti koje su bile naročito značajne za vreme NOB. Već sam istakao gustu mrežu komunikacija i puteva u Gorenjskoj, koje su partizani stalno onesposobljavali. Za okupatora je od velikog strategijskog, vojnog i političkog značaja bila železnička pruga Austria — Ljubljana — Austria — Trst, zatim glavni put Ljubljana — austrijska granica, glavni put Ljubljana — Trojane (Štajerska) i najzad lokalni put Kamnik — Gornji Grad (Štajerska). Odbrana ovih komunikacija od partizana bila je od životnog značaja za okupatora. To ga je prinuđavalo da u Gorenjskoj stalno drži jake jedinice — policijske bataljone, motorizovane čete, odeljenja Vermahta — brojno jače nego u drugim krajevima, sve do odeljenja Gestapoa, žandarmerije itd. Osim oružane odbrane ovih komunikacija, okupator se služio i podmićivanjima. Tako je duž železnice i glavnih puteva stalno nudio bolje snabdevanje hranom, odećom i obućom, stanovništva ovih krajeva i davao mu druge privilegije.

Druga specifičnost Gorenjske za vreme NOB bila je njena granica sa Austrijom. Nemački fašisti su se plašili da se narodni ustank u Gorenjskoj ne proširi i na susednu Austriju, što se ipak i desilo. Polovinom septembra 1942. u Austriju je otišao Matija Verdnik Tomaž (poginuo i proglašen za narodnog heroja) i na području Koruške organizovao sa svojim saradnicima narodnooslobodilački pokret, sve do Beljaka i Čelovca. Rezultat ove delatnosti bila su — početkom 1944. — dva formirana koruška partizanska odreda: Istočnokoruški i Zapadnokoruški partizanski odred.

Ovim specifičnim uslovima i okolnostima treba pripisati što u Gorenjskoj za vreme NOB nije bilo tako široke slobodne teritorije kao, na primer, u Beloj krajini i Slovenačkom primorju. Pa ipak, i u Gorenjskoj je bilo stanje slično onom na oslobođenoj teritoriji Bele krajine, s tom razlikom što se oslobođeni deo protezao na pojedine doline, na primer, na Bohinjsku, Poljansku, Selšku i Tuhinjsku dolinu, kao i na planinska

područja koja je okupator pokušavao da kontroliše povremenim pohodima jakih policijskih odreda i odeljenjima Vermahta.

Već 17. decembra 1941. komandant policije za održavanje reda u alpskoj zemlji, tj. u Gorenjskoj i Štajerskoj, pukovnik Markus pisao je svojoj višoj komandi, »da je ... Gorenjska samo delimično u nemačkim rukama ...« Bio je u pravu. Nemci su bili prinuđeni da u celoj Gorenjskoj povlače i ispražnjavaju manje žandarmerijske stanice i da ih koncentrišu u većim centrima.

Nemačka vojna komanda u Gorenjskoj odlikovala je pripadnike svojih jedinica, koji su se naročito istakli u borbama protiv partizana, specijalnim značkama — kao i na ostalim frontovima — zvanim »Šturmabcajhen« (jurišna značka), što je bio dokaz da je ove borbe smatrala kao borbe na pravom frontu.

Od ogromnog značaja za razvoj ustanka u Gorenjskoj bili su mesni odbori Osvobodilne fronte, čije su odluke i uputstva imale u narodu veću snagu nego svi okupatorovi zakoni i odluke, tako da su brzo prerastali u organe narodne vlasti. Frontovski odbori su bili isto tako važni za partizanske jedinice, kao i za organizovani politički rad na terenu. Iz sopstvene prakse prve godine ustanka — pored ostale delatnosti odbora OF — znam da ne bi mogli brzo prelaziti iz jednog kraja u drugi, iz jednog okruga u drugi, da nije bilo aktivista mesnih odbora OF, koji su dogovorenim znacima unapred javljali da li okupator kontroliše određeni deo puta ili ne.

U Zagrebu je okupator 25. maja 1941. doneo definitivnu odluku o preseljavanju 80 000 stanovnika Gorenjske — uglavnom seljaka — u Nemačku. Narodni ustanak je sprečio okupatora da izvrši ovaj plan o čemu nepobitno govore njegovi sopstveni dokumenti. Himler je 27. novembra 1941. doneo odluku da se preseljavanje nemačkih seljaka u Gorenjsku sproveđe posle rata. U stvari to nije bila Himlerova odluka, već Hitlerova, koji ju je 10. februara 1942. i sam zvanično potvrdio. I ova činjenica predstavlja sastavni deo velikih uspeha koje je već 1941. postigao oružani ustanak naroda Gorenjske protiv okupatora.*

Tomo BREJC

* Ova sećanja na 1941. napisao sam po redosledu direktiva i smernica koje je za organizaciju i razvoj narodnog ustanka u Gorenjskoj dobijalo privremeno rukovodstvo, a kasnije PK KPS za Gorenjsku — od CK KPS i Glavnog štaba NOB Slovenije. Razvoj ustanaka i sva konkretna zbivanja kontrolisao sam na osnovu dokumenata Muzeja NOB Slovenije. PK KPS za Gorenjsku je organizovao ustanak, brinuo se za njegov razvoj i jačanje, koordinirao vojničke i političke akcije u pojedinim područjima i organizovao pomoći tamo gde je to bilo potrebno.

KAKO JE POČELO NA KOZARI

Čim se doznalo za napad Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna, Mjesni komitet KPJ za Prijedor izdao je direktivu da se svi članovi Partije, kandidati, članovi SKOJ-a i njihovi simpatizeri sklone u sela ili, ukoliko ostanu u gradu, da se sklone na sigurna mjesta. Do kraja mjeseca gotovo svi su bili u selima. Slično su postupile partijske organizacije iz Bosanskog Novog, Dobrljina, Bosanske Dubice i ostalih mesta. To je, pored ostalog, učinjeno i stoga, što su ustaške vlasti, počev od 22. juna, nastojale da pohapse sve komuniste i njihove simpatizere.

Tako smo se, prije ustanka, preko mjesec dana nalazili u selima ispod Kozare i Pastireva. U tim selima, na budućem ratnom području Kozare, odvijao se živ politički rad; prikupljalo se oružje, municija, eksploziv i ostali ratni materijal; organizovale se straže i agitovalo da se ne ide u grad.

Naša grupa, negdje u prvoj polovini jula, počela je da drži sastanke i sa uglednijim domaćinima. Počelo je, naime, jednim noćnim sastankom sa većom grupom seljaka u selu Gornja Dragotinja kada je izbačena i parola — da ustašku državu ne priznajemo. Od tada se održavaju sastanci u više sela, na kojima se pozivaju prisutni na otpor i budnost prema neprijatelju.

Na bratoubilačku politiku okupatora i ustaša odgovarali smo da ćemo se boriti za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i muslimana. Stav je bio: ustaše i Nijemce, ako izađu u sela, treba razoružati i kazniti, a domobrane i žandarme razoružati i pustiti. Danju i noću na isturenim mjestima seoske straže su kontrolisale sve pravce kojima je neprijatelj mogao upasti u sela.

Na taj dio prijedorskog sreza, tj. lijevo od ceste Prijedor — Bosanska Dubica, iz Prijedora su bili izašli i politički djelovali članovi Partije: Slobodan Marjanović, pravnik, Esad

Midžić, student, Ilija Stojanović, radnik, Boško Baškot, student, Rajko Radetić, student, Moric Levi, student i Joco Marjanović, student. Od mještana iz tog kraja članovi Partije su bili: Žarko Zgonjanin, radnik, Ljuban Krneta, seljak i Mirko Knežević, učenik; iz G. Dragotinje; Jovo Đukić, radnik, Nikola Mutić, seljak, Veljko Karlica, i Nikola Tankosić, seljak iz Brezičana.

Sjećam se da se dugo diskutovalo o tome da li treba masovnije primati ljude u Partiju, jer je u tom kraju bilo dosta simpatizera Partije, kao i ličnih prijatelja i poznanika pojedinih članova prijedorske partijske organizacije iz predratnog perioda rada. Jedan dio od njih aktivno je radio u »Seljačkom kolu« prije rata. U sjećanju su mi, na primjer, ostali Lazo Lazić iz Ahmetovca i Dragan Marin i Mlađo Marin iz Grabašnice; braca Sava i Petar Keser, braća Pavle, Petar i Dušan Marin i Mikan Marjanović iz Marina; Jovan, Dušan i Žarko Novaković, Pero Baškot i Milan Egić iz Brezičana; Petar Krneta, Lazo Krneta i Jovo Brdar iz G. Dragotinje. Najzad je odlučeno da treba brže vršiti prijem novih članova Partije, što su kasnije događaji potvrdili kao potpuno ispravan postupak.

Prilikom uspostavljanja čvršće veze sa drugovima na Kožari, mnogi drugovi su povučeni sa tog terena, tako da su od Prijedoraca ostali: Slobodan Marjanović — u Jelovcu, Rajko Radetić — u Crnoj Dolini, Boško Baškot — u Brezičanima i ja sa našom grupom — u G. Dragotinji.

Iz G. Dragotinje odlazili smo i u sela preko Sane, Volare i Cikote. Ali se jedanput moralo silaziti u Brezičane, jer je trebalo uspostaviti vezu sa Prijedorom, odnosno Veljom Stojnićem. Tu sam ponovo, nakon skoro mjesec dana, ugledao naoružane ustaše i kulturbundovce. Bili smo u seoskim odijelima, tako da nismo izazivali neko podozrenje. Jednom se čak i razgovaralo sa jednim kulturbundovcem, Kimlom, novopostavljenim predsjednikom sanske opštine. Poslije toga došao je Veljo Stojnić, koji nam je prenio direktive i odobrio naš stav o prijemu novih ljudi u Partiju. Stojnić nam je govorio o borbama na istočnom frontu, o teroru okupatora u Bosanskoj krajini, o tome da moramo biti spremni da uskoro izvodimo sabotaže, diverzije, kidanje telefonskih linija, naročito na prugama, cestama, mostovima na pruzi Prijedor — Bosanski Novi na koji su se inače naslanjala sela u kojima smo djelovali.

Poslije tog sastanka rad je postao življi, masovniji. Obišli smo i neka sela iz sreza Bosanski Novi, kao na primjer Ahmetovac, Grabašnicu, Svodnu i Prusce.

Dvadeset sedmog jula dobili smo poziv iz Kozare da naša grupa pošalje četiri naoružana borca. Odlučili smo da to budu:

Pero Krneta, Đuro Krneta i Dragoja Marin — svi iz Gornje Dragotinje — i ja. Obukli smo vojnička odijela, dok sam ja, umjesto vojničkih cokula obuo neke gumene opanke. Kada smo krenuli iz kuće Jovana Krnete, oca Perinog, inače uglednog domaćina i najbogatijeg čovjeka u cijelom kraju, on nam je poželio uspjeh i sretan put, spremivši nam, po starom narodnom običaju, hljeb, sir i rakiju. Bio sam uzbuđen i dirnut tim starim običajem kojim su se odvajkada dočekivali odnosno ispraćali ustanci.

Usput smo pričali o Sovjetskom Savezu, ustaškim zločinima i pokoljima, kao i o potrebi da u svoje redove dobijemo što više Hrvata i muslimana, jer se od prvih dana priprema za oružanu borbu stalno isticala neminovnost borbe za bratstvo i jedinstvo, kao jedna od osnovnih zaloga za uspjeh borbe. Zato je partijski aktiv na Kozari smjelo i odlučno djelovao u tom pravcu. Od prvog dana, na primjer, Osman Karabegović i Josip Mažar Šoša, Esad Midžić i drugi nisu krili svoja imena. Oni su javno istupali kao Hrvati odnosno muslimani. Širenju ideja bratstva mnogo je doprinijelo prisustvo i učešće dr Mladen Stojanovića, koji je bio popularan i ugledan čovjek u cijeloj Bosanskoj krajini. Njegov otac je nekad službovao u selu Marinima, pa su Mladenova odlučnost i jasan stav, njegova istupanja uopšte, ulijevali sigurnost i vjeru u narodu.

Pod Maslin-Bair izbili smo noću. Konferencija na kojoj se odlučivalo o početku oružanih akcija u našem kraju bila je već završena. Ujutru sam se sreo sa mnogim našim drugovima. Svi su izgledali ozbiljni, zamišljeni. Nije bilo uobičajene buke, šala i priča. Imao sam utisak kao da su ti ljudi, u svojim mislima, negdje daleko van tog prvog partizanskog logora. Mladen Stojanović mi je rekao da se odmah vratim nazad i da se javim Slobodanu Marjanoviću. Bio sam malo iznenaden. U tom trenutku bilo mi je i krivo što se moram odmah vraćati. Nije mi bilo jasno zašto zadržavaju moje drugove, a mene vraćaju. Osman Karabegović je požurivao naš odlazak.

Iz logora smo krenuli u pravcu Jelovca: Slobodan Marjanović, Boško Baškot, Rajko Radetić i ja. Neko me zadirkivao, govoreći da ličim na dobrog vojnika Švejka. Međutim, ja sam protestovao i izdavao se za Ostapa, velikog kombinatora, ali ne u papučama malinove boje, već u gumenim opancima, crne boje, proizvodnje »Bata«, koje su koštale 39 dinara. U stvari, dok sam to pričao, ja sam stalno razmišljao o tome šta je to bilo na sastanku. Svi su čutali. Niko se nije usuđivao da prvi počne razgovor, a ja, opet, s obzirom na konspiraciju, nisam imao kuraži da pitam šta je odlučeno.

Poslije ručka u Jelovcu, Slobodan je razgovarao sa svakim od nas pojedinačno. Oprostili smo se s njim i krenuli. Do Crne Doline put nam je bio zajednički. Morali smo izbjegavati sela i kretati se šumom. Išli smo čuteći. Ali poslije izvjesnog vremena, na jednom zastanku, neko je poveo razgovor. Ne znam kako, ali smo »prekršili« pravila konspiracije. Ispostavilo se, naime, da je Slobodan svakome od nas pojedinačno prenio ista obavještenja i direktive, tj. da će u toku iduće noći biti izvršena prva diverzija. A evo u čemu se, zapravo, sastojao zadatak novoformirane oružane grupe: uništiti separaciju željezne rude na stanicu Prijedor, most na Sani, kod Žegara, na pruzi Prijedor — rudnik Ljubija, i izvršiti diverziju u Ljubiji. Svaki od nas, na svom terenu, trebalo je da organizuje kidanje telefonskih žica i stubova, rušenje pruge, ceste i mostova. Boško i Rajko imali su zadatku da to učine na dijelu pruge Prijedor — Brezičani, a ja između Brezičana, Dragotinje i Svodne. Inače nas trojica smo bili drugovi i prijatelji još iz djetinjstva, a zajedno smo radili i u Prijedoru i u Beogradu. Razumljivo je, dakle, bilo to što smo jedan drugom »odali« svoje tajne.

Noć nas je zatekla negdje u Crnoj Dolini. Bošku je trebalo nešto više od pola sata do djedove kuće, u Baškota Glavici, gdje je i stanovao. Predlagao mi je da i ja pođem s njim, da dobro večeramo, pa da zorom krenem u Gornju Dragotinju. Međutim meni je to bio dalji put i ostao sam kod Rajka, iako na slabijoj večeri. Zanoćili smo na štaglju Miće Tubina, s tim da me on ili neko od njegovih probudi rano u zoru, kako bih do 8 časova stigao u Gornju Dragotinju. Te noći smo dugo razgovarali Rajko i ja, kombinujući kako ćemo što bolje izvršiti zadatku...

Probudila nas je pucnjava, galama, vika. Čula su se zvona, klepetala. Stravično, jezivo je bučalo...

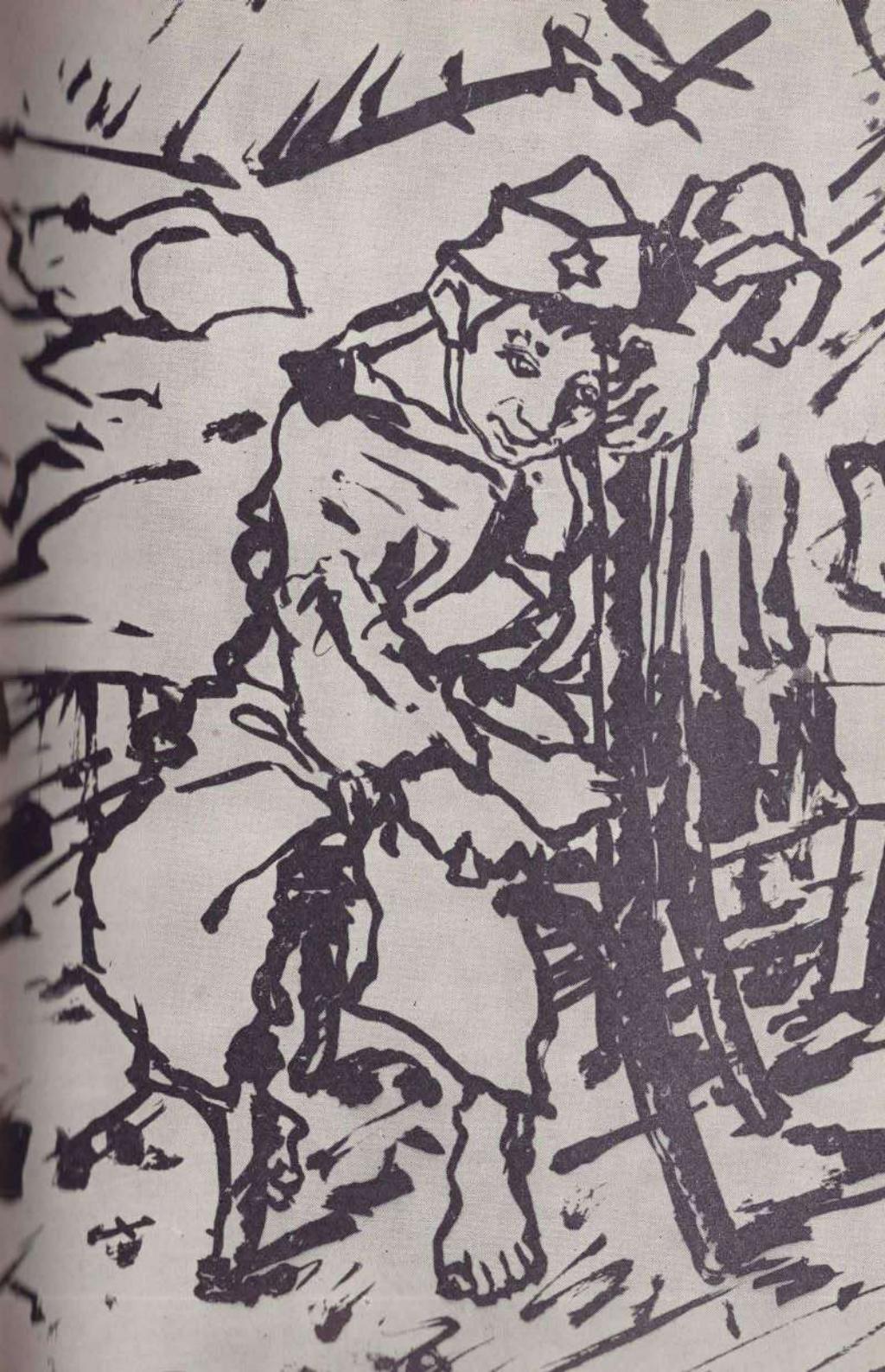
»Ustajte, ljudi... Ustanak!...«

Onako bunovni, još ni prvi san nismo odspavali, pitali smo se — kakav ustanak? Dvorište je, međutim, bilo puno seljaka. Došli su po Rajka, jer je on djelovao u tom kraju. A kad smo se našli u masi — čuli su se povici:

»Na Prijedor, da ga spalimo!«

Obuzela me jeza i nekakav neopisiv osjećaj. Kakav Prijedor? — pitao sam se.

»... Knežopoljci napadaju Dubicu i Kostajnicu, razoružali su kasarnu u Knežici i Kadin Jelovac... Mladen je napao na opštinu u Palančiću i oslobođio taoce... Idemo na Prijedor...« — objašnjavao je prisutnima neki otresit seljak, čije su oči sjajale u mraku.

Petar Šimaga: U SVOM PORUŠENOM DOMU (tuš)

Bio je to tutanj prave ustaničke noći. A ja i Rajko smo se zgledali čvrsto se držeći jedan drugog.

»Nema šta, Jocane, moramo se i mi umiješati u ovu gužvu«, šapnuo mi je Rajko, počev da poimenično zove ljudе. To su bili odbornici. Naime, mi smo bili stvorili nekakve komitete, odbore, ne sjećam se tačno kako su se zvali. Negdje su se zvali revolucionarni komiteti, odbori i tome sl.

Poslije dogovora sa tom grupom ljudi, ustanovilo se da ima tri karabina, jedan »štuc« (potkresana vojnička puška) i četiri lovačke puške. Ostali ljudi su nosili — ko sjekiru, a ko vile, neki su, opet, nosili motke na koje su bili zavezani vojnički bajoneti i sl.

Odlučili smo da se ide na Munjizino groblje, da se tu uzme položaj i uspostavi veza sa štabom.

Kad smo krenuli put Munjizina groblja počela je kiša. Još čestito ova neobična vojska nije bila ni raspoređena, a neki kurir dojuri na konju sa viještu da Dragotinjci i Marinčani napadaju prugu i da se vode borbe na cesti.

Bežična ustanička veza besprijekorno je funkcionalisala. Postalo nam je jasno da se sva Kozara digla na ustanak. Otpremili smo grupu diverzanata da ruši prugu Prijedor — Brezičani. Uskoro se po kuriru javio i Boško: i oni šalju grupu na prugu.

U svanuće sam se spremao da krenem u Dragotinju. Međutim počeo je napad, te smo odlučili da je nezgodno da se udaljavam. Prvi juriš prema Puharskoj, tj. Prijedoru, prošao je neslavno. Dočekali su nas mitraljezima i odbacili. To naše odstupanje neću nikad zaboraviti. Iako smo bili neorganizovani, iako se bukvalno bježalo, svi smo se iskupili na Munjizinu groblju i uspjeli da i sa ono malo oružja što smo imali odbacimo neprijatelja na polazne položaje.

Počeli smo da pišemo naš prvi ustanički letak, upućen muslimanima iz Brezičana, Čereka i Puharske. Po frontu su se muvali samozvani kuriri, intendanti, komandanti pozadine. I kad smo malo bolje osmotrili položaje, ustanovili smo da se od ceste Dubica — Prijedor, povijajući se kosama i jarkovima do naš proteže čitav lanac ustanika, dug kilometrima... Razmak od ustanika do ustanika bio je dvadesetak metara. Tim »streljačkim strojem«, koji je bio naoružan sjekirama, vilama, štapovima, bajonetima i noževima i samo po kojom puškom — prenosili su se i razna pošta i sva naređenja.

Letak još nije bio gotov kad je od Prijedora počela da gruva artiljerija. Granate su fijukale preko naših položaja. A

mi smo se, savlađujući uznemirenost i strah, počeli privikavati na tu novu ratnu muziku.

Počeo je rat, pravi rat, najzad i kod nas...

Docnije smo, međutim, saznali kako se to sve zabilo. Kao i na tom dijelu sreza Prijedor (lijevo od ceste Prijedor — Bos. Dubica), tako i na ostalom dijelu tog sreza, po selima su djelovali naši drugovi, članovi Partije i SKOJ-a, kao i njihovi simpatizeri. Slična situacija je bila i u dubičkom srezu kao i u Bos. Novom. Na cijelom području Kozare, dakle, organizovano je, već više od mjesec dana, djelovala partijska organizacija i vršila neposredne pripreme za oružanu borbu. Teror okupatora i njegovih ustaških slugu postajao je sve okrutniji i masovniji. Počeo je divljački pogrom nad nedužnim narodom...

Poslije savjetovanja u Orlovcima, 25. jula, pod rukovodstvom Đure Pucara Starog, na kome je Stari podvukao hitnost početka oružanih akcija i diverzija, Osman Karabegović i Mladen Stojanović pristupili su organizovanju oružanih jedinica. Isto tako, bila je uspostavljena veza i sa Boškom Šiljegovićem, koji je djelovao u dubičkom srezu. U novski srez je otišao Josip Mažar Šoša sa zadatkom da organizuje diverziju na rudnik Lješljane. Prema tome, vrido je na cijelom terenu, tako da se pripreme nisu mogle sačuvati u strogoj ilegalnosti. Raspoloženje naroda je bilo takvo da je bio dovoljan samo jedan povod pa da se digne ustanak. Sve je mirisalo na barut. 30. jula predviđene su bile diverzije na pruzi Banja Luka — Volinja, na rudnik Ljubiju, zatim na mostove i rudnik u Lješljanim i žandarmerijsku kasarnu Knežica.

Kad smo nas trojica, 29. jula, krenuli iz Jelovca u selo Međuvođe, srez Dubica, žandarmi su ubili našeg vojnog povjerenika, Đurđa Jajčanina, koji je čuvao stražu, tj osiguravao sastanak komunista u selu. Došlo je do borbe. Narod Knežopolja napao je i zauzeo žandarmerijsku kasarnu u Knežici i Kadin-Jelovcu. Prijedorska gerilska grupa, koja je imala zadatak da izvrši diverzije 30. jula na pruzi i u rudniku Ljubija, napala je 29. jula noću opštinu Palančište, radi oslobođenja zatvorenih seljaka. U tome je i uspjela. Popodnevni pucnji na Knežici kao i nočni na Palančištu, zapalili su cijeli kraj. Grupa Josipa Mažara Šoše uspjela je da pretekne događaje i onesposobi rudnik Lješljane. U toku 30. i 31. jula ustanici su bili zauzeli Bos. Kostajnicu, Dobrljin, Svodnu, zatim su na više mjesta razorili prugu Kozara — Prijedor — Novi — Dobrljin kao i neke ceste, mostove i telegrafske linije. Bilo je i juriša prema Dubici i Prijedoru.

Na Kozari je 1. avgusta uspostavljen front. Ustanak je postao stvarnost. Pred komuniste, koji su rukovodili borbom postavljao se zadatak da stvore pokretne oružane jedinice kako bi se prešlo sa frontalne borbe na partizanski način ratovanja.

Rukovodstvo ustanka — partijski aktiv na Kozari — uspješno će izvršiti taj zadatak. Jer, već u septembru, na Kozari će se oformiti tri partizanske čete.

Tako je počelo na Kozari...

Joco MARJANOVIĆ

USTANAK U KOTARU VRGINMOST

Aprilsko rasulo ostavilo je mučan utisak na narod kotara Vrginmost u prvim danima okupacije i uspostave NDH. Narod se osjećao obezglavljen, ošamućen i narušten. Dugogodišnja politika nacionalnog ugnjetavanja koju su sprovodili velikosrpski režimi imala je za posljedicu da se u tim danima raspirila šovinistička mržnja između Srba i Hrvata, koju su ustaše svim sredstvima podsticale. Pa i u takvim uslovima ustašama je bilo potrebno punih deset dana da kako-tako uspostave svoju vlast na teritoriji našeg kotara. Pošto nisu mogle da u kotaru pronađu svoje ljude i povjere im vlast, bile su prinuđene da dovedu komisiju iz Gline, kojoj su se tada pridružili mesar Josip Plemenčić, lugar Antun Sprajc i čuvar željezničke pruge iz Crevarske Strane — Beljan. Svi su oni ubrzo ogrezli u zločinačkoj djelatnosti i postali krvnici i izdajnici vlastitog naroda. Prvi pokolji, hapšenja i razne druge »mjere« ustaških vlasti počeli su da izazivaju spontani otpor u narodu, koji je sve više uviđao opasnost od fizičkog istrebljenja. Hapšenja su bila samo prva upozorenja da ustaški režim neće imati nikakvog obzira prema svemu onome što je napredno ili srpsko. Proganjanje i hapšenje komunista imalo je za cilj da u narodu uništi svaku mogućnost ili nadu o organizovanom otporu fašističkom nasilju i ubistvima.

Međutim, 9. maja 1941. Italijani su pored ostalih okupirali i naš kotar, te u Vrginmostu i Topuskom uspostavili svoje garnizone. Pukom slučajnošću desilo se to istog dana kad su ustaše namjeravale da u noći izvrše masovno hapšenje muškaraca u Vrginmostu. Dolazak Italijana u tome ih je omeo. Slučajan sticaj okolnosti okupator je, razumljivo, vještio iskoristio, ističući svoju »spasilačku« misiju za srpski narod. Naivniji ljudi zaista su povjerovali da će ustaški teror biti prekinut. No,

kratko vrijeme poslije toga ustaše su produžile započeta hapšenja i proganjanja komunista i Srba.

Što su radili komunisti kotara u tim danima?

Broj komunista u kotaru u momentu kapitulacije nije bio velik. U 1939. godini kao članovi KPJ djelovali smo dr Gojko Nikolić, Pavao Bjelić, Vaso Roknić i ja, a u jesen 1939. godine član OK KPH za okrug Karlovac Ranko Mitić pristupa sređivanju i organizacionom učvršćivanju simpatizerskih grupa u Boviću, Peckoj, Perni i Vrginmostu. Ove grupe počinju sa proučavanjem partijskog materijala: »Srp i čekić« i »Proleter«. Povodom 22-godišnjice oktobarske revolucije u svim selima i mjestima gdje su postojale simpatizerske grupe rastureni su leci KPJ, a na Sokolskom domu u Vrginmostu ispisane su antifašističke parole.

Godine 1940. osnovane su prve partijske organizacije u kotaru i to u Sjeničaku, Perni, Boviću i Vrginmostu. U ćeliji u Sjeničaku bili su članovi: Pavao Bijelić, Nikola Grubješinović, Pero Jurić, Rade Linta, Rade Lončar, Simo Lončar, Mile Martinović, Stanko Maslek (sekretar), Branko Nikolić i Glišo Pruginić. Bović i Vrginmost sačinjavali su jednu ćeliju u kojoj nas je bilo 3 člana: Stevan Mravović, Mile Mravović Čurčija i ja kao sekretar.

Kandidatske grupe u selima Perna i Malička obrazuju jednu ćeliju sa Nikolom Božićem, Gojkom Lončarom, Stevanom Lončarom Žirom, Milanom Oreščaninom, Dušanom Rkmanom i Stankom Rkmanom (sekretarom). U selu Pecka osnovana je kandidatska grupa od braće Bajića, Đure¹ i Dušana, Matije Relića i Pavla Rkmana. Kandidatske grupe osnovane su i u Boviću, Čemernici i Pješčanici.

Organizovanju SKOJ-a pristupilo se samo u Peckoj, Sjeničaku i Vrginmostu. U Vrginmostu su članovi: Dragica, Anka i Seka Bulat, Đorđe Milićević, Ljuban Milićević, Branko Mravović, Boro Mrkobrada², Ljuban Radanović Col i Dragan Tepšić. Članovi SKOJ-a u Peckoj su: Simo Brković, Dušan Bajić, Pero Ivanović, Slavko Jakšić, Nikola Oreščanin i Stevan Rkman.

Članovi Partije dr Gojko Nikolić i Vaso Roknić morali su pred opasnošću od hapšenja da napuste Kordun i da odu u Beograd.

Prema tome, prilikom okupacije zemlje u našem kotaru bilo je oko 40 organizovanih komunista na preko 38 000 stanovnika. Iako malo, bilo je to ipak solidno jezgro da se započne planski i organizovan rad na pripremanju ustanka.

¹ Poginuo u NOR. Odlikovan Ordenom narodnog heroja.

² Strijeljan od ustaša 1941. u Vrginmostu.

Osnovni zadatak koji je tada stavljen pred nas, kao uostalom i pred sve komuniste, bilo je dizanje naroda na ustank, u borbu protiv okupatora i njihovih slugu, ustaša i četnika — oslobođenje zemlje.

U tom cilju trebalo je da ožive, povežu, učvrste i prošire rad postojećih organizacija Partije na terenu, da sprovode agitaciju u narodu da oružje ne predaje ustašama, da ne vjeruje italijanskim okupatorima. Trebalо je, pored ostalog, sve mjere koje je ustaška vlada primjenjivala protiv Srba u Hrvatskoj razobličiti kao zločinačke, zvјerske i sračunate na uništenje srpskog naroda.

Zahvaljujući komunistima narod je postepeno počeo dolaziti do spoznaje i svijesti. Brzo se uvjerio da je samo Komunistička partija ta koja je sposobna da ga povede u borbu za slobodu.

Kad je krajem aprila ili početkom maja 1941. Okružni komitet KPH za okrug Karlovac stvorio vojno operativno rukovodstvo — Vojni operativni komitet, na čijem se čelu nalazio prekaljeni i iskusni radnički borac i revolucionar, član CK KPH, Josip Kraš Papa, bio je to značajan događaj i velika pomoć za naš dalji rad. Komitet je počeo neposredno da rukovodi svim pripremama za ustank.

Dolazak Kraša u Karlovac i na teren kotara Vrginmost unio je živost i dinamičnost u naše akcije i pripreme. On nam je pomogao da oživimo rad Kotarskog komiteta, koji smo tih dana osnovali, a svakog petka smo od Okružnog komiteta primali direktive i materijal preko stalne veze koju je održavala Dragica Bulat.³

Već 1. maja okupator i ustaše mogli su osjetiti aktivnost komunista. Po cesti i putevima oko Bovića, Perne, Pješčanice i Vrginmosta dijeljeni su leci CK KPH, a u Sjeničaku i Starom Selu, kod Topuskog, bila je izvješena crvena zastava.

Tih dana primljene su i prve glave Historije SKP (b).

U ideološko-političkom radu učinjen je vidan korak naprijed. Pored redovnog čitanja i proučavanja »Vjesnika«, »Srpa i čekića« i »Proletera«, u drugoj polovini maja obrazovan je kurs za sekretare čelija. Ovom kursu su prisustvovali: Đura Bajić, Dragica Bulat, Branko Dragojević, Nikola Mravović Čurčija, Milan Oreščanin Crni i Milutin Ratković. Kurs je održavan dvaput nedjeljno, četvrtkom i nedjeljom, u livadama kod Vrginmosta, u neposrednoj blizini vodenice »Jovac«.

Partijske čelije na žalost nisu imale mnogo uspjeha u agitaciji kod vojnih obveznika da ustaškim vlastima ne predaju

³ Poginula 1942. u jurišu na ustaše u Petrovoj gori.

oružje. U čitavom kotaru vojnici stare vojske donijeli su oko 40 pušaka, a samo nekoliko njih sakrilo je svoje oružje.

Naša čelija u Vrginmostu je, pored ostalog, dobila zadatak da pronalazi antifašistički raspoložene vojнике u italijanskoj vojsci i da među njima agituje protiv rata. U tome je imala dosta uspjeha.

Neposredne pripreme za ustanak počele su poslije napada nacističke Njemačke na SSSR. Mi smo upravo tih dana primili okružnice CK KPH br. 1 i 2, koje su nam pružile jasne direktive što treba da radimo. Težište našeg rada bilo je usmjereno na osnivanje vojnih jedinica i prikupljanje oružja. Naš komitet je odmah pristupio formiranju vojnih jedinica u svim mjestima gdje su se nalazile partijske organizacije. No, oružja nije bilo. Čeliji u Vrginmostu postavljen je zadatak da započne krađu oružja od italijanskih vojnika. Simpatizer Milan Milićević uspio je ukrasti dvije puške, ali su Italijani pojačali budnost. Zbog letaka koje smo baš tada podijelili, garnizoni u Topuskom i Vrginmostu stavljeni su u pripravnost; vojnicima je zabranjena šetnja po mjestu i selima i uvedeno je stalno patroliranje motorizovanih jedinica na cesti Vrginmost — Topusko. Mogućnosti da se u takvim uslovima ukrade oružje bile su vrlo male.

Pored organizacijskog učvršćenja, vojne grupe su priступile i planskoj vojnoj izobrazbi svojih članova, tj. jednom tjedno su razrađivani planovi: sabotaža na vršaćim strojevima, paljenja žita i sprečavanja ustaških povjerenika da nadziru vršidbu.

Naša vojnička znanja bila su vrlo oskudna i nedovoljna. Uloge instruktora i komandira preuzimali su uglavnom komunisti koji su odslužili vojsku i podoficiri bivše jugoslovenske vojske. Posebno treba istaći dobar odziv podoficira. Gotovo bez izuzetka oni su prihvatali naše pozive da rade na stvaranju vojnih grupa i jedinica. Od oficira bivše jugoslovenske vojske odmah je u naše redove došao Milan Pavlović Mićun i postao jedan od rukovodilaca ustanka u Kirinu.

U narodu se sve jače osjeća val nezadovoljstva i on sve otvoreniće pokazuje odlučnost za oružanu borbu protiv ustaša. Početkom jula organizacione i političke pripreme u kotaru ušle su u završnu fazu. Na partijskoj konferenciji u šumi Abez, kod Vrginmosta, održanoj 19. jula 1941. podnijeli smo izvještaj o postignutim rezultatima:

- a) Vojne jedinice oformljene su u slijedećim selima i mjestima:
 - Sjeničaku oko 50 boraca; komandir Miloš Kljajić, a vojni instruktor Branko Nikolić;
 - Pješčanici 10 boraca; komandir Đuro Dragojević;

- Vrginmostu 15 boraca; vojni instruktor Dragan Bulat;
- Kirinu 20 boraca; komandir Simo Novaković;
- Boviću 30 boraca; komandir Milan Zimonja;
- Perni 30 boraca; komandir Mirko Poštić;
- Peckoj 10 boraca; komandir Pero Rkman.

To je ukupno 165 boraca naoružanih većinom lovačkim puškama jednocijevkama i dvocijevkama, ponekim karabinom »manliher«, pištoljem i sa 2 — 3 »mauzer« karabina.

U Čemernici zbog neodlučnog stava čelije nije došlo do formiranja jedinice. Poslije odlaska sekretara ta se čelija raspala, što se negativno odrazilo na razvoj ustanka u tom selu.

b) Partijske organizacije, izuzev Čemerncie, Kirina i Stipana, bile su čvrste i uspjele su se tako omasoviti da je u kotaru bilo 87 članova Partije i preko 30 članova SKOJ-a.

c) Objektivna situacija na terenu išla je u prilog otpočinjanja borbe, iako je dolazak italijanske vojske u Vrginmost i Topusko u manjem obimu ublažio oštricu ustaških represalija prema srpskom življu.

Partijska konferencija počela je lijepog sunčanog dana oko 18 sati u prisustvu članova CK KPH Rada Končara i Josipa Kraša Papa, te predstavnika kotarskih komiteta: iz Gline (Milutin Baltić i Ranko Mitić — sekretar), Vojnića (Žarko Čuić — sekretar, Stanko Opačić Čanica) i Vrignmosta (Mile Manojlović Gedžo, Stanko Maslek, Branko Nikoliš i ja — sekretar).

Otvarami konferenciju Kraš je dao riječ Končaru, koji je u kratkim crtama izložio političku situaciju u svijetu stvorenju napadom nacističke Njemačke na SSSR i zadatke komunista Jugoslavije. On je, između ostalog, naglasio da je vrijeme da i mi počnemo oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika i time olakšamo situaciju Sovjetskom Savezu i Crvenoj armiji. Njegove riječi: »Mi se komunisti napadom Njemačke na SSSR smatramo mobiliziranim, za nas važe svi ratni vojni zakoni za neizvršavanje zadataka i partijskih direktiva«, zvučale su čvrsto i odsječeno. Kao krajnji datum početka naših akcija određen je 23. jul.

Najteže je bilo početi. Iskustva nismo imali, ali smo zato imali revolucionarnog zanosa i dosta vjere u pravednost i uspjeh naše borbe. Komunisti su stavljeni pred najtežu probu. Svaki je trebalo da pokaže koliko je odlučan i dosljedan. Volje i hrabrosti bilo je dosta. Međutim, komunistima je isuviše brige zadavao problem kakve će biti posljedice ako se u prvom napadu ne uspije. Svakoga od nas mučilo je pitanje: što treba učiniti ako narod ne shvati pravilnost odluke da se goloruki suprotstavimo neprijatelju, započnemo oružanu borbu.

Komunisti su morali budno da prate svaku reakciju u narodu i da smjelo preduzimaju potrebne mjere radi masovne mobilizacije, podizanja svijesti i učvršćenja saznanja kod naroda da je oružana borba jedini pravilan način da se opstane i stvori bolji, ljepši i sretniji život.

U Abezu je 20. jula, u neposrednoj blizini mjesta gdje je dan ranije donesena odluka o ustanku, održan sastanak sa svim sekretarima čelija. Tom prilikom je sekretar Kotarskog komiteta upoznao sve prisutne sa odlukom o dizanju narodnog ustanka, ne saopćavajući vrijeme početka i konkretne zadatke. U međuvremenu, trebalo je da komunisti kotara Vrginmost potope skelu na rijeci Kupi kod Lasinje i razoružaju žandarmetski stanicu u Boviću.

Prvi borbeni ispit, uslijed neiskustva i malodušnosti nekih po godinama starijih članova, komunisti Vrginmosta nisu izvršili. Komitet je tada donio odluku da odmah krenem u Pernu i Pecku i da se tamo izvrše pripreme za početak borbe.

Psihoza rata zahvatila je sva sela na istočnim padinama Petrove gore. U selu Poljani, kod Topuskog, ustaše su 25. jula zapalile 5 kuća, uhvatile 7 muškaraca i strijeljale ih u Topuskom. Taj događaj je još više pojačao borbeno raspoloženje naroda. Uvečer 26. jula na groblju kod Perne održan je sastanak vojnih grupa iz Perne, Pecke i Maličke. Na tom sastanku otvoreno su raspravlјana sva pitanja oružane borbe.

Italijani su 27. jula napustili svoje garnizone u Topuskom i Vrginmostu i povukli se u Karlovac. Iza njih su u kamionima isle ustaše i odvele sve muškarce starije od 14 godina, vozile ih do Vojnića i u Ivanić-jarku ubijale.

Vijest o povlačenju Italijana i hapšenjima od strane ustaša donio je oko 10 sati u Pernu član Partije Jovo Bulat. Odmah smo se sastali Đuro Bajić, Jovica Lončar, Bogdan Oreščanin, Mirko Poštić, Dušan Rkman i ja i odlučili da se narod pozove na borbu. Prošli smo kroz selo i otvoreno govorili: »Narode, došlo je vrijeme da otkopaš i podmažeš svoje oružje...« Poslije podne održan je masovni miting kod crkve, na kojem smo pozvali narod na ustank. Odmah poslije mitinga pristupilo se formiranju desetina, vodova i četa. Narod je počeo izlaziti na položaj goloruk, sa po kojom lovačkom puškom, nekim karabinom, roguljama, sjekirama i drugim primitivnim sredstvima.

U Perni se nalazio i ustaški povjerenik za žito koji je tog dana otišao u Topusko. Njegov povratak očekivan je svakog sata. On se vratio kasno poslije podne. Odsjeo je u Bogdanovićevoj gostionici. Selo je tražilo da ga uhapsimo pa smo to i učinili, ali kad smo ga doveli u kuću Miladina Božića, gdje je stanovao, na naše iznenađenje naišli smo na otpor Miladina i

njegovog sina. Čak su pokušali da nas razoružaju. Iako je narod u cjelini načelno pravilno gledao na borbu protiv ustaša, kod pojedinaca je bilo još uvjek dosta kolebanja. Božić, kao i mnogi drugi, strahovao je od posljedica ako se ustaši nešto dogodi. Zato ga je čitavu noć budno čuvao, ali je i pazio da ustaša ne pobjegne. Sjutradan je došao i rekao: »Možete ga voditi kuda hoćete.« Uvidio je opravdanost borbe i nemogućnost kompromisa te se svrstao u redove sa ostalim svojim seljanima.

Sva sela ispod Petrove gore su se pokrenula: održavali su se mitinzi, pozivali ljudi na borbu, stvarale desetine, vodovi i čete. Već 28. jula držali smo položaje od Male Kladuše do Topuskog i Vrginmosta. Komandu položaja ili, kako smo ga tada nazivali, fronta sačinjavali su: Bogdan Oreščanin, Stanko Trkulja i ja. Front je podijeljen na tri odsjeka i svaki je od nas komandovao po jednim — Bogdan Oreščanin u Perni, Stanko Trkulja na dijelu Pecka-Debela kosa i ja u Blatuši.

U Stipanu su se 22. jula Mile Kličković i Nikola Vidović upoznali sa direktivom o ustanku, a već sutradan su razoružali dvojicu ustaša i zaplijenili 2 karabina. Partijske ćelije u Stipanu i Sjeničaku zbog oportunizma i malodušnosti Stanka Masleka i Miljkana Maslića nisu pravilno shvatile svoju revolucionarnu dužnost. Podvig dvojice komunista, Kličkovića i Vidovića, dao je podstrek onima koji su bili neodlučni. Na Čičinom groblju, u selu Kirinu, Simo Novaković i Mićun Pavlović, Stevo Radaković i Nikola Vidović održali su 1. avgusta masovan zbor i pozvali narod na oružanu borbu. Tako se, zaključno s 2. avgustom, narod kotara Vrginmost listom digao na ustanak. Na ustanak su se podigla sela: Bović, Blatuša, Crni Potok, Debela Kosa, Gornje Podgorje, Gornja Pješčanica, Gornji Sjeničak, Katinovac, Kirin, Malička, Ostrožin, Perna, Pecka, Stipan i Šljivovac. Stvorena je slobodna teritorija koju smo po selu Kirinu nazvali »Kirinska republika«.

Ustaše u početku nisu shvatile svu snagu i veličinu narodnog otpora. Pokušale su 31. jula da kod Perne probiju naše položaje, ali smo ih razbili i gonili do Topuskog. Tom prilikom upotrijebili smo i crkvene mužare (prangije). U borbi je poginuo jedan ustaša, a zaplijenili smo njegov karabin.

Poslije toga ustaše su avionima bombardovale Pernu. Počinjena je izjvesna šteta. Vijest o tome da nam ništa ne mogu ni Pavelićevi avioni brzo je prohujala položajima i povoljno uticala na borbeni moral i boraca i naroda.

Ocijenivši da se narodni otpor ne može lako slomiti, ustaše su počele agitaciju za »pokret« Srba. Zahvaljujući raznim starim korumpiranim političarima iz JRZ i »borbašima«,

s jedne, i nepostojanju partijskih organizacija s druge strane, narod iz Donje Blatuše, Čemernice, Kozarca i D. Pješčanice otišao je na »pokrst« u Vrginmost. Bilo je tu oko 1 240 muškaraca. Sakupili su se u dvorištu Sokolskog doma. Zatim su počapšeni i otpremljeni u Glinu, u pravoslavnu crkvu, gdje su poklani. Oko 40 ustaša je nekoliko sati kamionima odvozilo nevine ljudi. Upravo je neshvatljivo da nitko među njima nije imao snage da ih pozove na borbu: da razoružaju i pobiju ustaše i da pobjegnu. Ovaj slučaj jasno potvrđuje da sam broj ljudi ne predstavlja ništa ukoliko oni nisu rukovodeni svjesnim snagama, nemaju jasan cilj, nisu udruženi i organizovani.

Masovan pokolj u Glini skinuo je i posljednju masku ustašama s lica. Ogromnoj većini naroda postalo je jasno da je samo borba spasonosan put i jedino rješenje.

Pošto su 2. avgusta »štukama« izviđali naše položaje, ustaše 3. avgusta preduzimaju prvu ofanzivu. Bombardovali su nas i nastupali u streljačkom stroju iz pravca Topuskog. Uspjeli su da probiju naše položaje, a mi smo se pod njihovim pritiskom povukli u Petrovu goru, te su zapalili Pernu i Maličku.

Poslije toga smo 6. avgusta formirali prvi partizanski odred na brdu Crkvište. U odred, koji smo nazvali »Perna«, stupilo je oko 40 dobrovoljaca, a na njihovom se čelu nalazio komandir Bogdan Oreščanin. Odred je već noću između 10. i 11. avgusta izvršio diverziju na željezničkoj stanici u Crvarskoj Strani i onesposobio TT veze između Vrginmosta i Vojnića. Kao represalije ustaše su odmah pohvatale i strijeljale najveći broj muškaraca u Crevarskoj Strani. Narod kotara Vrginmost još jednom je osjetio razbojničke i krvoločne postupke ustaša.

Sutradan, 11. avgusta ustaše su prvi put upale u Petrovu goru i izvršile masovan pokolj po zbjegovima. To, međutim, više nije moglo zastrašiti narod, jer se on već jasno opredijelio za borbu.

Trinaestog avgusta jedna bojna ustaša ponovo je upala u naš kotar, pljačkajući i vršeći nasilja. »Kirinska republika« se raspala, ali je ostalo jezgro, sastavljeno od dobrovoljaca na čelu s Nikolom Vidovićem, koje je oformilo partizanski odred.

Odred »Perna« reorganizovao se 14. avgusta i podigao logor na mjestu zvanom Crna lokva, iznad sela Gornja Perna.

Tih dana formirani su odredi na sjevernim i istočnim padinama Petrove gore i to: Crni Potok — 20 ljudi; Malička — 30 ljudi; Perna — 30—40 ljudi; Pecka — 20 ljudi; Slavsko Polje — 20 ljudi i Sjeničak — Bović — Stipan 40—50 ljudi.

Istog mjeseca uslijedilo je formiranje rejona.⁴ To je bio još jedan korak naprijed u organizacijskom, vojničkom učvršćenju ustaničkih redova.

Na početku ustanka i prvih dana borbe pred partijsku organizaciju su postavljeni kao najvažniji ovi zadaci:

1) Započetu borbu voditi i proširivati na onaj dio naroda koji se poslije pokolja i prvih represalija počeo kolebati.

2) Raskrinkavati ustašku propagandu o nekom „pomirenju“ sa Srbima, sprečavati jačanje i raspirivanje šovinizma između Srba i Hrvata. Težište rada usmjeriti na stvaranje bratstva i jedinstva i uključivanje Hrvata iz našeg kotara u NOB.

3) Jačati i omasovljavati partizanske odrede, stvarati od njih borbene jedinice sposobne da vode borbu, štite narod i svoja sela.

4) Pristupiti omasovljavanju i učvršćivanju partijske organizacije i ŠKOJ-a. Stvarati NOO-e i organizacije AFŽ.

5) Ekonomski se pripremati za vođenje borbe, osigurati obradu polja i spremanje hrane u zemunice kako ne bi pala u ruke ustaša.

6) U organizacionom pogledu odvojiti partijsku organizaciju u odredima od partijske organizacije na terenu.

Komunisti kotara Vrginmost shvatili su da borba može biti pobjedosna samo pod uslovom široko usmjerjenog i čvrsto izgrađenog bratstva i jedinstva Srba i Hrvata i ostalih naroda Jugoslavije. Zato pokušaji četničkih i ustaških elemenata da raspire šovinizam i izazovu bratoubilačku borbu nisu mogli uspjeti. Ideja bratstva i jedinstva bila je neprekidno akcionala parola komunista našeg kraja. Zato su i uspjeli da izvrše postavljene zadatke. Ne malu pomoć u tome, naročito prvih dana borbe, pružili su im — pored viših partijskih foruma — španski borci: Srećko Manola, Stjepan Milašinčić Šiljo i Ivo Rukavina, komunisti iz našeg kraja.

Rade BULAT

⁴ Na Kordunu su formirana 4 partizanska rejona, koji su objedinjavali odrede na svom teritoriju. Iza njihovog formiranja došlo je i do reorganizacije kotarskih komiteta: od dotadašnja 3, formirana su 4 (Vojnić, Vrginmost, Veljun i Slunj). Nedugo iza toga na teritoriju rejona formirani su od odreda 4 partizanska bataljona.

PARTIZANSKO ŽARIŠTE NA KORDUNU

Selo Partizansko Žarište kraj Krnjaka na Kordunu zvalo se prije rata Svinjarica. Ničim se nije razlikovalo od ostalih kordunskih sela rasutih po blagim brežuljcima.

U Svinjarici je postojala partijska organizacija od 1939. godine. Partija je u njemu i ranije imala svoje simpatizere.

Partijske čelije su održavale neposrednu vezu s Okružnim komitetom KPH u Karlovcu. Na taj način smo dobivali zadatke i upute. Marko Orešković i Raša Stanislavljević dolazili su na naše sastanke. Oni su nam pomogli da organizaciono učvrstimo čeliju i da se pravilno orientiramo u složenim političkim zadatacima.

Okupacijom Jugoslavije i uspostavom ustaške vlasti u Hrvatskoj otežana nam je veza s Okružnim komitetom. Prvih dana rata ta veza je potpuno prekinuta. Zbog nesređene situacije koja je tada vladala u Općinskom komitetu morali smo da se snalazimo sami, ili da po svaku cijenu uspostavimo vezu s Okružnim komitetom.

Zadatak za uspostavljanje veze s Karlovcem preuzeo sam ja. Prvi pokušaj svršio se bezuspješno. Tada sam se sjetio dobrog druga, člana Okružnog komiteta, doktora Pube Drakulića koji je radio u karlovačkoj bolnici. Najbolje rješenje je bilo da odem k njemu kao bolesnik. Tako sam i učinio. U bolničkoj knjizi zapisano je da dolazim na rendgenski pregled. U tamnoj rendgenskoj komori razgovarao sam sa dr Pubom o stvarima zbog kojih sam i došao. Rendgenska komora je bila idealno mjesto za povjerljive razgovore.

Dr Pubo Drakulić mi je rekao da komunisti treba da pripremaju ljudе za oružanu borbu. Rekao mi je da isto tako radimo na sakupljanju oružja. Ustaše su tada naređivale da im se preda oružje. Seljaci su bili u nedoumici šta da učine; mnogi

su predali sve što su kod sebe imali, ali bilo je još dosta i skrivenog oružja. Direktivu Okružnog komiteta (tako sam shvatio razgovor sa doktorom Drakulićem) dobili smo na vrijeme i jedan dio oružja je sačuvan da ne padne neprijatelju u ruke.

Putovao sam još nekoliko puta u Karlovac i kontaktirao s doktorom Drakulićem. Posljednji put smo se vidjeli potkraj aprila 1941.¹ Tada smo se dogovorili da netko od drugova iz Okružnog komiteta dođe k nama na teren, da se dogovorimo o borbi protiv okupatora i ustaša.

Na sastanak partijske čelije u Tušilović došao je Nikola Kukić, član Okružnog komiteta i sekretar KK Slunj, koji je bio na prolazu za Slunj. Prisustvovao sam tom sastanku kao sekretar čelije sela Svinjarice. Kukić je tada prenio direktive Okružnog komiteta o ustanku. Međutim, na sastanku se razvila vrlo oštra diskusija oko nekih stavova: na jednoj strani su bili neki članovi Partije, skojevci i Kukić, a na drugoj grupica komunista iz Tušilovića, koji su se u po nečem kolebali. Napokon smo se složili i usvojili gledište koje zastupa Kukić i Okružni komitet.

Poslije sastanka u Tušiloviću Kukić je htio da obide partijsku organizaciju u Veljunu. Upozorili smo ga da je to vrlo opasno, jer smo imali podataka da ustaše tamo nešto spremaju. Ustaška posada u Veljunu dobila je pojačanje, osim toga primijećena je neuobičajena živost kod njih. Međutim, nitko od nas nije ni slutio da se za tu nesretnu noć spremao pokolj srpskog stanovništva, stravičnih razmjera.

Naše upozorenje je čini mi se još više ponukalo Kukića da ode u Veljun. Otuda se više nije vratio. Pao je, zajedno sa 500 žrtava ustaškog pokolja koji je izvršen u Blagaju.

Pokolj srpskog stanovništva u Veljunu i sve izrazitiji ustaški teror nalagao je partijskim organizacijama da se užurbano pripremaju za oružanu borbu. Nezgoda je bila u tome da smo smrću Nikole Kukića ponovno izgubili kontakt s Okružnim komitetom. Koristeći se svojim ranijim iskustvom opet sam pošao u Karlovac. Uspio sam da se sastanem s Ivom Marinkovićem, a drugi put s Mejažićem Matom Furdekom i drugima. Svaki put vraćao sam se iz Karloveca s direktivom što treba da uradimo.

Na jednom ilegalnom sastanku u Karlovcu dogovorili smo se da Okružni komitet pošalje svog čovjeka na savjetovanje sekretara partijskih organizacija šireg kordunskog područja.

¹ Kasnije je dr Drakulić uhapšen i strijeljan, čime je Partija izgubila dobrog druga i borca.

To savjetovanje je održano 18. jula 1941. u šumi Osoj, koja se nadovezuje na selo Krnjak. Došli su sekretari čelija iz: Skrada, Podgorja, Tušilovića, Perjasice i iz Svinjarice. Savjetovanju je prisustvovao i Večeslav Holjevac. Raspravljali smo o tome gdje najprije treba početi diverzantske akcije. Sjećam se da je bio izrađen prilično precizan plan tih akcija, koje su imale za cilj da neprijatelju nanesu štetu, da mu onemoguće komunikacije na ionako teško prohodnom kordunskom terenu.

Ovo savjetovanje partijskih sekretara može se smatrati pravim borbenim dogovorom komunista ovog kraja za borbu koja se ubrzo iz diverzantskih akcija pretvorila u jake oružane napade na neprijatelja.

Holjevac nam je poslije savjetovanja saopćio da će izvjesno vrijeme ostati kod nas na terenu. Poveo sam ga u svoje selo. Iste večeri okupio sam sve komuniste na dogovor s Vecom. Odlučili smo da iste noći izvedemo prvu diverzantsku akciju. Tada smo oborili mnoge telefonske stubove i porušili nekoliko manjih mostova.

Lako smo mogli pretpostaviti da će ustaše izvršiti odmazdu nad stanovništvom na čijem je teritoriju akcija izvedena. Bili smo nenaoružani i nespremni da se ozbiljnije suprotstavimo ustaškom teroru.

Holjevac je odlučio da otpušta u Karlovac i da nam dopremi devet pušaka. Puške su bile sakrivene u karlovačkom groblju. Trebalo ih je otud neopazice iznijeti i prevesti na naš teritorij. Odlučili smo da nekoliko komunista iz partijske organizacije u Tušiloviću i Svinjarici izvedu taj delikatni zadatak prebacivanja oružja. Oni su opremili svoja seljačka kola, natovarili ih najrazličitijim materijalom, da bi bili što neupadljiviji, i krenuli u Karlovac. Pothvat je dobro zamišljen i disciplinirano izведен. U našim rukama našlo se devet vojničkih karabina. Bio je to neprocjenjiv kapital. Raspodijelili smo oružje — komunisti u Tušiloviću dobili su 7 pušaka, a mi u Svinjarici 2. Tušilović se nalazi takoreći pred vratima Karlovca, pa smo računali da će prve borbe voditi partizani iz tog sela.

Gorjeli smo od nestrpljenja kad ćemo se moći pokazati s tim puškama. Nekoliko dana morali smo ih sakrivati. Valjalo je potpuno ispitati raspoloženje sela za borbu protiv ustaša. Bilo je ljudi koji su s nevjericom gledali na to što komunisti pripremaju, bojali su se ustaške odmazde, koju slabe partizanske snage neće moći spriječiti. Nisu mogli ni pomisliti da se šačica borbenih »buntovnika« može oduprijeti oružanoj sili NDH.

Međutim, raspoloženje za borbu bilo je veliko. Jer, ustaše su već uveliko divljale po selima i svakome je postalo jasno da se tome mora stati na kraj. U Svinjarici je tada bilo pet članova Partije i tri kandidata. Za ondašnje prilike bila je to jaka seoska organizacija. Komunisti su se prije svega obraćali mladim ljudima koji su se vratili iz bivše jugoslovenske vojske i koji su bili spremni da se bore protiv njemačkog porobljavanja i ustaškog terora.

Za borbu protiv neprijatelja odlučili smo da formiramo partizanski odred kao vojničku formaciju. Prvi partizani trebalo je da budu članovi Partije i kandidati. Dvojicu starijih komunista ostavili smo za rad u selu, a mi mlađi postali smo članovi partizanskog odreda, koji je izabrao za svoje sjedište šumu Debela kosa, a operaciono područje čitavu okolicu Krnjaka. Bilo nas je šestorica. Svi smo bili naoružani. Imali smo četiri karabina, dva što smo ih dobili iz Karlovca, dva koja smo sačuvali od bivše vojske i dvije lovačke puške.

Mile Basara bio je komandir odreda, a ja sam vršio dužnost komesara.

U Tušiloviću je djelovao poseban partizanski odred »Brezova glava«. Uskoro poslije formiranja prvih partizanskih formacija spojili smo naša dva odreda pa je tako nastao prilično jak odred, »Debela kosa«. U početku je imao 17 boraca, ali je vrlo brzo izrastao u jaku oružanu formaciju.

Operaciono područje odreda bilo je prilično široko. Prostiralo se od predgrađa Karlovca do Petrove gore.

Partizanski odredi nicali su na Kordunu kao gljive. Drug Holjevac, iako ranjen u jednoj akciji u Tušiloviću, i sam je kao predstavnik Okružnog komiteta sudjelovao u formirajući odreda u Trupinjaku, Šljivnjaku i još nekim selima. Mile Basara i ja organizirali smo nekoliko odreda — kao »Bijeli klanac«, »Krnjački grabovac«, »Donji skrad« i još neke. Potkraj 1941. na Kordunu je bilo više odreda koji su nosili neobična imena šuma i zaselaka u kojima su operirali. Te male partizanske jedinice bile su nejednako naoružane. Poneki je odred imao koji karabin, a bilo je i odreda gotovo bez ikakvog oružja.

Poslije formiranja odreda »Bijeli klanac« drugovi su mi postavili pitanje:

— Sve je to lijepo, ali gdje su nam puške? Ne možemo golim rukama na naoružane ustaše.

Odgovorio sam, ne znajući šta drugo da kažem:

— Sutra će biti oružja.

I doista. Sutradan su naišla dva neprijateljska kamiona puna ustaša i domobrana. Odred »Debelo kosa«, zajedno s odredom »Bijeli klanac«, sačekao je u zasjedi tu »lovinu« koja je bila veoma bogata. Tako sam ispaio prorok pukim slučajem. U toj prvoj značajnoj akciji našeg odreda uništili smo dva kamiona, ubili nekoliko neprijateljskih vojnika i zaplijenili 13 pušaka i dosta municije. Plijen je bio dovoljan da bez malo naoružamo cio odred u Bijelom Klancu. Partizani u Bijelom Klancu su osim pušaka dobili i vojničke uniforme. Tako je taj mali odred postao »elitna« partizanska formacija.

Sjećam se jedne naše akcije, koja je po opsegu i značaju bila mnogo manja, ali koja je za sve nas bila vrlo uzbudljiva. Možda zbog toga što smo tada prvi put pucali na živog neprijateljskog vojnika. Sve ranije diverzije, kojih je bilo mnogo, bile su prava igračka prema našoj prvoj zasjedi. Zasjedu smo postavili takozvanim ustaškim organizatorima koji su obilazili sela, učvršćivali ustašku vlast i davali direktive ustaškim posadama u selima. Oko deset sati ujutro pojavio se motocikl i na njemu dva naoružana čovjeka. Pustili smo ih da pridu blizu. Kod boraca sam primijetio veliko uzbuđenje. Svi su dobro gđali. Dvojica okorjelih ustaša, oficira, pali su prorešetani. Motocikl smo uništili, a odred je postao bogatiji za dvije puške. Ustaše su iz Vojnića krenule s jačim snagama u poteru za nama, no udarile su u prazno.

U oktobru smo reorganizirali naše snage. Manji odredi, osnovani po selima i zaseocima, koji su od septembra bili objedinjeni u rejone, postali su sastavni dio bataljona kojem je bilo sjedište na Debeloj kosi. U ovo vrijeme partizanski odred »Debelo kosa« brojio je 55 dobro naoružanih boraca. Prilikom reorganizacije naročito su nam bila dragocjena iskustva španskih boraca, koji su puno učinili da u našim jedinicama ovlađa pravi borbeni duh dobro organizirane vojske, svjesne ciljeva borbe.

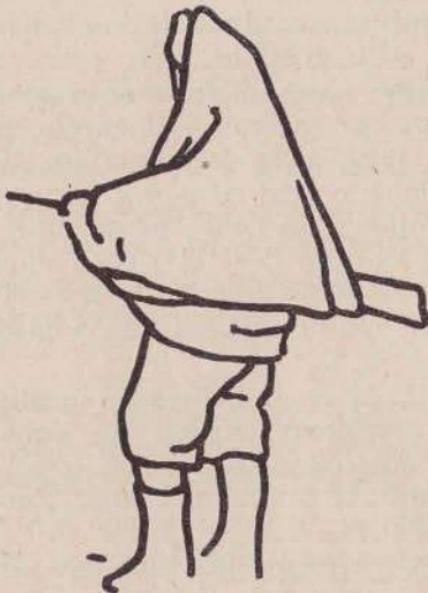
Akcije partizana iz Debele kose nastavljale su se sve većom žestinom. Prilikom napada na domobransku posadu jedne željezničke stanice na pruzi Karlovac — Sisak, iskrso nam je i mali politički problem. Naime, zarobili smo 18 domobrana koji nisu davali nikakav otpor. Oni su bili dobro naoružani i obučeni. Oružje smo im odmah uzeli, ali postavilo se pitanje treba li im skinuti i uniforme. Nama je odjeća bila prijeko potrebna, ali smo morali imati u vidu i efekt koji će imati puštanje domobrana. Stoga smo odlučili da im uniforme ne uzimamo.

Poslije te uspjele akcije čitav bataljon »Debelo kosa« umalo nije pao u neprijateljsku klopku. Čim smo se vratili u

bazu, seljaci su nam javili da su dvojica naoružanih ustaša otjerali oko 150 grla stoke iz sela. Označili su i pravac kojim su krenuli. Bilo je dovoljno vremena da ih presretнемo i da otmemo stoku. Zato smo odlučili da postavimo zasjedu. Pоказало се, међутим, да је стоку тјерало више наоружаних усташа. Неколину smo ubili, а остали су се разбježali. Јача усташка јединица је у меđuvремену опколила наš баталјон. Били smo приморани да прихватимо борбу с надмоћнијим непријателјем и да се повлачимо с положаја који је за нас сваки час могао постати критичан. Тада smo изгубили два друга. То су биле наše прве жртве. Опколјавање ipak nije uspjelo.

Borbeni pohod partizana nastavljaо se iz akcije u akciju. Čitav Kordun je postao veliko partizansko žarište na kojem je neprijatelju vječito gorjelo pod nogama.

Milutin KOŠARIĆ ĆIKO

DELATNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U KAVADARCIMA I OKOLNIM SELIMA

Politička delatnost među stanovništvom Tikvešije, posebno među radnicima i omladinom, u 1940. godini dovela je do afirmacije partijske organizacije kao nove i jedinstvene snage koja se bori za stvarna politička, nacionalna, socijalna i ekonomski prava radnog naroda.

Pored neposredne aktivnosti članova Partije, skojevaca i simpatizerskih grupa, politička delatnost se odvijala preko čitaonica, vaspitnih grupa, kulturno-zabavnih priredbi, zatim putem prikupljanja pomoći, a među radnicima duvanskog preduzeća kroz akcije za poboljšanje radnih uslova, za povećanje nadnica, za bolje otkupne cene duvana, maka itd. Organizovani su i mnogobrojni izleti u okolinu grada u cilju zbližavanja mlađih i političkog delovanja komunista.

Avgusta 1940. godine, uoči Ilindena, bili su ispisani zidovi parolama o Komunističkoj partiji i rasturenici protiv tadašnje nenarodne vlade, preteće opasnosti od fašizma i protiv nacionalnog porobljavanja, a za bolju budućnost makedonskog naroda, za zajedničku borbu naroda Jugoslavije. Akcija je potpuno uspela. Time se politički dobilo kod stanovništva, a partijska organizacija je ocenila da može još odlučnije da istupi u narednom periodu. Iako je krajem 1940. godine uhapšen jedan član MK, nešto kasnije Strašo Pindžur, a marta 1941. još dva partijska radnika, rad je nastavljen blagodareći dobrom držanju uhapšenih, kao i aktivnosti onih koji su ostali neotkriveni.

Organizacija je u 1941. godini politički rasla i učvršćivala se u masama. Politički nivo članstva izgrađivao se akcijama i proučavanjem materijala sa V zemaljske konferencije KPJ i članaka iz »Proletera«, organa Partije. Partija je uporno objavljivala masama petokolonašku politiku i protivnarodni karakter vlade Cvetković — Maček, i ukazivala na opasnost od fašizma.

Partijski kadar je bio mlad, kako po uzrastu tako i po političkom iskustvu, ali je zato bio poletan, brzo je prihvatao liniju Partije i širio njene stavove ne samo među gradskim stanovništvom već i u selima. Nikle su partijske organizacije u Vataši, Begništu, Garnikovu, Trsteniku, Radnju, Čemerskom, Vozarcima, a pojedinih članova je bilo i u nekim drugim selima (Dradnji, Bohuli, Resavi).

Marta 1941. godine partijska organizacija je učestvovala u tarifnoj akciji duvanskog preduzeća u Kavadarcima. Povod za ovo je bio neisplaćena jednomesečna najamnina. Usledili su protesti, hapšenja nekih radnika i njihovo isterivanje iz duvanskog monopolija.

U to vreme veza mesnog partijskog rukovodstva sa tadašnjim Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju u Skoplju nije bila redovna. Najnoviji stavovi CK KPJ nisu brzo prenošeni, ili uopšte nisu prenošeni. Tadašnji PK sa Šarlom na čelu nije dostavio organizacijama nikakav stav po pitanju pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Stavove o odbrani zemlje, o mestu komunista u događajima koji su kucali na vrata, o perspektivama za razvoj borbe protiv okupatora i dr., ova partijska organizacija je dobila neposredno iz Beograda dolaskom Riste Džunova koji je bio student na Beogradskom univerzitetu. On je upoznao MK sa ovim stavovima koji su izneti na martovskoj konferenciji partijske organizacije na Beogradskom univerzitetu, kojoj je prisustvovao. Mesni komitet je prihvatio ovu liniju CK za osnovu aktivnosti partijske organizacije. Onih nekoliko dana što su ostali do izbijanja rata, korišćeni su za razjašnjavanje stavova i davanje uputstava članovima Partije i simpatizerima kako da se drže u vojsci kao vojni obveznici. Zahtev je bio da budu aktivni, hrabri borci, kako bi stekli ugled.

Ovi stavovi, koji su brzo prenošeni, naišli su na pravilan prijem kod duvanskih radnika u monopolu i ostalih naprednih ljudi. Otpor se pojavio jedino među pripadnicima opozicione građanske grupacije oko Čuleva. Ti probugarski i VMRO-vski orientisani ljudi bili su protiv toga da se brani Jugoslavija. Posle aprilskog poraza učinjen je pokušaj da se jednom delu kolebljivaca objasni da su Bugari okupatori i da se od njih može očekivati samo ono što se očekuje i od drugih fašista. Međutim, to je naišlo na otpor. Izgovarali su se da je nezgodno otvoreno otkrivanje pred bugarskim vlastima, i da treba raditi »iznutra« na razbijanju bugarskog aparata s težnjom da se prenese vlast na domaće ljude.

Uoči aprilske dnevnice u Kavadarcima su bili uspostavljeni kontakti sa naprednim oficirima u garnizonu (među njima i sa glumcem Simom Janićevićem). Međutim, neka čvršća veza

nije postojala. Jugoslovenska vojska koja se ovde nalazila, delom se povukla preko Kožufa u Grčku, ne pružajući nikakav organizovan otpor neprijatelju, a delom se predala. Mnogo oružja ostalo je po polju, na ulicama i u kućama.

Partijski komitet je samoinicijativno dao direktivu da se oružje sakuplja i uskladišti. To su prihvatile ne samo partijska i omladinska organizacija, nego i pojedini građani. Tek kasnije, sredinom ili krajem maja, došla je direktiva Pokrajinskog komiteta kojom se zabranjuje sakupljanje oružja uz pretnju da će svaki član KP koji sakuplja oružje biti uzet na odgovornost. Partijski komitet u Kavadarcima se odlučno suprotstavio tome da predra oružje Bugarima. Ono što je bilo prikupljeno dobro je sklonjeno. Komitet je dao uputstvo da treba pojačati konspiraciju u redovima Partije. U ono vreme u Kavadarcima još nije bilo nikakve bugarske vlasti. Okupatorske bugarske jedinice došle su tek mesec dana kasnije. U gradu je postojao samo jedan odbor građana za održavanje reda, koji su formirali čaršijski probugarski elementi. Komunisti su politički aktivno bojkotovali ovaj odbor koji je spremao dobrodošlicu bugarskom okupatoru.

I pored nastojanja da vodimo računa o upotrebi oružja i o tome da se ono sakuplja organizovano, mnogi su svakodnevno i masovno pucali u gradu, polju i po selima. Noću uoči Uskrsa pucalo se iz pušaka i mitraljeza iz svake kuće u gradu. Nemci su to shvatili kao demonstraciju i preuzeli su oštре mere za prikupljanje oružja od naroda. Delimično su u tome i uspeli.

Naša aktivnost je u to vreme bila svedena na objašnjanje da se kapitulacijom jugoslovenske vojske i okupacijom Makedonije ne može očekivati rešavanje makedonskog pitanja od strane okupatora.

Nastavili smo da organizujemo masovne izlete u kojima je najbrojnije učestvovala omladina, i koji su u političkom pogledu dali velike rezultate.

Prvomajski praznik bio je vidno obeležen izletom u selo Moklište, na kome su bili svi radnici i službenici iz Monopola, sva omladina iz Kavadaraca i Vataše i mnogo simpatizera. U gradu su zatvorene radnje i prekinut je svaki posao. Za ovaj izlet bio je pripremljen poseban program. I pored izričite direktive da se ne ide sa oružjem, mnogi omladinci su ga poneli.

Tih dana bila je organizovana i obuka omladinaca u rukovanju oružjem.

Bugarski okupatori nisu dočekani u gradu onako kako su se nadali. Propao je pokušaj kolaboracionističkih probugarskih elemenata da se organizuje odbor za njihov doček, jer se partijska organizacija najaktivnije suprotstavila takvoj »mani-

festaciji». Ni naredbodavcima iz Monopola nije pošlo za rukom da izvedu radnike. Po dolasku Bugara isključen je jedan član Mesnog komiteta zbog toga što je bio pasivan pri sprovodenju direktive za bojkotovanje bugarskih vlasti.

Dvadeset trećeg ili 24. maja 1941. godine u Kavadarce su došli Mirče Acev i Strašo Pindžur. Oni su ponovili direktivu da se oružje ne sakuplja. U raspravi do koje je došlo na insistiranje MK Pindžur je rekao da je zadužen da prenese direktivu PK, ali da mi možemo postupiti po svom nahođenju, vođeći računa da oružje ne bude otkriveno kod nekoga od članova MK. Ipak je sve to delovalo štetno. Iako nismo sproveli direktivu za predavanje oružja, bili su umanjeni naporci da se novo prikupi. Deo sakupljenog oružja je propao zbog toga što nije bio smešten u skladišta.

Suprotstavljanje Šarlovom stavu po pitanju oružane borbe naročito se pojačalo sredinom maja, kada je pri Mesnom komitetu Partije formiran i Vojni komitet u koji su ušli: Pero Ugurov kao komandant, Kiro Spandžov, Dimkata Angelov i Pano Čejkov kao članovi. Komitet je imao zadatak da u manji broj skladišta sakupi oružje, sanitetski i drugi vojni materijal, da ispituje teren za dejstvo partizana, objekte za diverzantske akcije i slično, zatim da obučava ljudstvo u rukovanju oružjem.

Juna su Strašo Pindžur i Mara Naceva doneli u Kavadarce pismo CK KPJ o suspendovanju Šarla, koje je MK u potpunosti usvojio i rešio da zatvori svoju organizaciju za Šarlove emisare. Vojni komitet je u potpunosti odobrio tu odluku. I kada je jedan član Šarlovog vojnog štaba došao u obilazak Vojnog komiteta, nije mu dozvoljen pristup. Šarlo je ponovo uputio Tarcana. Jedan član MK i jedan član Vojnog komiteta razgovarali su sa njim samo o stručnom rukovanju dinamitom. O oblicima oružane borbe nije mogao da razgovara ni sa kim.

U to vreme jasno je stavljen do znanja Pokrajinskom komitetu da kavadarska partijska organizacija ne prihvata političke stavove Šarlovog rukovodstva. Ona je bila jedinstvena u tom pogledu. Pero Ugurov i Risto Džunov su dva puta odlazili u Skoplje da objasne ove naše stavove.

U svakodnevnoj aktivnosti organizacija je objašnjavala stavove Partije o političkoj situaciji i položaju zemlje, o potrebi priprema za oružani ustanak i partizanske odrede; uz to su u Monopolu vođene i akcije za bolje uslove rada i veće najamnine, protiv skupoće, špekulacije, denacionalizacije i šikaniranja radnika od strane nove uprave. U duvanskom preduzeću (gde je bilo preko 450 radnika i radnica) situacija se do te mere zaoštrela da je krajem maja organizovana javna demonstracija pred kavadarskom opštinom sa parolama za veće zarade, protiv

šikaniranja i isterivanja politički aktivnih radnika iz preduzeća. Morala je da interveniše vojska, kako bi rasterala demonstrante među kojima su naročito aktivne bile žene.

U mesecu junu politički rad je naročito pojačan među omladinom. Organizator tog rada bio je Mito Hadživasilev koji je tada kao član Mesnog komiteta Partije rukovodio Skojem. Središte legalnog okupljanja i velikog uticaja na omladinu bila je gradska biblioteka kojom je rukovodio Dime Pop-Atanasov, član MK Skoja. Ona je bila stecište najnaprednijih omladinača. Izdavane su zidne novine sa patriotskom i progresivnom sadržinom. U njima je iz broja u broj popularisana borba radničke klase i SSSR. Otuda je ova biblioteka bila prva meta okupatora. Godišnja skupština članova biblioteke trebalo je da bude iskorišćena za to da se stara uprava promeni, a u novu uvuku probugarski elementi. Partijska organizacija je spremno dočekala tu mahinaciju. Uprkos tome što je bila prisutna policija i što je sreski načelnik intervenisao na samoj skupštini, bugarske vlasti nisu uspele da sproveđu svoj program. Skupština se pretvorila u demonstraciju, pa je rasturena bez izbora nove uprave. Stara uprava je nastavila rad.

U to vreme je na području Crnorečja pojačano šikaniranje kolonista Srba od strane bugarskih vlasti. Partija je stala na stanovište da treba pružiti otpor pljačkanju i progonima kolonista. Njima je pružena moralna podrška i rečeno im je da ne treba da napuštaju sela. U tim selima su formirane partijske celije (Trstenik) i simpatizerske grupe. To je bilo sasvim pravilno. Kasnije je veći deo kolonista masovno učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi.

Jedan od oblika delovanja Partije bila je Crvena pomoć koja je kasnije prerasla u Narodnooslobodilački fond. Glavni zadatak je bio prikupljanje novčanih sredstava za finansiranje delatnosti Partije. Time je široko bilo obuhvaćeno radništvo i ostali napredni slojevi — zanatlije i omladinu.

Već sredinom juna Mesni i Vojni komitet su čvrsto stali na stanovište da treba početi sistematske pripreme za prihvatanje oružanih oblika borbe. Pojačane su vojne pripreme i politički rad. Za popularizaciju ideje o ustanku, koji je sazrevao kao neposredna potreba porobljenog naroda, korišćeni su i dalje izleti koji su se pretvarali u mitinge sa političkim referatima. Takav je bio izlet u Raštane.

Posle je Mesni komitet Partije doneo odluku da se treba neposredno spremati i biti gotov za oružanu borbu, i da niko od aktivista ne sme dozvoliti da padne u ruke policiji. Jednovremeno je kod svih članova organizacije proveravan stav prema oružanoj borbi i traženo izjašnjavanje o učešću u njoj.

Oni koji nisu bili spremni za borbu isključeni su iz Partije. Tako je, na primer, celokupno partijsko članstvo bilo obavešteno o isključenju jednog člana Partije koji se kolebao.

Proglas CK KPJ posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez bio je umnožen u organizaciji i članstvo je čitanjem upoznato sa njegovom sadržinom.

Da bi se pojačao rad na selu ponovo je izvršena podela zaduženja kavadarskih gradskih partijskih organizacija za rad po pojedinim rejonima: Crnorečje, teren Kožufa, Disanije, Bošavice, begniško-granikovski i teren Raeca (Drenosko). Data su uputstva o agitaciji po selima za pružanje otpora bugarskom okupatoru prilikom rekvizicije žita, vune i drugih namirnica. Seljacima je upućivan poziv da vrše sabotaže paljenjem žita i drugim. I Vojni komitet je sa svoje strane delovao po selima. On je preko partijskih organizacija i pojedinih članova Partije ispitivao teren za izbor logora partizanskog odreda, održavanje veza između odreda i partijske organizacije, snabdevanje i slično. Ispitivani su i pojedini objekti kao predmet diverzantskih akcija.

Partijsko članstvo je jednodušno prihvatiло liniju oružane borbe. Sasvim ozbiljno je bila shvaćena i direktiva da ljudi ne dopuste da budu uhapšeni. Do koje mere je članstvo bilo odano može se videti i iz slučaja Gligora Gečevskog koji se odupro pokušaju policije da provali u gradsku čitaonicu. Gečevski se sa policijskim načelnikom fizički obračunavao na samom gradskom trgu, što je izazvalo oštro negodovanje prisutnih građana protiv bugarske policije.

Posle nekoliko dana, 13. jula 1941. godine, dok su tri člana Partije, zadužena za političku delatnost na području Disanije, razobličavala pred seljacima pravo lice okupatora, naružani plaćenici iz sela su pokušali da ih privedu u policiju. Oni su se oštro suprotstavili i izbegli hapšenje, ali je pri povlačenju prema Kavadarcima Dime Pop-Atanasov, član te grupe, inače član Mesnog komiteta Skoja, bio smrtno pogoden iz puške. To je bila prva žrtva u Makedoniji. Ovaj događaj izazvao je veliko ogorčenje kod omladine i građanstva. Policija je blokirala grad i onemogućila pogreb. Stoga se 40 dana kasnije skoro cela omladina i velika masa drugih rodoljuba okupila na grobu piginulog druga, gde se po rešenju Mesnog komiteta Partije političkim govorom oprostio od njega Mito Hadživasilev. Policija je u međuvremenu blokirala skup, ali se nije usudila da ga rasturi, sem što je posle govora odmah uhapsila Mita Hadživasileva. Bez obzira na pretnje i mnogobrojna saslušanja, policija nije mogla da dobije ni jednu izjavu o tome da je ova akcija unapred bila pripremljena i organizovana.

Povodom toga MK je izdao letak i umnožio fotografije poginulog druga, na kojima je pisalo da je D. P. Atanasov bio žrtva fašističkog terora. Te fotografije su rasturane i u nekim drugim gradovima, jer je materijal poslat Pokrajinskom komitetu.

Bugari su se najgrublje obračunavali i sa narodom po selima. Do sukoba je dolazilo pri pokušaju bugarskih žandarma da pljačkaju seljake, da im otimaju čak i kaiševe sa pantalona pod izgovorom da je to vojni inventar. Seljaci u selu Resava su pružali otpor tome, te je došlo do tuče u crkvenom dvoru, posle čega je uhapšeno i premlaćeno oko 20 seljaka. I povodom toga MK je izdao letke u kojima je razobličavao okupatorske vlasti.

U drugoj polovini avgusta, u vezi sa pripremama za dejstvovanje partizanskog odreda na području Tikvešije i Prilepa, došlo je do susreta u Prilepu između predstavnika partijske organizacije iz Kavadaraca i Vere Aceve, predstavnika partijske organizacije iz Prilepa. Cilj sastanka je bio dogovor o zajedničkom delovanju oba odreda na terenu između Prilepa i Tikvešije.

U to vreme vojni štab je uputio Dimku Angelova Gabera u Skoplje da primi kofere sa dinamitom i materijalom za diverzantske akcije. On je primio materijal u 3 kofera, koja su bila postavljena u vozu, i uspeo da 2 kofera donese do Kričolaka, kod Negotina na Vardaru. Tu je prihvaćen od drugova iz negotinske organizacije i predao im deo materijala, a drugi deo je prebacio u Kavadarce.

Tada su oba komiteta — partijski i vojni — bila čvrsto uverena da ima uslova za stvaranje partizanskog odreda. Kandidati za borce odreda bili su članovi Partije, skojevci i drugi simpatizeri koji su izrazili spremnost da idu u partizane.

Smatralo se da ima oko 30—40 kandidata za učesnike odreda. Za komandanta je bio predviđen Lazo Vučkov. Oružja je bilo u izobilju.

Početkom septembra Bugari su počeli da pozivaju u vojsku omladince dvaju godišta. Trebalo je rešiti šta da se čini sa omladincima koji su spremni da odbiju poziv za odlazak u vojsku. Mesni komitet se obratio za stav Pokrajinskom komitetu. Odgovor je bio da se ljudi zadrže ukoliko postoje uslovi da pređu u ilegalnost, a za sekretara komiteta je rečeno da u svakom slučaju mora preći u ilegalnost. On je u to vreme bio i rukovodilac Vojnog komiteta. Deo omladinaca i svi članovi KP, pozvani u bugarsku vojsku (Aco Icev, Dančo Pop-Atanasov, Vano Gunata, Ljupčo Bakev), bili su spremni da pređu u ilegalnost dok se ne izbaci odred. Međutim, MK je, posle duge

diskusije, odlučio da svi odu u vojsku do prvog odsustva (januara 1942. godine), jer se nije znalo kada će tačno doći direktiva o ustanku, a organizacija još nije bila u stanju da obezbedi ilegalne uslove života za tako veliki broj ljudi. Sem toga, to bi pre vremena otkrilo okupatoru pripreme za organizovanje odreda i otežalo njegovo stvaranje. MK je zatim smatrao da će petnaestak boraca koji prođu vojnu obuku više koristiti odredu, jer je on u svom sastavu trebalo da ima pretežno omladince koji nikad nisu imali oružje u rukama. Time je izgubljen efekat u masama, koji bi se postigao neodazivanjem na poziv u bugarsku vojsku, ali je organizacija po uverenju MK, sačuvana od eventualnih udara koji su mogli da ugroze njenu sposobnost za izbacivanje partizanskog odreda kada dođe čas.

Partijska organizacija je sa zadovoljstvom i jednodušno primila odluku CK KPJ o suspendovanju Šarlovog rukovodstva, jer se od samog početka izjasnila protiv odvajanja partijske organizacije u Makedoniji od KPJ. Organizacija je tada u Kavadarcima imala oko 30 članova, a u selima je bilo još 25. Iako to nije bila brojno jaka organizacija, njen ugled i uticaj su bili veliki. Taj se uticaj osećao osobito u redovima omladine. Skojevska organizacija je samo u gradu imala oko 80 članova. Ona je bila jedinstvena u svojim stavovima po pitanju oružane borbe. U njoj nije bilo ni grupa, ni grupica koje bi davale podršku stavovima koji nisu bili u skladu sa stavom KPJ.

Dvadesetog septembra 1941. godine došao je Lazar Koljevski u obilazak partijske organizacije i Vojnog komiteta. Pošto je najpre održao sastanak sa Vojnim komitetom i dobio izveštaj o pripremama organizacije za izbacivanje odreda, sutradan, 21. septembra, održao je sastanak sa Mesnim komitetom iz Kadaraca u šumici pokraj Vardara kod Negotina. Na sastanku se Mesni komitet izjasnio da postoje uslovi za formiranje odreda i da je narod spreman da prihvati stav Partije. Jedino je izražena bojazan kako će, i u kojoj meri, seoske mase u prvo vreme prihvati odred. Nedostatak iskustva u organizovanju odreda ispoljio se u nekim šablonskim shvatanjima da odred na području svoga dejstva mora imati snažnu partijsku organizaciju na koju se može osloniti, da se mogu organizovati dva odreda — jedan sastavljen od građana, a drugi od seljaka. Od Mesnog komiteta je traženo da ubrza pripreme, a mi smo tražili što više materijala o iskustvima iz Srbije. Datum izlaska odreda nije bio određen i rečeno nam je da ćemo o tome na vreme biti obavešteni preko veze u Velesu.

Sledećih dana vojni štab je ubrzao pripreme. Početkom oktobra u mestu Raštani u blizini Kavadaraca održan je sastanak sa grupom od 35 do 40 članova KP, Skoja i simpatizera, koji su bili predviđeni za prvi odred. Svi su oni položili i partizansku zakletvu, pošto smo već imali njen tekst. Naredni dani protekli su u pripremanju za odred. Manje grupe su se obučavale u rukovanju oružjem i sl. Prebacivano je oružje iz grada u selo Vataša. Tih dana je već otišao na teren komandant vojnog štaba Dimka Angelov Gaber. Po odluci Mesnog komiteta povukli su se iz grada i prešli u ilegalnost Nace Zlatov i Mito Hadživasilev, i to na teren sela Dradnje.

Direktivu za dan početka oružanih akcija odreda dobili smo preko Velesa 9. oktobra uveče. Tada je umnožen poziv CK KPJ za oružanu borbu, koji je trebalo da bude rasturen između 10. i 11. oktobra. Zakazan je odmah zajednički sastanak MK i Vojnog komiteta iznad sela Vataša, u ponoć 9. oktobra. Tamo su već bili Dimka Angelov Gaber i Džunov. Članovi MK iz Kavadaraca i deo vojnog štaba (bez Angelova) sastali su se uveče toga dana u kući Petra Ugurova i oko 22 časa krenuli na zakazano mesto. Kako su putem naišli na bugarske patrole, stigli su tek ujutru. Pošto je komandant vojnog štaba Angelov već otišao u selo Begnište, tamo je održan sastanak Vojnog komiteta koji je konstatovao da pripreme nisu završene kako treba i da je tehnički nemoguće izbaciti odred u roku od 24 časa. Odlučeno je ipak da ljude treba odmah obavestiti o danu za dizanje ustanka.

Istog dana, 10. oktobra, održan je sastanak MK i nekih članova Vojnog komiteta iznad sela Vataša. Džunov je insistirao na obaveznom sprovođenju direktive o izbacivanju odreda 11. oktobra, ali su ostali članovi MK prihvatili ocenu Vojnog komiteta, te je MK odlučio da traži saglasnost PK da se za nekoliko dana odloži izbacivanje odreda. U vezi s tim upućen je kurir za vezu u Veles, a dan kasnije i Džunov u Skoplje.

U međuvremenu se u Kavadarcima saznao za akciju Prilepskog partizanskog odreda. Bilo je Kavadarčana koji su se tog dana zatekli u Prilepu, čak su neki od njih u opštoj raciji koju su Bugari izvršili posle napada Prilepskog odreda na policijsku stanicu, bili uhapšeni i ostali u zatvoru jedan dan. Oni su upravo i doneli vest o akciji Prilepskog odreda.

Džunov se sastao sa Lazom Koliševskim i upoznao ga sa situacijom na tikveškom području i sa razlozima zbog kojih kavadarska organizacija nije izbacila odred 11. oktobra. Koliševski je tada postavio zadatke: da se još intenzivnijim političkim, organizacionim i vojnim pripremama nastave naporu za stvaranje odreda, da se organizuju uz to diverzantske ak-

cije, a odred izbaci što pre, ali uz temeljne pripreme kako ne bi u prvim, najtežim danima pretrpeo neuspeh.

Tako je partijska organizacija Kavadaraca propustila priliku da se svrsta u red onih organizacija koje su počele ustank makedonskog naroda 11. oktobra. Posle toga je nastavljen rad u duhu dobijenih direktiva. Međutim, do izbacivanja odreda do kraja godine nije došlo. Tome je delimično doprinelo i to što se organizacija nije osećala spremnom da se uhvati u koštač sa teškoćama koje su donosili zimski meseci. Još u većoj meri je tome doprinelo stanje koje je nastalo u Pokrajinskem komitetu posle pada sekretara Koliševskog u ruke policije. PK je zaustavio akciju za organizovanje odreda, a nešto kasnije čak je doneo i odluku o raspушtanju Prilepskog partizanskog odreda, što je privremeno nanelo težak udarac narodnooslobodilačkoj borbi u celoj Makedoniji i negativno delovalo na rad svih organizacija, pa i partijske organizacije u Kavardcima, mada ona nije uzimala nikakvog učešća u nastalim frakcionaškim borbama u Pokrajinskom komitetu.

Risto DŽUNOV

JABLICA I PUSTA REKA U USTANKU

Uoči rata 1939—1940, partijska organizacija Leskovca poklanjala je veliku pažnju Jablanici i Pustoj reci. Stvaraju se partijska i skojevska uporišta u Donjem Konjuvcu (gde je član Partije bio stari Nikola Dinić), u Novoj Topoli, Kosančiću, Lapotincu, Belanovcu, Tularu, Lebanu, Gajtanu, rudniku Lece, Buvcu i drugim mestima. Sa omladincima se radilo i preko zadružne omladine, a sa starijim i preko Seljačke slove. Ovaj rad je snažno delovao na pravilno orijentisanje naroda, što je doprinelo da spremno dočeka nastupajuće događaje. Godine 1940. stvoreno je i partijsko povereništvo za srez jablanički, čiji je sekretar bio Milija Radovanović.

Pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu naišlo je na opštu osudu naroda i u ovom kraju. Dvadeset sedmog marta, posred spontanih negodovanja u selima, u Kosančiću je omladina organizovala protestne demonstracije.

Politika Partije za odbranu zemlje naišla je na punu podršku naroda. Pored redovnih vojnih obveznika, članovi Partije i omladinci dobrovoljno su se javljali u vojne jedinice. Većina vojnih obveznika ovog kraja bila je u raznim jedinicama na granici prema Bugarskoj, od Pirotu do Kumanova.

Na nekim sektorima ovoga fronta, 6. aprila, pružan je ozbiljan otpor agresoru, te je izvestan broj vojnika iz Jablanice i Puste reke poginuo ili zarobljen. Većina se posle povlačenja i raspada jedinica, ne želeći da se preda i ne slušajući savete prepostavljenih, vratila svojim kućama, noseći oružje. Neke jedinice su se u većim formacijama, bataljonima i pukovima, organizovano povlačile prema Jablanici i Pustoj reci i tu, u Lebanu, Oruglici, Bojniku, Žitnom Potoku, rasformirale, ostavljajući velike količine oružja i municije. Narod — i stariji i omladina — je odneo znatan deo ovoga kući. Dolazili su iz naj-

udaljenijih sela Jablanice i Puste reke konjima i kolima i nosili kućama municiju i oružje, puške i puškomitralice.

Zauzećem Leskovca, 10. aprila, Nemci su odmah pošli ka Lebanu i Pustoj reci. Ispred Kosančića su naoružani omladinci samoinicijativno sačekali dva nemačka kamiona i posle kratkog puškaranja naterali ih da se vrate. Sutradan su Nemci većim snagama i tenkovima ponovo krenuli ka Pustoj reci, prošli kroz Kosančić i Bojnik i otišli u Lebane.

Pored garnizona u Leskovcu, Nemci su formirali manje garnizone u Lebanu i Medveđi.

Narod je primio kapitulaciju s velikom nevericom, razočaranjem i žalošću. Stari ratnici su, ispočetka, svu krivicu bacali na vojnike koji su se vraćali s fronta. Mnogi vojnici, naročito oni koji su se među prvima vraćali kući, dočekivani su s najvećim prekorom i srdžbom — kao dezterteri. Prosto se nije moglo shvatiti šta se to zbiva. U nekim porodicama dolazilo je do oštih sukoba između starih ratnika i njihovih sinova. Tek posle masovnog povratka vojnika sa svih frontova i saznanja o kapitulaciji, narod je s potišćenošću saznao istinu o velikoj izdaji.

Na čitavoj teritoriji sreza obnovljena je stara vlast: načelstvo sreza u Lebanu i opštinska vlast i žandarmerijske stanije u ranijim sedištima opština. Odmah je ova vlast počela da radi za okupatora. Preko načelstva, opština i kmetova počelo je skupljanje oružja i rekvizicija životnih namirnica.

Okupator pod pretnjom smrtne kazne, kao i drugim meraima zastrašivanja, vrši pritisak da bi došao do oružja. Sreski načelnik i neki predsednici opština i kmetovi trude se sve-srdno da se dodvore novom gospodaru. Međutim, narod i posred svega toga, daje ozbiljan otpor.

U tim danima Okružni komitet KP Leskovac, pored organizacionog sređivanja svojih redova i SKOJ-a, postavlja u prvi plan upoznavanje naroda s nastalom situacijom, uzrocima kapitulacije i izdajstvom vladajućih klika, o potrebi borbe protiv mera izdajničkih vlasti Nedića, protiv rekvizicije, predavanja oružja i drugog vojnog materijala, i o daljim perspektivama.

Još prvih dana iza kapitulacije, u Jablanici i Pustoj reci se okupljaju Vaso Smajević, Stanimir Veljković, članovi OK Leskovac, Milija Radovanović, Radovan Kovačević, Zejnel Ajdini, ja i drugi članovi Partije i SKOJ-a. Odlukom OK Leskovac u gornjoj Jablanici radi Milija Radovanović, a ja u Pustoj reci. Obnavljaju se partiskske organizacije u Novoj Topoli i Golom Ridu, Tularu, Buvcu i aktivni Partije i SKOJ-a u Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gajtanu, rudniku Lece, Ko-

sančiću, Lapotincu i drugim selima, i stvaraju novi. Neposredno i preko ovih organizacija razvija se snažna politička aktivnost. Radi se na prikupljanju oružja, stvaraju se vojno-revolucionarne grupe, jača jedinstvo naroda i priprema se za oružanu borbu.

Posle kapitulacije u mnoga sela Puste reke i Jablanice vraćaju se napredniji intelektualci, studenti i srednjoškolci, posebno iz leskovačke gimnazije, koja je bila pod snažnim uticajem i rukovodstvom SKOJ-a i, poslednjih godina pred rat, škola-rasadnik velikog broja mladih revolucionara. Isto tako, vraćaju se mnogi radnici — zidari i drugi pečalbari, učesnici naprednog sindikalnog pokreta.

Svi su oni u svojim selima snažna podrška, agitatori i nosioci politike Partije u razobličavanju izdajničke politike vladajućih, u okupljanju naroda oko politike Partije, u pripremama za ustank.

I pored velikog pritiska i pretnji najtežim kaznama, okupator nema željenog uspeha u oduzimanju oružja. U mnogim selima pronalaze se stare puške iz ranijih ratova, često neupotrebljive lovačke puške, a u više slučajeva, kada su kmet i drugi saznali da je neko doneo iz vojske »kragujevčanku«, ova se onesposobljava i takva predaje.

Bilo je više primera da su članovi Partije i omladinci noću upadali na sabirna mesta i u magacine i uzimali prikupljeno oružje ili, usput, dok je transportovano, skrivali ga i posle noću odnosili (Donje Konjuvce i druga sela).

U maju i junu politički rad je bio snažniji i organizovaniji. Povećao se broj članova Partije i SKOJ-a i proširila mreža uporišta NOP-a.

Proglasi CK KPJ i PK KPS se prorađuju kako u partijskim i skojevskim organizacijama, tako i s narodnim masama. U nedostatku dovoljnog broja štampanih proglaša oni se umnožavaju na pisaćim mašinama. Pišu se i leci ili parole iz proglaša i rasturaju po svim selima.

Politika Partije nailazi na sve jači odziv i podršku naroda. Pored prikupljanja oružja ozbiljno se radi i na formiranju oružanih desetina i grupa u koje, pored članova Partije i SKOJ-a, ulaze i druge pristalice NOP-a, kao i oficiri i podofticiri bivše jugoslovenske vojske, koji su se opredelili za NOP.

Krajem juna je gotovo čitava teritorija Jablanice i Puste reke obuhvaćena radom Partije i SKOJ-a. Pored partijskih celija u Novoj Topoli i Golom Ridu, Buvcu i Tularu i partijskih i skojevskih aktiva u Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gaj-

tanu, rudniku Lece, Kosančiću, Bojniku, Lebanu, Lapotincu, Obiliću, Sijarini i Retkoceru, u većem broju sela formiraju se oružane desetine.

Napad fašističke Nemačke na SSSR i mere koje okupator preduzima posle toga protiv Komunističke partije u našoj zemlji ne iznenađuju Partiju i aktiviste u Jablanici i Pustoj reci. Neprijatelj ne uspeva da u naletu zada ozbiljnije udarce hapšenjem istaknutih rukovodilaca i drugih aktivista NOP-a. U novim uslovima prelazi se i u ovim krajevima na nove metode rada. Po odluci OK Leskovac, u julu sam otišao za sekretara MK Vranje, a Vaso Smajević i Stanimir Veljković, članovi OK Leskovac, odlaze, nakon kratkog boravka u Jablanici i Pustoj reci, na rad na teritoriju OK Niš.

Proglas CK KPJ o dizanju ustanka daje još više elana i podstreka za intenzivniji rad na pripremi ustanka. Radi se danonoćno. Proraduje se proglas s članovima Partije i SKOJ-a, a negde i na širim konferencijama s aktivistima i drugima. Pišu se leci i parole i rasturaju po svim selima. Ubrzava se rad na pripremi oružanih grupa za odred. Održavaju se čvrste i svakodnevne veze sa OK Leskovac.

Vesti o dizanju ustanka u zapadnoj Srbiji, o stvaranju odreda i o prvim oružanim borbama, mobilišu nove pristalice NOP-a u Jablanici i Pustoj reci čime se stvaraju mogućnosti za formiranje partizanskog odreda u ovom kraju.

U drugoj polovini jula OK Leskovac odlučuje da se formira partizanski odred na teritoriji okruga. Kao najpogodnije mesto za uspešniji udar po okupatorskoj živoj sili i komunikaciji Beograd — Skoplje — Grčka — Afrika određuje se planina Kukavica u srežu leskovačkom.

Dragi Stamenković, član PK SKOJ-a, u ime OK Leskovac odlazi na teren Puste reke i Jablanice, obilazi partijske organizacije u Novoj Topoli, Donjem Konjuvcu, Dobroj Vodi, Gajtanu i drugim mestima, razmatra stanje priprema za ustanak i upoznaje organizaciju sa odlukom OK Leskovac o formiranju odreda na Kukavici. Posle ovog obilaska priprema se prva grupa partizana iz Puste reke za odred na Kukavici. Isto tako, partijska organizacija u Jablanici priprema prvu grupu partizana iz gornje Jablanice. Uskoro prvi partizani ovoga kraja kreću ka Kukavici, gde se 10. avgusta 1941. godine formira prvi partizanski odred u okrugu Leskovac — Leskovački partizanski odred — koji je po planini Kukavici uglavnom poznat kao Kukavički NO partizanski odred.

Sva pažnja partijske organizacije orientiše se sada na jačanje ovog odreda. Šalju mu se novi borci, oružje i municija, hrana, odeća, obuća. Bilo je potrebno obezbediti i njihove

porodice životnim namirnicama. Pored drugih, i partijska organizacija Puste reke uzima na sebe deo tog zadatka.

U Bojniku i Pustoj reci radi veliki parni mlin. Sin vlasnika mlina član je SKOJ-a. U mlinu se deo ušura odvaja za NOP, a tu se doteruje i melje sakupljeno žito za Leskovac i odred. Put do Kukavice vodi kroz Leskovac. U džakovima punim brašna šalje se za odred municija, puške i puškomitraljezi. Leskovac je pun Nemaca, Ijotićevecaca, nedječevaca i četnika. Straže su na svim prilazima gradu, ali to ne smeta starom komunisti Nikoli Diniću iz Donjeg Konjuvca i drugima u izvršavanju partijskih zadataka.

Aktivnost Partije na pripremama oružane borbe s okupatorom narod prati sa simpatijama, a one polako prerastaju u aktivno prilaženje NOP-u.

Ali, u isto vreme, posle šestoaprilskog sloma, pojavljuje se u Toplici, na planini Sokolovici, Kosta Pećanac, poznat u narodu kao jedan od organizatora topičkog ustanka. Četovođe i drugi prežивeli učesnici tog ustanka iz Jablanice i Puste reke, predsednici opština, delovođe, oficiri i podoficiri bivše jugoslovenske vojske i drugi, od kojih većina pripadnici ili prisostalice reakcionarnih režima bivše Jugoslavije, loše i sumnjive prošlosti i sa malo ugleda u narodu, odlaze u štab Koste Pećanca, gde dobijaju vojvodske titule, odlikovanja i ovlašćenja da formiraju svoje odrede. Kosta Pećanac veoma izdašno deli titule i odlikovanja, pa neke, znajući ih kao ustanike, unapređuje u vojvode i odlikuje, iako nikada nisu ni bili kod njega.

Po povratku u svoje selo, vojvode su govorile narodu da se treba organizovati za borbu protiv okupatora i čekati kad dode vreme, kad se saveznici iskrcaju u Evropu, a Nemci oslabi i počnu da se povlače. Posebno su isticali da Jablaničani treba da se organizuju za odbranu od Šiptara, koji nameravaju da stvore »veliku Albaniju« i da joj pripove ne samo Kosovo i Metohiju, nego i Jablanicu i druge krajeve Srbije.

Mnogi Jablaničani, verujući u poštene namere vojvoda da je stvarno reč o borbi protiv okupatora, izjašnjavaju se za četničku organizaciju, uzimaju objave i većinom ostaju kod svojih kuća. Mali broj stupa odmah u odred s oružjem. Za relativno kratko vreme formira se na taj način desetak odreda u Jablanici i dva u Pustoj reci, u Bublici i Donjem Konjuvcu. Gotovo u svakom selu Jablanice bio je po neki vojvoda ili četovođa, ali malo ko je imao čvršću i organizovaniju vojnu jedinicu, a neki su samo formalno nosili titulu vojvode za sve vreme rata.

Među prvim četničkim organizatorima bio je Krsta Mihajlović iz Retkocera, koji se, po ovlašćenju Koste Pećanca, proglašio za komandanta svih četnika u jablaničkom srezu.

Avgusta 1941. godine, na proturenu vest da će Šiptari napasti gornju Jablanicu, veliki broj četnika iz Jablanice pohrlio je na granicu. Nekoliko dana se puškaralo i na intervenciju Nemaca borbe prestaju i četnici se vraćaju svojim kućama.

Sporazum Koste Pećanca s Nemcima, avgusta 1941. godine, izaziva u redovima četnika u Jablanici i Pustoj reci veliku pometnju i ozbiljno previranje. Narod i neke vojvode su veoma iznenađeni. Svuda se čuje javno negodovanje i osuda politike saradnje s okupatorom. Međutim, neke vojvode, na čelu sa Krstom Mihajlovićem, da bi zadržale mase u svojim odredima, nastoje da sakriju istinu od naroda i objašnjavaju da je to samo »komunistička propaganda«.

Partijska organizacija čini velike napore da upozna narod sa izdajničkom politikom Koste Pećanca i u isto vreme nastoji kod četničkih vojvoda da ih pridobije za zajedničku borbu protiv okupatora.

Dvadeset sedmog avgusta 1941. godine, u selu Bublici, u gornjem delu Puste reke, održava se veliki sabor na koji se sakuplja narod čitavog kraja. Partija nastoji da ga što bolje iskoristi. Aktivisti, upoznati da će na tom saboru govoriti Vaso Smajević, rade na što masovnijem učešću naroda. U ovom selu je formirao svoj četnički odred Dušan Đorđević. Na dan 27. avgusta, pre podne, okupila se masa od nekoliko hiljada građana, omladine i starijih. Oko podne prestaje muzika i Vaso Smajević počinje da govorи. U svom govoru, prvom u ovom kraju na ovako velikom skupu, upoznaje prisutne sa borbom partizana, sa izdajstvom Koste Pećanca i poziva narod u borbu. U početku se masa koleba. Pored Smajevića stoje žandarmi sa oružjem, a nedaleko sedi vojvoda Dušan Đorđević, pa se računalo da će doći do sukoba. U stvari, žandarmi koji su stajali pored Smajevića bili su partizani Topličkog odreda obučeni u žandarmske uniforme. Vojvoda bublički sa svojim četnicima pokušava da omete govornika, ali ga ubrzo umiruju naoružani partizani, za koje je vojvoda sve do tog momenta računao da su žandarmi i čak ih je »priateljski« vodio na ručak u svoju kuću.

Posle završenog govora partizani su se izmešali sa omladinom i narodom i veselje se nastavlja sve do zalaska sunca. Narod, a posebno aktivisti i omladinci, odlaze zadovoljni i oduševljeni sa željom da što pre prenesu u svoja sela ono što su čuli na ovom zboru.

Zahvaljujući upornom političkom radu Partije, kod jednog dela četnika nastaje kolebanje i osipanje. Neke vojvode osuduju saradnju Koste Pećanca s okupatorom te je i sam Pećanac prinuđen da lično dođe u Jablanicu, u selo Gajtan, gde je kolebanje i otpor protiv saradnje s okupatorom najjači i da ličnim autoritetom interveniše. U isto vreme među četničkim vojvodama nastaje borba oko prevlasti i starešinstva, vojvodskih titula i položaja, a posebno između Krste Mihajlovića, s jedne, i braće Dragovića i Miodraga Perovića iz Donjeg Konjuvca, s druge strane. I jedna i druga strana čvrsto stoje uz okupatora — Dragovići, koji su dvadeset godina vladali u Jablanici i za to vreme počinili niz političkih ubistava i drugih zločina, to čine otvoreno još prvih dana posle aprilskog sloma, a Krsta Mihajlović ispočetka tajno i stidljivo, a posle intervencije Koste Pećanca i otvoreno. Sredinom septembra Krsta Mihajlović sa svojim četnicima iz Retkocera i drugih mesta gornje Jablanice zaposeda Medveđu, Lebane, Bojnik, Lapotince, Kosančić i druga sela sa sedištem opština radi »čuvanja reda i obezbeđenja vlasti u srežu i opštinama od komunista«. Uskoro dolazi u Leskovac i sklapa i pismeni sporazum s Nemcima o zajedničkoj borbi protiv partizana.

Razvitak NOB u Srbiji i drugim delovima Jugoslavije, uspesi partizana u Toplici i Leskovačkog odreda na Kukavici, snažno podstiču razvoj NOP-a u Pustoj reci. Novi borci odlaze u Leskovački i susedni Toplički odred. Isto tako, partijska organizacija i omladinci u Pustoj reci ne mire se s četničkim posadama na svome terenu. U Bojniku jedna omladinska grupa razoružava četničku posadu. Omladinci organizuju širu akciju za proterivanje 30 četnika iz Lapotinca. Dvadeset prvog septembra, preko stotinu boraca, većinom omladinaca iz Leskovca, Lapotinca, Petrovca, Belanovca i drugih sela Puste reke, napadaju četnike u osnovnoj školi. Za kratko vreme četnici su razoružani i pušteni da idu svojim kućama. Mnogi se vraćaju u svoje selo Retkocer, od kojih neki kasnije stupaju u Jablanički partizanski odred. U ovoj borbi poginuo je član OK SKOJ-a Leskovac Žika Ilić Žuti, organizator ove omladinske akcije.

Brzo narastanje partizanskog odreda na Kukavici i sve veće raspoloženje naroda u okrugu za oružanu borbu protiv okupatora stvaraju uslove za formiranje novih partizanskih odreda.

Dvanaestog oktobra, istočno od Leskovca, na desnoj obali Morave, u rejonu Babičke gore, formira se Babički NO partizanski odred, drugi po redu na teritoriji Leskovca. Odmah po formiranju, novi borci iz Puste reke, većinom omladinci, popunjavaju njegove redove. Iz Lapotinca odlazi u prvoj grupi

osam omladinaca. Iz Kosančića u kratkom razmaku od nekoliko dana odlaze dve grupe od trinaest omladinaca. Jedna grupa omladinaca iz Obilića i Zorovca odlazi u Toplički odred — Pasjačku četu.

Sresko načelstvo i opštinska vlast zbog svog služenja okupatoru postaju ozbiljna smetnja razvijanju ustanka. I ovde se postavlja pitanje organa vlasti koji će služiti interesima naroda, NOB, ustanku. U toku oktobra u Pustoj reci i Jablanici pristupa se likvidaciji opštinske vlasti — paljenju opštinskih arhiva, likvidiranju najokorelijih slugu okupatora i izdajnika — predsednika opština, delovođa i dr. Naoružani aktivisti i omladinci sami, ili uz pomoć Babičkog odreda, pale u toku oktobra arhive u Bojniku, Konjuvcu, Lapotincu, Brijanju, Kosančiću, Oranu i drugim mestima.

Devetog oktobra partizani oslobađaju Prokuplje. U borbi, pored boraca Topličkog odreda, učestvuje i 40 boraca Leskovackog odreda, od kojih polovina iz Jablanice. Po oslobođenju grada Jablaničani idu u gornju Jablanicu, gde se uskoro, po odluci OK Leskovac, 21. oktobra formira u selu Sponce, Jablanički partizanski odred od 50 boraca, treći po redu u okrugu Leskovac. Za komandanta odreda postavlja se Miloš Manojlović iz Dobre Vode, za komesara Milija Radovanović, iz Tulara, za člana štaba i partijskog rukovodioca u odredu Vaso Smajević, iz Tulara. U partijskom rukovodstvu odreda, pored Vase Smajevića, su Milija Radovanović i Vladimir Bukilić »pop Mića«, iz Tulara.

Odmah po svom formirajući odred razvija živ politički rad u gornjoj Jablanici. Održava zborove i konferencije na kojima upoznaje mase sa ciljevima NOB i poziva na jačanje jedinstva i zajedničku borbu protiv okupatora. U tom cilju vodi i pojedinačne razgovore s četničkim vojvodama.

Veći zbor održan je i u Retkoceru, odakle je najveći broj četnika u odredu Krste Mihajlovića, koji je zaposeo Lebane i druga mesta u srežu. Među prisutnima su i četnici koje su naoružani aktivisti i omladinci proterali iz Lapotinca u Pustoj reci. Neki od njih, ljuti na partizane, traže da svaki ide na svoj teren itd. Međutim, većina osuđuje saradnju s okupatorom, a neki odmah stupaju u partizane.

Formiranje partizanskog odreda u Jablanici dalje jača pozicije NOP-a i novi borci iz Tulara, Sijarine i drugih mesta stupaju u redove partizana.

Da bi moglo bolje i lakše da drži celu teritoriju sreza, rukovodstvo odreda uzima za svoju bazu planinu Radan, koja se nalazi na centralnom delu sreza, između Jablanice i Puste reke, i veoma je pogodna za povezivanje i s jednim i s drugim

rejonom. Zbog tako povoljnog položaja, Radan ostaje glavna partizanska baza ovog kraja za sve vreme rata.

Između četničkih vođa Krste Mihajlovića i Dragovića borba za vlast se zaoštrava. Ne uspevaju ni lične intervencije i pokušaji mirenja Koste Pećanca. U oktobru (15—17) četnici Milorada Perovića, uz pomoć nekih vojvoda iz gornje Jablanice, proteruju Krstu Mihajlovića iz Lebana, koje zaposedaju.

Zahvaljujući uspešnom razvijanju ustanka u Srbiji i drugim krajevima Jugoslavije i političkoj aktivnosti odreda i partijske organizacije na terenu, narod sve više uviđa otvorenu izdaju Koste Pećanca te sve veći broj četnika napušta njegove redove. Posebno se vrše diferencijacije u selima gornje Jablanice gde se nalazi i veći broj četničkih odreda. U selu Gajtanu, ispod Radana, gde je i sam Kosta Pećanac dolazio radi mirenja vojvoda, većina naroda osuđuje politiku četničkog vojvode Grbovića i orijentiše se na vojvodu Maksima Đurovića, koji otvoreno osuđuje politiku Koste Pećanca — saradnju s okupatorom. Pošto je razobličen kao razbijač jedinstva naroda i otvoreni saradnik okupatora, Grbović je osuđen i streljan. Na 2—3 dana pre oslobođenja Lebana Maksim Đurović je izrazio želju za saradnju s partizanima u zajedničkoj borbi protiv okupatora. U ime štaba odreda s njim su razgovarali komandant i komesar odreda. Na tom sastanku Đurović bez rezerve i bez ikakvih uslova prihvata zajedničku borbu protiv okupatora i ostaje dosledan do kraja rata.

U Rujkovcu četnički vojvoda Arsić isto tako osuđuje izdajničku politiku Koste Pećanca i želi da sa svojim odredom pride partizanima.

Uslovi za širi razmah ustanka u Jablanici i Pustoj reci sve su povoljniji. Međutim ključne tačke u srežu su još uvek u rukama Nemaca i četnika Koste Pećanca. Štab Jablaničkog partizanskog odreda donosi odluku o likvidaciji glavnih neprijateljskih uporišta u srežu — u Lebanu, rudniku Lece i Medvedi.

Sestog novembra 1941. godine je na Radanu, kod strugare, izvršena koncentracija znatnih partizanskih snaga. Pored boraca Jablaničkog partizanskog odreda, koji je za kratko vreme vrlo brzo narastao, tu je i 150 boraca Topličkog i 30 boraca Babičkog odreda.

Štabovi odreda stvaraju zajednički plan napada. Po ovom planu trebalo je jednovremeno napasti Lebane i rudnik Lece. U napadu na Lebane učestvuju borci Jablaničkog i Babičkog, kao i jedna četa Topličkog odreda. Za ovu akciju pozvat je i izvestan broj članova Partije, SKOJ-a i drugih aktivista iz Puste reke. Za komandanta ovih snaga određen je Miloš

Manojlović. Za napad na rudnik Lece i Medveđu određene su dve čete Topličkog odreda, jedan deo boraca Jablaničkog odreda i izvestan broj aktivista iz sela Gajtana i Bučumeta. Za komandanta ovih snaga određen je Ratko Pavlović. Pre napada predviđen je prekid telefonskih veza ovih garnizona sa Leskovcem.

Koncentracija partizana na Radanu ne ostaje nezapažena, te neprijatelj preduzima odbrambene mere i ojačava svoje garnizone dovođenjem novih snaga (žandarma i četnika) iz Leskovca.

Sedmog novembra predveče partizani s Radana kreću u dve kolone, prva pravcem: strugara — Obražda — Orane — Prekopčelica — Lebane, a druga pravcem strugara — Gajtan — Lece.

Pretpostavljajući da će partizani izvršiti napad 7. ili 8. novembra, neprijatelj je bio na oprezi i dok su kolone još bile u maršu čula se iz pravca Lebana i Leca jaka puščana vatra. To su u stvari žandarmi i četnici rasterivali strah od napada partizana.

Koloni koja je išla ka Lebanu usput se pridružuju naooružani članovi Partije i SKOJ-a i drugi aktivisti iz Nove Topole, Donjeg Konjuvca, Bojnika, Pridvorice, Lapotinca i drugih sela Puste reke.

U blizini Lebana, kod sela Krivače, izvršen je raspored snaga za napad. Jedna grupa boraca u jačini jedne čete odlazi desno prema selu Šumanu sa zadatkom da zauzme položaje do desne obale Jablanice i druma Lebane — Leskovac, napadne i likvidira uporište u mlinu i dejstvuje prema centru varošice. Druga grupa odlazi levo od varošice sa zadatkom da zaposedne položaje do druma Lebane — Leskovac, preseče telefonsku vezu s Leskovcem, dejstvuje prema rasadniku i centru varošice i onemogući izvlačenje neprijateljevih snaga prema Leskovcu. Glavne snage imaju zadatak da prekinu telefonske veze s Medveđom, zatvore pravac Lebane — Medveđa i dejstviju prema glavnim neprijateljevim tačkama — ka zgradama sreškog načelstva, hotela i osnovne škole — koje su služile kao kasarne.

Kolona koja se kretala prema rudniku Lece raspoređuje snage pre napada. Jedan deo boraca odlazi levo i desno od naselja sa zadatkom da sa svoje strane zatvori pravce prema selu Gazdaru i Medvedi i prekine telefonske veze. Glavnina uzima na sebe napad od Gajtana na zgrade: hotela, uprave rudnika i osnovne škole gde je glavnina neprijateljevih snaga. Tačno u ponoć 7/8. novembra otpočinje istovremen napad na oba mesta. Sve jedinice izvršavaju postavljene zadatke.

Iako je neprijatelj očekivao napad i spremio se za odbranu, partizanske jedinice i u jednom i u drugom mjestu do srušenja uspešno savlađuju njegov otpor. U stvari, veći otpor pružili su žandarmi i nedićevci, dok su se četnici pri prvom naletu partizana, koristeći mrak, u većem broju izvukli prema Leskovcu i Medveđi.

Na strani partizana bilo je samo nekoliko ranjenih, dok je neprijatelj imao više mrtvih i ranjenih i mnogo zarobljenih žandarma, nedićevaca i četnika. Od zarobljenih izvestan broj odmah stupa u redove partizana, dok se većina pušta kućama uz obećanje da se više neće boriti protiv partizana.

Istoga dana po oslobođenju, 8. novembra, u Lebanu se održava veliki zbor kome prisustvuje mnogo ljudi kako iz Lebana, tako i iz okolnih sela.

U rudniku Lece partizani posle likvidacije neprijateljevih snaga uništavaju električnu centralu i druga rudnička postrojenja i time za dugo vreme onesposobljavaju rudnik za rad, a u njihove ruke pada i velika količina eksploziva od koje jedan deo zadržava za sebe Jablanički partizanski odred, a veće količine šalje partizanskim odredima na Kukavici i Babičkoj gori za rušenje železničke pruge Niš — Leskovac — Skoplje.

Po oslobođenju rudnika Lece partizani kreću ka Medveđi. Međutim, žandarmi i četnici, čim su čuli za oslobođenje Lebana i rudnika Lece, beže tako da partizani bez borbe ulaze u Medveđu.

Posle završenih borbi Toplički odred odlazi u Toplicu. Na molbu štaba Jablaničkog odreda u Jablanici ostaje jedna četa Topličkog odreda s komandirom Vojinom Bajovićem Vukom i učestvuje u borbama oko Lebana.

Pri kraju borbe oko rudnika Lece stiže i Maksim Đurović sa svojim odredom iz Gajtana. Čim je čuo prve pucnje odmah je sakupio svoje borce i pošao prema rudniku, verujući da borbu vode partizani. Bio je veoma ljut što ga štab Jablaničkog partizanskog odreda nije na vreme obavestio o ovoj akciji da bi i on učestvovao sa svojim odredom kako je bilo nekoliko dana ranije i dogovorenog. Spor je vrlo brzo i lako izglađen i Maksim Đurović odlazi odmah sa svojim odredom na položaj oko Lebana. Posle nekoliko dana borbi on je namesto kokarde, kao i svi njegovi borci, stavio petokraku zvezdu i postao primeran partizan sve do kraja rata.

Istoga dana posle oslobođenja Medveđe, partizanima pristupa sa svojim odredom Mihajlo Arsić, medvečki četnički vojvoda iz Rujkovca, i odmah vodi svoj odred na položaje oko Lebana.

Oslobođenje Lebana, Leca i Medveđe snažno je odjeknulo u narodu Jablanice i Puste reke. Narodnooslobodilački pokret u leskovačkom okrugu odneo je još jednu veliku pobedu. Na ovom području stvorena je još jedna široka slobodna teritorija koja se povezuje sa slobodnom teritorijom u Porečju i Toplici. U rejonu Leskovca okupator, uz pomoć izdajnika, drži još samo Leskovac i železničku prugu, koju partizani sa Kukavice i Babičke gore vrlo često ruše i time otežavaju okupatoru transport na tako važnoj saobraćajnici prema Grčkoj i Africi.

Oslobodenjem Lebana i Medveđe, četnici Koste Pećanca pretrpeli su još jedan težak vojnički i politički poraz. Najveći broj demoralisanih odlazi svojim kućama, jedan deo stupa u redove partizana, a najokoreliji sa svojim vovodama beže u Leskovac pod skut okupatora. Još jednom je pred očima naroda pokazana otvorena i sramna izdaja četnika.

Previranje u redovima četnika i nezadovoljstvo, otvoreno negodovanje protiv politike saradnje s okupatorom, primoravaju vojvode da stupaju u dodir s partizanima. Pored Mihajla Arsića, koji je bez rezerve prihvatio borbu protiv okupatora, sa štabom pregovaraju Milisav Bulatović iz Tulara, Sava Milovanović iz Retkocera i druge vojvode iz gornje Jablanice. Oni ukazuju na to da još nije vreme za ustank, da su Nemci jaki i, pored ostalog, traže da štab bude zajednički itd. Međutim, niko od njih ne pokazuje volju za borbu protiv okupatora. Razgovori se stoga završavaju na tome da oni odu kući, da se razmisle i dogovore sa svojim borcima. Sve do kraja 1941. godine oni su pasivni i čekaju kod svojih kuća razvoj događaja, i tek 1942. godine opredeljuju se na stranu okupatora i stupaju u oružanu borbu protiv partizanskih jedinica.

Okupator se ne miri s gubitkom uporišta u Jablanici. Sutradan po oslobođenju Lebana, 9. novembra, sve kvislinške snage iz Leskovca — ljotićeveci, nediceveci, žandarmi i drugi, pokušavaju da povrate Lebane, ali posle prvih sudara beže glavom bez obzira prema Leskovcu. Posle dva dana Nemci preduzimaju napad znatno jačim snagama. Na čelu ekspedicije nalazi se i jedan bataljon Nemaca sa 400 vojnika kao udarna snaga ovoga pohoda. U odbrani Lebana, pored Jablaničkog odreda, učestvuje i jedna četa Topličkog kao i borci Babičkog odreda i veći broj aktivista i omladinaca koji su učestvovali u oslobođenju Lebana.

Potpomognut artiljerijom neprijatelj uspeva da dopre do samih položaja koje su držali partizani. Napadom komanduje major Kenig koji je, kako se priča, rukovodio izvršenjem

poznatog nečuvenog zločina u Kragujevcu i koji je došao s namerom da slično učini i u Leskovcu i Jablanici.

I pored žilavog otpora partizana Nemci su, pomognuti artiljerijom, prodrili sve do ispod samog lebanskog krša. Osioni Kenig je na čelu. U odsudnom momentu, pred mrak, partizani koncentrišu svoje snage prema ovom prodrobu Nemaca i u snažnom protivnapadu uspevaju da ih zadrže. U borbi u kojoj se posebno ističe jedna omladinska desetina gine komandant nemačkih snaga major Kenig. Nemci se kolebaju i posle juriša partizana daju se u panično bekstvo prema Leskovcu, a za njima četnici, ljotićevci, nedicevci i žandarmi.

Neopisivo je oduševljenje kod partizana. Razbijena je mit o nepobedivosti hitlerovske vojske. Raste samopouzdanje kod boraca i poverenje kod naroda prema partizanima. Pristupa se i organizovanju pozadine i njenom čvršćem povezivanju s frontom. U Lebanu i Medveđi formiraju se komande mesta. U Lebanu se za komandanta mesta postavlja Mihajlo Arsić, četnički vojvoda iz Rujkovca, a za komesara Rade Popović iz Medveđe. U Medveđi se za komandanta mesta postavlja Svetozar Popović. Na oslobođenoj teritoriji, svuda po selima, održavaju se masovne konferencije i zborovi. Pristupa se biranju NO odbora u koje ulaze najaktivniji građani, bez obzira na partijsku pripadnost, a među njima i po koji omladinac i žena. Stvara se široko jedinstvo naroda.

Međutim, neprijatelj ne miruje već okuplja nove snage u Leskovcu, a isto tako nastoji da i na teritoriji Jablanice i Puste reke podigne moral demoralisanih četnika, da ih organizuje i pokrene da udare partizanima u ledā.

Rukovodstvo odreda i partijska organizacija i dalje uporno nastoje da okupe sve rodoljubive snage naroda. Pored veoma žive političke aktivnosti i preko zborova i konferencija s narodom i dalje se čine ozbiljni naporci za pridobijanje četničkih vojvoda za zajedničku borbu protiv okupatora. Na Kukavici je rukovodstvo partizanskog odreda sklopilo sporazum sa vojvodom Jordanom Kumićem koji, iako nema jak odred, ima izvesnog uticaja u rejonu Oruglice i Buvca kome se nije poklanjala dovoljna pažnja ni od Jablaničkog ni od Leskovačkog partizanskog odreda. Međutim, on kao i Bulatović, Sava Milovanović i druge vojvode u Jablanici, izbegava da stupi u oružanu borbu protiv okupatora, a zbog snaga NOP-a i raspolaženja naroda još se ne usuđuje da se otvoreno izjasni i stupi u oružanu borbu protiv partizana.

U Pustoj reci se isto tako uporno nastoji da se za zajedničku borbu protiv okupatora pridobije Milorad Perović, pusto-rečki vojvoda, ali bez uspeha. Posle gubitka Lebana i poraza

četnika u Jablanici Perović je, pored Jordana Kumića i drugih, bio glavna nada Nemaca za jablanički srez i okupljenih reakcionara u Leskovcu. Međutim, sva nastojanja rukovodstva NOP-a ostaju bezuspešna. Posle otkrića da namerava da mobiliše svoje pristalice u Pustoj reci za napad s leđa na partizane koji su branili položaje kod Lebana, i pošto je razobličen pred narodom, Milorad Perović je likvidiran 18. novembra 1941. god. Videći otvorenu saradnju četnika s okupatorom, narod Puste reke jednodušno odobrava stav rukovodstva NOP-a i sem neznatnog broja okorelih izdajnika — ranije pristalice Milorada Perovića u Pustoj reci — masovno prilazi partizanima.

Snažan razvitak ustanka u Jablanici i Pustoj reci onespokojava okupatora, te je prinuđen da početkom decembra pripremi napad znatno jačim snagama. Za ovaj napad na slobodnu teritoriju u Jablanici i Pustoj reci, Nemci pokušavaju da mobilišu četnike Koste Pećanca iz gornje Jablanice, Buvca, Oruglice. U tom cilju oni šalju pismo Jordanu Kumiću i iznose plan napada. Partizani s Kukavice uhvatili su kurira i tako otkrili namere okupatora i verolomstvo Jordana Kumića. Trećeg decembra na frontu širokom 15—20 km neprijatelj napada iz Leskovca prema Jablanici i Pustoj reci. Pored jedinica 717. nemačke divizije, u napadu učestvuju ljiotićevečki, nedjevečki i četnički odredi iz Niša i Leskovca sa oko 3 500 vojnika. Na vest o velikom pohodu neprijatelja iz Leskovca prema slobodnoj teritoriji, na položaj koji je držao odred pohrlili su svi naoružani aktivisti, omladinci, kao i drugi Pustorečani, a i mnogi bez oružja. U borbi učestvuje i Leskovački odred na Kukavici koji je na vreme obavešten o pohodu.

Borba je počela rano ujutru i traje ceo dan s promenljivom srećom. Neki položaji prelaze iz ruke u ruku. Uveče istoga dana na čitavom frontu, uz pomoć pridošlih boraca iz Puste reke, partizani vrše snažan juriš na levom krilu, a posle na čitavom frontu i potpuno razbijaju neprijatelja goneći ga sve do samog Leskovca.

Na bojištu neprijatelj je ostavio 30 mrtvih, dok je 17 vojnika zarobljeno. Zaplenjeno je 2 teška mitraljeza, desetina hiljada metaka, mnogo pušaka i drugog oružja i opreme. Na strani partizana bilo je 6 mrtvih, među kojima i zamenik komandanta odreda Gojko Drašković.

U poslednjem trenutku Nemci uspevaju da spasu artiljeriju koja je bila gotovo na domaku ruku partizana. U redovima neprijatelja zavladala je strašna panika. Bežeći ispred partizana, četnici i nedjevečci su u Leskovcu pričali da su ih gonile

desetine hiljada Pustorečana. I, cele te noći, a i narednih dana, čulo se stalno puškaranje u Leskovcu iz straha od napada.

Neopisivo oduševljenje posle ove pobede zavladalo je u čitavoj Pustoj reci. Novi borci naglo prilaze odredu. Preko 200 njih stupa u redove partizana, te se vrši reorganizacija odreda. Formiraju se tri čete: Pustorečka, Jablanička i Gornjojablanička i postavljaju: za komandira 1. čete Voja Ristić, a za komesara Boža Pavlović; za komandira 2. čete Dragoljub Petrović Rade, a za komesara Ljubo Kovačević; za komandira 3. čete Mile Čalović, a za komesara Miloje Aranđelović. Svaka četa imala je po tri voda sa vodnicima i političkim delegatima.

Oko škole u Novoj Topoli slegla se 4. decembra silna vojska koja je prethodnog dana tako uspešno branila svoju slobodnu teritoriju i razbila napadače. Posle održanih govora u kojima je narod pozvan na opšti ustank, aktivisti i drugi borci iz sela poslati su svojim kućama sa zadatkom da okupe u svojim selima sve za oružje sposobne građane i da formiraju seoske čete i priključe se odredu.

Sutradan štab odreda zakazuje zbor za Pustu reku. Za nepuna dvadeset četiri časa odbornici NO odbora i aktivisti Puste reke uspevaju da organizuju do tada neviđeni masovni zbor u Lapotincu, na kome se bila okupila »cela Pusta reka«. Na zboru su govorili: stari revolucionar iz Donjeg Konjuvca Nikola Dinić, Milija Radovanović, Voja Ristić i Vaso Smajević. Zbor je široko i snažno odjeknuo kako u Pustoj reci, tako i u čitavom srezu. Radio-London je ovaj zbor, kao i oslobođenje Lebana, objavio kao veliki uspeh »vojske u otadžbini« izbegličke vlade i Draže Mihailovića.

Narod Puste reke je s velikim oduševljenjem prihvatio poziv na opšti ustank.

Posle zbora u Lapotincu, u svim selima Puste reke vri kao u košnici. Održavaju se konferencije na kojima se biraju NO odbori tamo gde ih još nije bilo, organizuju se vojne jedinice, prikuplja se oružje i municija itd. Za kratko vreme u svim selima rade NO odbori, a svi za oružje sposobni građani ulaze u sastav mesnih desetina, vodova i četa. Veća sela formiraju svoje čete, a manja ujedinjuju svoje vodove i desetine u zajedničke čete. Iznosi se sakriveno oružje i municija i predaju odborima ili komandirima četa. U nekim selima odbornici prikupljaju oružje putem zakletve pred sveštenikom. Formirane čete se stavljaju pod komandu odreda i dobijaju određene položaje na granici slobodne teritorije. S obzirom da je manji broj pušaka nego boraca, na položaju ostaju i vode borbu borci na smenu, na nedelju dana i slično.

Od sela Međa koje se nalazi blizu železničke pruge Niš — Leskovac i Milanova, nedaleko od Leskovca, pa sve do sela Tulara i bivše demarkacione linije Kosmeta, u preko 40 sela Puste reke i Jablanice formirane su ove čete i desetine koje uzimaju aktivno učešće u sastavu Jablaničkog odreda u borbama oko slobodne teritorije.

Sa rasplamsavanjem narodnooslobodilačke borbe povećavaju se i zadaci i pojačava aktivnost narodnooslobodilačkih odpora. Jedan od prvih zadataka koje odbori vrlo uspešno izvršavaju je ishrana boraca, bilo kada su na položaju braneći slobodnu teritoriju, bilo kada se nalaze u selima na odmoru. U nekim selima organizuju se pekare, kuhinje, komore i drugo što je potrebno za obezbeđenje zajedničke ishrane boraca.

Radi obezbeđenja reda i bezbednosti u pozadini, u selima se organizuju partizanske straže u koje ulaze borci koji nisu na položajima ili starija, za oružanu borbu, nesposobna lica.

Između sebe odbori se povezuju čvrsto i kurirskom službom, selo sa selom, a isto tako i sa štabom odreda, odnosno rukovodstvom četa na svojoj teritoriji. Budno se prati rad neprijatelja i vodi oštra borba protiv izdajnika i špijuna.

Pored osnovne brige oko snabdevanja boraca na položajima i čuvanja reda i bezbednosti u pozadini, NO odbori se brinu za snabdevanje partizanskih porodica kao i izbeglica životnim namirnicama, ogrevom i drugim. Isto tako organizованo se snabdeva narod i osnovnim namirnicama kojih nije bilo — so, gas, šećer i dr. NO odbori vode oštru borbu protiv špekulacije ovim artiklima i strogo kažnjavaju prestupnike.

Imovinski i drugi sporovi se rešavaju većinom pomirenjem, a u težim slučajevima rešavanje se odlaže za posle rata. U Pustoj reci narod je priznavao u to vreme samo partizanski sud. Postepeno, narodnooslobodilački odbori poprimaju karakter istinske narodne vlasti.

Omladina i žene ne zaostaju za ostalima. Omladinci, pored svakodnevnog političkog rada u svojim redovima i rada na pripremanju kulturnih priredbi, glavna su podrška NO odborima. Mnogi su se svrstali u mesne jedinice ili otišli u aktivne čete odreda. Mladi, zajedno sa starijim drugovima, izvršavaju razne zadatke koje im postavljaju odbornici, a posebno su angažovani u vršenju kurirske službe.

Žene i devojke, pored pripremanja hrane, brinu se o odeći i obući boraca. Organizuje se rad sa ženama. Uveče, na zajedničkim sedeljkama, pored organizovanog pletenja čarapa, džempera, rukavica i drugog za borce, održavaju se konferencije na kojima se žene upoznaju sa ciljevima NOB, zadacima

NOO, mestu i ulozi žena u pokretu itd. Priličan broj omladinki, pored rada u redovima omladine, ide u odred na kurseve za bolničarke itd.

Slična aktivnost odvija se i u drugim delovima sreza, posebno u Gajtanu, Bučumetu, Rujkovcu, Gazdaru, Tularu i Sijarini, u kojima, pored NOO, postoje mesne oružane čete koje, takođe, aktivno učestvuju u borbama odreda.

Rukovodstvo odreda poklanja, isto tako, veću pažnju i onim selima gde je osetniji uticaj četnika. Posle zbora u Tularu, Milija Radovanović, komesar odreda, odlazi na teren Buvca i Oruglice i drži konferencije u Lipovici i Buvcu, kojima prisustvuju i naoružani četnici iz Kumićevog odreda, i izjašnjavaju se za borbu protiv okupatora. Na velikom zboru u Buvcu, sedištu opštine, čija je arhiva ranije spaljena, izabran je NOO 17. decembra 1941. godine. U Retkoceru je, isto tako, na zboru izabran NOO sela i pored otpora četnika Save Milovanovića, koji posle ovoga beži za Dobri Do kod četnika Koste Pećanca.

Pošto se broj ranjenika stalno povećava, štab odreda formira partizansku bolnicu u selu Obražda. To je bila bolnica sa ambulantom, prostorijama za operacije i prostorijom za smeštaj ranjenika i drugog, smeštena u dve zgrade. Bolnica je bila dobro opremljena krevetima iz civilne bolnice u Lebanu. Isto tako ona je imala i svoju apoteku snabdevenu lekovima iz apotekе u Lebanu i isporukama fonda NOO iz Leskovca.

U bolnici su radila dva lekara — dr Marko Martin Kolb i njegova žena Ruža, student medicine Jovo Cekić i veći broj bolničara. Pored bolničara iz Leskovca i bivše jugoslovenske vojske, veći broj su činile partizanke i omladinke sa terena, ospozobljene na kratkim kursevima pri samoj bolnici.

Teži ranjenici su bili smešteni u bolnicu, a lakši razmesteni po selima slobodne teritorije i o njima su se brinuli NO odbori.

Lekari povremeno obilaze ranjenike radi previjanja i u isto vreme vrše pregledе i pružaju bolesnim meštanima pomoć. Partizanska bolnica bila je dostupna narodu, dolazili su mnogi bolesnici sa sela, u prvom redu žene s malom decom. Pored pregleda i saveta, lekari su u težim slučajevima davali i nužne lekove, iako su bili neophodni ranjenicima.

Lekari su, koliko se moglo u ono vreme, poklanjali ozbiljnu pažnju ličnoj higijeni i higijeni domaćinstava radi sprečavanja zaraznih bolesti. U tom cilju držana su posebna predavanja po selima. U Dobroj Vodi se pojavio tifus. Izvršena je vakcinacija u selu, bolest je lokalizovana, sprečeno je njen dalje širenje.

Odbori su obilato snabdevali bolnicu životnim namirnicama, a u nedostatku zavoja i platnom. U nekim selima organizovano je i posebno tkanje platna za bolnicu.

Pusta reka i veći deo Jablanice pretvoreni su u snažan vojni logor. Stvorena je slobodna teritorija s čvrstom organizacijom NOO, snažnom vojskom i jedinstvenim narodom spremnim da se bori do kraja. Svaki ulaz neprijatelja ili špijuna bio je gotovo onemogućen. Bio je zabranjen svaki odlazak van slobodne teritorije bez dozvole NOO, a ova se izdavala samo za najteže slučajeve — bolesti, nabavke lekova i sl.

Ovakva Pusta reka i Jablanica s mnogobrojnom vojskom bile su trn u oku okupatoru i kvislinzima u Leskovcu. Oni preduzimaju nove pokušaje povezivanja s četnicima Koste Pećanca, dovode nove snage da zadrže val ustanka u ovom kraju.

Sredinom decembra neprijatelj preduzima novu ofanzivu. Pre ofanzive njegovi avioni snimaju partizanske položaje od Šumana preko Lebana do Petrovca, Stuble i Kosančića, na kojima se nalazi preko 2 000 partizana Jablaničkog odreda i pomoćnih četa.

Sedamnaestog decembra, rano ujutro, oko 700 nemačkih vojnika i preko 4 000 ljetićevecaca, nedjećevaca i četnika krenulo je u napad iz četiri pravca. Prvi neprijateljski pravac bio je ravni deo Puste reke: Brestovac — Kosančić — Bojnik; drugi: Leskovac — Đinduša; treći: Leskovac — Lebane i, četvrti: Leskovac — Slavujevce — Lebane. Neprijatelj je raspolagao i teškom artiljerijom i tenkovima. Njegove snage iz pravca Brestovca, koristeći tenkove, prodrele su na rejonu levog krila partizana i pored žilavog otpora između Bojnika i Lebana i ušle u Lebane. Na desnom krilu neprijatelj, takođe, uspeva da izvrši prodror i da po podne uđe u Lebane. Partizanske snage na desnoj strani Jablanice našle su se u obruču. Koristeći sumrak, sve snage partizana su se probile na levu obalu Jablanice.

U toku noći partizani vrše pregrupaciju i zauzimaju nove položaje prema Leskovcu i Lebanu na liniji Bučumet — Nova Topola i Donje Brijanje — Drenovac prema pruzi Niš — Leskovac.

Posle zauzimanja Lebana neprijatelj uspeva da zauzme Medveđu i ponovo stvara u oba mesta jake garnizone.

Uspostavljanjem ovih garnizona situacija se u Jablanici pogoršava. Prekinuta je i otežana veza sa teritorijom Buvca i Oruglice, a isto tako ugrožena je veza sa slobodnom teritorijom u gornjoj Jablanici — Tulare, Sijarina i druga sela.

Neprijatelj koristi garnizone u Lebanu i Medveđi za čvršće povezivanje s četničkim vojvodama i vrši veći pritisak na kolebljive elemente u redovima četnika. Radi toga se ne štede

ni velika novčana sredstva. Istina, vojvode Jordan Kumić, Sava Milovanović i drugi još uvek ne učestvuju u oružanim napadima na partizane, ali se sve više i otvorenije pojavljuju s propagandom da je okupator jak, da vrši tešku odmazdu nad narodom, da još nije vreme i da će partizani upropastiti narod i tome slično i povezuju se s okupatorom i nedicevcima u Lebanu i Medveđi.

Na teritoriji Tulara i Sijarine NOO-i, uz pomoć partijske organizacije i SKOJ-a, i dalje rade. Mesne čete na ovom delu slobodne teritorije i dalje izvode određene akcije pod rukovodstvom štaba odreda. U tom cilju im štab odreda šalje jedan broj boraca i teški mitraljez s potrebnom municijom preko Retkocera.

U Pustoj reci i ostalom delu slobodne teritorije Jablanice i dela leskovačkog sreza od Međe i blizu železničke pruge, Vinarca i Milanova, blizu Leskovca, do Rujkovca, Bučumeta, Gajtana i Gazdara, još čvršće se povezuju front i pozadina.

Borbe se nastavljaju nesmanjenom žestinom na proširenom frontu od oko 50 kilometara. Iz Leskovca, Lebana i Medveđe napadali su Nemci, Ijoticevc i nedicevci, a iz Jablanice i Kosaonice četnici Koste Pećanca, koji su se u međuvremenu, uz pomoć okupatora i Nedića, sredili i ojačali.

Preko dve hiljade partizana uspešno brani slobodnu teritoriju u Pustoj reci i donjem delu Jablanice sve do sredine marta 1942. godine. Oni vrše i protivnapade. Lebane i Medveđa prelaze iz ruke u ruku.

Boško KRSTIĆ

BORBE ZA OSLOBOĐENJE BERANA

Uvoćnjaku Cvetka Pajkovića u selu Lušcu, 14. jula 1941. godine, Mjesni komitet KPJ za beranski srez održao je sastanak komiteta. Na sastanku su bili: Milan Kuč, član Okružnog komiteta za Kolašin, Đoko Pajković, sekretar Mjesnog komiteta, Radomir Mitrović, Radomir Jovančević, Radivoje Vukićević, Milivoje Mićović, Radmila Nedić i Dušan Bošković. Milan Kuč je iznio političku situaciju u zemlji, a posebno u Crnoj Gori. On je prenio direktivu Centralnog komiteta KPJ i Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak o otpočinjanju oružane borbe protiv okupatora. Pri tome je istakao da borbene odrede treba što više omasoviti, pretvoriti ih u gerilske i odmah otpočeti sa izvođenjem gerilskih i diverzantskih akcija (onesposobljavanje puteva i mostova, kidanje telefonskih linija, napadanje na neprijateljske dijelove kada se kreću van grada itd.).

Mjesni komitet je jednoglasno prihvatio direktivu o oružanoj borbi protiv okupatora i donio slijedeće odluke:

— borbene odrede proširiti svima onima koji su voljni da se bore protiv okupatora, bez obzira na raniju stranačku pri-padnost, i odmah ih pretvoriti u gerilske odrede;

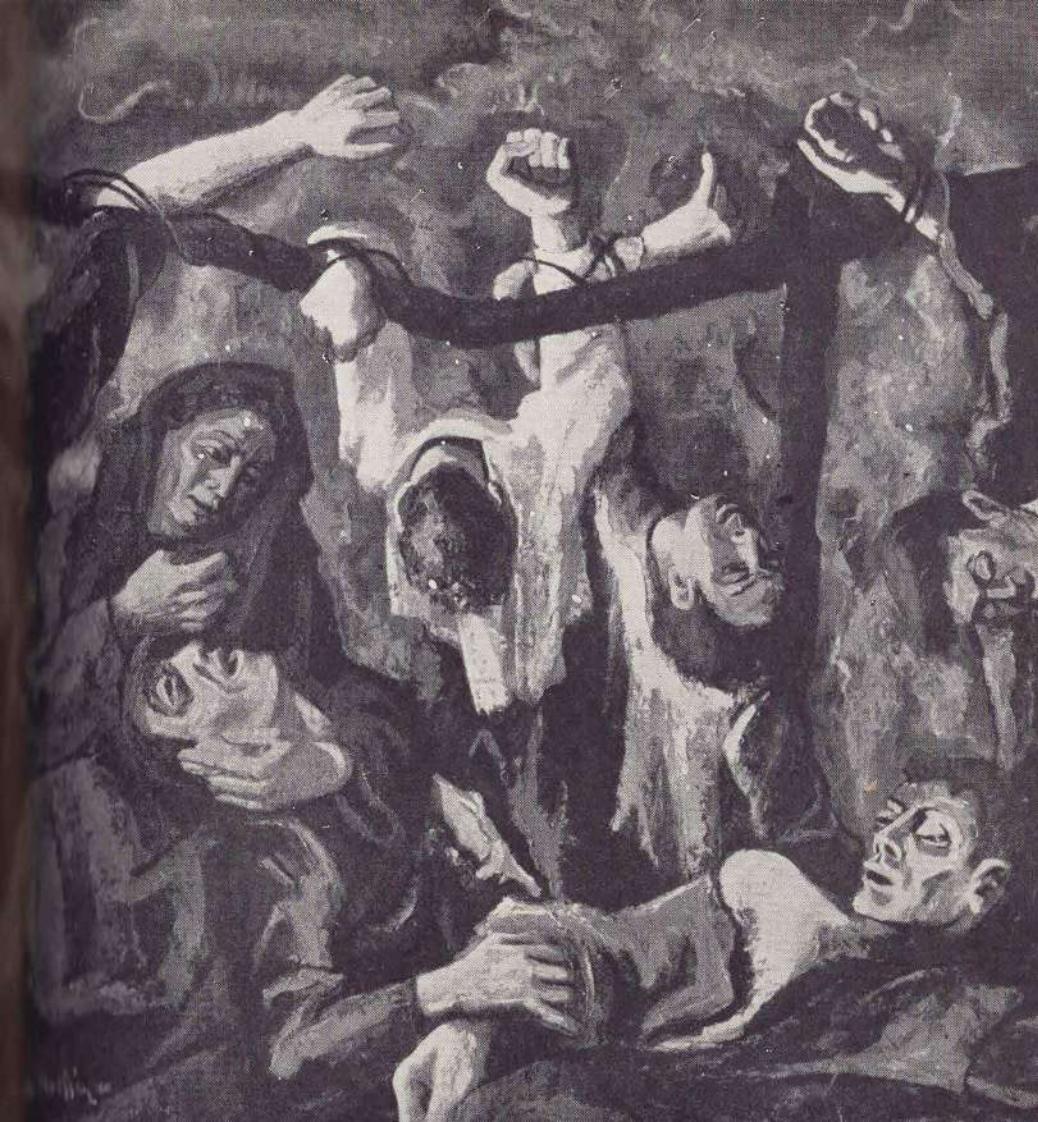
— likvidirati karabinijerske stanice u Lubnicama i Štitarima i razoružati sve žandarmerijske stanice u srežu;

— pokidati sve telefonske linije koje vezuju Berane sa okolnim mjestima i garnizonima;

— onesposobiti — zapaliti ili razrušiti sve mostove na prilazima gradu (na Limu kod Skakavca, na pravcu Bijelo Polje — Berane, na Grocu i Brnjici na putu Berane — Polica, na Bistrici i Sušici na putu Berane — Andrijevica);

— predsjednicima opština naređiti da prekinu rad i svaku vezu sa okupatorom;

— odmah otpočeti sa oružanim napadima na okupatorske jedinice koje vrše pokrete van grada;

Aleksandar Prijić: STRIJELJANJE NA JASIKOVCU (*ulje*)

— partijska i skojevska organizacija u gradu da prikupe što potpunije podatke o neprijateljskom garnizonu u Beranima (brojno stanje, naoružanje, raspored, utvrđenje i dr.);

— da se po selima održe konferencije i obavijesti narod o događajima i otpočinjanju oružane borbe, objasni linija KPJ o oružanoj borbi i da se ponovo pozovu na saradnju i učešće u borbi predstavnici građanskih partija radi što potpunijeg jedinstva masa. Takođe je odlučeno da neki od autoritativnijih komunista podje na teren Bihora i Rožaja i poveže se sa članovima Partije i našim simpatizerima tako da oni ne bi ostali pasivni i da se tamošnji živalj ne bi stavio na stranu okupatora;

— određeni su članovi komiteta koji će poći u opštine i prenijeti im donesene odluke. Milan Kuć je određen za desnu stranu Lima (Poljice, Budimlje i Ržanicu); Đoko Pajković za manastirsku opštinu; Radomir Mitrović za grad; Radomir Jovančević za Gornja sela i Štitare.

Još u toku noći 14/15. jula održani su sastanci partijskih celija, a sjutradan je otpočeto sa održavanjem konferencija po selima. U toku 15. i 16. održane su konferencije u svim selima. Gerilski odredi pod oružjem i vojničkom opremom javno su se okupljali u selima, kojima su se stalno priključivali pojedinci i grupe omladinaca, omladinki i starijih ljudi, koji su izjavili želju da se bore protiv okupatora. Iz skladišta je izvadeno sve oružje i oprema i razdijeljeno borcima. To je bilo malokalibarsko oružje raznih modela, sa kojima je veliki broj građana učestvovao u ranijim ratovima. Gerilski odredi tada su brojali oko 700 boraca.

U toku noći 15/16. jula pokidane su sve telefonsko-telegrafске linije, koje su vezivale Berane sa okolnim mjestima, i porušen veliki broj telefonskih stubova, tako da beranski garnizon nije imao nikakve veze ni sa jednim drugim garnizonom.

Izjutra 16. jula jedna italijanska patrola došla je iz grada u selo Pešca (2 kilometra južno od grada). Pečički gerilski odred, koji je tada održavao sastanak, poslao je bio nekoliko svojih ljudi da donesu oružje i opremu iz skladišta u selu Jugovini. Odred je tada imao samo jednu pušku sa kojom je bio na straži Milivoje Marković. Čim je italijanska patrola naišla pored kuće gdje je održavan sastanak, Marković je opalio jedan metak, te se patrola brzo vratila u grad. Uskoro poslije toga iz grada je izašla jedna italijanska četa u pravcu sela Pešaca i Lušca, radi pljačke i represalija u ovim selima.

Poslije pojave i povlačenja italijanske patrole i Pečički odred se povukao iznad sela, u pravcu Lušca, gdje je uskoro

donijeto oružje i oprema iz magacina. Odred je posio položaj Milac prema rijeci Bistrici.

Kada su primijetili italijansku četu Lužački i Pečički odred otvorili su vatru i natjerali je da se povuče. Poslije kratkog vremena došle su još dvije italijanske čete i tako je kompletan bataljon izvršio napad u pravcu Lušca i Pešaca. Tom prilikom poginuo je jedan italijanski vojnik iz čete koja je prva došla u selo Lužac. Dolački, Lužački i Pečički odred posjeli su zatim položaje između sela Doca i rijeke Bistrice, napali italijanski bataljon i prisilili ga da se povuče u grad. Italijani su imali 3 mrtva¹ i 1 ranjenog. Prilikom povlačenja Italijani su iz sela Pešaca odveli četiri seljaka, od kojih su dvojica bili pripadnici odreda. Iz grada su istoga dana uhapsili nekoliko rodoljuba i naših simpatizera koji su im služili kao taoci.

Ovoga dana, negdje oko 10 časova, gornjoselski odredi su napali i likvidirali karabinijersku stanicu u Lubnicama — 6 karabinijera se predalo, a komandir je bio ubijen kada se vraćao iz Berana u selo Lužac. Tada je razoružana i žandarmerijska stanica.

Istoga dana, poslije kraćeg prepucavanja, Bubanjski i Štitarski odred razoružali su karabinijersku stanicu u selu Brzavi, u kojoj se nalazilo 5 karabinijera i izvjestan broj jugoslovenskih žandarma. Žandarme nijesu razoružali, pošto su prilikom predaje izjavili da će se boriti protiv okupatora.

Ostali odredi bili su toga dana u strogoj pripravnosti sa dijelovima u zasjedi i na osmatranju.

U toku noći 16. jula Štitarski odred je kod Skakavca zau stavio autobus koji je išao od Bijelog Polja prema Beranima i pošto su razoružali Italijane i zaplijenili poštu, autobus je uništen.

U toku noći 16/17. jula, izvršeno je više akcija — zapljeni su i onesposobljeni svi mostovi na prilazima gradu. Ove akcije izveli su: Babinjski i Štitarski odred — na veliki most kod Skakavca na Limu, na komunikaciji Berane — Bijelo Polje; Dolački i Lužački odred — na most kod Jerininog krša; Budimski odred — na Brnjici i Budimskoj rijeci; Dragosavsko-maštanski odred — na Grocu, a dva mosta na Bistrici i jedan na Sušici, na komunikaciji Berane — Andrijevica, onesposobili su Bučički i Pečički odred.

Vidjeći da su potpuno odsječeni, Italijani u gradu (u kasarni, gimnaziji, osnovnoj školi, načelstvu, trošarinskoj i žandarmerijskoj kasarni i kasarni u Harem) otpočeli su 17. jula najvećom brzinom da se utvrđuju. Pravili su rovove oko ka-

¹ Dvojicu su ubili borci Dolačkog odreda kod lužačkog groblja a jednog, kod koga su našli živu kokošku, ubili su borci Lužačkog odreda.

sarne i utvrđivali zgrade u kojima su bili smješteni, a naročito one koje su dominirale okolnim terenom. Na zgradama su napravili dobro utvrđena mitraljeska gnijezda. U isto vrijeme, vidjeći da je veliki broj građana neprijateljski raspoložen i da je spremjan da napusti grad i pridruži se gerilskim jedinicama, počeli su sa represivnim mjerama i dosta masovnim hapšenjima rodoljuba, naših simpatizera i drugih uglednijih građana. Da bi izvršili pritisak na ustaničko rukovodstvo i zaplašili pobunjeni narod, oni su riješili da izvedu pred prijeku vojni sud 9 rodoljuba, koji su ranije bili uhapšeni.

Prijeku sud sastavljen od italijanskih oficira osudio je 17. jula na smrt ovih 9 rodoljuba: Aleksandra Arsenijevića, Danila Joksimovića, Hamda Boka Dervovića, Miletu Mitrovića, Vukajla Zečevića, Arsa Nedića, Boža Lekića, Milana Mališića i Dragutina Popovića. Istog dana oko 13 časova jedna italijanska četa izvela je osuđene na Jasikovac, vezala ih za kolje i baskije i strijeljala. Kad su primijetili da Italijani vode taoce, luško-ržanički odredi koji su se nalazili u Lugama, pojurili su u pravcu Jasikovca, ali su Italijani izvršili strijeljanje prije nego što su odredi mogli dejstvovati vatrom. Poslije strijeljanja Italijani su se brzo povukli u grad, praćeni vatrom pomenutih odreda.

Južno od Berana, na lijevoj obali Lima, položaji odreda protezali su se: obala Lima — Bogarsko brdo — varoško groblje — Balaban do — Beran Selo — Talum, a zaposjeli su ga: Vinicki, Bučički, Pečički, Lužački, Gornjoselski, Dolački, Štitarski i Bubanjski odred, i to redom kako su nabrojani. Na desnoj obali Lima položaji su se protezali od Lima preko krivina, Jasikovca, Luškog polja i lugova pored Lima, a zaposjeli su ih: Dragosavsko-maštanski, Babinjski, Goraški, Budimski, Dapsićki, Petnički, Beranski i Luško-donjoržanički odred.

Članovi Mjesnog komiteta Milan Kuč, Đoko Pajković, Radomir Jovančević i Radomir Mitrović nalazili su se na položaju kod gradskog groblja odakle su uspostavili vezu sa svim odredima na desnoj obali Lima. Na Jasikovcu se nalazio član Mjesnog komiteta Radivoje Vukićević sa članovima Opštinskog biroa čelija (Vladom Šćekićem i drugima) koji su imali vezu sa komandoma odreda i Mjesnim komitetom.

Okruženi neprijatelj stalno je tukao iz cjelokupnog naoružanja. Dejstvovao je malim bacacima, jer za velike nije imao municije. Ustanici su imali oko 600 pušaka raznih tipova (jugo-slovenske, moskovske, turske, mauzerke, austrijske, francuske, lovačke i druge), 5 puškomitraljeza, izvjestan broj pištolja i ručnih granata. Bojeve municije nije bilo u dovoljnoj količini, pa su prepadi vršeni često i sa manevarskom.

Poslije napada Italijana i strijeljanja rodoljuba na Jasikovcu pojačalo se ogorčenje u čitavom gradu i kod svih boraca u odredima. Pucnji na Jasikovcu bili su neposredni signal za sveopšti napad na italijanski garnizon u Beranima. Luško-donjoržanički i Beranski odred prešli su u toku noći Lim, preko Luških lugova, i sa Vinickim i Bučičkim odredom ušli u južni dio grada. Otpočela je ulična borba u pravcu žandarmerijske kasarne, u kojoj su se nalazili karabinieri i crnokošuljaši, kao i prema osnovnoj školi u kojoj se nalazila jedna isturena italijanska jedinica. U grad je u prvi mrak 17. jula prvi ušao Pečički odred i napao žandarmerijsku kasarnu u kojoj su se nalazili karabinieri. Poslije kratkog vremena u grad su ušli i Bučički, Vinicki, Lužački i Luško-donjoržanički odred i dijelovi Gornjoseškog odreda. U toku napada Đoko Nedić je držao pod puškomitralskom vatrom prozore i vrata kasarne. Odredi sa Jasikovca su pod zaštitom mraka upali u Hareme, napali i istjerali Italijane iz kasarne i protjerali ih preko Lima u grad. Pred svitanje borci su se povukli u rovove na Jasikovcu.

Noću 17. jula, u selu Pešćima, u kući Anta Mališića, Mjesni komitet je održao vojno savjetovanje kojem su prisustvovali: Milan Kuč, Đoko Pajković, Radomir Mitrović, Savo Joksimović, Miloš Mališić i Panto Mališić, kao i oficiri bivše jugoslovenske vojske Pavle Đurišić, Tomo Zečević i Kuklić. Na sastanku je izrađen plan za oslobođenje Berana. Pri tome se osjećalo da oficiri neiskreno sarađuju sa komunistima. Tada je za komandanta svih odreda s lijeve strane Lima određen Miloš Mališić, a za komandanta sa desne strane Lima Pero Boričić, oba istaknuti komunisti i rezervni oficiri.

Na ovom sastanku je odlučeno da se formira narodna milicija od oko 70 boraca i za njenog komandanta određen je Pero Boričić. Pripadnici milicije nosili su crvenu traku oko lijeve ruke koje su pravljene od crvenih ženskih marama. Zadatak im je bio da obezbjeđuju imovinu i sve objekte i da održavaju red u svim oslobođenim dijelovima grada, pa i u čitavom gradu. S obzirom na ulogu milicije komitet je nastojao da tamo dođu borci koji će moći uspješno da izvršavaju ovaj delikatan zadatak. U svakom odredu nalazio se izvjestan broj milicionera i čim su bili oslobođeni pojedini dijelovi grada, objekti i radnje, oni su ih obezbjeđivali. Obezbeđivali su svu imovinu, bez obzira da li se radi o državnoj ili privatnoj (magacini, trgovačke i zanatske radnje, naročito muslimanske). Ovako obezbjeđivanje i održavanje potpunog reda ulivali su veliko povjerenje građanstvu. Nije više bilo neke pljačke ni nereda, što se inače u sličnoj situaciji ranije dešavalo.

Rano izjutra 18. jula nastavljene su borbe sa svih strana. Luško-donjoržanički odred napadali su osnovnu školu i zgrade načelstva i okružnog suda. S južne strane napadali su Vucički i Vinicki odred, a sa zapadne Pečički, Lužički i dijelovi Gornjoselskog, uglavnom na žandarmerijsku kasarnu. Karabinijeri, koji su se bili utvrdili u žandarmerijskoj kasarni, vrlo uporno su se borili. U toku noći ustanici su upalili stepenište kasarne, ali je vatrica ugašena. Ujutru oko 10 časova ustanicima je uspjelo da priđu do susjednih zgrada, koje su bile u istom bloku sa kasarnom, predu preko krovova, zapale kasarnu u kojoj se nalazilo oko 40 karabinijera. Oko 20 preživjelih karabinijera povuklo se u trošarinsku stanicu a ostali, među kojima je bilo i poginulih i ranjenih, izgorjeli su.

U toku likvidacije žandarmerijske kasarne i nešto kasnije likvidirana su italijanska uporišta i isturene tačke u osnovnoj školi i u zgradama načelstva, suda i pošte. Zatim se prešlo na likvidaciju jednog vrlo jakog italijanskog uporišta u zgradama trošarinske stanice u kojoj su se skoncentrisali finansi, izbjegli karabinijeri i izvjestan broj neprijateljskih vojnika koji su pobegli iz likvidiranih uporišta. Ustanici su neustrašivo jurišali na zgradu, koja se sastojala iz prizemlja i sprata. Prozori iz kojih je sipala puškomitralska i mitraljeska vatrica bili su zabarikadirani vrećama pjesaka. Međutim, grupa ustanika sa krovova hotela i susjednih zgrada zasipala je vatrom sve otvore na trošarinskoj stanci i štitila bombaše koji su kroz prozore ubacivali ručne bombe. U jurišu na uporište poginuo je inače neobično hrabar Miloš Mališić, komandant svih odreda s lijeve strane Lima. Kada je najzad likvidirana trošarinska stаница u njenim sobama se nalazio veći broj italijanskih leševa.

Nešto poslije podne ostale su još nezauzete gimnazija i kasarna, koje su držane pod neprekidnom vatrom ustaničkih odreda sa Jasikovca, Bogavskog brda i iz Beran-Sela. Tada su sve ustaničke snage bile skoncentrisane prema ovim objektima. Sa pravca Beran-Sela napadali su iz neposredne blizine Bubanjski, Štitarski i dijelovi Gornjoselskog odreda, a od Bogavskog brda i gradskog groblja Dolački i dijelovi Gornjoselskog odreda. Pod pritiskom ustaničkih snaga Italijani iz kasarne počeli su da se prebacuju po dijelovima u zgradu gimnazije. U to vrijeme dijelovi Štitarskog odreda prodri su sa sjeverne strane do konjušnica i dočepali se nekih prostorija kasarne, dok su se u nekim još držali Italijani. Ustanici su bušili pregradne zidove i puškomitralskom vatrom i bombama prisilili Italijane da se iz kasarne povuku u gimnaziju.

Najzad je ostala još samo gimnazija kao jedino uporište u kojoj su se skoncentrisali svi Italijani. Kada su pozvani na

predaju poslali su direktora gimnazije Milinka Tripkovića, koji je inače stanovao u gimnazijskoj zgradbi, i ponudili pregovore. Pošto su pregovori prihvaćeni, ađutant komandanta puka u pravnji tri Italijana (po jednog karabinijera, finansa i vojnika) došao je sa bijelom zastavom u kuću Đukana Labudovića u kojoj su se nalazili Milan Kuč, Đoko Pajković, Panto Mališić, Vuksan Cemović i još neki. Italijanski oficir počeo je vrlo drsko da upozorava da su se ustanci svojim postupkom »ogriješili o zakone italijanske imperije i međunarodno pravo«. Na to mu je Milan Kuč preko tumača oštros rekao: »Vi ste za nas okupator koji nam je oteo slobodu i nezavisnost i mi ćemo borbom da je povratimo. Tražimo od vas da položite oružje ili ćemo vas sve uništiti«. Poslije toga italijanski »parlamentar« je izmjenio ton razgovora. Baš u tom momentu partizanska artiljerija ispalila je jednu granatu koja je pala u neposrednu blizinu gimnazije i znatno demoralisala italijanske vojnike i oficire. (Dva topa su bila donesena iz Andrijevice poslije razoružanja Italijana.)

Tom prilikom postignut je sporazum:

- 1) da italijanski garnizon preda sva teška i automatska oružja — bacače, mitraljeze, puškomitraljeze i cijelokupnu municiju (za automatsko oružje, puške i pištolje) a da vojnici zadrže puške i oficiri pištolje bez municije;
- 2) da se italijanski vojnici i oficiri transportuju u pravcu Podgorice, pa ako tamošnji garnizon bude razoružan tada i oni da predaju puške i pištolje, pošto bi na taj način očuvali svoju »vojničku čast«.

Italijanski pregovarači nijesu odmah potpisali ugovor, već su se vratili u zgradu gimnazije da obavijeste svog komandanta. Pošto su u tom momentu naši topovi ispalili još nekoliko granata, to je ubrzalo prihvatanje uslova. Sporazum je potpisani u kući Miluna Pantovića.

Čim su Italijani potpisali uslovni sporazum naši odredi su stegli obruč oko gimnazije, a dvije grupe sastavljene od pripadnika narodne milicije i drugih boraca, ušle su u zgradu i oduzele neprijatelju teška i automatska oruđa. Bilo je 9 mitraljeza »breda«, 5 teških i 18 lakih minobacača, 24 puškomitraljeza i nešto municije. Minobacačka i veći dio ostale municije zaplijenjeni su prilikom zauzimanja kasarni, u kojima je bilo glavno skladište ratne opreme i hrane.

Oduzeti bacači, mitraljezi i puškomitraljezi odnijeti su pozadi kasarne i predati najboljim borcima — komunistima i skojevcima. Odmah je organizovano brzo upoznavanje u rukovanju ovim oružjem.

U toku borbe za oslobođenje Berana naši odredi imali su 8 mrtvih i 6 ranjenih. Poginuli su, i to 17. jula: Aković Stevana

Krsto, zemljoradnik iz D. Ržanice; Vukašinović Novice Dragić, zemljoradnik iz Budimlja; Knežević Zarije Milorad, zemljoradnik iz Budimlja; Mičović Lazara Boško, zemljoradnik iz Mašta i Čeranić Milete Staniša, zemljoradnik iz Vinicke; a 18. jula: Mališić Milića Miloš, pravnik iz Pešaca; Čukić Vuksana Milan, zemljoradnik iz Donje Ržanice i Vujović Aleksandar iz Dapsića.

Poslije potpisivanja uslovnog sporazuma narod je ušao u oslobođeni grad. Pred svim javnim zgradama, magacinima i trgovačkim i zanatskim radnjama, državnim i privatnim, nalazili su se narodni milicioneri sa crvenim trakama oko lijeve mišice. Zgrada gimnazije u kojoj su se nalazili razoružani Italijani bila je blokirana odredima.

U toku noći 18. jula u bolnici, u sobi u kojoj je ležao bolestan Milan Kuč, održan je sastanak Mjesnog komiteta kojem su prisustvovali, pored članova vojne komisije, i članovi opštinskih biroa čelija. Branko Deletić, član Okružnog komiteta za Kolašin koji je toga dana došao u Berane izložio je direktivu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, prema kojoj gradove ne treba zauzimati, a zauzete treba napustiti.

Radi što boljeg učvršćivanja jedinica i njihovog ospozljavanja za dalje akcije i odbranu slobodne teritorije na ovom sastanku je odlučeno da se formira vojni komitet koji će rukovoditi svim vojnim poslovima i istovremeno biti operativni štab na terenu sreza. Za rukovodioca komiteta određen je Milan Kuč, a za članove Savo Joksimović, član Partije, Mirko Babović, kapetan bivše vojske i Ilija Lutovac, sudija. Pavle Đurišić nije prihvatio da bude član komiteta. Za komandanta mjesta određen je Stevan Đokić, rezervni oficir. Pored toga donijeta je odluka da se formiraju bataljoni narodne vojske, po principu narodne vojske iz balkanskog rata, čije će jezgro sačinjavati gerilski odredi koji su u dosadašnjim borbama pokazali veliku umješnost i borbenost.

Direktiva da grad treba napuštati strašno je djelovala na članove komiteta i Partije, a isto tako bi se negativno odrazila i na sve ustanike i čitav narod sreza. Prosto je bilo nemoguće saopštiti je i izvršiti, baš s obzirom na uspjehe i borbeni elan koji je svakim danom sve više narastao. Nakon diskusije svih učesnika i analize čitave situacije Mjesni komitet je donio odluku da se grad ne napušta.

Na ovom sastanku odlučeno je da se formira narodni organ koji je imao zadatku da vodi borbu protiv klasnog neprijatelja i da hvata saradnike okupatora i privodi ih organima narodnih i vojnih vlasti. Za ovu službu su određeni Mito Milković, Stevo Delević, Savo Mitrović i Mijat Vuletić. Odlučeno je, kao što je već rečeno, da se automatsko oružje, zaplje-

njeno od Italijana, podijeli po odredima i to članovima Partije i SKOJ-a, kako ne bi došlo u ruke nesigurnih elemenata. Komunisti su imali da se još u toku noći i sjutradan obuče u rukovanju ovim oružjem. Izvjestan broj članova Partije raspoređen je na rad u vojnim jedinicama, za rad po partijskoj liniji i organizaciji vlasti na terenu. Zatim je donijeta odluka da se sjutradan izvrši razoružanje svih Italijana, bez obzira na uslove sporazuma. U diskusiji o ovom pitanju bilo je i mišljenja da je neophodno da se pridržavamo sklopljenog sporazuma. Međutim, većina se izjasnila da se u ratu s neprijateljem treba služiti i ratnim lukavstvom i da je u ovom slučaju to bio najbolji način da se neprijatelj razoruža i bez žrtava likvidira jedno ozbiljno i solidno utvrđeno neprijateljsko uporište.

Bila je subota, 19. jul, dan sunčan i vrlo prijatan. Grad je imao svečan izgled i pored izrazitih tragova borbi. Veoma raspoloženi građani kretali su se ulicama u većim i manjim grupama. Ljudi su bili vrlo poslovni, ali, umjesto ličnih, obavljali su narodne poslove. Odredi su logorovali po baštama u gradu i na periferiji. Borci su izgledali ponosni i svježi, odmorili su se poslije dvije neprospavane noći. Čistili su oružje i uređivali ostalu opremu.

Još u jutarnjim časovima narod se okupljaо oko leševa strijeljanih rodoljuba na Jasikovcu. Još su visili na kolcima i baskijama za koje su ih Italijani prije strijeljanja vezali. Fotograf Vlado Đukić napravio je nekoliko snimaka koji će novim generacijama služiti kao dokument zločina fašističkog okupatora.

Počasna straža od boraca gerilskih odreda, zajedno sa porodicama strijeljanih, skinula je leševe i stavila ih u mrtvačke sanduke, a zatim je velika povorka naroda i boraca prošla ulicama grada. Narod iz skoro svih krajeva sreza masovno se priključivao povorci. Izredalo se nekoliko govornika.

Oko 18 časova (19. jula) odredi sa svim zaplijenjenim oružjem zaposjeli su zgradu gimnazije. Italijanima je predat ultimatum da predaju puške, pištolje i svu vojnu opremu koju nijesu predali. Ostavljen im je rok od 15 minuta. Iz gimnazije je izašao italijanski major i upozorio na obaveze predviđene uslovima o predaji. Na to mu je odgovoren da su oni zarobljenici i da se moraju pokoravati zahtjevima partizana. Na kraju je major rekao: »Ja kao oficir italijanske imperije poginuću sa svojim oficirima, a ne mogu pristati na razoružanje«. Odmah je pošao ka ulazu u zgradu. Italijanski oficiri su se svakako plašili odmazde za strijeljanje na Jasikovcu. U međuvremenu ustanici su bili privukli burad sa benzinom i prislonili ih uza

zid zgrade, da bi ih u slučaju otpora Italijana upalili. Italijanski vojnici, koji su posmatrali kroz rupe na zabarikadiranim prozorima, vidjeli su svog majora, postavljene bacače, mitraljeze i burad sa benzinom, kao i čitav obruč oko zgrade. Zato, u trenutku kada je major bio na vratima sa namjerom da se «bori i izgine» sa svojim oficirima, vojnici su počeli da izlaze na druga vrata i iskaču kroz prozore sa pjesmom: »Avanti popolo...« i da slažu oružje na gomilu. Odmah je prišla određena grupa članova Partije i pripadnika narodne milicije i preuzeila oružje. Kratko vrijeme poslije vojnika i podoficira izašli su i oficiri i predali revolvere i opasače. Tako je bio potpuno oslobođen čitav srez i grad u kome se nalazio vrlo jak, brojan i dobro naoružan neprijateljski garnizon. Tada je od neprijatelja oduzeto preko 900 pušaka i oko 70 revolvera.

Poslije razoružavanja zarobljeni vojnici, karabinieri, finansi, podoficiri i oficiri (preko 700 vojnika i 18 oficira) okupilo se u dvorištu gimnazije, gdje im je sa krova improvizirane ljetne kuhinje jedan italijanski vojnik održao kratak govor na italijanskom jeziku i pročitao proglaš Komunističke partije Italije protiv rata. U međuvremenu je jedan vod ustanika pregledao sve prostorije u zgradama i izbacio svu vojnu opremu. Poslije toga Italijanima je naređeno da uđu u zgradu, s tim da mogući na česmu po vodu i do klozeta. Rečeno im je da će uredno primati sljedovanja hrane.

U toku noći 19. jula održan je u kancelariji kasarne prosljeni sastanak Mjesnog komiteta kojem su, pored članova komiteta, prisustvovali i članovi vojnog komiteta, članovi opštinskih biroa čelija i izvjestan broj drugih istaknutih komunista. Ovom sastanku prisustvovao je i Mitar Bakić, član vojne komisije CK Jugoslavije, koga je drug Tito poslao u Crnu Goru, a koji je preko Rugova i Kaludre stigao u Berane istog dana nešto poslije podne. Sastanak je trajao čitavu noć. Mitar Bakić je izložio direktivu CK KPJ o opštem ustanku u Crnoj Gori, a Milan Kuč i Đoko Pajković referate o pripremama i toku ustaničkih borbi i borbenom raspoloženju gerilskih jedinica i čitavog naroda. Bakić se vrlo pohvalno izrazio o postignutim uspjesima u srezu, govoreći da će oni imati velikog značaja za dalju borbu. On je, s obzirom na postignute uspjehe u ustanku i na borbeno raspoloženje ne samo komunista, već i ogromne mase građana, koje je stalno raslo, potvrdio ispravnost odluke komiteta da se oslobođeni grad ne napušta. Na ovom sastanku su postavljeni zadaci:

— da se nastoji da se održi i učvrsti što potpunije jedinstvo naroda, bez obzira na raniju političku pripadnost, i da se politička linija postavi na najširu platformu borbe protiv okupatora i za narodno oslobođenje;

— da se nastavi sa formiranjem i učvršćivanjem jedinica narodne vojske na principu dobrovoljnosti i da komunisti služe primjerom hrabrosti i discipline;

— da se uspostavlja dalji kontakt sa pripadnicima političkih stranaka i oficirima bivše vojske, kako bi se pridobili za borbu protiv okupatora;

— s obzirom na to da je čitav srez oslobođen od strane naroda pod rukovodstvom Partije i da je prestala da funkcioniše stara vlast, odlučeno je da se 21. jula održi skupština narodnih predstavnika iz svih sela, svih političkih stranaka i borbenih jedinica koje će izabrati narodni odbor oslobođenja i koji će preuzeti i vršiti cijelokupnu vlast na oslobođenoj teritoriji sreza.

Sjutradan, 20. jula, stigao je od rukovodstva iz Andrijevice izvještaj o napadu neprijatelja sa pravca Plava i Gusinja. Odmah je formirana jedna četa od oko 70 boraca, sastavljena uglavnom od komunista i skojevaca i upućena u pomoć Andrijevici. Za komandira ove čete određen je Mitar Bukumir, a za političkog rukovodioca Vuko Tmušić. Pošto je prognala neprijatelja četa se poslije dva dana vratila i borci su ponova ušli u sastav svojih bataljona.

Poslije podne, 20. jula, bataljoni su upućeni na područja svojih opština, dok su Polički, Budimski i Donjoržanički bataljon dobili zadatak da pošalju nešto jača obezbjeđenja u pravcu Sjekirice, Turjaka i Bihora. Toga dana je iznad grada kružio jedan italijanski avion. Zarobljeni Italijani su sahranili svoje poginule vojнике i oficire.

Toga dana je u svim selima i odredima izvršen izbor delegata za sresku skupštinu zakazanu za 21. jul, a zatim je izrađen i nacrt odluka koje treba da razradi i donese skupština kao legitimni predstavnik naroda sreza Berane.

Nikola ŠEKULARAC

USTANAK U ŠTAJERSKOJ

Pred sam napad fašističkih snaga na Jugoslaviju, u Štajerskoj su bile aktivne partijske organizacije naročito u industrijskim centrima. Partija je prodirala i u izrazito seoske krajeve istočne Štajerske. U sklopu Pokrajinskog komiteta, čije je sedište bilo u Mariboru, delovala su pojedina partijska okružja u Mariboru, Ptiju, Celju i Trbovlju, kao i okružni komiteti za Prekomurje i Korušku.

Najznačajnije partijske organizacije u Mariboru bile su u železničkim radionicama i u tekstilnoj fabrici Huter. Osim toga delovale su pojedine čelije po granama sindikalnih organizacija, i to: među građevinarima, pekarima, metalcima, obućarima, krojačima, nameštenicima, konobarima i frizerima. Posebne čelije su postojale i na Pobrežju, u Teznu, Studencima i Melju. Vrlo jake partijske organizacije bile su i u Rušama, Selnici, Fali i Ribnici na Pohorju.

Partijske organizacije su postojale i u Ptiju, među kojima je bila vrlo jaka ona u železničkim radionicama.

Partijske organizacije u Mežičkoj dolini postojale su u fabrici lepenke, seoska čelija u Prevaljama i skojevska grupa u Lešama. Bile su i dve čelije u Ravnama, u Podkraju kod Prevalja i u papirnici Prevalje. Pored partijskih organizacija svuda su se razvijale i skojevske organizacije. Vrlo jaka skojevska grupa delovala je od 1939. u Slovenj-Gradecu, koju su organizovali studenti koji su dolazili iz Ljubljane.

I na celjskom području partijske organizacije bile su relativno jake. U Celju su postojale tri ulične i jedna fabrička čelija (u Vestnovoj tvornici, cinkarni i železari Štore), a na Preboldu tri seoske i jedna fabrička. U Zabukovici su bile tri ulične, odnosno seoske i dve fabričke čelije. U Savinjskoj dolini je postojala fabrička čelija u Smartnom ob Paki. Partijski rad u Šaleškoj dolini razvijao se pod rukovodstvom Mesnog komi-

teta u Šoštanju. Ćelije u Šaleškoj dolini su objedinjavale 35 komunista. Seoske ćelije su postojale još u Ponikvi i Šentjuru — Vrbno i u Škofji Vasi, a u Rogaškoj Slatini je delovala fabrička.

U Trbovlju su postojale ćelije u istočnom i zapadnom pogonu, u separaciji, u Dobrni, kod građevinara, kod dve grupe zanatskih radnika, u Hauckovom kamenolomu i u organizaciji žena. U tim organizacijama bilo je učlanjeno oko 80 komunista. U Zagorju su postojale ćelije u pogonima Kisovec, Kotredež, u spoljnem pogonu, a osim toga delovala je i jedna opšta gradska ćelija. Sve te ćelije imale su ukupno 40 komunista. Organizacija u Hrastniku imala je dve ćelije: u rudniku i fabrici stakla, hemijskoj tvornici i na železnici sa preko 31 članom.

U Trbovlju i Hrastniku postojale su i jake organizacije SKOJ-a.

U Posavskom području članovi Partije su delovali još u Krškom, Brežicama i Dobovi. Osim toga jaka partijska organizacija bila je i u Rajhenburgu. U nju su bili uključeni radnici iz Rajhenburga i Senova. Ćelije u Posavju bile su međusobno dobro povezane — od Rajhenburga sve do Dobove.

Značajnu činjenicu predstavljalo je, neposredno uoči rata, brzo širenje skojevskih organizacija u Štajerskoj. One su bile naročito jake među mariborskem šegrtskom i srednjoškolskom omladinom. SKOJ je bio vrlo jak na ptujskom i celjskom području kao i u rudarskim centrima. Skojevci su bili aktivni i u područjima gde nije bilo partijskih organizacija, kao na primer, u radgonskom, ljutomerskom i mislinskom području.

Partijske organizacije su vodile snažnu borbu za poboljšanje položaja radnika, a sem toga Partija je u Štajerskoj posvetila veliku pažnju i borbi protiv pete kolone i fašističke propagande — delovala je preko mnogih društava, organizacija i stručnih udruženja. Specijalnu pažnju je posvetila radu u odborima radničke solidarnosti, koji su udruživali organizacije bivših URS-ovih sindikata. Jak uticaj Partije osećao se i u društвima studentske omladine, među članovima »Vzajemnosti« — koja je delovala kao naslednica raspuštene »Svobode« i u drugim organizacijama. Rad se manifestovao i u velikoj aktivnosti Društva prijatelja Sovjetskog Saveza, koje je baš u Štajerskoj mobilisalo široke radne mase kroz prikupljanje potpisa za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom. Široke mase u Štajerskoj Partija je okupljala i kroz Savez radnog naroda. Hapšenje potpisnika proglaša »Šta hoćemo« iz raznih krajeva Štajerske izazvalo je snažno reagovanje i široke akcije protesta. U potpisivanju protesta učestvovao je ogroman broj građana. Na štajerskom području Partija je posvetila ve-

liku pažnju i narodnoobrambenim akcijama, koje su naročito ovde bile značajne, jer su uperene protiv delatnosti kulturbundovske pete kolone i protiv pripremanja fašističke agresije.

Pre rata, partiskske konferencije davale su smernice za rad čitavom članstvu Partije. U Podkraju kod Velenja održana je tako, avgusta 1940, konferencija KPS, kojom je rukovodio Boris Kidrič. Te godine održana je i okružna konferencija za Celje u Šmartnom ob Paki, kojom je rukovodio kandidat CK KPS Slavko Šlander. Godinu dana ranije održana je pokrajinska partiskska konferencija za Štajersku kod Jožeta Lacka, člana CK KPS, u Novoj Vaši kod Ptuja, kojoj je prisustvovao i Tone Tomšič. U Mariboru je, avgusta 1940. u Teznu, održana okružna partiskska konferencija. Njoj su prisustvovali pored ostalih i Slavko Šlander, član CK KPJ, Miloš Zidanšek i Boris Kidrič.

U rudarskim centrima, gde je postojala dugogodišnja revolucionarna tradicija, partiskske organizacije su u toku 1940. i poslednjih meseci uoči izbijanja rata, razvile veliku aktivnost. Neposredno pred rat na njihovom području je održan niz značajnih partiskskih sastanaka, kao što su bili u toku leta 1940. u St. Lenartu na Sv. planini — kome je prisustvovao i drug Tito, zatim 25. decembra 1940. u Zagorju, na kome su učestvovali: Slavko Šlander, Vida Tomšič, Tomo Brejc, Franc Leskošek, Tone Dolinšek, Franc Šalamun, Lojze Hohkraut i još 20 delegata.

Sva ova aktivnost Partije stvorila je najbolju bazu za organizovani otpor protiv fašističkog osvajača, odmah posle okupacije zemlje.

Posle prilaženja Jugoslavije Trojnom paktu, i Partija u Štajerskoj je stupila u snažnu akciju. Njena aktivnost je došla naročito do izražaja prilikom organizovanja demonstracija protiv vlade Cvetković — Maček. U Mariboru su, na primer, članovi KP održali sastanke uoči demonstracija, na kojima su određene parole koje će se preneti masi demonstranata. Članovi KP su bili najborbeniji deo demonstranata i svojom borbenošću usmerili su tok događaja.

Prilikom napada neprijatelja na Jugoslaviju, sve partiskske organizacije u Štajerskoj, organizovale su odlazak dobrovoljaca u vojsku; za ovo su se brinule vojne komisije kod okružnih komiteta KPS.

Iz Maribora su otišli kao dobrovoljci u vojsku skoro svi skojevci, a i članovi Partije. Na terenu su ostali samo oni, koji su bili potrebni za politički rad. Dobrovoljci iz Maribora su se probijali prema Novom Mestu, jedan deo je došao do

Karlovca, a jedan je stigao do Zagreba, gde je vodio borbu sa Mačekovom zaštitom.

Već 7. aprila iz Ptuja je otišlo na poziv Partije u vojsku oko 90 dobrovoljaca koji ranije nisu bili mobilisani. Među njima su bili i svi komunisti koji su se tek vratili iz Međurečja, osim dvojice. Vodio ih je Jože Lacko (narodni heroj). Iz Ptuja je otišlo i oko 300 omladinaca-dobrovoljaca. Uoči napada na Jugoslaviju, u Ptuju je bilo pokušaja, pod rukovodstvom KP, da se formira narodnoobrambeno veće. Godine 1941. Partija je ponovo pokrenula akciju za formiranje ovog veća. Uvedeno je stražarenje, da se nemački padobranci ne bi neprijetno spustili na ovu teritoriju. Prilikom napada na Jugoslaviju u ptujskom parku je održan veliki sastanak omladine, na kome se govorilo o odlasku komunista-dobrovoljaca u vojsku. U kancelariju komandanta Ptuja došla je tada specijalna delegacija, koja je zahtevala oružje i uniforme, ali je naišla na nerazumevanje i traženo nije dobila.

Posebna delegacija, koju je predvodio Miloš Zidanšek, posetila je i vojne vlasti u Celju i Mariboru, gde je razgovarala sa komandantom vojnog okruga, dok je u Celju sa komandantom vojnog okruga Dražom Mihailovićem razgovarao Slavko Šlander. I na celjskom području Partija je organizovala odlazak većeg broja dobrovoljaca u vojsku.

Dobrovoljci iz Šaleške doline, koji su pošli prema Novom Mestu, zaplenili su u putu 12 francuskih pušaka s municijom. Na svom putu ovi dobrovoljci su se sreli na Svetoj planini s komunistima iz rudarskih basena. Tom prilikom je doneta odluka da Šaleška grupa dobrovoljaca deponuje oružje i da se vrati svojim kućama. Ova odluka je bila prihvaćena posle ocene položaja, kada se već videlo da se jugoslovenska vojska raspada. Oružje koje je deponovala šaleška grupa dobrovoljaca, kasnije je poslužilo za naoružanje prvih trbovljanskih partizana.

I u Trbovlju su komunisti poslali komandantu vojne jedinice delegaciju od tri člana, da bi pregovarala o saradnji komunista na odbrani zemlje. Delegacija je tražila naoružanje dobrovoljaca, ali je razgovor bio vrlo kratak. Komandant je zapretio delegaciji hapšenjem. O rezultatu pregovora odmah su obavešteni članovi Partije i SKOJ-a, a istovremeno je izdato naređenje za prikupljanje oružja i dobrovoljni odlazak u vojsku. U rudarskim centrima Partija je nastupala javno. Ali, na osnovu dobijenih informacija, partijska organizacija u Trbovlju je donela odluku da se odlazak dobrovoljaca prekine zbog potpunog raspada jugoslovenske vojske. Komunisti treba da prikupe oružje, opremu i municiju, a oni koji su kompro-

mitovani, a i simpatizeri, moraju se povući na Svetu planinu da bi se sprečila hapšenja. Tako se na Sv. planini (sada Partizanski vrh) tada okupilo oko 30 komunista.

Partija je počela delovati u novim uslovima okupacije. Pripremala je oružanu borbu protiv okupatora u veoma teškim uslovima.

Nemci su kroz Štajersku prodirali preko Dravograda, Maribora i Ptuja i zaposeli je za tri dana. Mnogi članovi Kulturnebunda, koji su poslednjih dana stare Jugoslavije izbegli mobilizaciju i otišli u ilegalstvo, sada su se pojavili, pomagali nemačkim jedinicama, čuvali stražu pred javnim zgradama, a istovremeno preuzimali vlast. Tu i tamo, naoružani kulturnebundovci preuzimali su vlast još pre dolaska nemačke vojske. Nemci su umarširali u Maribor u večernjim časovima 8. aprila. Još pre dolaska Nemaca vlast u Mariboru su preuzeли kulturnebundovci. S one strane stare jugoslovenske granice već su čekale spremne takozvane akcione snage, koje su isle za nemačkom vojskom. One su odmah razmeštene u okupiranoj Štajerskoj. Od 11. do 14. aprila stiglo je u Štajersku 280 žandarma, 1 847 članova SA, 210 članova NSKK i 3 policijska bataljona, koja su se smestila u Mariboru, Celju i Krškom. 14. aprila vlast u slovenačkoj Štajerskoj preuzeo je šef civilne uprave dr Iberrajter (Überreither). On je doveo tzv. akcioni štab, koji se već u Gracu pripremao za preuzimanje vlasti. Istog dana je preuzeo funkciju komandanta policije i službe bezbednosti potpukovnik Lurker. On je bio prepostavljeni državnoj policiji (Gestapou), kriminalnoj policiji i štabu za preseljavanje. Sva ta odeljenja policije imala su svoje sedište u Mariboru, a izvan Maribora svoje ispostave. Još pre okupacije nemačke pripreme došle su do izražaja, i to već 14. aprila, kada je izdata naredba kojom se raspuštaju sva ranija sreska načelnstva i opštinske uprave svih većih mesta, a na njihova mesta postavljaju politički komesari. U Krškom je postavljen i specijalni zamenik brežičkog političkog komesara. Kasnije su Nemci ukinuli političke komesare i postavili Landrate, a Štajersku ponovo podelili na šest okruga.

26. aprila 1941. u Maribor je došao Hitler, i dao sledeći nalog šefu civilne uprave: »Učinite mi ovu zemlju ponovo nemačkom, kao što je nemačka i ostala Štajerska.«

U znaku ovog naloga nemački okupacioni aparat je odmah počeo s uništavanjem slovenstva. Nastalo je vreme nečuvenog nasilja. Šef civilne uprave počeo je s velikim oduševljenjem da ostvaruje Hitlerovo naređenje. Prilikom sprovođenja mera, kojima je bio cilj da se u što kraćem vremenu izvrši germanizacija slovenačke Štajerske, nemački okupacioni apa-

rat se poslužio nemačkom manjinom u Donjoj Štajerskoj. Ona je imala jake privredne pozicije i pre okupacije je bila organizovana u nemačkom Kulturbundu, koji je predstavljao nacističku petu kolonu. S proleća 1941. u slovenačkoj Štajerskoj bilo je 10 818 članova Kulturbunda, koji su bili povezani s nacističkim špijunskim centrima u Nemačkoj i Austriji i koji su pripremali okupaciju Štajerske. U Gracu su se ovi pripremni poslovi obavljali u okviru takozvanog »Nemačkog instituta za jugoistok«. Još pre okupacije tu su bili pripremljeni svi podaci, koji su zatim služili okupacionim vlastima za sprovodenje nasilja i germanizacije. Nemačka okupacijska takтика se razlikovala od italijanske, mada je konačni cilj bio isti — uništenje slovenačkog naroda. Nemci su odmah udarili svom snagom. Prva hapšenja su izvršili odmah posle dolaska, a već 14. aprila počeli su sa obimnijim hapšenjem. Šesnaestog aprila je zabranjen rad svim slovenačkim društvima, u kojima su postavljeni komesari za likvidaciju, a 22. aprila je šef civilne uprave izdao uredbu o osnivanju Komesarijata za jačanje nemačke narodnosti u Donjoj Štajerskoj. Prema ovoj uredbi sva konfiskovana slovenačka i jugoslovenska imovina ušla je u specijalni fond, kojim je raspolagala ova ustanova.

Da bi što uspešnije sprovodili germanizaciju, nacisti su se služili pored terora i raznim političkim merama. Desetog maja 1941. osnovan je Štajerski domovinski savez, koji je bio uređen po uzoru nacističke stranke (NSDAP). Na čelu ovog Štajerskog domovinskog saveza nalazio se savezni vođa Štajndl. Ova organizacija je zatim razapela svoju mrežu po celoj okupiranoj Štajerskoj. Upisivanje u savez bilo je u znaku nemačkog nasilja. Prilikom upisa svi prijavljeni su bili dobro proveravani i na osnovu toga je stanovništvo bilo podeljeno u tri kategorije. Oni, čiji je upis zbog političkih ili rasnih uzroka bio otklonjen, došli su u kategoriju »zaštićenih«, i oni su bili bez ikakvih prava. Većina prijavljenih je dobila državljanstvo na opoziv, odnosno zelene legitimacije, a 27 059 bivših kulturbundovaca i narodnih izdajnika dobilo je crvene legitimacije, a time i trajno državljanstvo. Svi muškarci od 18 do 45 godina starosti postali su obavezno članovi »vermanšafta«. Preko ove organizacije Nemci su hteli da Donju Štajersku što pre učine zrelom za aneksiju. Okupator je do 4. XI 1941. registrovao 84 700 naoružanih pripadnika »vermanšafta«. Osnovni zadatak »vermanšafta«, kojim su rukovodili Nemci iz Rajha bio je taj, da mladiće i ljude što pre vojnički vaspitaju, nauče ih da govore nemačkim jezikom i da ih vaspitaju u nacionalsocijaliste. »Vermanšaft« je bio organizovan u šturme i štandarte, po teritorijalnom načelu. Tako je »vermanšaft«

isprepleo celu pokrajinu ovom specijalnom vojničkom organizacijom. Kada je počeo ustanak, Nemci su počeli da upotrebljavaju »vermane« i za borbu protiv partizana. Štajerskom domovinskom savezu priključena je i specijalna omladinska organizacija, čiji je cilj bio denacionalizacija omladine. Opšti cilj Štajerskog domovinskog saveza je, uostalom, bio da što izrazitije upregne Štajersku u nemačku ratnu mašinu i da pripremi zemlju za priključenje nemačkom Rajhu. Okupator se svim silama trudio da ubedi Slovence u Donjoj Štajerskoj da nisu Slovenci, već Štajerci, koje razdvaja od Nemaca samo jezik. Zbog toga treba intenzivno da uče nemački, kako bi se odstranila i ova poslednja prepreka. Mnogim lecima i pretnjama oni su pozivali stanovništvo na tečajeve jezika, kojih je samo u toku zime 1941—1942. bilo 23 030. Odmah u početku zatvorili su sve slovenačke škole i osnovali nemačke, sa kadrom koji se školovao u blizini Graca. Uništavani su svi spoljni znaci slovenstva, odstranjivani su slovenački napisi. Sva geografska imena zamjenjena su nemačkim. Još pre okupacije u Gracu su pripremljeni novi nemački nazivi za slovenačke gradove i sela. Išli su toliko daleko, da su slovenačkom stanovništvu germanizovali imena i prezimena. Slovenačka reč je bila zločin, dok je slovenački jezik bio zabranjen čak i na bogosluženju u crkvama.

Svima onima, za koje su Nemci smatrali da će sprečavati proces germanizacije, pripremljeno je isterivanje iz domovine. Mnogi ljudi koji su dobro poznавali nemačke okupacijske metode i osećali se ugroženim, sami su napustili Donju Štajersku na početku okupacije. Međutim, komunisti, koji su bili najugroženiji i koji su u velikom broju bili u vojsci, vratili su se posle kapitulacije i počeli da dejstvuju. Nemački okupatori su počeli sa obimnim hapšenjima i iseljavanjem. Prva hapšenja izvršila je tajna vojna policija, uz pomoć pripadnika bivšeg Kulturbunda (»folksdojčeri«). Drugi talas je došao 15. aprila, kada su na osnovu poternica državnog biroa bezbednosti uhapsili samo u Mariboru preko 300 lica. U sledećoj akciji protiv slovenačke inteligencije uhapšeno je preko 1 300 lica, koja su bila saslušana i najvećim delom iseljena. Ispostave Gestapoa u Donjoj Štajerskoj uhapsile su još oko 1 100 lica. Kao osnova za poternice poslužili su spiskovi, koje su još pre okupacije sastavili i predali državnom birou bezbednosti pripadnici nemačke manjine i Kulturbunda u staroj Jugoslaviji. To važi i za prva iseljavanja, koja su tu i tamo sprovedena još u toku maja. Tako su, na primer, početkom maja potrpali u kamione slovenačke učitelje u srežu Ljutomer i odvezli ih u Varaždin, preteći im smrću ako se vrate. U Posavju — u

Brežicama uhapšene su nabili u autobuse na kojima je pisalo »Izletnička putovanja«, a onda ih prebacili preko »nemačko-hrvatske« granice. Pred Samoborom su ih ostavili nasred puta, ne predavši ih hrvatskim vlastima. Prvi autobusi iseljenih lica krenuli su iz Brežica 21., 22. i 23. aprila. Dobra trećina građana iz Posavja, od Radeča do Dobrave bila je iseljena još prvih dana okupacije.

Nemački planovi za iseljavanje Slovenaca stalno su se menjali. Najpre su hteli da isele 260 000 Slovenaca (iz Štajerske i Gorenjske). Taj broj je kasnije promenjen i na savetovanju u Zagrebu, 4. juna 1941, za Donju Štajersku je izrađen plan o iseljavanju u tri talasa: prilikom prvog talasa — do 5. VII bilo je iseljeno 5 000 politički nesigurnih Slovenaca u Srbiju. U drugom talasu, od 10. VII do 30. VIII 1941, bilo bi iseljeno 25 000 Slovenaca u Hrvatsku. Ovde bi bili obuhvaćeni uglavnom oni građani koji su se naselili u Štajerskoj posle 1919. godine. U trećem talasu bilo bi iseljeno 65 000 seljaka iz pograničnih krajeva Štajerske u Hrvatsku.

Sve ove planove Nemci u celini nisu mogli izvesti. Plan prvog talasa je u potpunosti ispunjen. U drugom talasu je bilo iseljeno oko 10 000 Slovenaca. Ako ovim brojkama dodamo još 17 000 lica koje su Nemci označili kao takozvane dobrovoljne iseljenike, ukupan broj iseljenika, bez trećeg talasa, iznosi preko 71 000. U prvom i drugom talasu Slovence su preselili u 33 transporta. Iz Maribora je pošlo 26, a iz Rajhenburga 9 transporta. Plan trećeg talasa iseljavanja Nemci su promenili — 34 000 seljaka iz Posavja nije otišlo na jugoistok, već su ih preselili u Šleziju. U ispraznjena domaćinstva naselili su kočevske Nemce i Nemce iz Besarabije i Bukovine. Cilj preseljavanja u Posavju, bio je, prema rečima jednog nemačkog stručnjaka, ovakav: potpunim nemačkim naseljavanjem pograničnog pojasa treba da se sačuva »vindišarsko« i »štajersko« stanovništvo Donje Štajerske od slovenačkih nacionalnih uticaja, jer je samo na taj način mogućno obaviti germanizaciju. Treba pomenuti i posebne grupe Slovenaca koje su Nemci smatrali politički nesigurnim, ali u rasnom pogledu nisu imali šta da im prebace i zbog toga su ih smatrali sposobnim za germanizaciju pa su ih iseljavali u Nemačku. U vezi s prvim hapšenjima, bio je sastavljen i transport istaknutijih predstavnika javnog života, bez obzira na političku pripadnost. Transport je bio namenjen za koncentracioni logor Dahau. Kao deo preseљavanja slovenačkog stanovništva iz Donje Štajerske, može se smatrati i široko organizovana akcija za mobilizaciju radnika za razne grane industrije u Rajhu, a naročito za javne radove i popunjavanje železničkog kadra. Sva imovina iseljenih bila

je zaplenjena u korist komesarijata za jačanje germanstva. Tako je slovenačka imovina služila za germanizaciju slovenačke teritorije. Uporedo sa iseljavanjem Slovenaca doseljavani su Nemci, koji su zaposeli sve rukovodeće položaje i mesta u novoj okupacionoj upravi i političkom životu. Zajedno s pripadnicima nemačke manjine, koji su ranije bili organizovani u Kulturbundu, novodošli Nemci su stvorili široku bazu za nasilje protiv Slovenaca i tu činjenicu treba svakako uzeti u obzir prilikom razmatranja mogućnosti ustanka.

U ovom trenutku, tako sudbonosnom za slovenački narod, komunisti u Štajerskoj nisu otkazali. Posle raspadanja svih stranaka i partija stare Jugoslavije, oni su ostali jedina organizovana stranka slovenačkog naroda u Štajerskoj. Prilikom kapitulacije stare jugoslovenske vojske i prvih dana okupacije, komunisti su uglavnom prikupljali oružje i drugu vojnu spremu. Spontana akcija komunista za prikupljanje oružja bila je samo deo akcija koje su predvidele vojne komisije u partijskim organizacijama, već prilikom izbijanja rata. Poznat je niz slučajeva, u mariborskom području, spasavanja oružja stare jugoslovenske vojske od okupatora. Mariborski skojevci su odneli mnogo oružja iz mariborske kasarne i zakopali ga na Pohorju. A baš ovo oružje nije došlo u ruke prvih partizana, jer je okupator skojevce, koji su oružje sakrili, aretirao ili iselio. Takođe su bili aktivni i komunisti u Rušama, Lovrencu na Pohorju, u Hočama, na Pragerskom, u Kungoti u Slovenskim Goricama i još nekim krajevima gde su pre rata aktivno delovali članovi KP. Jedan skojevac iz Ptuja, koga su Nemci streljali još avgusta meseca, prikupljao je oružje i zakopavao ga u parku. I u Markovcima kod Ptuja skojevci su odneli iz bunkera mitraljez i nekoliko pušaka s municijom. Simpatizer Partije je sačuvao oružje u Dornavi. Oružje je sakriveno i u šumi iznad Dravinje. Živa akcija za prikupljanje oružja bila je u Ljutomerskom i radgonskom predelu Slovenskih Goric. Tako su skojevci u Gornjoj Radgoni, odmah u početku okupacije, sakrili nešto oružja, a i simpatizeri Partije u Renkovcima, na Moti kod Ljutomera i u Središču. Na celjskom području, na primer, u Saleškoj dolini komunisti su puške stavili u bure od benzina i zakopali ga. Saleška grupa skojevaca deponovala je oružje još u vreme odlaska u vojsku na području rudarskog basena. Komunisti u revirima prikupljali su i odbačeno oružje u vreme kapitulacije stare jugoslovenske vojske. Komuništi u Posavju vrlo agilno su prikupljali oružje i u tome su imali velikog uspeha. Članovi krške grupe u Rajhenburgu otvorili su vagon u kome su Nemci vozili jugoslovenski trofejni materijal, uzeli su nešto pušaka i municije i sve to pre-

vezli čamcem preko Save u Krško. Brežičani su takođe spasli puške i municiju koje je prilikom kapitulacije odbacio jedan puk jugoslovenske vojske, prebacivši sve to preko reke Krke. Puške su bile sačuvane kod sigurnih ljudi. U Krškoj Vasi pored Krke šklonjeno je oko 30 pušaka, više revolvera, veća količina bombi i municije, itd. Može se reći da su komunisti prikupljali oružje po celoj Štajerskoj. Oružje su prikupljali i simpatizeri Partije, a tu i tamo su oružje sklanjali i nacionalno svesni Slovenci koji još nisu imali veze s Partijom, naročito u selima.

Takav slučaj je bio u Voličini u Slovenskim Goricama, u Spodnjem Dupleku kod Maribora i drugim selima. Iako je organizacija sakupljanja oružja bila vrlo proširena, sve sakupljeno oružje nije došlo u ruke prvih partizana, dok je neko palo u njihove ruke tek u kasnim godinama borbe, zbog udara koje je okupator zadao organizacijama, već u prvim nedeljama narodnooslobodilačkog pokreta.

Od akcija Partije u prvom periodu okupacije, treba istaći i spasavanje članova Partije iz ratnog zarobljeništva. Tako je mariborska partijska organizacija organizovala bekstvo velikog broja članova Partije iz sabirnog logora u Melju i iz kasarne. Slična akcija je izvršena i u Celju. Važna akcija Partije bila je pomoć uhapšenim drugovima, spasavanje uhapšenih iz meljske kasarne i spasavanje materijala iz konfiskovanih i zapečaćenih stanova, naročito raznog partijskog materijala, pisačih mašina za tehnike itd.

Partija je počela i sa konkretnim akcijama protiv okupatora. Odmah posle kapitulacije stare Jugoslavije u rudarskim centrima je doneta odluka, da se svi kompromitovani komunisti i simpatizeri povuku u Planinu. Komunisti koji su otišli u ilegalstvo, bili su preko dobre obaveštajne službe skojevaca stalno obaveštavani o svim dogadajima u Trbovlju prilikom dolaska Nemaca. Posle četiri dana čekanja i praćenja mera okupacione vojske, komunisti s Planine su odlučili da se vrate svojim kućama, jer im ne preti neposredno hapšenje, ali su istovremeno rešili da idu u službu i da ne spavaju kod kuće. Na radnim mestima su organizovali obaveštajnu službu, koja bi odmah opomenula sve one kojima preti hapšenje. Zahvaljujući tome nemački lov na komuniste u Trbovlju nije uspeo.

Prvog maja, kad su i nacisti na svoj način proslavljali ovaj dan s velikom pompom, Partija u Štajerskoj je pripremila svoje akcije. U Trbovlju su komunisti odvraćali ljudi od ukrašavanja mesta i postavljanja »mlajeva«, ali u tome nisu potpuno uspeli. Osim toga, članovi KP su u revirima izveli veliku ak-

ciju sa lecima i natpisima, širili su parole protiv okupatora i domaćih izdajnika i posuli ulice crvenim petokrakim zvezdama.

Celjski skojevci su prvog maja izveli svoju prvu akciju sa lecima i natpisima od Glazije do Levca. Slične akcije su organizovane i u drugim krajevima. U Šaleškoj dolini komunisti su uoči prvog maja zapalili kresove. Posle prvog maja aktivnost Partije u Štajerskoj usmerena je — prema uputstvima CK KPS — na formiranje odbora Osvobodilne fronte. Dvadeset drugog maja 1941. u Kojzicama kod Rimskih Toplica, održan je osnivački sastanak Pokrajinskog odbora OF za Štajersku. Sastanak je organizovala KP, a na njemu su učestvovali i predstavnici Jugoslovenskog strukovnog saveza. Pored ostalih, sastanku su prisustvovali Slavko Šlander i Miloš Zidanšek, a od predstavnika Jugoslovenskog strukovnog saveza Martin Kores, kod koga je početkom maja održan prvi sastanak OF u Mariboru, na kojem je Miloš Zidanšek pročitao proglaš CK KPS slovenačkom narodu sa pozivom na borbu. Na sastanku u Kojzicama donete su mnoge odluke, dok je osnovni zadat�ak bio širenje mreže OF i prikupljanje novca, oružja, organizovanje obaveštajne službe itd.

Odmah posle sastanka u Kojzicama, već druge polovine maja i prve polovine juna, u Štajerskoj su nikle prve organizacije Osvobodilne fronte, a tu i tamo i prvi odbori OF. Karakteristično je za Štajersku, da se u ovom prvom periodu mreža odbora OF vrlo brzo širila i rasla sve do septembarskih dana 1941. kada je okupatoru uspelo da pojedinim oštrim meraima, uključujući tu i prodore u organizacije, zaustavi njen polet i nanese joj veće žrteve. Od najranijih osnovanih odbora OF, može se smatrati odbor u Limbušu, gde je osnivački sastanak održan 30. maja. Na njemu su položeni temelji oslobođilačke organizacije za ovaj kraj. U toku prve polovine juna osnovan je gradski odbor OF u Mariboru, a u isto vreme i rejonski odbor OF za Koruško predgrađe u Strmoj ulici u Mariboru, dok su u mariborskom području tih dana osnovani odbori OF u Ribnici na Pohorju, u Malečniku, u Rušama, a da i ne pomisljemo neke odbore koji su formirani još ranije. I u okolini Ptuja prvi odbori OF osnovani su još meseca maja, kako u samom Ptaju, tako i u Vintarovcima, Desencima, u Krčevini kod Vurberga, u Središču, u Strmcu kod Desternika, u Juršincima, na Mestnom Vrhu, u Grajeni i Novoj Vasi. Osnovani su partisko okružje i okružni odbor OF Ljutomer i na tom području počele su da rade organizacije OF, a javile su se i nove skojevske organizacije u: Radgoni, Radencima, Maloj Nedelji, Sv. Duhu, Žihlavi, Jurju, Ivanjicama, Tomažu, Bolfenku, Ljutomeru, Cvenu, Moti, Kapeli, Ščavnici, Negovi, Drakovcima, Bo-

lenčicama itd. Sačuvane zabeleške o formiranju organizacija OF u pomenutim mestima, potvrđuju brzi razvoj oslobodilačkog pokreta i u predelima istočne slovenačke Štajerske, gde je kasnije oslobodilački pokret bio znatno ograničen zbog teških udaraca i gde se u poređenju sa ostalim pokrajinama Štajerske vrlo sporo razvijao.

Odbori OF su formirani, osim toga, u celjskom i rudarskom području. Karakteristično je da u mnogim mestima formalno još nisu bili stvoreni odbori OF, ali su već postojale široke mreže pomagača i pristalica oslobodilačkog pokreta.

Prve organizacije Osvobodilne fronte u Mežičkoj dolini i Dravogradu stvorene su polovinom juna 1941. Organizacija u Mežici formirana je 15. juna 1941. a nekako u isto vreme i u Žerjavu, Mušeniku, Črnoj i u Lešah pri Prevaljah.

Prvih meseci ustanka rukovodstvo oslobodilačkog pokreta Štajerske nalazilo se u Mariboru, gde je delovaō Pokrajinski komitet. Komitet je, dakle, dejstvovao u centru nemačkog okupacionog aparata za okupiranu slovenačku Štajersku, tu gde je gestapovska i špijunska mreža bila vrlo gusta. Osim toga Maribor je od svih štajerskih gradova najviše pogoden iseljavanjem građana. Najviđeniji članovi PK KPS tada su bili Miloš Zidanšek, Slavko Šlander, inž. Jože Hermanko, inž. Rado Iršič, Slava Klavora — svi narodni heroji — koji su poginuli u Štajerskoj 1941. osim Miloša Zidanšeka, koji je poginuo februara 1942. kao partizanski komandant na Notranjskom.

Komunisti u Štajerskoj nisu se ograničavali — pre 22. juna — samo na širenje i jačanje organizacije OF i mreže pokreta otpora, već su izvodili i prve akcije protiv okupatora. U centru Maribora, u Volkmerovom prolazu, komunisti i skojevci su 29. aprila ujutru zapalili dva nemačka automobila. Ova akcija od 29. aprila 1941. u Mariboru jedna je od prvih značajnijih organizovanih sabotažnih akcija u Sloveniji. Akcija je bila dobro pripremljena. U okolnim ulicama nalazile su se skojevske straže, a svi skojevci koji su učestvovali u napadu blagovremeno su se povukli i izbegli hapšenja prilikom brze nemačke intervencije. Na ovu akciju Nemci su vrlo oštro reagovali. Istog dana, za vreme jedne iznenadne racije, uhapsili su u Mariboru 60 omladinaca i odveli ih u meljsku kasarnu, gde su ih strahovito pretukli da bi dobili priznanje o krivcima. Neke mariborske trgovce i privrednike isto su uhapsili i zadržali u pritvoru sve dok ovi nisu platili visoku oštetu iako nisu imali ništa zajedničkog sa ovim akcijama. U Mariboru su izvršene još neke sabotaže pre 22. juna, a osim toga često su rasturani leci, ulice posipane ekserčićima, sisan pesak u le-

žajeve lokomotiva i vagona u železničkim radionicama itd. Po-kušalo se i s paljenjem drvenog vojničkog mosta na Dravi u Melju.

U Štajerskoj su u to vreme radile mnoge partijske tehnike, koje su obezbeđivale materijal za te akcije. Samo u Mariboru postojalo je devet ciklostilnih tehnika, koje su razmnožavale štajersko izdanje »Slovenskog poročevaleca«. Tehnika na Pobrežju izrađivala je legitimacije i razna druga dokumenta. U okolini Maribora leci su radeni u Rušama. Jedna tehnika je radila i na slovenjgradskom području. U ptujskom području su radile četiri tehnikе, jedna u Gornjoj Radgoni, dok je devet tehnikе obavljalo svoje zadatke u celjskom području. Posavje je dobijalo ilegalnu literaturu iz Dolenjske i Štajerske.

U rudarske revire dolazila je literatura, a i propagandni materijal, preko Sv. Križa i Trojana. Prva tehnika okružnog značaja bila je u Gaberskom kod Trbovlja, a kasnije na Žreblovom brdu kod Trbovlja. U ovoj tehniци postojali su: pisaća mašina, ciklostil i šapirograf. Ona je odigrala važnu ulogu i radila je sve do kraja novembra 1941. Osim letaka umnožavala je »Slovenski poročevalec«, »Naše delo« i drugu štampu koja je dolazila iz Ljubljane, a snabdevala je i sve revire i druga područja. Istovremeno je radila i tehnika kod Stanka Mohara, člana trbovljanskog komiteta KPS, sve do polovine novembra 1941, kada je Mohar bio uhapšen i streljan. Razni leci su umnožavani pisaćim mašinama i u Zagorju. Tone Okrogar¹ je sličan posao radio kod svog majstora kovača. Komunisti iz revira su organizovali oko 1. juna veliku akciju ispisivanja parola sa minijum bojom: svi plotovi, pločnici i kuće izdajnika ispisane su parolama: »Smrt okupatoru«, »Nećemo faštiste« itd. Ovakvih akcija bilo je i u Mariboru pre 22. juna, a i u drugim krajevima Štajerske.

Početak formiranja vojnih revolucionarnih komiteta i početak priprema za formiranje borbenih jedinica, datira u Štajerskoj od početka juna, kada je na sastanku, u blizini Celja, diskutovao o tim pitanjima član CK KPS Aleš Bebler sa najistaknutijim rukovodiocima oslobođilačkog pokreta u Štajerskoj — Zidanšekom, Slavkom Šlanderom, Stantetom i drugima. Oko 10. avgusta došao je u Maribor i u Ptuj komesar Glavnog štaba Miha Marinko.

U Štajerskoj su u ovo vreme aktivno radili vojnorevolucionarni komiteti. Na sastanku u šumi Studenci kod Maribora proširen je Pokrajinski vojnorevolucionarni komitet, a na dravskom ostrvu Grisu, na Pobrežju, Okružni vojnorevolucionarni

¹ Proglašen za narodnog heroja.

komitet. Prilikom proširenja oba komiteta, odlučeno je da svi članovi komiteta i ostali kompromitovani članovi Partije pređu u ilegalstvo, a da se svi članovi Partije i SKOJ-a moraju uključiti u sabotažne trojke, koje treba odmah da pređu u akciju pod rukovodstvom vojnorevolucionarnog komiteta. Za saradnju u ovim akcijama trebalo je privući i nepartijce. Osim toga, na jednom sastanku odlučeno je da se formira partizanska jedinica na Pohorju, posle čega su poimenično određeni komunisti i skojevci koji će odmah otići u partizane.

Još pre 22. juna u Ptiju je održan sastanak Okružnog komiteta KPS, na kome je delegat PK KPS M. Zidanšek govorio o oružanom ustanku. I tu je posle 22. juna osnovan Okružni vojnorevolucionarni komitet. Na sastanku, koji je održan oko 1. jula u Novoj Vasi kod Ptuja, učestvovali su gotovo svi istaknutiji aktivisti Partije i OF okruga Ptuj, među njima i Jože Lacko,² kao i poznati partizan iz Slovenskih Gorica — Osojnik. (Obadvojica su pогинула још 1942. godine.) Sastanak je imao veliki značaj. Govorilo se o političkim zadacima OF, o spasavanju knjiga od okupatorskog vandalizma, o sprovođenju sabotaža, prikupljanju oružja i razne spreme za partizane, kao i o odlasku članova Partije u partizane na planinu Pohorje.

U Trbovlju je 23. juna održan sastanak komunista kojim je rukovodio član CK KPS Sergej Krajger. Diskusija se vodila o sličnim problemima: svi kompromitovani komunisti i skojevci moraju se povući u ilegalstvo, odmah treba i na ovom sektoru formirati partizanske grupe. Politički rad treba pojačati uz aktivnost političkih radnika-legalaca i ilegalaca, a oni koji su na terenu moraju se pobrinuti za naoružanje jedinica, njihovu ishranu i političko vaspitanje. Naročitu pažnju treba posvetiti političkom radu u selima, gde bi vojne jedinice u slučaju potrebe imale zaleđe. Formiran je i Okružni vojnorevolucionarni komitet na čelu sa okružnim sekretarom KPS, Lojzetom Hohkrautom.

Pošto nisu sprovedena sva uputstva i direktive sa pretходnog sastanka, 10. jula je sazvan novi sastanak, na kome je strogo i poimenično određeno ko mora ići u partizane, a ko ostati na terenu kao legalac ili ilegalac. Već idućeg dana komunisti su počeli da odlaze u partizane. U to vreme revirsko područje je bilo neposredno povezano sa CK KPS u Ljubljani.

Partijske organizacije u Posavju počele su da rade samoinicijativno, odmah posle okupacije, a meseca juna je u Posavje došao sekretar PK KPS Slavko Šlander, koji je dao dalja uputstva za rad.

² Proglašen za narodnog heroja.

Intenzivne vojne pripreme, kojima je rukovodio Pokrajinski komitet za Štajersku, mogu se videti i iz uputstva Pokrajinskog komiteta partijskim organizacijama na pojedinim područjima. Tako je celjska partijska organizacija dobila zadatak da popali svu nemačku imovinu, da progoni članove Kulturne bunde i napadne Slivnicu kod Celja. Trbovljanska partijska organizacija je morala porušiti železničke mostove i prugu između Zidanog Mosta i Ljubljane i napasti Zagorje, a zadatak savinjske partijske organizacije bio je da ruši saobraćajne veze, železničke i drumske komunikacije, da ubija sve izdajnike itd. Ovom aktivnošću završen je period priprema za oružani ustank u Štajerskoj i počelo je doba aktivne delatnosti prvih partizanskih jedinica.

Pre odlaska članova Partije u partizane, u Štajerskoj je izvršen niz sabotaža, jer je u većini slučajeva svaki pojedinac pre tog odlaska morao da izvrši neku akciju. Tako je u Mariboru uništen drumski valjak, a 8. jula je na liniji Beč — Beograd kod Pragerskog presečen međunarodni telefonski kabel; uništeno je još nekoliko vagona i lokomotiva sijapanjem peska u ležajeve. U Ljutomeru su komunisti zapalili dva vagona slame, koji su određeni za vojsku, presekli telefonske žice i premazali bojom oznake i table u mestu.

Noću između 6. i 7. jula izvedena je, prema uputstvu PK KPS Štajerske, velika akcija ispisivanja parola. Ova akcija se razvijala u Savinjskoj, Šaleškoj i Mislinjskoj dolini, a i u drugim krajevima, kao na primer, u Rušama i Mariboru. U ovoj širokoj akciji, u kojoj su učestvovali i nepartijci, uništeni su nemački napis, putokazi i drugi znaci, a svuda su ispisivane borbene parole. Pre ove akcije svi članovi Partije i simpatizeri upozoravani su da posle završene akcije odu u partizane.

Četrnaestog jula takva je akcija sprovedena u Trbovlju, a 15. jula ponovo u Rušama. U međuvremenu se tu i tamo na terenu počelo sa izgradnjom partizanskih bunkera. Mariborski i ruški skojevci su već maja i početkom juna odlazili na Pohorje i obavljali zemljane radove iznad Ruša, za buduću partizansku jedinicu. Grupa skojevaca iz Gornje Radgone počela je da gradi zemunicu u Spodnjoj Ščavnici još juna 1941.

Prilikom odlaska mariborskih komunista u partizane, na planinu Pohorje, u Mariboru su izvedene još neke akcije. Zapaljena je jedna privredna zgrada na biskupskom imanju u Razvanju. Na tom imanju je u to vreme bila politička škola hitlerovske omladine. U Mariboru je došlo i do manjeg oružanog sukoba.

U toku prve polovine jula, u Štajerskoj su se pojavile prve partizanske jedinice. Zborno mesto za pohorske partizane bilo

je na Smolniku, kod Hlebove kuće, a školski logor čete se našao kod Urbančeve lovačke kuće u Ribnici, na Pohorju. Prema obaveštenju PK KPS na Pohorje je trebalo da ode oko 70 komunista i skojevaca, ali svi nisu stigli na zborna mesta, jer je okupator, u podnožju Pohorja, sproveo jaku kontrolu i neke drugove je zarobio još na putu. I pored toga, pohorska jedinica je brojala u toku druge polovine jula 35 ljudi.

Trideset prvog jula Nemci su napali školski logor Pohorske čete u lovačkoj kući seljaka Urbanca, iznad Lovrenca na Pohorju. Prilikom napada četa je razbijena, što je donekle razumljivo zbog neiskustva boraca, vrlo slabog naoružanja i nedostatka obaveštajne službe, što je i bio razlog da su se Nemci neprimetno približili logoru. Prilikom napada jedan deo boraca je zarobljen, dok je nekoliko drugova nestalo. Kasnije, pošto su se razbijeni borci ponovo okupili, komandni kadar čete zatražio je od Pokrajinskog komiteta oružje i spremu za borce. Na ovaj zahtev, u ime vojnorevolucionarnog komiteta, Miloš Zidanšek je odgovorio četi: »Oružje imaju Nemci, uzmite ga od njih«. Nije, znači bilo druge i četa je počela sa akcijama za osvajanje oružja.

Prva takva akcija izvedena je noću između 11. i 12. avgusta — četa je napala žandarmerijsku stanicu Ribnica na Pohorju. Ovaj napad uglavnom nije bio uspešan, što se tiče prijavljanja oružja — zaplenjen je samo jedan pištolj. Ali, s druge strane ova akcija je imala kasnije veliki politički odjek, jer su prilikom napada ubijeni predsednici opštine i komandir žandarmerijske stanice, a jedan policajac je teže ranjen.

Nekoliko dana posle ove akcije jedna patrola je otišla na Ptujsko polje da bi stupila u dodir s tamošnjim aktivistima, i pronašla oružje zakopano kod Hajdina i s tog područja prikupila nove borce. Patrola je 30. avgusta s ptujskim aktivistima koji su se priključili i odlučili da dođu u partizane iskopala tri mitraljeza i tri puške. Tom prilikom došlo je do izdaje i sukoba s Nemcima. Pripremljen je i napad na žandarmeriju u Lovrencu na Pohorju, ali do toga nije došlo, jer su lovrenski aktivisti bili provaljeni i uhapšeni na sam dan koji je predviđen za akciju.

Borci iz čete odlazili su češće na teren radi propagande i prikupljanja obaveštenja, kako bi se četa bolje pripremila za buduće akcije. Tako su pripremani i napadi na žandarmerijske stanice na području Pohorja. Zbog toga je jedna patrola krenula u Vitanje, a druga u Hoče. Patrolu koja je išla u Hoče, neko je 17. avgusta odao i ona je bila razbijena. Komandir čete, koji je vodio patrolu, bio je tom prilikom zarobljen i kasnije u Mariboru streljan. Tek 31. avgusta borci Pohorske čete napali

su konfiskovani Osetov veleposed u Lobnici na Pohorju i zapalili ga. Takođe je prvi put 5. septembra izведен napad i na Fišerov posed na Klopnom vrhu, a drugi put 12. septembra. Četna patrola se sukobila 3. septembra s policijom u blizini Ruške kuće, kada je poginuo jedan policajac. Zatim se četa ulogorila južno od Rogle. U logor je došao na nekoliko dana i Miloš Zidanšek. Polovinom septembra pohorskim borcima su se pridružili i četiri člana šaleške grupe. Nešto pre toga vratila se i patrola s ptujskim partizanima i donela nešto oružja. Pohorska grupa, pojačana ptujskim i šaleškim borcima, sada se reorganizovala u pravu vojničku jedinicu koja je imala tri voda. Rukovodstvo čete preuzeo je španski borac Miha Pintar Toledo. Svaki vod čete imao je po jedan puškomitraljez.

Sedamnaestog septembra, pohorski partizani pošli su na Klopni vrh, nameravajući da ispeku hleb za četu. Tada borci nisu znali da je kuću, u kojoj je trebalo da ispeku hleb, zaposela nemačka vojska. Iznenadeni time partizani su se hitro razvili u strelce i počeli sa oštrim napadom i opkoljavanjem nemačke posade. Došlo je do ogorčene borbe koja je trajala više od dva sata. Pošto nisu imali toliko ljudi da bi sproveli potpuno opkoljavanje Nemaca, neprijateljski vojnici su probili obruč i pobegli u dolinu, u Št. Lovrenc. Nemci su imali dvojicu mrtvih i jednog ranjenog vojnika, kome su partizani pružili prvu pomoć. U ovoj borbi poginuo je i partizan Soklič iz šaleške grupe. Kad je sukob završen, partizani su zapalili kuću i u četni logor doneli veće količine vojnog materijala. Nemački izveštaj o ovome govori da je uporište na Klopnom vrhu napalo oko 100 komunista sa šest puškomitraljeza. U stvari, u napadu na 50 vojnika 138. puka planinskih lovaca učestvovalo je samo 14 boraca s dva puškomitraljeza, odnosno dva voda. Borba na Klopnom vrhu predstavlja pravi vojnički sukob sa nemačkom vojskom i, svakako, treba je smatrati najznačajnijim dogadjajem u prvim mesecima ustanka. Naročito zbog toga, što je među Nemcima prouzrokovala dosta pometnje a Slovenci-ma ulila mnogo hrabrosti i nade. Zbog ove akcije Nemci su dva dana posle borbe na Klopnom vrhu proglašili Pohorje za zatvoreno područje. Sutradan, posle bitke na Klopnom vrhu, Pohorska četa je opkolila kuću na Pesku, odakle je pred samo opkoljavanje nemačka posada pobegla u dolinu. U kući je bilo 30 vojnika. Partizani su zapalili kuću, ali ona nije sasvim izgorela. Posle toga četa je otisla preko Mislinjske doline na šaleško područje, radi prikupljanja štajerskih partizana. Nemci su tada organizovali veliku hajku, protiv partizana na Pohorju, i naravno, ne znajući da tamo više nije bilo partizana, udarili su u prazno.

U Koruškoj i u Mislinjskoj dolini formirane su ilegalne grupe, uglavnom od članova Partije i SKOJ-a, s područja Mislinja, Prevalja, Dravograda i Slovenj-Gradeca. Sve ove grupe istovremeno su prikupljale oružje. Prevaljčani su, osim toga, izvršili i sve pripreme za miniranje vijadukta i mosta kod fabrike lepenke u Dobri Vasi. Posle izvršene akcije trebalo je da cela grupa dođe na Pohorje, ali je njenih 26 članova posle jedne provale uhapšeno. Odvedeni su u begunjske zatvore gde su, »zbog pripreme komunističkih sabotažnih akcija, zabrane nošenja oružja i širenja komunističkih letaka«, streljani, dok su ostali poslati u koncentracione logore. Druga grupa koju je vodio akademski slikar Franci Golob, imala je svoju čeliju na gradilištu u Dravogradu. Ona je takođe pripremala sabotažu — miniranje male električne centrale u Dravogradu i prikupljala oružje za četu na Pohorju, ali su i njeni članovi, posle izdaje, uhapšeni 23. avgusta i već 3. septembra u Begunjama streljani kao taoci. U grupi iz Dravograda bili su i skojevci iz Slovenj-Gradeca, koji su streljani istog dana u Begunjama.

Dvadesetog jula 1941. formirana je na Resavni, u blizini Mulejevog imanja (iznad Št. Jurja) prva Celjska četa od članova Partije iz Celja i okoline. Njen prvi komandir bio je sekretar okružnog komiteta, Franc Vrunč.³ Prilikom formiranja četa je imala 12 boraca, a kasnije 17. Četi su se pridružila i dva nemačka ratna zarobljenika Arabljanina, koji su u Čreti kod Celja iskočila iz voza. Noću između 4. i 5. avgusta 1941. četa je zapalila Čaterov ambar pun žita i mašina, u Bukovom Žlaku kod Celja. Jedanaestog avgusta četa se sukobila s Nemcima kod Slivnice. Prilikom borbe Nemci su zarobili ranjenog komandira Vrunča i streljali ga 24. avgusta iste godine. Celjska četa vodila je borbu i 16. avgusta na brdu Javornik kod Svetine. Tu je ranjen i drugi komandir Celjske čete, peter Stante Skala.⁴ Četu je zatim preuzeo Vili Šlander Vilč. U borbi u Dolu kod naselja Planine, na Kozjenskom području, četa je 25. avgusta ubila komandira žandarmerijske stanice u naselju Planina. Posle toga došlo je do nekoliko provala. Četa je 27. avgusta vodila svoju poslednju bitku na Zavškovom mlinu kod Št. Ruperta, na Kozjanskom području. Posle junačke borbe koja je trajala više časova, u mlinu je izgorelo pet boraca. Poginuo je i poslednji komandir Vili Šlander Vilč. Tako je prva Celjska četa bila potpuno uništена.

U šumama iznad Koseza, 24. jula je formirana Savinjska četa, a njen komandir je postao predratni član Partije Jože Le-tonja Kmet. Četa je bivakovala na Dobrovljama i bila dosta

³ Proglašen za narodnog heroja.

⁴ Proglašen za narodnog heroja.

aktivna u Savinjskoj dolini. Pre spajanja sa ostalim štajerskim partizanima, izvršila je 26 sabotaža. Već tridesetog jula suko-bila se s žandarmima iz Braslovča, a u toku noći između 24/25. avgusta napala je rudnik uglja u Zabukovici kod Griža. Trećeg septembra 1941. vodila je borbu na Grobeljskom mostu kod Prebolda.

Još pre 22. juna pojedini trbovljanski komunisti otišli su u ilegalstvo. Većina članova Partije, od kojih su formirane revirske partizanske grupe, otišla je u partizane odmah posle 22. juna, tako da ih Nemci, prilikom velike racije 26. juna, nisu našli u njihovim stanovima. Žandarmerijska stanica u Trbovlju javila je 10. jula, da je u šumu otišlo 72 radnika iz Trbovlja, Hrastnika i Zagorja.

Prva akcija rudarskih partizana izvršena je noću između 26. i 27. juna, kada je trbovljanska grupa ispraznila skladište eksploziva u Bukovoj gori (Trbovlje). Dvadeset sedmog jula, takođe noću, partizani su minirali železničku prugu u blizini trbovljanske električne centrale. Istovremeno, zagorski aktivisti su minirali prugu ispod »Ribje peči« u blizini zagorske stanice. Eksploziv za ovu akciju pronašli su u Zagorju. Trbovljanska grupa je 28. jula bacila nešto eksploziva na jedan voz koji se kretao od Zidanog Mosta prema Hrastniku, a 29. jula, omladinci iz Zidanog Mosta lepili su plakate i bacali letke antifašističke sadržine. U toku dana, 31. jula, dvojica aktivista u Trbovlju organizovala su bekstvo komuniste Šuštara iz Starog Piskra u Celju. Noću između 1. i 2. avgusta grupa boraca Revirske čete zaplenila je iz magacina preduzeća za izgradnju puteva kod Sv. Marka iznad Trbovlja, raznu spremu i 25 kg eksploziva. U nedelju, 3. avgusta, zagorski aktivisti i skojevci minirali su u zagorskoj separaciji uredaje glavnog faznog elektromotora. Noću između 8. i 9. avgusta Revirska četa je napala iz svog logora na Plešama kod Zagorja zagorsku žandarmerijsku stanicu i posadu straže jednog pogona. U akciji su učestvovali zagorski članovi Partije i SKOJ-a koji su bili još u legalstvu. Cilj ove akcije bio je: osvajanje oružja za nove borce, koji su pristizali u velikom broju. Ali, zbog nepredviđenog dolaska nemačke patrole i sukoba s njom, napad nije potpuno uspeo. Posle napada partizani su se povukli prema Čemšeničkoj planini. U ovom sukobu Nemci su imali dvojicu ranjenih, od kojih je jedan kasnije umro. Partizani nisu imali gubitaka. Pre napada organizovane su zasede. Jedna od njih je minirala put između Trbovlja i Zagorja i time sprečila dolazak veće nemačke pomoći. Napad na Zagorje predstavlja svakako prvu akciju na značajnije nemačko uporište u Sloveniji. U redovima stanovništva ovog kraja, ovaj događaj je imao snažnog odjeka. Posle

sukoba s Nemcima kod Sv. Lenarta iznad Zahorja, Revirska četa se podelila 12. avgusta na dve grupe: jedna je otišla u Dolenjsku da traži oružje (njeni borci su se tamo pridružili drugim jedinicama), a druga je, posle nemačkog napada na Kalu iznad Hrastnika, otišla 16. avgusta pod Kum, gde su je Nemci iznenadili i 20. avgusta razbili. Na revirskom području ostalo je još samo 10 boraca, čiji je zadatak bio da kažnjavaju izdajnike i obavljaju razne druge akcije. Ova grupa je bila jezgro nove Revirske čete, koja se zatim priključila Savinjskoj četi i s njom napala stražu u Zabukovici. Kasnije je s članovima Savinjske čete otišla na zborni mesto zbog koncentracije štajerskih partizana.

Članovi KP i SKOJ-a u Posavju, takođe su odlazili u partizane. Već 28. jula, grupa iz Krškog bila je provaljena, ali je pokušala da se probije preko nemačko-italijanske granice u Dolenjsku. Idućeg dana izdajstvo se ponovilo, grupa je opkoljena i tom prilikom je zarobljeno 10 boraca, koji su 30. jula 1941. streљani kao prvi taoci u Štajerskoj. I pored katastrofe krške grupe, organizacije KP u Rajhenburgu, Senovom, Brežicama i Dobovi, nastavile su da dejstvuju u pripremama za ustank. Tako je već 29. oktobra formirana Brežička četa, koja je odmah posle toga zapalila veliko okupatorovo skladište hrane, na posedu bivšeg narodnog poslanika Ureka, i likvidirala nemačkog predsednika opštine Sušu — vatreng hitlerovca. Posle ovih akcija četa je sa Kvederom krenula u Lokve i spojila se s rajhenburškom grupom u kojoj su se nalazili borci koji su 12. novembra veštom prevarom spasli iz zatvora u Sevnici tri borca Brežičke čete. Četa je potkazana i opkoljena 29. novembra. Posle polučasovne borbe policija ju je razbila. Četiri borca su poginula, 6 je bilo ranjeno, a većina zarobljena. Istog dana, kada je četa uništena, trebalo je da se izvrši sabotaža na rudniku Senovo, ali zbog pomenute provale do napada nije došlo.

U Šaleškoj dolini, neposredno pre akcije, u noći između 6. i 7. jula, svi komunisti, skojevci i simpatizeri Partije upozorenji su na opasnost. Stavljeni im je do znanja da se posle akcije povuku u ilegalstvo. Međutim, brze mere Nemaca mnoge su preduhitrite i u partizane je otišlo samo 6 ljudi a više u ilegalstvo. Oni su posle pomenute akcije, 7. jula, formirali partizansku grupu u Šaleškoj dolini i naoružali se puškama koje su bile sakrivene još od aprilske dana. Oko 15. avgusta u Šalešku dolinu stigla su tri španska borca, među njima i Miha Pintar Toledo, i pridružili se šaleškoj grupi. Ova grupa je krajem avgusta postavila zasedu ministru unutrašnjih poslova ne-

⁵ Proglašen za narodnog heroja.

mačkog rajha Triku, a prvog septembra zapalila kuću predsednika škalske opštine. U Šent Janžu kod Velenja, grupa je izdana i opkoljena, ali su se svi borci probili i povukli. Četiri člana šaleške grupe su, posle toga, po nalogu PK KPS prešli u Pohorsku četu, koja se u to vreme nalazila na Pohorju.

Početkom oktobra došlo je u Štajerskoj do koncentracije partizanskih jedinica. Posle borbe na Klopnom vrhu Pohorska četa je krenula na šaleško-mislinjski sektor. Početkom oktobra krenule su i Savinjska i Revirska četa iz bivaka kod Dobrovlja. Sve tri čete su se okupile oko 4. oktobra na brdu Grmada iznad Plešivca gde je formiran Prvi štajerski bataljon, koji je odmah pripremio napad na Šoštanj po direktivi španskog borca i delegata PK KPS Toneta Žnidariča. Napad je izведен noću između 7. i 8. oktobra. Bataljon je naoružan s tri puškomitraljeza, kojima je pre toga bila naoružana Pohorska četa. Jedan puškomitraljez dodeljen je Revirskoj, a jedan Savinjskoj četi. Bataljon je imao i dosta eksploziva. U Šoštanju su Nemci držali žandarmerijsku posadu i jedan vod »vermanšafta«. Osim toga, u gradu je bio veći broj naoružanih hitlerovaca. Trebalо je uzeti u obzir i žandarmerijske posade u Velenju i Šmartnu ob Paki. Pre napada bataljon je postavio tri zasede. Zaseda u pravcu prema Savinjskoj dolini je imala zadatak da minira drumski most na reci Paki u Penku. Miniranje ovog mosta bilo je znak za napad. Pre napada partizani su presekli i telefonske žice. Ostali deo bataljona prodro je u Šoštanj. Jedna grupa boraca s puškomitraljezom, blokirala je žandarmerijsku posadu. Tako su partizani potpuno zavladali gradom i zapalili veliku strugaru i skladište građe, vlasništvo predsednika opštine. U gradu su partizani hvatali okupatorske funkcionere, pevali slovenačke pesme i izvršili nekoliko rekvizicija. Napad na Šoštanj predstavljaо je prvi napad na jedno veće mesto u Sloveniji, a bio je dobro pripremljen i sproveden. Nemce je ovo mnogo iznenadilo. Posle napada na Šoštanj nastale su čitave priče o partizanima u Štajerskoj tako da su prema tim pričama šume bile pune partizana. O napadu na Šoštanj govorilo se i izvan Štajerske.

U ovom napadu učestvovalo je oko 50 partizana Prvog štajerskog bataljona. Posle napada bataljon je krenuo preko Lepe njive i Soteske prema Dobrovlju, u Savinjskoj dolini. Dvadeset petog oktobra 1941. bataljon je napao zamak Strosnek na Gomilskom i zapalio strugaru. Kako su Nemci bataljon stalno pratili, 26. oktobra je došlo do velike borbe kod Katarine na Čreti, na brdu Dobrovlja. Značaj ove borbe je u tome, što je u njoj pobedu izvojevao bataljon i pored toga što je okupator brojčano bio mnogo jači. Višečasovna borba na Čreti bila je

jedna od najznačajnijih pozicionih borbi u toku 1941. godine. Posle borbe na Čreti bataljon je razbio nemačke obruče i u večernjim časovima prešao put Vransko — Celje, nastavljajući prema Kapli Vasi gde se sukobio s Nemcima, koji su postavili zasede. Posle toga bataljon se razdvojio na dva dela, da bi se noću između 28. i 29. oktobra ponovo spojio u Grižama, u Savinjskoj dolini. Odatle je Franc Rozman Stane kao komandant bataljona poveo jedinicu na čuveni brežički pohod.

Da bi sprečio preseljavanje stanovništva, Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica je odlučio da podigne narod u Posavju na opšti ustank i da koncentriše Prvi štajerski bataljon koji je trebalo pojačati Radomljanskom četom Kamniškog bataljona. Do ovoga nije došlo, jer je Radomljanska četa pre dolaska u Štajerski bataljon potpuno uništena na Golčaju. I ovog puta u pitanju je bilo izdajstvo. Napad na područje određeno za iseljavanje izveli su sa dolenjske strane Novomeštanska i Mokronoška četa pod komandom Mihe Marinka i Aleša Beblera. Čete su 1. novembra izvele napad na nemačko uporište Bučku, a zatim su se opet povukle preko tadašnje italijansko-nemačke granice. Ostale čete koje su odredene za napad, još pre toga su razbijene. I akcije Brežičke čete usmerene su na ovaj opšti napad. Trebalo je naime da se spoje sa Prvim štajerskim bataljom, ali je pre toga, 29. oktobra, četa već bila uništena. Iz Griža je Prvi štajerski bataljon pošao 29. oktobra noću, pored Ostrožnog, Šmarjete i Bovša prema Razboru, gde je predanio. Trideset prvog oktobra došao je u Dramlje i još u toku večeri pošao u pravcu juga, a izjutra 1. novembra našao se kod Sv. Helene, istočno od Slivnice, gde je došlo do teškog sukoba s Nemcima. U borbi su poginula četiri partizana, među njima rukovodilac savinjske tehnike Šprajc i Angel Besednjak Don.⁶ Idućeg dana, prilikom prelaza puta Jurklošter-varošica Planina, bataljon se ponovo upustio u borbu. Posle ove borbe bataljon je pošao na Volušku goru i preko Globokega u Zgornji Voluš. Odatle je nastavio putem prema Drobnicama, gde je napao jedan nemački automobil. Noću između 4. i 5. novembra, bataljon je stigao u Lože ispod Miklavža, a odatle, posle kraćeg odmora, prema Rimskim Toplicama. Prešao je Savinju i prugu Zidani Most — Celje i u ranim jutarnjim časovima, 5. novembra, nastavio preko Kojzice pored Gorica i Sv. Jедрте do sela Prahe, u kome se zadržao do večernjih časova 6. novembra. Idućeg dana je ponovo došao u Griže, gde je pohod Prvog štajerskog bataljona završen.

I pored toga što Prvi štajerski bataljon prilikom svog dolaska na područje određeno za iseljavanje nije ispunio postav-

⁶ Proglašen za narodnog heroja.

ljeni zadatak, bila je to jedna od najtežih akcija štajerskih partizana u toku 1941. Bataljon se probijao kroz stalne borbe i nemačka opkoljavanja, po dubokom snegu, praćen izdajnicima i špijunima, jakim i vrlo pokretljivim policijskim, »vermanskim« i žandarmerijskim snagama. Pored svega toga bataljon je završio svoj put nerazbijen i sa relativno malim gubicima, što je predstavljalo uspeh, s obzirom na tadašnje okolnosti. Borci su bili slabo opremljeni, neki od njih su išli gotovo bosi po dubokom snegu, svi neobično izmučeni od stalnih marševa, pa ipak su sve to žilavo izdržavali i prihvatali borbu za borbom. Zbog vrlo teških okolnosti u kojima se našao bataljon prilikom svog povratka sa »brežičkog pohoda«, komandant bataljona Franc Rozman Stane naredio je privremeno raspuštanje bataljona. Cilj ovoga je bio, da se borci u Štajerskoj po svaku cenu sačuvaju preko zime. No, i pored ovoga pojedine grupe boraca obavljale bi u toku zime manje akcije, politički obrađivale teren i mobilisale nove borce. Pohorska, Savinjska i Revirska četa su u grupama otišle na svoja domaća područja da bi тамо провеле zimu. Komandant Stane otišao je u Glavni štab slovenačkih partizanskih jedinica da referiše o situaciji u Štajerskoj.

Četne grupe, na koje je podeljen bataljon, krenule su svaka svojim pravcem. Manji deo Revirske čete — zagorska grupa — kretala se preko zime oko Kolovrata i zaseoka zapadno od Zagorja. Veća — trbovljanska grupa — nalazila se do polovine decembra u Dolu kod Hrastnika, a zatim se smestila kod seljaka u Zgornjoj Rečici kod Laškog. Na području Zgornje Rečice, u to vreme boravio je Sergej Krajger, koji je decembra pripremio napad na Hrastnik i organizovao odlazak 15 Hrastničana u partizane. Napad na Hrastnik izvršen je noću između 25. i 26. decembra, a izveo ga je deo Revirske čete. Tom prilikom ubijena su dva noćna čuvara i jedan stražar. Partizani su zapalili mašinsko odeljenje i razbili neke uredaje. Grupa je nameravala da iste noći isprazni i skladište eksplativa u blizini mašinskog odeljenja — kojom prilikom bi učestvovali i meštani — ali akcija nije potpuno uspela. Posle ove akcije deo boraca je otišao preko Savinje u Lože, i dalje u Lekavec, odakle su otišli 6. januara 1942. na miniranje pruge Celje — Laško kod Tremarja. Odatle su se povukli na Gozdnik.

Grupa od 4 borca Revirske čete minirala je prugu između Zidanog Mosta i Brega (4. januara), zatim između Zidanog Mosta i Hrastnika (6. januara), a onda krenula prema Sv. Planini. Revirski partizani su u to vreme pripremali i napad na Trbovlje. Prilikom koncentracije čete za napad na ovo mesto, u kome je trebalo da učestvuje i savinjska grupa iz Zabukovice, 5. januara je došlo kod Vrharja iznad Trbovlja do izdajstva. Po-

licajci i gestapovci su opkolili kuću u kojoj se nalazilo 10 boraca. U junačkoj borbi poginulo je 7 boraca, uglavnom novajlja iz Hrastnika. Samo trojici je pošlo za rukom da se probiju. I grupa koja je ispraznila skladište eksploziva u Šmarjeti kod Rimskih Toplica između 2. i 3. januara i 4. januara minirala je prugu Zidani Most — Breg, a u toku noći, 6. januara, prugu Zidani Most — Hrastnik; provaljena je 9. januara kod Prašnikara iznad Trbovlja. Poginula su tri borca-minera, među njima i politkomesar čete Šušter. Zbog ovako teških gubitaka odustalo se od napada na Trbovlje. Preostali borci su proveli zimu u manjim grupama, sve do ponovnog sakupljanja Prvog štajerskog bataljona, u proleće 1942.

Manja grupa Savinjske čete boravila je u Libojama u Savinjskoj dolini, dok je veća grupa otišla na Paške vrhove i padine Oljke, gde je provela zimu. Manja grupa boraca je zimovala i na šaleškom području. U Mislinju je ilegalna trojka minirala most u blizini stanice Paka.

Osam preostalih boraca Pohorske čete otišlo je u dve grupe na Pohorje. Jedna grupa je uz put kaznila jednog izdajnika. Dva borca iz pohorske grupe otišla su u Slovenske Gorice, gde su se uključila u novoformirani Ptujski vod, početkom proleća 1942. Prva pohorska četa je u toku zime imala izvesne gubitke. Međutim, početkom 1942. počeli su pristizati na Pohorje iz Ruša i okoline novi borci, tako da je uskoro formirana nova četa.

Posle raspuštanja bataljona, situacija je bila veoma teška zbog vrlo jake zime, mnogih provala, a i zbog slabe povezanosti između partizanskih grupa. Zbog toga, krajem 1941. i početkom 1942. u Štajerskoj nije bilo značajnijih akcija, osim u revirima.

Partizanski pokret u Štajerskoj razvijao se 1941. u veoma teškim uslovima. Može se reći da je već iseljavanje Slovenaca i doseljavanje Nemaca u neku ruku suzilo bazu ustanika. Treba istaći da je Štajerska u privrednom i saobraćajnom pogledu bila veoma značajna za okupatora i da je relativno gusto prepletena komunikacijama. Važna je činjenica da je okupator smatrao teritoriju Štajerske svojom, nameravajući da je što pre prisajedini Rajhu, pa je stoga za ovo područje bio veoma osetljiv i zbog toga je brzo i oštro reagovao na svaki pokušaj ustanika. Oslobodilački pokret u Štajerskoj morao se boriti protiv velikog i svestrano izgrađenog okupatorovog aparata, koji je bio prožet radikalnom nacionalsocijalističkom idejom. Onog dana, kada je šef civilne uprave preuzeo vlast, preuzeo je svoju funkciju i komandant policije i službe bezbednosti. Za borbu protiv oslobodilačkog pokreta angažovane su sledeće nemačke snage: specijalna policija, služba bezbednosti, Gestapo i kriminalna

policija. Svaka od ovih službi imala je svoje ispostave i uporišta izvan Maribora. Kičma policijskog aparata u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta bio je Gestapo, za koga je narodnooslobodilački pokret u Štajerskoj bio neprijatelj broj 1. U svom radu Gestapo se uglavnom oslanjao na svoje ispostave, koje je imao u svim sedištima okruga, a i na svoja uporišta, koja su bila formirana u blizini partizanskih bivaka. Osim toga, Gestapo je u svom radu koristio kriminalnu policiju, koja je imala u svojim rukama službu potera, dok se za egzekutivne mere služio žandarmerijom, redovnom i pograničnom policijom. U borbi protiv oslobođilačkog pokreta, Gestapo je pokušavao da stvori sopstvenu agenturu u redovima OF i na tom poslu se služio bezobzirnim metodama. Služba bezbednosti je imala drukčije ciljeve i metode. Ona je bila oko i uvo nacističke stranke i države, redovno prateći zbivanja na svim područjima života, od privrede do političke situacije. Imala je snažnu mrežu informatora i agenata, oslanjajući se na nemački politički i upravni aparat, kao i na Štajerski domovinski savez. U Štajerskoj je imala mnogo više ispostava nego u Gorenjskoj, više nego i Gestapo. Godine 1941. bilo ih je 12 (Maribor, Ptuj, Celje, Brežice, Trbovlje, Ljutomer, Konjice, Gornji Grad, Laško, Ročna Slatina, Slovenj-Gradec, Radlje). Osim ispostava služba bezbednosti je imala i svoja specijalna uporišta. Ova gusta mreža njenih ispostava i uporišta bila je delimično posledica toga, što je sedište službe bezbednosti u Gracu još pre rata živo obrađivao štajerski teren i uspostavljalo u svim većim mestima svoje punktove. Treba naročito istaći da su u Štajerskoj vladale specijalne prilike i u sudstvu. Okupirana Štajerska bila je praktično u toku 1941. bez redovnog sudstva. Odmah, u početku ustanka u Štajerskoj se pojavila izrazita tendencija da se sudstvo prenese na policijski aparat. Tako je sudske funkcije vršilo specijalno krivično odeljenje pri komandi policije i službe bezbednosti u Mariboru, na osnovu prijava odeljenja Gestapoa i kriminalne policije. Ista ustanova je tako bila i tužilac i sudija. Protiv presude nije bilo priziva. Ovaj sud je izričao i smrtne kazne, koje je potvrđivao Lurker. Okupator je uspostavio i jaku mrežu žandarmerijskih stanica. Organizovana su dva žandarmerijska načelstva (Maribor i Celje) i šest žandarmerijskih okruga sa 104 žandarmerijske stanice, tako da je u svakom većem mesto u Štajerskoj postojalo oružano uporište. Posle okupacije u Štajersku su došla tri rezervna policijska bataljona, koja su stacionirana u Mariboru, Celju i Krškom. Krajem maja dva bataljona su otišla, a došla je rezervna policijska četa iz Beča. Tri čete 72. rezervnog policijskog bataljona razmeštene su u Krškom, Celju i Ptiju. Polovinom juna 1941.

u Maribor je došla još jedna četa 124. rezervnog policijskog bataljona, a u Celje rezervna žandarmerijska motorizovana četa. U sadejstvu sa žandarmerijskim stanicama, ove jedinice su progonile prve partizanske čete. Za vreme iseljavanja stanovništva iz posavskog i obsoteljskog pojasa, u brežički okrug su došla još dva policijska bataljona. Krajem 1941. u okupiranoj Štajerskoj su se nalazile sledeće operativne jedinice: 72. rezervni policijski bataljon sa tri čete, prva četa 124. rezervnog policijskog bataljona, rezervna policijska četa iz Beča, rezervna policijska četa iz Salcburga i druga četa 322. bataljona pokrajinskih strelaca. Osim toga Nemci su imali u kasarnama i vojničke jedinice: u Mariboru 138. rezervni lovački puk, a u Celju 48. odeljenje tenkovskih lovaca. U okupiranoj Štajerskoj i svako preduzeće imalo je pogonske straže. Te straže su bile brojčano vrlo jake i u njihovim redovima su se nalazili najveći protivnici slovenačkog naroda. Pogonske straže su se već na početku ustanka uključile u borbu protiv partizana, a istovremeno su vodile borbu protiv sabotaža u preduzećima.

Od velike važnosti je i činjenica, da se oslobođilački pokret u Štajerskoj morao boriti protiv široke organizacije štajerskog Heimatbunda, u kome su rukovodeće položaje zauzimali bivši kulturbundovci i Nemci iz Rajha (pre svega iz Austrije). Sa svojim ljudima i poverenicima ova organizacija je prodrla i u najmanja sela. Organizacija Štajerskog domovinskog saveza, sa svojim organizacijama, predstavljala je jaku obaveštajnu mrežu, koja je javljala sve što primeti u vezi s razvojem partizanstva. Štajerski domovinski savez nije samo sarađivao sa policijskim obaveštajnim aparatom, već je imao i svoju obaveštajnu službu, koja se oslanjala na rukovodioce organizacionih jedinica ovog saveza. Njen vođ Štajndl u čije ruke su dolazili svi izveštaji, na osnovu tog materijala je progonio čak i organe upravnog i policijskog aparata, pozivajući ih na oštire mere protiv slovenačkog naroda. Štajerski domovinski savez je imao i jaku vojničku organizaciju koja je formirana po primeru SA formacija »vermanšaft«, koja je krajem 1941. brojala 84 700 naoružanih ljudi.

Već septembra 1941. okupator je uključio »vermane« u borbu protiv partizana. Najpre ih je angažovao u akciji protiv Pohorske čete, a kasnije ih je upotrebio za borbu protiv Prvog štajerskog bataljona. Zbog svoje rasprostranjenosti po celom terenu »vermanšaft« je predstavljao za partizane značajnog neprijatelja. Zanimljivo je da su Nemci već prvih dana ustanka koristili za izviđačke zadatke čak i pripadnike »hitlerjugenda«. Septembra 1941. za borbu protiv partizana angažovana je i vojska. Već na Klopnom, Pohorska četa se sukobila s vojnom

posadom. Dvanaestog oktobra došla je na Pohorje 2. četa 322. bataljona pokrajinskih strelaca. Ceo taj okupatorski aparat nastupio je punom oštrom protiv oslobođilačkog pokreta, pokušavajući da uguši ustank uz najveći teror. Već 14. aprila 1941. šef civilne uprave je zapretio smrtnom kaznom svim onima koji bi pružili otpor. Odredbom, koja je objavljena 17. maja, rečeno je da će se kazniti smrću svaki onaj kod koga se nađe oružje, municija ili eksploziv. Masovni teror je predviđala i uredba šefa civilne uprave od 16. avgusta 1941. Po ovom aktu, svaki učesnik oružane grupe biće osuđen na smrt. Ova odredba se pozivala na akt od 14. aprila 1941. Po njoj je smrtna kazna predviđena i za one, koji bi pripadnicima oslobođilačkog pokreta davali stan i hranu, ili ih na bilo koji način pomagali, odnosno s njima bili u vezi. Najteže kazne su predviđene i za one koji ne bi na najbrži način obavestili policijsku stanicu o pojavi partizanskih jedinica. Odredba od 16. avgusta ponavlja da će svaki onaj, kod koga se nađe vatreno oružje i municija, biti kažnjen smrću. Stroge kazne predviđene su i za iseljenike koji bi se vratili u Štajersku bez dozvole. Za teže slučajeve i u ovom pogledu predviđena je smrtna kazna. Proglasom od 20. avgusta okupator je tražio špijune, jer je za davanje podataka o oslobođilačkom pokretu nudio visoke nagrade, koje su se kretele i do 10 000 maraka.

Okupator je u Štajerskoj imao na raspolaganju spiskove komunista i sve podatke o njima, tako da je odmah posle izbijanja rata sa Sovjetskim Savezom, pokušao da pohapsi što više komunista i njihovih simpatizera. Svakoj akciji oslobođilačkog pokreta sledila su velika hapšenja. Tako su, na primer, Nemci sproveli velika hapšenja posle akcije ispisivanja parola između 6. i 7. juna, a u Šaleškoj dolini su u vezi s tim uhapsili preko 60 ljudi. Posle akcije zagorskih aktivista i skojevaca u samom Zagorju, Nemci su još u toku jutra uhapsili 37 ljudi. Veliki broj uhapšenih odveden je u koncentracione logore. Na partizanske akcije Nemci su odgovarali i streljanjem talaca. Već 30. juna 1941. iz Berlina je došla okružnica, koju je potpisao predstavnik RSHA Šenberg. U okružnici je pisalo: »Ako nije bilo mogućno potpuno raščistiti neko zločinačko delo, akt sabotaže ili slično, naći prouzrokovača i kazniti ga, mogućno je do 20 lica predložiti kao taoce za specijalni postupak.«

Prvi taoci u Štajerskoj streljani su — prema odredbi od 17. maja 1941. — 30. jula u blizini Krškog. Tada je palo 20 talaca, čime je razbijena krška otpornička grupa. Na mariborskem području prvi taoci, njih šest, streljani su 10. avgusta. Od tada je okupator uvek na partizanske akcije odgovarao streljanjem talaca.

Zbog teških uslova pod kojima se razvijao ustanak u Štajerskoj, Gestapo je naneo narodnooslobodilačkom pokretu u Štajerskoj vrlo teške udarce u toku 1941. Mnoge pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta okupator je otkrio i uhapsio, razbijeno je pokrajinsko i neka okružna rukovodstva, saznao se za mnoge javke, prekinute su veze između okružnih i Pokrajinskog komiteta, otkrivene su tri ilegalne tehnike itd. Godine 1941. pali su rukovodnici ustanka u Štajerskoj, kao i četvorica sekretara Pokrajinskog komiteta. Do ovoga je došlo, zahvaljujući tome što je Gestapo uspeo da ubaci svoje agente u redove oslobodilačkog pokreta. Gestapo je našao i nekoliko izdajnika koji su prouzrokovali pogibiju mnogih aktivista. Do najtežih izdajstava došlo je najpre u Mariboru, a onda se lanac naših žrtava proširio i na ostala područja Štajerske.

Ova izdajstva prouzrokovala su i stvaranje nesigurne atmosfere među partizanima i pomagačima OF. Tako su izdajstva zajedno s terorom, sprečila razvoj oslobodilačkog pokreta u toku druge polovine 1941, a tu i tamo partijske organizacije i organizacije OF, bile su potpuno uništene. Komandant službe bezbednosti Lurker, u izveštaju od 17. novembra 1941. tvrdio je, da je oslobodilački pokret u Štajerskoj slomljen za duže vreme, jer je izgubio gotovo sve rukovodioce, kurire i javke. Nemci ipak nisu mogli da slome pokret kao što je to mislio Lurker, ali je istina da su mu zadali teške udarce. Najveće uspehe Gestapo je postigao pomoću izdajnika Zorka, sekretara Mesnog komiteta u Mariboru, koji je bio uhapšen i tom prilikom postao izdajica. Pre Zorka je uhapšena Sonja Omanova, kurirka, koja je takođe počela da provaljuje. Veliku štetu su prouzrokovale izdajnice-kurirke Greta Rancinger i Hilda Kralj. Ove izdaje su omogućile okupatoru da uhapsi preko 1 300 ljudi. Velike gubitke terenskim organizacijama i partizanskim jedinicama naneli su izdajnički špijuni manjeg formata. U Savinjskoj dolini, pred kraj 1941. partizanski dezerter Ernest Divjak omogućio je mnoga hapšenja. Dezertera Franca Horvata Nemci su poslali u trbovljansku bolnicu, gde je početkom septembra 1941. otkrio partizansku mrežu na Planini i Lenartu. Najveću provalu u rudarskim revirima prouzrokovao je 1941. sekretar Mesnog komiteta Trbovlja Ivan Brgez, koji je izdao sve saradnike koje je poznavao. Prilikom mnogih racija Gestapo je pronalazio razni materijal, koji je koristio za dalja hapšenja. Uhapšene pripadnike oslobodilačkog pokreta mučili su u gestapovskim stanicama. Najznačajnije mučionice bile su u celjskom Starom Piskru i sudskim zatvorima u Mariboru. Okupator je uredio početkom maja i gestapovske zatvore u zamku Borl, tako da je i u ovim zatvorima zverski mučio uhapšena lica.

I pored toga što je okupator napregnuo sve snage i korištio sva sredstva za postignuće svojih ciljeva, kojom prilikom je imao izvesne uspehe, ipak nije mogao da realizuje svoje planove. Ipak, može se reći da je narodnooslobodilačka borba u Štajerskoj sprečila sprovođenje najvažnijih nemačkih planova. Partizanske akcije su u toku 1941. konačno afirmisale oslobođilačke ciljeve slovenačkog naroda na severnoj granici. Poznato je, na primer, da je šefu civilne uprave u Štajerskoj, koji je imao specijalna ovlašćenja, glavni zadatak bio da pokrajinu što pre učini zrelom za potpunu aneksiju Rajhu. I Hitleru je čak bio pripremljen za potpis ukaz o priključenju Štajerske i Gorenjske. Ali, do aneksije nije došlo zahvaljujući sve žešćoj i češćoj aktivnosti partizana. Bio je to najveći uspeh oslobođilačkog pokreta ove pokrajine.

Narodnooslobodilačka borba u Štajerskoj zahtevala je 1941. vrlo velike žrtve, ali te žrtve nisu bile uzaludne. One su bile osnova za celokupni dalji razvoj oslobođilačke borbe u Štajerskoj.

Boris ČIŽMEK

PARTIZANSKE JEDINICE U PODGRMEČU

Poslije partijskog savjetovanja, održanog pod rukovodstvom Đure Pucara Starog početkom juna 1941. na Šehitlucima kod Banjaluke, mjesni komiteti KPJ u Bos. Novom, Prijedoru, Bos. Krupi, Bihaću i dr. mjestima razvijaju široku i živu aktivnost za pripremanje ustanka. U Blatnoj, Velikoj i Maloj Rujiškoj, Čađavicama, Potkalinju, Malom Radiću i još nekim mjestima ističu se i grupe simpatizera KPJ u ovom radu. Njihov se utjecaj osjeća i u Sanskom Mostu. U Gudavcu i okolini dje-lovala je partijska čelija.

Još prije savjetovanja na Šehitlucima okupatori i ustaše, koristeći u prvom redu ranije posijani nacionalni i vjerski antagonizam, izvršili su masovne pokolje Jevreja i Srba. Oni su ove zločine nastavili i poslije Šehitluka, ali sa posebnom brigom da pohvataju i pobiju što više komunista i drugih naprednih ljudi, bez obzira jesu li Srbi ili Hrvati.¹

U Podgrmeču je u periodu od kraja jula do početka septembra 1941. godine izvršeno preko 30 manjih, ali značajnih naših akcija. Tako su likvidirane žandarmerijske stanice u Grabežu (Drenovo, Tjesno), Benakovcu i Lušci-Palanci i protjerani žandarmi iz žandarmerijskih stanica u Mijačici i Budimlić-Japri; prilikom likvidiranja ustaškog tabora u Duboviku ubijeno je 12 ustaša i zaplijenjeno sve oružje; razoružano je ili pobijeno 12 ustaških straža kod željezničkih stanica na pruzi Sanski Most — Gornja Sanica i Bos. Novi — Bihać; porušeni su uređaji rudnika boksita u D. Suvaji i onesposobljena električna centrala na izvoru Krušnice kod Bos. Krupe; prilikom napada na opštinske odbore u Donjoj Suvaji i Lušci-Palanci razoružani

¹ U toku 1941. godine stradalo je: u sanskom srezu preko 6 500, u krupskom oko 4 500 a u bosanskonovskom srezu 1 500 ljudi, žena i djece.

su ustaški čuvari — policajci i spaljene arhive; likvidirano je ili razoružano 10 neprijateljskih patrola i izvršeno 5 napada iz zasjeda na vozove, kamione i kolone neprijateljskih jedinica. U nekim napadima učestvovalo je i po više stotina, a u napadu na Bos. Krupu i preko 1 000 ljudi. Ustanici su u Velikom Radiću 3. avgusta napali 40 ustaša (u dva kamiona) i tom prilikom ubili 6 i ranili 4 ustaše, zapalili kamione, i zaplijenili 2 mitraljeza i 4 puške. Jedinice Jelašinovačko-saničkog odreda su sa gerilcima iz Bravka i Drvara početkom septembra dočekale kolonu ustaških kamiona kod Uzelčevog gaja u blizini Bravka i tom prilikom zapalile 8 kamiona, ubile 65 neprijateljskih vojnika i oficira i zaplijenile preko 100 pušaka i drugog oružja, municije i opreme. Tako je u svim ustaničkim akcijama do početka septembra ubijeno preko 180 neprijateljskih vojnika i oficira — ustaša, žandarma i drugih, a nekoliko desetina ih je ranjeno i zarobljeno². Zaplijenjeno je preko 200 pušaka, 2 mitraljeza i 10 puškomitraljeza; zatim nekoliko stotina bombi i znatne količine drugog oružja i municije.

U oružanim akcijama istakli su se mnogi borci, od kojih su najpopularniji ubrzo postali komandiri, politički delegati i desetari u odredima, a neki su poslije birani u prve narodnooslobodilačke odbore.

U prvim akcijama oslobođena je relativno velika teritorija: bosanskokrupskog, bosanskonovskog, prijedorskog, san-skog, ključkog i bihaćkog sreza i to od podnožja Grmeča i Gra-beža do rijeke Une i Bosanske Krupe, Babića, Ostružnice, Hozića, i Suhače, Stare Rijeke, Ovanske, Budimlić-Japre, Pod-vidače, Starog Majdana, Okreča, Gornjeg Kamengrada, Djedo-vače, Krkojevaca, Kljevaca, Hrustova, Korjenova, Gornje Sanice, Gornjeg Budelja i Mijačice, dužine od preko 80 kilo-metara i prosječne širine od oko 25 kilometara.

Od početka ustanka — 29. jula do početka septembra 1941. godine formirano je oko 20 seoskih ustaničkih i gerilskih odreda³: u Velikoj Rujiškoj, Majkić-Japri, Jelašinovcima, Lu-šći-Palanci, Velikom Radiću, Malom Radiću, Benakovcu, Golinji, D. Suvaji, Jasenici, Pučeniku, Donjim i Gornjim Petrovićima, Zalinu, Duboviku, Hašanima, Potkalinju, Slatini, Lipnjiku i drugim mjestima. Odredi su imali od 10 do 50 boraca i od 5 do 40 pušaka, a neki i teške mitraljeze i puškom-

² Neki zarobljeni domobrani i žandarmi poslije ispitivanja pu-steni su na slobodu, jer su se relativno dobro držali, na primjer žan-darm Jure Musa iz Lušći-Palanke i domobrani iz G. Sanice i drugih mesta.

³ U septembru su nazvani »partizanski odredi«.

traljeze. Od njih su u toku avgusta i kasnije do formiranja prvih partizanskih četa u oktobru 1941. godine bili najaktivniji Jelašinovački i Velikoradički odred.

Štab gerilskih odreda Krupa — Sana, koji je formiran 21. avgusta znatno je doprinio organizovanju i objedinjavanju svih ustaničkih snaga i izvođenju njihovih oružanih akcija. Komandant odreda je bio Petar Vojinović, politički komesar Branko Čopić, a zamjenici komandanta Trivo Drljača i Mile Gagić⁴.

Na prvom užem sastanku nekoliko vojnih i političkih rukovodilaca iz više sela⁵ koji je početkom septembra održan u Majkić-Japri u kući Jova Novakovića izvršen je izbor članova štaba gerilskih odreda Krupa — Sana i nekoliko aktivista za pomoćnike političkog komesara. Nekoliko dana poslije toga u istom selu, u kući Laze Karića, održana je prva konferencija većine vojnih i političkih rukovodilaca, na kojoj je potvrđen izbor prvih komandira i političkih komesara seoskih odreda i naređeno da se nosi partizanski znak — crvena petokraka zvijezda (u oktobru je uveden znak crvena petokraka na nacionalnoj zastavi). Tu su konkretnije određeni osnovni vojno-politički zadaci u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, s tim što je većina učesnika usvojila liniju bratstva i jedinstva i što su onemogućeni pokušaji da se nametne ime četnik.

U toku septembra, oktobra, a i kasnije u Podgrmeč su dolazili partijski i drugi rukovodioci radi pružanja konkretnе pomoći. Petog septembra 1941. godine došao je član Sreskog komiteta Bos. Novi Hajro Kapetanović u štab seoskog gerilskog odreda, koji se nalazio u Majkić-Japri u kući Marka Majkića, zvanog Žujanovića. Tada je komandir odreda bio Stojan Marjanović, zvani Dolinar, politički komesar Stojan Makić i Miroslav Makić, sekretar. Dva dana kasnije Hajro je u štabu gerilskog odreda Krupa — Sana realno ocijenio situaciju u Podgrmeču, naročito naše poteškoće i najaktuelnije zadatke i davao konstruktivne prijedloge za uspješno rješavanje tih zadataka i otklanjanje teškoća. Oko 10 časova 6. septembra prije podne u naš štab su stigli Veljo Stojnić⁶ i Uroš Bogunović Roca. Stojnić

⁴ Mile Gagić je 1942. godine pobjegao četnicima, a Trivo Drljača je ubrzo otpao zbog svog nazadnog stava.

⁵ Ovoj konferenciji, pored članova Partije, prisustvovali su simpatizeri KPJ Milan Ličina, Đorđe Maran, Milan Milešević, Đorđe Stupar, Dušan Josipović i drugi, koji su pomogli da se pravilno postave osnovni zadaci u borbi protiv okupatora i izdajnika. Oni su uoči konferencije održali sastanak u kući Milana Ličine u Čadavici radi zauzimanja pravilnih stavova na konferenciji.

⁶ Velju i njegovog brata Radenka poznavao sam iz Učiteljske škole u Banjaluci.

je sa Rocom bio na putu za Drvar i kod nas je svratio da se kao delegat Oblasnog komiteta KPJ upozna sa stanjem i ljudima. Obradovao se kad je kod nas u Majkić-Japri video organizovanu vojnu jedinicu. Naši kuriri su ih otpratili do štaba gerilskih odreda Krupa — Sana. Sjutradan, 7. septembra, uveče Veljo je održao sastanak (kome sam i ja prisustvovao) sa Hajrom Kapetanovićem i Brankom Čopićem u štabu gerilskih odreda u Suvopolju, nedaleko od kuće Vasa Jakšića i Jova Novakovića u Majkić-Japri. Pošto smo široko i konkretno iznijeli podatke o situaciji u Podgrmeču, zatim vojno-političke probleme, zadatke, teškoće i slabosti i dali svoje prijedloge, Veljo je najprije objasnio međunarodnu i unutrašnju političku situaciju i obavijestio nas o borbama u Bosanskoj krajini, o uspjesnom dizanju ustanka u Srbiji i Crnoj Gori i drugim našim krajevima, a naročito o uspjesima ustanika na Kozari. Zatim je govorio o našim zadacima. U pogledu primjene najboljih formi i metoda agitacije i našeg političkog rada u vojsci i narodu, složili smo se da je, uz opšte definicije o fašizmu, potrebno iznositi konkretne primjere zvјerskih ubistava, paljevina, mučenja, pljačke nevinog naroda i druge vrste terora i prevara koje sprovode okupatori i njihove sluge. Pored toga, Veljo je govorio i o zadacima i značaju rada političkih komesara, o sadržaju partijskopolitičkog rada, o organizaciono-propagandnom radu i drugim pitanjima. Tom prilikom je, pored naših početnih uspjeha na organizovanju pozadine, osnivanju bolnica, magazina za smještaj hrane itd., posebno istaknuta potreba organizovanja konferencija za izbore narodnooslobodilačkih odbora u selima i govorenog o zadacima i radu odbora i o moralnom liku narodnog odbornika. (Hajro nam je tada dao i pismeno uputstvo o zadacima i izboru narodnih odbora.)

Pošto smo se složili i u tome da će Podgrmeč odigrati krupnu vojno-političku i ekonomsku ulogu u Bos. krajini i posebno kao veza između drugih ustaničkih centara — Kozare, Drvara, Ribnika, Like, Banije itd. — Veljo nam je obećao da će sa drugovima u Drvaru razgovarati o jačem povezivanju sa našim ustaničkim snagama. Zatim smo ga ispratili prema Drvaru preko Grmeča i odmah poslije toga pristupili sprovođenju u djelo direktiva i smjernica koje smo zajednički usvojili.

Oko 10. septembra u naš štab (u štab Majkić-japranskog odreda) u Majkić-Japri došao je iz Drvara štab za Bosansku krajinu (Danko Mitrov⁷, komandant, Branko Babić⁸, politički komesar, Rudi Kolak, Teufik Kadenić Cinkar). Tada su došli i Branko Lastrić, Ivica Odić, Drago Lang, Juraj Mezek, Čurlija Ristić i još neki drugovi koji su se nalazili uz štab za Bos. kra-

lone, vozove i straže. On se povećao na preko 60 potpuno naoružanih boraca zahvaljujući umješnosti i inicijativi komandira odreda Petra Škundrića i drugih članova štaba¹³. Osim toga konstatovano je da su i odredi u Velikom i Malom Radiću i Suvaji postigli dobre rezultate u odbrambenim akcijama, ali da većina odreda nije razvila potrebnu vojničku partizansku aktivnost i da su neki odredi postali neaktivni, na primjer odredi u Gornjim Petrovićima i u Lušci-Palanci. Zato je zaključeno da odredi samoinicijativno vrše smjele noćne napade na neprijateljske straže, patrole i uporišta, da redovno postavljaju zasjede i da se organizuju akcije u kojima će učestvovati više obližnjih odreda.

U diskusiji je iznijeto da u nekim odredima pojedini rukovodioci ne vrše vojničke akcije, a tolerišu razne negativne pojave: nedisciplinu, šovinizam i pljačku¹⁴. Zatim je ukazano da se pojedinci kolebaju zato što su čuli da su talijanski fašisti napali neke naše položaje od Knina prema Drvaru, na Deralama i na Pločama i da čak pojedini reakcionarni ljudi prikupljaju potpise onih koji bi željeli da idu na pregovore sa Italijanima. Zaključeno je da se ova i slične pojave podmukle politike i demagogije talijanskih okupatora i njihovih saradnika suzbijaju vojničkim akcijama, raskrinkavanjem kolebljivaca i sudjenjem izdajnicima. Na kraju je o budućim zadacima govorio Danko Mitrov i dao uputstva za vođenje noćnih vojničkih akcija.

Iako na ovoj konferenciji komandira nije došlo do organizovanih i kadrovske promjene, za kojima se već osjećala potreba, ona je imala veliki značaj za razmjenu prvih iskustava, stečenih u vojničkim borbama, za objedinjavanje akcija svih odreda i za učvršćenje vojničke discipline i jačanje odgovornosti rukovodećeg kadra i suzbijanje kolebanja u Podgrmeču. Tako je već 20/21. septembra, uz saglasnost Danka Mitrova, organizovana akcija Ruiškog odreda na tzv. Vaktarnice (straže na željezničkoj stanici u Blatnoj i drugim stanicama), ali je ova

¹³ Tom prilikom je komandant štaba NOPO za Bosansku krajinu Danko čestitao ovim drugovima na postignutim uspjesima i pohvalio komandanta odreda Petra Škundrića.

¹⁴ Tako je na primjer, za Stevurinu Kosovcu, koji i nije bio stalni borac u Lušci-palanačkom odredu, ali je, ponekad upućivan kao kurir u Drvar, istaknuto da je često šovinistički istupao i terorisač zarobljene civile muslimane; da je prodao pušku, puškomitrailjez i 100 litara benzina i da je puškom ranio jednog partizana iz osvete itd. Pošto je komandir odreda Pero Jelača kritikovan zato što nije preuzeo mјere da se takve pojave suzbiju, zadužen je Mile Davidović da u ime štaba gerilskih odreda ispita svjedočke i da Stevurinu predra vojnem судu, ukoliko se utvrdi da je tačno sve što je navedeno. Stevurina Kosovac je zbog navedenih krivičnih djela strijeljan 5. oktobra 1941. godine.

akcija samo djelimično uspjela zbog slabog rukovođenja, nebudnosti i gусте ноћне magle. Tada je ubijeno 6 neprijateljskih vojnika i zaplijenjeno oružje, ali su poginuli i naši borci — desetari: Nikola Makić, Danko Ljepoja, Uroš Dajić i Stevo Zorićić.

Oko 22. septembra u Majkić-Japri je održana prva konferencija političkih komesara svih podgrmečkih odreda. Na ovoj konferenciji je najviše govoren o NOP-u, o zadacima političkih komesara¹⁵, o političkom stanju u odredima, o značaju razvijanja političke svijesti boraca i rukovodilaca, a razvijanju bratstva i jedinstva, o formama i metodama političkog rada u vojski, o značaju praćenja radio-vijesti i čitanju »Gerilca«, o razvijanju drugarskih odnosa starješina i boraca, o brizi za bolju ishranu, bolji smještaj itd. Posebno je govoren o značaju i načinima borbe protiv svih neprijatelja, naročito protiv talijanskih fašista, koji su napadali prema Drvaru, ali i protiv negativnih pojava koje su konstatovane na konferenciji komandira.

Ovog dana su u štab odreda u Majkić-Japru došli iz Banjaluke partijski rukovodioci Rada Vranješević¹⁶ i Dušanka Kovačević i iz Prijedora Slobodan Marjanović, koji su nam mnogo pomogli u razvijanju ustanka i jačanju uticaja Partije u Podgrmeču.

Krajem septembra je Konjička četa, pod komandom Petra Đurašinovića (četa nije imala komesara), izvršila napad na ustaško uporište u selu Modru. Međutim, ova akcija je bila štetna, jer su neki konjanici, iz osvete na šovinističkoj osnovi, zapalili više kuća u selu i time nanijeli ne samo veliku materijalnu štetu, nego su izazvali negativne političke posljedice. Pošto su pogorjelci smješteni u Sanski Most, ustaše su to ko-

¹⁵ O ovim zadacima govorili su Branko Čopić i drugi politički komesari odreda na osnovu uputstva o zadacima političkih komesara koje su nam dali Veljo Stojnić i Danko Mitrov. Tadašnji politički komesari odreda nisu imali dovoljno političkih iskustava, ali je značajno da su u ogromnoj većini pravilno primili i shvatili osnovne zadatke koji su im postavljeni što je mnogo doprinijelo pravilnom političkom vaspitanju boraca na bazi naših, iako skromnih ali korisnih iskustava. Nekoliko drugova iz gradova već se nalazilo u ulozi političkih delegata ili zamjenika komesara u vojski.

¹⁶ Rada Vranješević je bila vrlo aktivna politička radnica. Bila je veoma skromna i odličan drug. Govorila je da još ne zna da dobro istupa pred seljacima na javnim zborovima i konferencijama, iako je to vrlo uspješno činila. Naročito se isticala u političkom radu sa omladinom i ženama i starala se o njihovom političkom vaspitanju. Zalagala se za razvijanje bratstva i jedinstva, za organizovanje i jačanje partijskih organizacija i organizacija AFŽ-a u bihaćkom srezu i Podgrmeču, a kasnije i u Bosanskoj krajini. Bila je sekretar prvog Okružnog komiteta SKOJ-a za Podgrmeč. Poginula je u Drvaru prilikom neprijateljskog desanta 25. maja 1944. godine. Proglašena je za narodnog heroja.

ristile u propagandi protiv NOP-a. Zato su na našim konferencijama kritikovani svi koji su bili krivi za ovu paljevinu sela Modre.

Jelašinovački, Palanski, Majkić-japranski, Slatinski i jedan Drvarska odred, pod rukovodstvom Petra Vojnovića, napali su 1. oktobra 1941. godine ustaški garnizon u Budimlić-Japri. Zbog slabe organizacije i veze napad nije uspio¹⁷.

Danko Mitrov je 5. oktobra na sektoru Gudavac — Veliki Radić organizovao neke akcije. Razgovarao je i sa zarobljenim domobranskim potpukovnikom Najbergerom i pustio ga na slobodu, ali pod uslovom da radi za NOP. Kao prvi zadatak postavljen mu je da omogući isporuku oružja partizanima. Da bi ovaj zadatak bio što bolje izvršen, Mitrov je sa Najbergerom uputio Avda Čuka da se privremeno zadrži u domobranima, pod izgovorom da je omogućio Najbergeru da pobegne iz partizanskog zatvora. Međutim, pošto su ustaše vidjele da se radi o varki, Avdo Čuk se jedva spasio, a Najbergera su strijeljale, jer su i u njega izgubile povjerenje i otkrile ga da radi za NOP mada je okljevao sa izvršenjem zadatka koje smo mu bili postavili.

Početkom oktobra 1941. godine u Majkić-Japru je stigao Osman Karabegović koji je bio određen za političkog komesara štaba za Bosansku kрајину (odnosno štaba Krajiške divizije) na mjesto Branka Babića koji je premješten na Kozaru. Na sastanku¹⁸ članova Partije i nekih simpatizera (u kući Laze i Vlade Karića) Karabegović je govorio o političkoj situaciji, o ranjenicima, o borbama u drugim krajevima naše zemlje, o potrebi zajedničke borbe i bratstvu i jedinstvu Srba, muslimana i Hrvata svih naprednih ljudi bez obzira na političke, vjerske i nacionalne razlike. Zatim je istakao da smo u Podgrmeču i pored mnogih problema, teškoća i slabosti, postigli dobre rezultate. Na ovom sastanku je govorio i Branko Babić. On je istakao osnovne zadatke partijskih organizacija i govorio o moralno-političkom liku člana Partije, o uspješnom izvršavanju osnovnih zadataka narodnog ustanka u Podgrmeču, o vojnim problemima i konkretnim zadacima vojnih rukovodilaca.

Poslije diskusije Osman Karabegović je predložio da se na osnovu mišljenja članova Partije i partijskih rukovodilaca za članove Partije prime: Branko Čopić, Kosta Vulin, Rade

¹⁷ U ovoj akciji je smrtno ranjen Petar Škundrić tako da je od rane umro u kući Sime Kondića u M. Japri. Sahranjen je 2. oktobra u Jelašinovcima i istinski ožaljen od mnoštva naroda i velikog broja boraca. Proglašen je za narodnog heroja.

¹⁸ Sastanku su prisustvovali: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević, Slobodan Marjanović, Rudi Kolak i Pero Morača.

Branko Šotra: USTANAK 1941. (linorez)

Narandžić i Stojan Makić. Prisutni su ovaj predlog prihvatili sa odobravanjem, a mi smo bili neobično radosni što smo za svoje napore i uspjehe nagrađeni prijemom u članstvo Partije, što je uvijek predstavljalo veliku čast. Neposredno iza toga održana je prva veća priredba u zgradi osnovne škole u Majkić-Japri na kojoj su recitovane i neke prve pjesme — »Raporti« Branka Čopića.

Na sastanku vojnih i političkih rukovodilaca kome je prisustvovao i Osman Karabegović održanom 17. oktobra u štabu za Bos. krajinu, izvršena je reorganizacija 23 partizanska odreda u kojima je tada bilo preko 500 boraca sa 310 pušaka i desetak puškomitrailjeza i drugog oružja. Prema naređenju Glavnog štaba za BiH trebalo je mjesto odreda formirati partizanske čete od po 3—4 voda koje će uspješno izvoditi vojne akcije i potpunije politički djelovati nego dotadašnji seoski odredi. Zato je Osman predložio da se formiraju četiri partizanske čete (1, 2, 3. i 4) sa stalnim sastavom, sposobnim za organizovanu borbu na partizanski način.

Tada su u novoformirani štab 4. bataljona »Sloboda« ušli: komandant Petar Vojinović, politički komesar Branko Čopić, zamjenik komandanta Vojo Stupar (član Partije koji je došao u Podgrmeč iz zatvora u Bihaću) i zamjenik političkog komesara Stojan Makić, dok su u štabove četa određeni istaknuti vojni i politički aktivisti. Ovi štabovi su postojali samo do 7. novembra kada je izvršena nova reorganizacija.

U oktobru je u Velikoj Rujiškoj na sastanku aktivista kome su, pored ostalih, prisustvovali: Šefket Maglajlić i Hajro Kapetanović, potvrđen prijem nekih članova¹⁹ i primljeno je za članove Partije 28 istaknutih aktivista²⁰. Tada je formirana i prva partijska čelija u Velikoj Rujiškoj.

U štabovima prvih partizanskih četa su u toku oktobra formirane i prve partijske čelije sa tri ili više članova Partije. Članovi Partije bili su svi komesari četa, većina zamjenika političkih komesara i političkih delegata i neki komandiri.

U štab 1. čete ušli su: Mile Davidović (komandir), Ale Terzić (politički komesar) i Lazo Tešanović (zamjenik komandira)²¹. Vodnici su bili: Mile Glišić, Dane Agbaba, Mićo Kolundžija, a

¹⁹ Potvrđeno je članstvo u Partiji: Milanu Ličini, Slobodanu Ercegu i Đorđu Maranu.

²⁰ Primljeni su u Partiju: Milan Milešević, Avdo Ćuk, Redžo i Salko Terzić, Stana Stupar, Stojan Bjelajac, Rade Erceg, Stevo Ličina, Marica Bjelajac, Desa Drobac, Đorđe Stupar, Dušan Dajić, Mirko Stupar, Vladimir Stupar, Đuro Erceg, Dušan Josipović, Milan Landup i drugi.

²¹ Ubrzo je premješten u kotorvaroški srez na svoj lični zahtjev, a kasnije se odmetnuo u četnike.

kasnije i Đuran Ostojić. U četu su uključeni odredi: Velikog i Malog Radića, Suvaje, Gudavca, Gorinje i Jasenice.

U štabu 2. čete bili su: Milan Ličina (komandir), Milan Milešević (politički komesar), Hajro Kapetanović (zamjenik političkog komesara) i Jovo Kličković (zamjenik komandira).²² Vodnici su bili: Dušan Bokan, Đuro Rašeta, Bogdan Čića i Petar Durašinović, a kasnije i Dako Nedimović. U četu su uključeni odredi iz Dubovika, Benakovca, G. Petrovića, Potkalinja, Velike Rujiške i dr.

U štabu 3. čete bili su: Slobodan Marjanović (komandir), Mile Davidović a kasnije Slobodan Marjanović (politički komesar) i Redžo Terzić (zamjenik političkog komesara). Vodnici su bili: Stevo Vještica, Vlado Bajić i Stojan Marjanović, a delegati Dimitar Smiljanić i Ratko Novaković. U četu su uključeni odredi iz M. Japre, Hašana, Slatine i Lipnjika i samostalni vod iz petrovačkog sreza sa komandirom Vladom Bajićem.

U štabu 4. čete bili su: Dragija Milašinović (komandir — u septembru došao iz Drvara), Pero Morača (politički komesar), Milančić Miljević (zamjenik komandira) i Mihajlo Škundrić (zamjenik političkog komesara čete). Vodnici su bili: Uroš Kuljolj, Đuro Banjac, Miloš Perišić²³ i Đurin Predojević, a politički delegati: Đorđe Maran, Rade Erceg, Stojan Bjelajac i Đuro Štrbac. U četu su uključeni: Jelašinovački i Palanski odred i Dabarski vod. Formiranje čete izvršeno je u Dabru 20. oktobra 1941. godine.

U toku oktobra su u Majkić-Japru stigli Đuro Pucar Stari i Šefket Maglajlić koga smo zvali — Mirko Novaković. Tada je Đuro Pucar dao nove smjernice za oružanu borbu i politički rad, radi što pravilnijeg sprovođenja široke platforme NOP-a, i organizovao prvi Okružni komitet KPJ za Podgrmeč, koji je mnogo doprinio sistematskom partijskom radu i stvaranju partijskih celija u vojnim štabovima i jedinicama i u pozadini i davao pomoć ne samo celijama nego i sreskim komitetima. U ovaj komitet su određeni: za sekretara Šefket Maglajlić (radnik i poznati partijski rukovodilac), a za članove: Rada Vranješević, Dušanka Kovačević i Ale Terzić. Sekretar OK SKOJ-a bila je Rada Vranješević, a članovi Hajro Kapetanović i Drago Lang²⁴.

U novembru su osnovani sreski komiteti KPJ za krupski i bosanskonovski srez, tako da je zahvaljujući njihovom radu i velikoj aktivnosti Okružnog komiteta nastao period značajnih

²² Pobjegao kasnije kao četnik u Bosansku Krupu.

²³ Kasnije se odmetnuo u četnike.

²⁴ Poginuo je 1942. u Manjači, a kasnije je proglašen za narodnog heroja.

političkih i vojnih uspjeha i daljeg uspona revolucionarnih snaga ustanika u Podgrmeču. Ti uspjesi su se mogli postići i zato što je linija Partije sprovedena na širokoj platformi NOP-a, tako da je narod ovoga kraja uspješno uključen u narodnooslobodilačku borbu. Tada su savladane razne početničke slabosti, kolebanja, stihija i sektaštvo i mnoge druge teškoće, naročito poslije prodora talijanskih snaga u Drvar, Bos. Petrovac, Bihać, Bos. Krupu i Sanski Most, kada su se pojavile i prve grupice kapitulanata i četnički nastrojenih elemenata koji su pokušavali da razbiju naše redove.

Pošto je Đuro Pucar rasformirao štab Krajiške divizije, Danko Mitrov je premješten na dužnost komandanta 3. krajiškog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda. Rudi Kolak je određen za sekretara Okružnog komiteta u drvarsckom okrugu, a Teufik Kadenić Cinkara za člana Okružnog komiteta jajačkog okruga. (Tada su dobili dužnosti i oni članovi Partije koji neko vrijeme nijesu imali određenih funkcija.)

Krajem oktobra i početkom novembra — kada su u Majkić-Japru iz Drvara došli i članovi štaba Drvarske brigade — za zapadnu Bosnu i Liku formiran je 1. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred sa Drvarsckom, Petrovačkom, Bihaćkom, Krupsckom, Ljubijsko-prijedorskim, Bosanskonovskom i Sanskom četom. Tada je rasformiran štab 4. bataljona »Sloboda«, a od postojećih četa (1, 2, 3. i 4) u Podgrmeču su formirane Krupska, Sanska, Ljubijsko-prijedorska i Bosanskonovska četa koje su — kao što je naprijed navedeno — ušle u 1. krajiški narodnooslobodilački partizanski odred. Ovom reorganizacijom stvoreni su bolji uslovi za brži razvitak vojnih jedinica i efikasnije vođenje borbi i za bolji rad partijskih i drugih organizacija.

Za komandanta 1. krajiškog NOPO određen je Ljubo Babić (kasnije Milorad Mijatović), za političkog komesara Veljo Stojnić, za zamjenika političkog komesara dr Moni Levi i za operativnog oficira Petar Vojinović.

Za komandira Krupske partizanske čete postavljen je Vojo Stupar, za političkog komesara Stojan Makić, za zamjenika komandira Milan Ličina (kasnije Mićo Kolundžija), a za zamjenika političkog komesara Redžo Terzić (kasnije Božo Narandžić). Vodnici ove čete su bili: Mile Glišić (kasnije Dane Uzelac²⁵), Dane Agbaba, Đuran Ostojić, Petar Đurašinović (kasnije Đoko Nedimović), Bogdan Čića i Jovo Kličković, a politički delegati: Muhamed Bajrić (kasnije Dušan Josipović), Đuro Kovačević, Kosta Vulin, Milan Milešević i Božo Erceg.

²⁵ Zbog izdaje strijeljan 1943. godine.

Za komandira Sanske čete određen je Dragija Milašinović (kasnije Mihajlo Škundrić), za političkog komesara Pero Morača, a za zamjenika komandira Milančić Miljević. Vodnici ove čete su bili: Durin Predojević, Uroš Kukolj (kasnije Rade Brkić), Đuro Banjac i Miloš Perišić, a politički delegati: Đuro Štrbac, Stojan Bjelajac, Rade Erceg i Đorđe Maran.

Za komandira Ljubijsko-prijedorske čete određen je Mile Davidović, za političkog komesara Slobodan Marjanović i za zamjenika političkog komesara Redžo Terzić. Vodnici ove čete su bili: Stevo Vještica, Vlado Bajić i Stojan Marjanović Dolinar (kasnije Trivo Majkić i Mile Vojinović), a politički delegati: Ratko Novaković, Dimitar Smiljanić, Miroslav Majkić i Uroš Damjanović.

Za komandira Bosanskonovske čete (koja je nešto kasnije formirana u nepotpunom sastavu) određen je Milan Ličina²⁶, za zamjenika komandira Relja Ličina, za političkog komesara Đorđe Maran i za zamjenika političkog komesara Zaim Dizdarević, koji je došao iz Bos. Novog u decembru 1941. godine. Desetari su bili: Cvijo Mazalica, Stevo Ličina i Dragan Stojaković, a politički delegati: Sveti Ličina i Ferid Dedić.

Tada su u ovim novim četama organizovane veće partijske čelije i aktivni SKOJ-a koji su obezbjeđivali uspješno izvršavanje političkih, vojnih i dr. zadataka u četama, a u prvo vrijeme i u pozadini.

Početkom novembra formiran je i Prvi partizanski obaveštajni biro (POB) koji je izdavao radio-vijesti i drugi propagandni materijal, prve glave Istorije SKP (b) i dr.²⁷. U ovom birou su bili Nikita Pavlić (član Partije, talentovani publicista iz Banje Luke) i Branko Čopić, koji je nastavio da piše svoje šaljive »Raporte« i druge partizanske pjesme. Kasnije su stigli književnici Skender Kulenović i Hasan Kikić.

U toku novembra formirana je prva partijska čelija u pozadini (u Lušci-Palanci) u kojoj su bili: Ilija Indić, Đorđe Srđić, Nikola Lapac, Jozo Šašić, Alekса Davidović i drugi, a povećana je postajeća čelija u selu Gudavcu. U ovoj čeliji su bili: Sava Vulin, Dane Babić, Rade Narandžić, Dušan Mandić, Kajica Đukić i dr.

U akcijama koje su čete uglavnom samostalno organizovale, na određenim sektorima su učestvovala i tri samostalna voda koji su došli iz drvarskog kraja poslije prodora talijanskih snaga u Drvar. Ovim vodovima su rukovodili Dragija Milašinović, Milan Zorić, Pero Morača, Jovan Pavić, Simo Tadić i

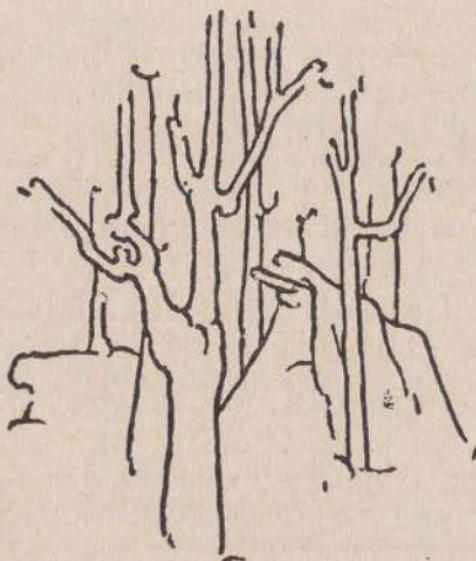
²⁶ Poginuo je 1942. godine u Jašavci u borbi protiv četnika. Proglašen je za narodnog heroja.

²⁷ Biro je bio smješten u kući Đorđa Stupara u Velikoj Rujiškoj, a za rad su korištene i prostorije osnovne škole.

Mile Kecman²⁸. Ove čete nisu uspijevale da razviju uspješniju vojničku aktivnost sve do decembra 1941. i početka 1942. godine, zato što su Talijani nastupali lukavo i pomirljivo, iako su raspolagali znatnim vojnim potencijalom. Međutim, zahvaljujući sistematskom političkom i organizatorskom radu, postavljanju zasjede protiv talijanskih fašista i povremenim napadima na ustaše i domobrane, očuvane su naše jedinice u Podgrmeču i učvršćeno je jedinstvo naroda i vojske u borbi protiv okupatora, ustaša i četničkih elemenata i grupica. To je omogućilo da se suzbije njihov razorni uticaj i spriječi kolebanje i rasulo u našim redovima, a podigne vjera u pravednost i perspektive naše borbe.

Stojan MAKIĆ

²⁸ Strijeljan je kasnije zbog izdaje.

PRED PRVI PUCANJ

Čudna je čud naroda. Umesto da ga otrezne krupne činjenice: propast države, ulazak Nemaca i nastanak NDH — svet je upao u nedoumicu, u nekakvu ojađenost bez suza i uzbudjenost bez akcije. Najviše se živi od priča i glasina u kojima se zrnca nadanja gube pod teretom strahovanja. Stvarna i gola istina nekako se ne prima odjednom, bez obzira na to što uzbudjenim duhovima izgleda isuviše sitna i prozirna prema tek prohujalim i do kraja neshvaćenim potresima. Ukoliko se primi takva reč ili događaj, već kod trećih usta to postaje nešto neobično i čudno i tek u takvom obliku putuje dalje kao nečiji sudnji dan ili vaskrsenje. Glasine su našle sočno tle na Baniji da se bokore u tim danima aprila do jula 1941. godine.

Poneko se i snalazi, počinje da nešto preduzima i da tome daje svoje tumačenje. Nemačko-ustaška vlast se žuri sa prvim aktima da bi se u prvoj zabuni što pre osetio dah »novog poretka«. Nižu se pozivi i naređenja — da svi budu kod svojih kuća, da se predoruže, da se podnose prijave o sumnjivim licima i komunistima. Neki revnosni šef iz bivšeg kotora ili ranije žandarmerijske stanice, u težnji da se dohvori, već poziva seoske starešine da ga o svemu izveštavaju, da opet organizuju opravke puteva kulukom, ili da bilo čime uposle uzbudeni svet. Kroz sela počinju da proturaju poruke i dojučerašnji korteši HSS — da se Srbi smire, da će se udarati jedino po trgovcima i popovima, da će uskoro biti bolje kad se sastane novi »hrvatski sabor«. Neki tek presvučeni, novopečeni ustaša ili pripadnik Mačekove »zaštite« tumači da je odvođenje u logore trgovaca i popova na liniji davnašnje želje siromašnih seljaka da se oslobođe gulikoža. Neko se iz

nove vlasti rešio da proveri stanje vojnih obveznika i regruta kako bi se evidentirala i ta vrsta ljudi.

Sitniji i krupniji koraci nove vlasti odmiču jedan za drugim. Ustaše i nanovo zakleti žandarmi počinju da se zaleću u obližnja srpska i hrvatska sela da nešto izvide, nekog pretresu, nekoga da pretuku ili odvedu, a svima da zaprete smrtnim kaznama i logorima.

Nemir kod sveta utoliko više raste, ukoliko se određenije traži od ljudi da postupe prema ovom ili onom zahtevu nove vlasti. A to ni malo nije lako. Hoće li se predati puška koju neko ljubomorno čuva još od propasti Austro-Ugarske? Da li je sigurno poći na zbor koji sazivaju ustaše da objasne politiku nove vlasti? Kako im verovati da neće dirati u Srbe, kad su mnogi svojim ušima čuli u Kostajnici javnu pretnju »da će sve Srbe na vrbe«, ili da »sve psine treba preko Drine«? Da li su sigurni i oni Hrvati koji neće u ustaške redove?

Ima li dovoljno pametnih ljudi koji mogu dati savete šta da se radi u takvoj situaciji? Istina, mnogi užurbano daju odgovore. Neki od onih koji uvek pametuju ili čute, sada zbu-njuju različitim stavovima. Jedni su za to da se oružje preda, a drugi da se sakrije, jedan ovako — drugi onako, čas ovo, a odmah zatim sasvim suprotno. Pomoliše se i oni do kojih niko nikada nije držao, pa tumače kako su sa verodostojnjog mesta saznali da samo ovako treba raditi — i nikako drugačije. Takvi najviše i idu na ono što godi uzbudjenim duhovima i iluzijama svetine.

I niču priče. Neka Ana, vraćajući se od rodbine blizu Petrinje, srela na belom konju čoveka u oklopu i pod oružjem koji glasno poziva Srbe da se pričuvaju samo do Velikog petka. Neki Janko, koji je pristigao otud od Dvora, prepričava da je narod gledao na Uni čudnu pticu koja pliva i predskazuje: »Kako ova voda pljuska — sva će zemlja biti ruska«. Kolaju doskočice kako je Staljin nasamario Hitlera u porukama i upoređuju se moć i snaga Rusije i Nemačke.

Pisar Mićo koga su još zadržali u opštinskom uredu saopštio je kako će uskoro katolički pop krenuti i u susedna srpska sela po »dobrovoljne« priloge u novcu za opravku svoje crkve, koja bi služila i pokrštenim Srbima. Za pokrštavanje Srba već se pored agitacije po Baniji sprovode i konkretne pripreme. Upotrebljavaju se argumenti kako Srbi nikad nisu ni držali do pravoslavlja, pa se treba pokrstiti i biti miran; da su Srbi-Banijci već stotinama godina izmešani s Hrvatima, da više i nisu pravi Srbici, pa sada to kroz pokrštenje treba i ozvaniti itd. Pri tom ne zaboravljaju da onako uz put naglase da

će svi koji to odbiju biti van zakona, odnosno oterani u logore i proterani van granica NDH.

Ima poneki aktivni oficir koji okolo tumači kako je dobro što je Nedić u Srbiji na vlasti, jer će on prevariti Švabe u pogodnom času. A kad su iz okoline Dvora i Petrinje ustaške vlasti počele da kupe i nasilno iseljavaju srpske porodice za Srbiju, proturala su se objašnjenja sa raznim motivima, kako je to zbog toga što su se ovi gložili sa susednim Hrvatima, ili kako »otac« Nedić prima Srbe pod okrilje majke Srbije. U tom metežu pokoji intelektualac, trgovac i bogatiji seljak uspeva da uz masno mito dobije propusnicu za Srbiju, pa svojim priateljima poručuje da i oni požure, ali da to učine krišom od drugih.

Sve te priče i glasine, strka dogadaja, odsustvo širih veza i obaveštenja, teškoća da se čovek brzo opredeli i nešto preduzme, delovale su u tim danima gotovo parališuće. Svet se osećao kao da ga obmotavaju nevidljivim nitima kućine u koju se utoliko više zapliće, ukoliko se jače trza. Da bar neko jasno i određeno kaže — evo ovako je, ovo treba preuzeti — krenulo bi se snagom bujice samo da se oduši nepodnošljiva napetost. A sve ovo samo umrtvljuje, ljudi se počinju prepustati sudske vlasti. I nekadanje bojdžije i kavgadžije sada su manje od makova zrna. Nije baš redak prizor da jedan — dva Cigančića u ustaškoj kapi i šinjelu, sa dugačkom puškom-trometkom gone pred sobom pet-šest i više odraslih muškaraca kroz nekoliko sela i šumaraka a da se ni jedan od ovih ne odluči da išamara te balavce, oduzme im puške i odmetne se u goru. I to se tako ponavlja, mada se sve češće čuje kako su tamo oko Gline neke odveli u logor, a neke i pobili. Ovakvi slučajevi kao da nisu bili dovoljno ubedljivi u poređenju sa golemom zabunom, sa preteranim iščekivanjem nečega što nezavisno od tih ljudi treba da rasplete ove uslove. Osećalo se da se u vazduhu kuva nešto krupno i veliko.

Kroz more takve zbumjenosti i bezglavosti probijali su se zraci određenih stavova i nada koje su u banijska sela prenosili komunisti, postepeno ali uporno. Mesne organizacije KPH Siska, Petrinje, Gline, Kostajnice i komunisti dvorskog kotara pojačali su svoju aktivnost posle majskog sastanka okružnih komiteta KPH Siska i Karlovca na kojima su Josip Kraš i Ivo Marinković razradili stavove CK KPJ o pripremi za ustanak. Jedan deo članova Partije iz Siska, Petrinje i Gline izašao je u obližnja sela, izbegavajući tako provale i hapšenja u gradovima. Pod njihovim uticajem pokrenule su se na življi rad i seoske celije. Na manjim sastancima i pojedinačno komunisti su savetovali da se skuplja oružje za pred-

stojeću borbu, da se bojkotuje svaka mera ustaške vlasti, da se ne veruje izdajničkom vođstvu HSS, da se ne vrše žito na vršalicama koje vlast daje na uslugu, već svojom stokom i mlatilicama i da se žito odmah sakrije. Prema pokrštavanju Srba neke organizacije nisu se odmah snašle, ali je ubrzo rešeno da se podrži otpor prema njemu, jer je to providan manevar da se trenutno smire jedni dok se drugi ne pobiju ili strpaju u logore. Komunisti su podgrejavali nade u promenu stanja u slučaju napada Nemačke na SSSR, jer će se tada moći krenuti na oružani ustank sa izgledima na uspeh.

Ali ni to nije išlo tako lako i brzo, iako je Partija odranije imala znatan politički uticaj. Jer, dosta su smutnje i dezorientacije napravile ranije razne režimske partije u srpskim i HSS u hrvatskim selima. Malobrojne su bile čelije KPH u banijskim selima, a komunistima iz gradova trebalo je izvesno vreme da se priviknu na otvoren, masovan rad van ilegalnosti. Bilo je tu i uskosti, ponegde i nepoverenja prema »dvema seljačkim dušama«, negde se prezalo i od podoficira i gardista bivše vojske, negde se isuviše konspirisalo oko zadataka koje bi i većina prihvatala. Možda se još brže i smelije moglo prodirati i u sela, bilo srpska ili hrvatska, bliže neprijateljskim uporištima. Ali ta iskustva tek su se kasnije mogla sagledati.

Nisu ni srpski seljaci uvek i svuda brzo prihvatali stavove komunista. Ti stavovi su tražili akciju, spremnost za obračun sa jačim, a taj jači je srušio državu, »a kako tek neće nenaoružanu masu«. Trebalo je podizati svest ljudi o tome da je oružani ustank jedini izlaz i razotkrivati zločine neprijatelja kako bi svako bio svestan životne opasnosti po sebe i svoju porodicu. Moralo se pokazati mnogo smisla za postupnost u ubedivanju ljudi da se treba odvojiti od kuće i poći u šumu i tako se postepeno navikavati, sve dok ljudi ne prelome nešto u sebi i ne zagrizu u otvoreni obračun. A da bi u tome uspeli, morali su i sami mladi komunisti revolucionarni fantasti, u sebi nešto prelomiti i preći od naglosti ka smirenosti, od nestrpljenja ka vanredno sporom i upornom radu s ljudima, od kliširanog klasnog frontiranja desno-levo, ka vrlo iznijansiranom i spretnom privlačenju svih onih koji bar malo mrze fašizam. Moralo se u tim danima učiti nepokolebivosti revolucionara koji nikad ne postaje malodušan, pa ni tada kada treba ponovo prodreti do razuma i osećanja ljudi i kad je potreban nov primer ličnog samožrtvovanja. Tom uticaju smetali su i prevezani i novi antikomunisti kakvih je bilo svuda. Oni su omalovažavali ove mlade ljude i nastojali da odvoje seljake od tobožnjih probisveta i propalih đaka i strašili ih teškim posledicama ustanka protiv moćne sile.

Nastala je, u stvari, grčevita borba za mase i to ne da bi se one preotele od ustaško-nemačke vlasti, koju su mase i te kako mrzele. To je bila borba protiv sopstvene malodušnosti i neverice, protiv stihije, inertnosti i paralize duha, unutrašnja borba za prelom u ljudima da se konačno odluče za jedan pravac delatnosti, da zagrizu u nešto veliko i nepoznato i da veruju u nešto što se ne može tako brzo desiti, a ipak će se jednom dogoditi.

No i događaji su učinili svoje. Što su se više bližili dani napada Nemačke na SSSR, nova vlast je sve brže radila da »sredi« pozadinu ognjem i mačem. I komunisti su odlučnije radili na pripremanju oružane akcije. Tako se sužavao krug mogućnosti za ma kakav put pasivne rezistencije i pokušaja da se ostane miran između dve vatre.

Već negde krajem maja i početkom juna u narodu se prepričavala sudbina Srba iz Gline koje su ustaše pobile u selu Prekopa. A znalo se i za pune logore u Sisku i Petrinji, za uhapšene i pobijene komuniste iz Gline i Petrinje. Čulo se i za izlazak sisačkih komunista pod oružjem u šumu Brezovicu severno od Siska. Nova ubistva i pljačke bili su primer svakoj opštini šta namerava ustaška vlast. »Crni petak«, kao zloguko predskazanje seoske vračare, već se isuviše često pomaljao.

Tada je došao 22. jun, dan napada Nemačke na Sovjetski Savez. Otada je u srpskim selima počelo radosnije da se gleda, slobodnije da se kreće, svet se nekako uspravio i počeo da više veruje u svoje moći. Nastala su međusobna sašaptavanja i vedre poruke udaljenim prijateljima i znancima, izbila je velika nada u brz preokret na bolje. Od komunista su počeli da traže objašnjenja i oni kojima to nije bila navika. Ustaške vlasti i oni koji su im se prebrzo prilepili kao da su se primirili u tim časovima. Osećala se kod njih zaplašenost i nedoumica u očekivanju na šta će sve to izaći i da li je dobro što su se tako naglo zaleteli u svojim postupcima.

Ali dvodnevni-trodnevni zanos na jednoj i potištenost na drugoj strani nisu mogli zadržati isti intenzitet. Počeo se realnije i življe da prati svaki, pa i najsitniji događaj na frontu i da ceni šta to znači za sopstvenu kožu i kome prevagu donosi. Prošlo je prvih zlosrećnih četrnaest dana, a Rusi nisu prevagnuli Nemačku, već su Nemci duboko gazili drumovima Sovjetskog Saveza. Sada su se po meri nastupanja Nemaca uspravlje ustaše pa, kao da su zakasnile u planu istrebljenja, požuriše da kazne one što se poveseliše sovjetskoj pobedi. Već su na Baniju doletele i izabrane »čelik ustaše — emigranti« da počazu kako se kolje i masovno ubija.

Nada da Rusi mogu učiniti svoje nije sasvim napustila ljudе, ali je naglo splasnula. Ona bi nešto živnula kod stvarne ili izmišljene radosnije vesti s fronta. Sa dosta ogorčenja govorilo se o Englezima što ne priteknu Rusima u pomoć, a male nade su polagane i u Amerikance da će se brzo okrenuti protiv Hitlera. U toj oseci raspoloženja i opalih nada trebalo je nanovo graditi duh vere u sebe i u izglede na sopstvenu borbu. To je mogla, pored žive reči, jedino da učini makar i mala, ali obavezno uspešna ustanička akcija.

Sisački komunisti kao borbena grupa počeli su sa manjim diverzijama u okolini Siska, Grede i na železničkoj pruzi kod Capraga. Iako diverzije nisu još doibile oblik pravih sukoba, one su čeličile one što su ih vršili, a moralno su razarale protivnika. I u drugim kotarima formiraju se borbene grupe i ispituju mogućnosti za diverzije. I ustaše i Nemci krenuše u krupnije zahvate. Došlo je do masovnog hapšenja i teranja u logore Srba iz okoline Gline i Vrginmosta, koje će kasnije izmasakrirati u glinskoj crkvi.¹ Slično je i u drugim kotarima gde su logore u Petrinji, Sisku i kostajničkoj Gradini prepunili pohvatanim Srbima od kojih su pojedince počeli streljati.

Na padinama Šamarice i u većim šumama dalje od nje nastajali su zbegovi naroda u kojima su pojedina sela, pod rukovodstvom komunista, uređivala svoje logore, organizovala snabdevanje i zaštitu sopstvenim stražama. To je već bio prvi korak prema oružanom otporu, izraz spoznaje da je ustanak jedini izlaz. U selima koja još nisu krenula u zbegove postepeno je jačalo saznanje da se ne sme dozvoliti da ih ustaše iznenade na spavanju, ili prilikom rada u polju. U selu Lušćani kod Gline, kada je ustaška patrola uspela da pohvata grupu seljaka, nekoliko hrabrijih se snašlo, napalo ustaše, nekoliko njih razoružalo, dok su ostali pobegli.² Glas o tom događaju brzo se proširio podstičući i hrabreći goloruki narod. Po selima su nikle straže naoružane vilama i motikama, po nekom lovačkom puškom i pištoljem, a počeli su da rade i prvi ustanički odbori.

Četvrtojulski poziv CK KPJ na ustanak je tako postupno ulazio u praksu borbene pripreme na Baniji, više kao sprega organizovanog rada komunista sa logičnim postupcima naroda da održi goli opstanak. To nije bila masovna provala narodnog gneva u vidu opštег pohoda na manja uporišta neprijatelja kao u nekim drugim krajevima. Ali čvrst kurs u borbenoj pripremi dao je i svoju nadgradnju u vidu priča o dvanaest hiljada usta-

¹ Odnosi se na čuveni pokolj preko hiljadu Srba u glinskoj crkvi 3. avgusta 1941.

² Događaj se odigrao 12. jula 1941.

nika — Hrvata u Brezovici kod Siska, o dvadeset hiljada naoružanih u Šamarici, o deset hiljada u šumi Čorkovači kod Dvora i u šumi Prolomu kod Gline. Ovaj rad i ove priče počeše ponovo da oslobođaju zastrašene, ispravljaju kolebljive, upozoravaju kapitulante i lede krv u žilama ustaša. Sad u sela, čak i ona bliža gradovima, smelije upadaju naoružani »šumski ljudi« — partizani ili gerilci, kako su ih zvali. Sve neki doterani momci, naoružani bombama i pištoljima ili karabinom, vedri i nasmejani, krstare po selima i hrabre. Takozvane ustaške »ophodnje« sada kreću u brojnijem sastavu, brzo preleću kamionima nesigurne deonice na cestama, drže se dana i čvršće povezuju uporište sa uporištem. Sve je u pripremi. Konopac se do kraja zategao.

I puklo je...

Noću 22/23. jula glinska grupa od 36 ustanika pod komandom Vasilja Gaćeše izvršila je napad na železničku stanicu u selu Grabovac kod Gline, ubila četiri ustaše, zaplenila deset karabina i razorila stanicu i prugu. Odjeknuli su ti pucnji daleko preko brda i šuma u svim selima Banije, kao zov na akciju, kao potvrda da se može, kao primer koji ne da da se miruje. Narod je radosno pozdravio svoje junake i legenda je počela da se prede o podvigu Gaćeše i drugova, o njihovoj ratničkoj veštini, o izgledu i gromovitom glasu Gaćeše, o kukavnosti ustaša i o velikom plenu. Ona je izrasla do granica narodnih želja, a i snage koju mase u sebi kriju.

Ali i odmazda je došla kao oluja. Mnogobrojne petrinjske i glinske ustaše uspele su da pohvataju oko osam stotina ljudi iz Grabovca i okolnih sela i da sve do jednoga pokolju na jednoj poljani. I ova priča je sustizala prvu. Delovala je kao strahovit šok i mnoge je pokolebala. Rasla su pitanja da li se sve to isplatilo, zašto se još nije pričekalo, kako se može goloruk narod suprotstaviti oružanoj sili Osovine.

Dakle, posle velikih nuda opet teška potištenost, posle prve akcije — odstupanje, posle samouverenosti — preispitivanje samog sebe, jedna velika neizvesnost više i sumorni pogledi u budućnost. Potrebni su novi lični primeri i žrtve najsvesnijih i najhrabrijih, neumoran rad da se objašnjava i podsitiče, potrebne su nove akcije da pokažu da se mora i može samo oružjem tražiti izlaz. To su bili neobično teški zadaci komunista. Jer, tada su daleko bili dani naše nadmoći, nesagledivi su i nedokučivi bili izgledi na našu pobedu.

Kako su danas posle dvadeset godina jasni i veliki naši konačni bilansi! A kako je mala i slabašna reč da upečatljivo naslika sve padove i uspone do njihovog potpunog ostvarenja!

Branko BOROJEVIĆ

VAŽNIJE AKCIJE PARTIJSKE ORGANIZACIJE U STRUMICI

Pre kapitulacije stare Jugoslavije, maja 1939. godine, u Strumici je formirano Gradsko partijsko povereništvo od tri člana. Josko Josifovski je bio sekretar, a Kata Pockova i Vasil Cilev članovi povereništva. Nešto kasnije, oktobra iste godine, Gradsko partijsko povereništvo je dobilo još dva člana: Vanča Fončeva i Gligora Novakova. Tada je izvršena i podela rada u povereništvu. Za rad sa radnicima Monopola odgovarala je Kata Pockova, sa zanatskim radnicima radio je Vasil Cilev; za selo je bio odgovoran Vančo Fončev, a za rad sa omladinom Gligor Novakov. Povereništvo je najveću brigu vodilo o Monopolu, gde je u to vreme bilo oko 500 radnika. Tamo je uskoro formirana partijska čelija od četiri člana Partije i stvorene su dve vaspitne grupe. Legalni oblici rada partijske organizacije u Strumici sprovodili su se uglavnom preko Kluba esperantista. U tom klubu su na raznim tečajevima pored esperanta proučavane društvene i egzaktne nauke (razvitak društva, religije i sl. biologija i geografija). Sem toga radili su i analfabetski tečajevi za opismenjavanje većeg broja radnika i omladinaca. Posebno je bila korisna biblioteka Kluba eksperantista koja je imala knjige iz najrazličitijih oblasti nauke, beletristike i drugu naprednu literaturu. Raznim granama delatnosti Kluba esperantista bio je obuhvaćen veći broj omladinaca i radnika. Iz tih redova je kasnije partijska organizacija regrutovala nove članove Partije i Skoja.

U Strumici je tada bilo malo intelektualaca. Neki od njih, naročito oni iz starijih generacija, bili su pod uticajem vrhovističke VMRO organizacije i Vanča Mihajlova. Ideolog i vođa tih intelektualaca bio je u to vreme Dimitar Đuzelov koji je kasnije za vreme okupacije postao glavni eksponent i sprovodnik politike bugarskih okupatora.

U takvoj situaciji dolazi do okupacije Jugoslavije, pa i Makedonije. Iako malobrojna, partijska organizacija Strumice je spremno dočekala okupaciju. Već 8. aprila je održan sastanak Gradskog partijskog povereništva na kome je razmotrena nastala situacija u gradu i donesene odluke koje su se svodile uglavnom na to da treba:

1) razbiti iluzije kod masa da su Bugari oslobođenci, i dokazati da oni dolaze kao fašisti, okupatori i eksploratori makedonskog naroda;

2) povesti borbu protiv svih špekulanata, izdajica i raznih srbofilskih elemenata koji su odmah po dolasku Nemaca počeli da paktiraju s njima, a koji će verovatno i po dolasku Bugara raditi na suzbijanju naprednih ideja, koristiti ovakvu situaciju za svoje bogaćenje i eksploraciju radnih masa;

3) sprečiti svečani doček okupatorskih vojski, koji su pripremali razni probugarski i fašistički elementi grada.

Partijska organizacija je nastojala da ove svečanosti pretvori u demonstracije protiv okupatora, što joj je u velikoj meri i polazilo za rukom. Plan te akcije uglavnom je sproveden preko Kluba esperantista. Na sastanku uprave kluba su podeљeni zadaci. Jedna grupa od 10 omladinaca je dobila zadatak da na transparentima napiše parole: »Makedonija Makedončima«, »Smrt špekulantima«, »Dole špekulacija«, »Dole skupoča i eksploracija«, i nacrti mapu Makedonije koju je trebalo nositi na čelu povorke demonstranata. Rešeno je i to da se organizuje hor koji je trebalo da uvežba razne revolucionarne pesme. Na sastanku je posebno bila istaknuta potreba da članovi Kluba esperantista sprovedu široku agitaciju za masovno učešće građana u demonstracijama koje će klub organizovati.

Kao prethodnica bugarskih vlasti u Strumici su došli razni probugarski i fašistički elementi koji su se povezali sa mesnim fašistima i izdajnicima i zajedno sa njima spremali svečani doček bugarskih okupatora. Ta fašistička i nenarodna grupa je saznala za pripreme partijske organizacije i Kluba esperantista i odmah je počela da provocira, izaziva i zastrašuje članove kluba, ali time, kao ni drugim merama, nije mogla sprečiti demonstracije.

Čim se 16. aprila pronela vest o dolasku bugarske vojske, u Klubu esperantista se okupio veliki broj građana, omladinaca i radnika. Svi su se svrstali u povorku koja je krenula ulicama noseći kartu Makedonije i parole. Omladinci su uz put pevali revolucionarne pesme. Kada je povorka došla u centar grada razbesneli fašistički elementi su pokušali da je rasture, ali im to nije pošlo za rukom. Došlo je i do fizičkog obračunavanja, ali ne i do rasturanja povorke. U takvoj situaciji profašistički

i probugarski elementi su bili primorani da dočekaju bugarsku vojsku van grada, i to samo njih pet-šest. A kad je bugarska vojska ušla u grad, narod ju je dočekao revolucionarnim pesmama i parolom »Makedonija Makedoncima«. Time je okupatoru jasno stavljen do znanja da ga ovaj grad dočekuje kao neprijatelja.

Za rad partijske organizacije u Strumici veliki značaj je imao dolazak Straše Pindžura, delegata Pokrajinskog komiteta Makedonije. On je pristupio reorganizaciji Gradskog partijskog povereništva koje je 1. maja 1941. godine preraslo u Gradski komitet. Komitet je izabran tajnim glasanjem na sastanku kome su prisustvovali svi članovi Partije grada. Za sekretara je izabran Josif Josifovski, a za članove: Blagoj Jankov Mučeto, Vančo Fončev, Taška Srbinova i Gligor Novakov.

Na tom sastanku je, između ostalog, bilo govora i o direktivi Pokrajinskog komiteta Makedonije da se ne skuplja oružje, jer ćemo ga dobiti iz Sovjetskog Saveza. Partijska organizacija Strumice je nasuprot toj direktivi došla do zaključka da treba sakupljati oružje, a ne čekati da dođe sa strane.

Druga važna odluka Gradskog komiteta je bila da se formira Gradsko povereništvo Skoja, što je odmah ostvareno. Za sekretara je izabran Gligor Novakov, a za članove Cenka Pavlova, Mara Minaneva i Risto Stambuliev. Na sastanku je isto tako bio kritikovan sektaški stav partijske organizacije u pogledu proširivanja organizacije i rečeno je da se novi članovi Partije i Skoja primaju mnogo smelije. Ubrzo zatim formirane su još dve partijske organizacije i više skojevskih grupa.

Posle ovog sastanka partijskim organizacijama i naprednim omladincima grada bila je prenesena direktiva da sakupljaju oružje.

Jedna od važnijih akcija koju posebno treba istaći i koja predstavlja krupan uspeh partijske organizacije u Strumici je štrajk monopolskih radnika početkom maja 1941. godine. Bugarske okupacione vlasti su odbile da isplate radnicima zaostale nadnice, izgovarajući se da su novac odneli Srbi. Partijska organizacija je iskoristila taj trenutak i donela odluku da se organizuje štrajk. Radnici su jednodušno prihvatali štrajk, te su Bugari bili primorani da popuste pred njihovim zahtevima i da im isplate zaostale zarade. Iznenadeni ovako uspešnom akcijom, okupatori i domaće izdajice su u Monopolu počeli da održavaju konferencije i sastanke sa radnicima, s ciljem da ih uvere kako su ovi radnici pali pod uticaj šake komunista u gradu. Kata Pockova je istog trena otpuštena sa posla, a naoružane straže su postavljene na ulazima Monopola.

Pošto nije uspeo doček bugarske vojske, probugarski i fašistički elementi su odlučili da 23. maja iz Velikog Trnova,

staré bugarske prestonice, donesu u Strumicu vatu sa hrama gde je krunisan prvi bugarski car, i na taj način manifestuju simbolično pripajanje Makedonije Bugarskoj. Partijska organizacija je preko svojih ljudi doznala za ovu akciju i odlučila da je na svaki način spreči. Gradski komitet je dao direktivu članovima Partije i Skoja da održe prošireni sastanak u prisustvu građana i simpatizera, na kome će ukazati na potrebu da se i ta manifestacija pretvori u demonstraciju protiv bugarskih vlasti. Ova akcija partijske organizacije bila je provaljena. Policija je pozivala pojedine članove Partije i Skoja, pretila im kaznama, hapšenjima, pa čak i streljanjem. Zastrašivanja, međutim, nisu mogla da spreče akciju komunista i skojevaca. U trenutku kada su počeli govor i manifestacije okupatora, komunisti, skojevci i drugi napredni građani i simpatizeri su uzvikivali parole protiv špekulacije, protiv besposlice, i isticali druge zahteve radnih ljudi. Mase su potpuno prihvatile parole komunista. Okupatori su pokušali da spreče demonstracije, no bez uspeha. Nije pomoglo ni hapšenje dva člana Partije i više simpatizera. Gradski komitet je na licu mesta održao takozvani leteći sastanak, na kome je odlučeno da se povede akcija za oslobođenje uhapšenih. Tu akciju je podržao veći broj građana, a jedna grupa je zajedno sa roditeljima i rođacima uhapšenih otišla kod komandanta grada i zatražila od njega da uhapšeni budu odmah oslobođeni. Pod pritiskom masa, okupatori su morali da oslobode uhapšene. Ova akcija je posebno doprinela ugledu komunista u gradu.

Samo mesec dana po dolasku okupatora zabeležen je znatan porast broja članova partijske organizacije. Maja 1941. godine u Strumici je već bilo 20 članova Partije i preko 20 skojevaca. Gradsko povereništvo Skoja je preraslo u Gradski komitet Skoja.

Nasuprot dobrim rezultatima partijske organizacije u gradu, rad na selu je bio veoma slab. To je zapazio Gradski komitet i na jednom od svojih sastanaka predložio da se preko izleta, poseta rođacima i sličnih formi radi na tome da se seljaci pribodiju za narodnooslobodilačku borbu. No treba reći da ni posle toga nisu ostvareni očekivani rezultati. Nešto je postignuto samo u selima Prosenikovu i Drvošu.

U radu sa ženama partijska organizacija je postigla dosta dobre rezultate. U komitetu je bila odgovorna za taj rad Taška Srbinova. Rad sa ženama je bio olakšan time što je u Monopolu bilo preko 80% ženske radne snage. Partijska organizacija je organizovala više akcija sa ženama. Po dolasku okupatora cene prehrambenih i drugih artikala su počele naglo da skaču. Razni špekulantски elementi su neodgovorno podizali cene i bogatili

se zajedno sa Bugarima na račun radnih ljudi. U isto vreme je otpušten znatan broj radnika iz Monopola. Nastala je besposlica, a sa tim i nezadovoljstvo u gradu. Ove i druge mere (sistem kupona i sl.) doprinele su da partijska organizacija uspešno pokrene mase u borbu za poboljšanje njihovih ekonomskih uslova. Posebnu aktivnost u toj akciji ispoljile su žene. One su masovno učestvovale u demonstracijama protiv skupoće, tražeći od bugarskih vlasti da se smanje cene i reguliše snabdevanje grada. Uputile su i svoju delegaciju kod sreskog upravnika. Zahtevi žena demonstranata nisu bili prihvaćeni, a njihova delegacija je bila isterana. Cene su i dalje skakale, ali ove demonstracije su znatno doprinele razobličavanju Bugara kao okupatora i eksplotatora makedonskog naroda. A upravo je to i bio cilj partijske organizacije. Ove demonstracije su potvrdile uspešan rad partijske organizacije sa ženama i njenu snagu.

U junu je formirano Gradsko rukovodstvo AFŽ. Aktivom žena rukovodila je Taška Srbinova. U početku su u aktivu bile Jelka Jankova i Marika Georgijeva. Kasnije se aktiv proširio. Glavni oblici rada bile su čitalačke grupe i konferencije sa ženama koje su se održavale svake nedelje. Na konferencijama se govorilo o međunarodnoj situaciji i razvoju narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Računa se da je njima bilo obuhvaćeno oko 100 žena. Aktiv žena je isto tako prikupljaо narodnu pomoć, pronalazio stanove za ilegalce i za održavanje sastanaka, i učestvovao u drugim akcijama.

Posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez Gradski komitet Strumice održava sastanak na kome je razmatrana međunarodna situacija. Komitet je na tom sastanku doneo odluku da se pojača politički rad među masama, da se ljudi obaveštavaju o razvoju situacije na frontovima (osobito na istočnom frontu), zatim o borbi porobljenih naroda za svoje oslobođenje, o uspesima savezničke vojske i slično. Komitet je isto tako isticao potrebu da se pojača borba komunista Makedonije i da se prikuplja oružje, hrana, sanitetski i drugi materijal. Posle 4. jula, kada je objavljen Proglas Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka u Jugoslaviji, u Strumicu je došao Strahil Gigov. On je doneo proglašenje koji je odmah proučen na sastanku Gradskog komiteta, a i u svim partijskim i skojevskim organizacijama. One su jednoglasno prihvatile poziv Centralnog komiteta KPJ za oružanu borbu protiv okupatora. U tom smislu počele su i izvesne pripreme.

Pošto su Bugari uvideli da preko svečanosti i manifestacija ne mogu da okupe mase oko sebe, rešili su da to postignu organizovanim radom, te su zbog toga pokušali da formiraju razne profašističke organizacije. U takvoj situaciji Gradski ko-

mitet je 10. jula 1941. sazvao sastanak na kome je rešeno da se bojkotuju sve fašističke i profašističke organizacije. I kada je 13. jula u Strumicu došao Dimitar Đuzelov sa zadatkom da organizuje pokret »Otač Pastije« (profašistička organizacija), Gradski komitet je učinio sve da bi sprečio formiranje ove organizacije. Svim celijama i skojevskim organizacijama je postavljen zadatak da određen broj svojih članova upute na konferenciju koju su zakazali profašisti. Članovi Partije i Skoja bili su tako raspoređeni da su sedeli na raznim stranama u sali. Pod njihovim uticajem prisutni nisu hteli da prihvate predložene kandidate za upravu, jer su to bili špekulantski i fašistički elementi. Da bi nekako sprečili delatnost komunista na samoj konferenciji, fašisti su pokušali da kandiduju i komuniste za upravu ove organizacije. Komunisti su to, međutim, kategorički odbili. Konferencija je završena bez uspeha; profašistička organizacija nije formirana. Komunisti su odneli potpunu pobedu.

Komunisti Strumice su preduzeli sličnu akciju i prilikom formiranja uprave čitaonice u gradu. Profašistički elementi su na tim izborima potpuno izgubili, i komunisti su uglavnom uzeli upravu u svoje ruke. Čitaonica je bila žarište partijskog rada u gradu. Preko nje su se sprovodili najraznovrsniji zadaci i direktive. Biblioteka je nabavila mnogo napredne literature, organizovala izlete i sastanke, programe za izlete i slično. Ovim oblicima rada je, može se reći, obuhvaćena gotovo celokupna omladina Strumice. Bugarski okupatori su zbog toga ubrzo zatvorili čitaonicu.

Ove akcije partijske organizacije su doprinele da već u avgustu u gradu deluje 6 partijskih organizacija sa oko 40 članova Partije. Skojevska organizacija je u to vreme imala 15 skojevskih grupa sa oko 70 članova. Većinu u skojevskim grupama činila je radnička omladina (44 radnika i 25 učenika).

Sirenje partijske organizacije i prilično masovne akcije koje je ona izvodila omogućili su komunistima Strumice da se pripremaju i za krupnije zadatke. Organizovan je najpre vojni štab kojim je rukovodio Vančo Fončev, a članovi su bili: Sando Masev, Kiro Minanев i Ivan Palifrov. Jedan od osnovnih zadataka štaba je bio da organizuje sakupljanje oružja, sanitetskog materijala, hrane, odeće i drugog materijala; zatim da u pojedinim selima stvara i učvršćuje baze koje bi služile za vezu između partizanskog odreda, kada bude stvoren, i partijske organizacije u gradu. U Strumici je formiran i poseban Odbor za prikupljanje narodne pomoći (hrane, odeće i drugog materijala). Kuća Gerasima Cuneva služila je za skladište ovih materijala. Uporedo sa time, odbor je prikupljao i novčanu pomoć od simpatizera i građana.

Krajem avgusta u Strumicu je došao Mirče Acev, delegat Pokrajinskog komiteta Makedonije, sa zadatkom da prenese direktivu Pokrajinskog komiteta za pripremanje oružanog ustanka i formiranje partizanskih odreda. Komitet i partijsko članstvo Strumice imali su potpuno pravilan stav prema oružanoj borbi komunista Jugoslavije. Stav Šarla i drugih oportunistika u Pokrajinskom komitetu nije prodro u Strumicu. Održan je sastanak Gradskog komiteta na kojem je, između ostalog, konstatovano: da u Strumici postoje realni uslovi za formiranje partizanskog odreda i da odmah treba početi neposredne pripreme za njegovo stvaranje.

U tom smislu je donesen zaključak da komunisti, simpatizeri i drugi omladinci ne treba da se odazivaju pozivu za vojsku već da predu u ilegalstvo i odlaze u partizanske odrede. Naglašeno je isto tako da studenti ne treba da odlaze na studije, već da i oni stupe u odred ili se uključe u pozadinski partijski rad.

Posle ovog sastanka Mirče Acev je održao sastanak sa vojnim štabom, gde su razmatrane konkretne mogućnosti za oružanu borbu. Na tom sastanku je bilo govora o oružju kojim se raspolagalo, prehrabnenim artiklima, odeći, sanitetu i slično. Posebno je bilo reči o vezama partijske organizacije sa selom, o bazama, njihovom smeštaju i rasporedu. Na sastanku se govorilo o planu pokreta odreda, o njegovim pravcima i marš-rutama. Konstatovano je da vojni štab trenutno raspolaže sa 11 pušaka, 4 revolvera i 12 bombi. Rešeno je da se to oružje sakupi na jednom mestu, kako bi se u slučaju izbacivanja odreda lakše moglo do njega doći.

Posle sastanka sa Gradskim komitetom i vojnim štabom Mirče je obišao sve partijske organizacije u gradu. Cilj ovog obilaska je bio da se uveri u to koliko su članovi Partije spremni za oružanu borbu. Na tim sastancima članstvo je jednodušno prihvati direktivu Pokrajinskog komiteta za stvaranje partizanskog odreda.

Posle odlaska Mirčeta Aceva Gradska komitet je organizovao sastanke sa skojevskim i vaspitnim grupama u gradu, s ciljem da se upoznaju sa direktivom Pokrajinskog komiteta o oružanom ustanku u Makedoniji. Većina skojevaca i simpatizera je prihvatile ovu direktivu. Samo kod nekih je bilo izvesnog kolebanja.

U međuvremenu su u strumičkoj organizaciji nastale izvesne promene. Avgusta je Blagoj Jankov Mučeto, član Gradskog komiteta, otiašao u Pokrajinski komitet u Skoplje, a početkom septembra sekretar komiteta Josif Josifovski Sveštarot je određen za rad u zapadnoj Makedoniji. I pored ovih izmena

partijska organizacija i Gradski komitet su nastavili pripreme za formiranje odreda i njegov izlazak na teren.

Krajem septembra u Strumicu je ponovo došao Mirče Acev kao delegat Pokrajinskog komiteta. On je proverio tok priprema za organizovanje partizanskog odreda i doneo direktivu Pokrajinskog komiteta o datumu dizanja oružanog ustanka u Makedoniji. Tom prilikom je izvršio i reorganizaciju komiteta. Za sekretara je određen Vančo Fončev, a za članove Taška Srbinova, Kiro Minanev i Mara Minaneva. Novi komitet je odmah dobio zadatak da izvrši poslednje pripreme za izbacivanje odreda na teren. Na istom sastanku je za komandanta odreda određen Đorđi Stojev, a za političkog sekretara Gligor Novakov. Na sastanku su isto tako određeni i članovi Partije koji je trebalo da budu prvi borci odreda: Đorđi Stojev, Kata Pockova, Nikola Orcev, Gligor Novakov, Batev Mitko, Vančo Gurov, Josif Josifovski, Vučkov Kosta, Vančo Merkov i desetak skojevaca i simpatizera. Računalo se da u odredu bude oko 20 ljudi.

Članovi Partije određeni za odlazak u odred bili su oslobođeni partijskog rada u gradu, jer je trebalo, između ostalog, da se obučavaju i u rukovanju oružjem. Datum ustanka bio je poznat samo sekretaru komiteta. Posle ovoga sastanka održan je i sastanak vojnog štaba na kojem je razrađen plan kretanja odreda.

Desetog oktobra sekretar komiteta je opet sazvao sastanak i saopštio da je za dan ustanka određen 11. oktobar, što je značilo da odred treba odmah izbaciti na teren i još sutradan početi sa akcijama. Članovi komiteta su dobili zadatak da obaveste sve ljude određene za odlazak u odred. Zborno mesto je bilo na groblju. Trebalo je da svi budu na okupu 10. oktobra u 9. sati uveče, a 11. oktobra trebalo je da odred izvede prvu akciju.

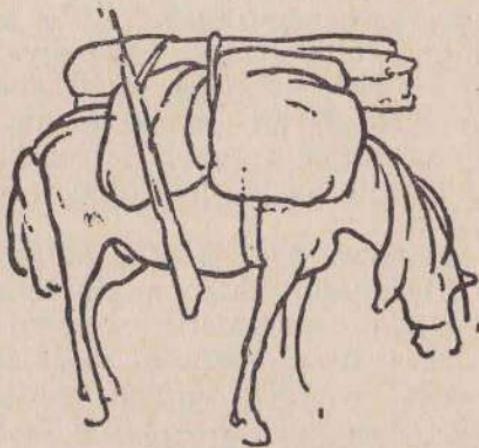
Uveče je na zborno mesto došla većina određenih drugova. Otkazali su samo neki komunisti. Međutim, nije bilo u pitanju ljudstvo, jer je odred mogao da počne i sa 12 boraca. Veliki propust je bio u tome što je na zborno mesto donesena jedna puška, dva revolvera i 12 bombi, dok ostalo prijavljeno oružje nije moglo da se pronađe. Sekretar komiteta i rukovodstvo odreda su smatrali da sa ovim oružjem odred ne može da opstane, pa su odlučili da se za izvesno vreme odloži njegovo izbacivanje na teren, kako bi se prikupilo oružje i završile druge pripreme.

U svim organizacijama se govorilo o ovom neuspehu, traženi su uzroci i uzeti na odgovornost ljudi koji su doprineli neuspehu. Na tim sastancima isključeni su svi članovi Partije koji su otkazali da odu u odred.

Na zahtev drugova koji su bili određeni za odred, Pokrajinski komitet je uputio Blagoja Jankova Mučeta da ispita situaciju. On je odmah zakazao sastanak sa Gradskim komitetom i poseban sastanak sa pripadnicima odreda. Tom prilikom je konstatovano da su članovi Partije i simpatizeri bili spremni za oružanu borbu, ali da organizacione i druge pripreme nisu bile dobro izvršene.

Neuspeo pokušaj da se stvori partizanski odred i počne oružana borba u Strumici slomio je elan kod jednog dela članova Partije, skojevaca i simpatizera i smanjio uticaj Partije na mase. To je, međutim, trajalo kratko vreme (nekoliko meseci). Početkom 1942. godine došla je Vera Aceva, instruktor Pokrajinskog komiteta Makedonije, sa zadatkom da konsoliduje rad partijske organizacije u Strumici.

Mara MINANEVA

U DOLINI CRNOG TIMOKA

Crni Timok razdvaja padine Rtnja i južnog Kučaja. Većim delom, od svog izvorišta, teče kroz boljevački srez. Tu, na padinama Malinika, u rejonu Balca, formiran je 28. jula 1941. Boljevački partizanski odred, koji je brojno brzo rastao.

Ljudi su sve jasnije uviđali odlučnost i spremnost Partije da se bori protiv okupatora i narodnih izdajnika i u sve većem broju su polazili u borbu. Naročito masovan priliv u odred bio je posle napada na rudnik Rтанj, 20. avgusta, kada je nemačka posada likvidirana, a rudnik potpuno uništen. Ali ti novi borci nisu imali nikakvog borbenog iskustva. Zbog nedostatka vojnih kadrova (u odredu nije bilo nijednog bar rezervnog oficira bivše vojske), a i zbog kratkoće vremena, to ljudstvo se nije moglo organizovati i vojnički obučiti. Jezgro odreda, od oko 70 komunista i drugih prekaljenih boraca iz ranijih dana ustanka, izgubilo je svoju udarnu snagu i neizbežno se rasplinulo u masi tek pridošlih seljaka.

Izjutra 2. septembra 1941. godine Boljevački partizanski odred je napao i oslobođio sresko mesto Boljevac. Relativno lako je razoružao jaku žandarmerijsku posadu, poslednje neprijateljsko uporište u srezu. Međutim, iz Zaječara je iznenada naišlo vozom oko 30 nemačkih vojnika naoružanih »mašingevrima« i ručnim granatama. Naš odred je tada brojao 450 boraca, većinom iz sela Zlota i Podgorca, ali je bio nedovoljno naoružan. Glomazan i u vojničkom smislu nepokretljiv, morao je da se posle kratkotrajne borbe u priličnom neredu povuče u svoju bazu, u rejon Valja rnži.

Štab odreda je iste večeri detaljno proanalizirao uzroke ovog našeg nepotpunog uspeha. Konstatovano je da odred, i pored volje i gotovosti boraca, nije bio vojnički sposoban da se suprotstavi napadu organizovanog i dobro naoružanog neprijatelja.

Poučen iskustvom iz ove prve frontalne borbe, a očekujući i ofanzivu neprijatelja na oslobođenu teritoriju boljevačkog sreza, štab je sutradan doneo odluku da se odred reorganizuje i podeli u manje, operativnije jedinice.

Tako su formirane tri čete, čije je rukovodstvo dobilo samostalnost u odlučivanju, i upućene na određene sektore: 1. prema Boru, 2. Paraćinu, 3. prema Zaječaru.

Prilikom ove reorganizacije bio sam postavljen za političkog komesara i partijskog rukovodioca 2. čete. Za komandira je određen neki Vranješević, žandarmerijski podnarednik koji nam je prišao nekoliko dana ranije i u borbi s Nemcima kod Boljevca pokazao se kao snalažljiv i dobar vojnik. U nedostatku iskusnijih vojnih rukovodilaca bolje rešenje se nije moglo naći.

Za odluku štaba odreda brzo se saznao u Podgorcu i Zlotu, iz kojih se u Boljevačkom odredu nalazilo preko 350 boraca. Toga dana oko podne mase naroda iz ovih ustaničkih sela preplavile su partizanski logor. Ljudi i žene su na svoj način shvatili preformiranje odreda i pohrili da sa željama za dobar uspeh, a prvenstveno za što skoriji povratak, isprate svoje sinove, braću i muževe. Bilo je dosta boraca koji su imali iste želje, mislili kao i njihovi kod kuće — da se bore, ali tu na domaku sela i domova gde su se osećali izdržljivijim i jačim, gde su u to ratno vreme bili u svakoj prilici i svojima na pomoći. Zato ih novi planovi nisu mnogo oduševljivali. Za proteklo kratko vreme mnogi od njih retko su se razdvajali od svojih sela. Izvede se ova ili ona akcija, posle svake svrati se i do porodice, uzgred se obavi i neki neodložan posao u domaćinstvu i sada odjednom — naređenje da krenu »nekuda daleko, tamo preko planina, da brane ceo srez«. Šta ako napadnu Nemci? Znaju oni da Zlot i Podgorac imaju najviše partizana.

Bilo mi je krivo što ovi moji seljani ne mogu da shvate značaj jedne pravilne i opravdane odluke.

U dva časa popodne 2. četa je napustila logor i preko Podgorca i Bogovine krenula u pravcu Belih voda i južnog Kučaja. Glavni zadatak čete bio je da poruši prugu uskog koloseka Paraćin — Boljevac, demolira železničke stanice i prekopa ili na drugi način prepreči drum koji povezuje Boljevac sa Paraćinom. Naravno, ako bi i pored ovih mera neprijatelj preduzeo napad od Paraćina, četa je imala da prihvati borbu i zadrži ga u tesnacu — na Suvaji i Čestobrodici.

Uveče, 3. septembra, četa je stigla u selo Mali Izvor gde je održan veliki i uspeo politički zbor. Govorio je, pored ostalih,

i dr Ivko Đolović, popularni lekar iz Boljevca. Sledеća dva dana, 4. i 5. septembra, organizovani su masovni zborovi u Jablanici, Mirovu i Lukovu.

Mnogi seljaci u ovom delu sreza dotada su samo čuli o partizanima i njihovim akcijama. Sada su ih prvi put videli i saznali više o ciljevima Komunističke partije Jugoslavije, o narodnooslobodilačkoj borbi i događajima u celoj okupiranoj zemlji. Oduševljenje je bilo veliko. Svi su nas prihvatali kao svoje najbliže, kao prave oslobođioce. Obećavali su svaku mogućnu pomoć i podršku. A oni najodlučniji, mahom mlađi ljudi, bivši vojnici koji su u aprilu izbegli zarobljavanje, iznosili su oružje i drugu opremu i pripremali se za polazak u borbu.

Držanje ljudi, žena i omladine u ovim selima veoma je pozitivno uticalo na moral i uopšte na raspoloženje boraca u četi. Svi su oni osećali da su i ovde simpatije naroda na njihovoj strani, da ih on podržava kao i onamo u Stopanji, Strmnjanu, Timoku...

Petog septembra četa je, posle zbara u Jablanici, preko celog dana izvodila akcije na pruzi. Uz pomoć seljaka i železničkog osoblja ona je na nekoliko mesta presekla pragove i izvadila šine, a na lukoškoj železničkoj stanici uništila sve instalacije. Bio je napravljen plan i za prekopavanje druma.

Međutim, situacija se uskoro iz osnova izmenila. I neprijatelj je imao svoje planove koje je ovoga puta uspeo da sproveđe.

Druga četa se te večeri smestila po jablaničkim pojatama, a sutradan, rano izjutra 6. septembra, izvršila je pokret u pravcu Krivog Vira. I u ovom selu ljudi su nas sa nestručnjem očekivali i pozivali da dođemo i održimo zbor. U selo smo stigli oko 9 časova. Posle paljenja opštinske arhive i kraćeg razgovora sa seljacima koji su nas tu sačekali, borci su se razišli po kućama da obaveste i ostale za zbor i da istovremeno doručkuju.

Tek što su se posle pola sata opet iskupili pred opštinskom zgradom, zapadno od sela, nad Čestobrodicom, začu se neko neobično zujanje, u početku isprekidano, zbog daljine tih i nejasno, pa sve jače, prodiruće i treštavo. Odmah nastade nagađanje od kakvih li mašina dolazi takav zvuk i šta sve to ima da znači za nas.

— Kamioni na drumu! Nemci pripremaju napad! — povikaše mnogi borci.

Drugi, iskusniji, usprotiviše se:

— Ne, ne, neće biti; avioni su to. Ko zna šta se sve može dogoditi.

I borci i seljaci koji su pristizali na zbor, okrenuti zapadu, sa napregnutom pažnjom osmatraju vedro nebo nad horizontom. Zvuk je postajao sve jasniji, na mahove je parao vazduh i zaglušivao. Najednom se iz stotine grla zaori: »Evo ih! Avioni!« Za nekoliko trenutaka tri aviona, leteći u borbenom poretku i dosta nisko, već su se nalazila nad samim selom. Komandir čete komandova: »Sklanjam se!«, a sam ostade nasred jednog dvorišta odakle ih je pratio dogledom. Međutim, avioni nastaviše let ne menjajući pravac, te svi odahnusmo. Kao pilad posle preživljene opasnosti od grabljivog kopca, borci i seljaci izmileše iz podruma, ispod voćki i začas istrčaše na jednu kosu sa koje su se avioni lepo videli.

Oni su se približavali Boljevcu. »Izgleda, produžavaju za Sofiju, transportni su«, rekoh, više da bih rasterao neizvesnost i prekinuo mučno čutanje. Komandir i dva-tri iskusnija druga izraziše mišljenje da se radi o nemačkim »štukama«.

I, na žalost, oni su bili u pravu.

U tom napetom isčekivanju, punom kobnih slutnji, primetimo kako avioni, nakrenuvši se ovlaš na leva krila, zakreću na sever u pravcu Podgorca i Zlota. Začas se izgubiše iza maloizvorskih i jablaničkih brda.

Obazreh se oko sebe da vidim gde su i kako reaguju članovi Partije i SKOJ-a. Nalazili su se zajedno tu blizu, sva sedmorica koliko ih je bilo u četi. Njihova lica su više odražavala uzbudjenje i uznemirenost negoli malodušnost i obeshrabenje. Jedan od njih priđe mi i upita šta ja mislim, da li će sela zaista biti bombardovana. Znao sam kao i on, kao i svi ostali, da će biti, u to više nije bilo sumnje, ali se sada ne sećam da li sam stigao da mu nešto odgovorim. Jer tamo u daljini, pod planinom Malinikom, proložiše se tog časa jake detonacije — jedna, a zatim još tri. Nemci su bombardovali Podgorac. Malo još potraja, samo nekoliko minuta nadanja za Zločane u četi, a »štuke« izručiše ubistveni tovar i na Zlot.

U četi nasta košmar i zaglušujuća graja: »Eh ljudi, go-tovi smo!«, »Odoše naše kuće i porodice!«, »A mi srez branimo, ej, ljudi?!« Ove i još mnoge slične reči, koje u takvim teškim trenucima ubijaju veru, demoralisu i gone na stranputicu, dobiše u toj opštoj vrevi prezrivi i pomalo preteći kraj:

»Dobro nas udesiste!«

Ovo poslednje bilo je meni upućeno. To sam dobro razumeo po pogledima nekolicine seljaka.

Trebalo je odmah nešto preduzeti, jer je pretila opasnost da se četa rasturi. Najmalodušniji i najzastrašeniji Zločani i Podgorčani počeše otvoreno da nagovaraju ostale svoje seljane da se svi zajedno vrati u sela. S njima su se slagala tri veoma

plašljiva seljaka iz okoline Bora, koji su sebe s ponosom nazivali komitašima, inače već zapaženi kao pijanice i kritizeri. Oni su trčkarali od jednog do drugog borca govoreći da se zid glavom ne probija, da se šut s rogatim ne može boriti... Sam komandir je — doduše ne javno i pomalo bojažljivo — podržavao takva mišljenja tvrdeći da su sada, kako se njemu činilo, sva naša nastojanja uzaludna i da bi možda najcelishodnije bilo da privremeno raspustimo četu. Po njegovom mišljenju, stvorena situacija je takva da sada treba napraviti predah — dok saveznici ne udare jačim snagama na Nemce...

Odmah sazvah kratak sastanak komunista. Jednoglasno odlučismo da se u sela upute dva skojevca — Mihailo Turtić i Milorad Sajević, radnici iz Bora. Oni su dobili zadatku da ispitaju novonastalo stanje u oba sela i da se što pre vrate i podnesu izveštaj.

Da li će se ostali borci saglasiti s našim predlogom?

Sa zebnjom sam istupio pred njih i obrazložio im predlog kako sam najbolje umeo. Pored ostalog, rekoh jasno svima da govorim u ime partijske organizacije, koja dobro razume položaj u kome se svi zajedno nalazimo, ali da baš zbog takve trenutne situacije ne smemo dopustiti da se u našim redovima pojavi nedisciplina i samovolja. Ako sada — naglasih na kraju — ne bismo bili razboriti, složni i jedinstveni, okupator bi s pravom smatrao da je postigao svoj cilj, da nas je pobedio, a u svemu ovome to bi bilo najgore.

Mnogi klimnuše glavom u znak odobravanja. Neko reče da bi se neprijatelj zaista radovao našoj neslozi i da je sasvim razumno što ćemo prethodno ispitati šta se u selima sve dogodilo; da smo mi ipak vojska i ne možemo se razići tek onako... Najzad, svi prihvatiše predlog partijske i skojevske organizacije, ali pod jednim uslovom: da se odustane od prokopavanja druma na Čestobrodici i da se četa još istog dana spusti prema Boljevcu, u rejon Lukova, Jablanice i Malog Izvora — bliže Podgorcu i Zlotu.

Našao sam se u nedoumici. Ako se uvaži ova želja Podgorčana i Zločana, jedan deo naših zadataka ostaće neizvršen. U protivnom — četa će se neminovno raspasti, ili se jako smanjiti. A to je trebalo izbeći na svaki način. Zato sam pristao na onakav kompromis. Računao sam da će ova zabuna potrajati kratko vreme i da ćemo uskoro ipak sprovesti sve ono što nam je preostalo.

To se, međutim, nije moglo ostvariti. Okupator se grozničavo pripremao i posle tri dana preuzeo je još drastičnije mere. Našoj četi i celom Boljevačkom partizanskom odredu tek su predstojali neizmerno teški dani.

Pošto smo se dogovorili i nagodili, siđosmo sa kose u selo. U školskom dvorištu i pred kafanom Krivovirci su se bili isku-pili u velikom broju. I sami uz nemireni i revoltirani, oni su komentarisali ovaj podmukli napad fašista na nezaštićena sela, iznosili i prihvatali ili odbacivali razne pretpostavke o posledicama koje će nastati i daljim merama okupatora i partizana.

Oko podne kuriri, ispraćeni lepim željama i mnogobrojnim porukama, krenuše biciklima preko Boljevca za Podgorac i Zlot. Uskoro zatim, odmah posle zbora koji smo ipak održali, i četa je napustila selo i prema postignutom sporazumu izvršila pokret u pravcu Jablanice.

Bio je to više pokret razočaranih i ojađenih ljudi negoli boraca jedne partizanske jedinice koja ni u najtežim trenucima ne klone i nalazi snage za nove podvige. Uskom kozjom stazom silazi naša četa u nemoj tišini. Sem komunista i nekoliko radnika koji probranim i promišljenim rečima pokušavaju da obodre svoje drugove — niko ni s kim ne razgovara. Podgorčane i Zločane pritiskivale su brige o s mukom stečenoj imovini, o porodici. Bilo je to i shvatljivo jer niko nije mogao biti spokojan pri pomisli da su najdraži kod kuće možda postradali. Međutim, nas komuniste je posebno tištalo to što se na tim ljudima nije primećivala i mržnja prema okrutnom neprijatelju. Doduše, ona ih je sigurno kosnula, ali je u njima samo tinjala, a svest je bila preslabaa da bi je mogla razbuktati.

Pre sunčeva zalaska stigosmo na iste pojate sa kojih smo toga jutra pošli u Krivi Vir. Naši domaćini su znali o bombardovanju sela. Rekosmo im da smo poslali kurire u sela i da očekujemo izveštaj.

Posle večere smestili smo se u plevnje i tu proveli dugu neprospavanu noć.

Sutradan smo zalogorili u jednoj gustoj šumi nedaleko od Lukova gde je bila ugovorena veza sa kuririma. Tačno vreme njihovog dolaska nismo mogli da utvrdimo. Rečeno im je samo — 7. septembra što ranije. Zato su borci postajali sve nestrpljiviji, razdraženiji. Jednog trenutka u četi nastade žagor i neko komešanje. Mnogi Podgorčani i Zločani se užurbano pripremaju za pokret. Mi komunisti odmah intervenisasmo: ubedivavamo, molimo da još malo počekaju...

Sunce je već bilo zašlo za ogranke Rtnja kada se na obližnjem brežuljku pojaviše kuriri. Svi im potrcasmo ususret.

Rukovasmo se kao da se nedeljama nismo videli. Oni onako uzgred rekoše svakom ponešto: »Tvoji su živi i zdravi«, »Sve

je ipak dobro«, »Naši su udesili Nemce... Nestade potištenosti. Posedasmo svi u krug da saslušamo izveštaj.

Mihailo Turtić, sa notesom u ruci, mirno je i staloženo iznosio samo važnije pojedinosti, a Sajević ga je u po nečemu dopunjavao svojim zapažanjima.

Evo ukratko šta je bilo obuhvaćeno njihovim izveštajem:

Na Podgorac i Zlot bačene su po četiri bombe srednje težine. U oba sela porušena je po jedna kuća. Ljudskih žrtava nije bilo. U Podgorcu je nastradalo nešto stoke i živine. Posledice se, naravno, osećaju. Bombardovanje je ostavilo veoma težak utisak na stanovništvo koje je izbeglo u šume. Međutim, ljudi su se preko noći vratili kućama i toga jutra život u selima izgledao je kao i do tada.

Kuriri su doneli i jednu drugu, ohrabrujuću vest. Pre bombardovanja sela, 5. septembra, Nemci su od Bora preduzeli napad na slobodnu teritoriju. Prva četa je kod Brestovačke Banje odbila ovaj napad i u tročasovnoj borbi ubila 2, a zarobila 5 nemačkih vojnika.

Radi detaljnijih obaveštenja i novih direktiva, oni su morali otići i do štaba Boljevačkog odreda koji se posle bombardovanja sela prebacio iza Malinika. Tamo su se našli sa Dobrivojem Radosavljevićem i ostalim članovima štaba. Pored ostalog, drugovi su poručili da 2. četa i dalje ostane na svom sektoru i da, prema ranijem planu, preduzme sve radi onemogućavanja eventualnog napada neprijatelja.

Ovakvo stanje stvoreno pre i posle bombardovanja mnogi borci su shvatili kao nagoveštaj mnogo težih sukoba sa okupatorskim snagama upravo na sektoru Zlot — Podgorac. Uostalom, nisu samo drugovi iz Zlota i Podgorca tako rasuđivali. Svima nam je bilo jasno da će Nemci, jako ugroženi sve češćim akcijama partizana u celoj Timočkoj krajini, nastojati da koncentrišu i pokrenu sve raspoložive snage radi ugušenja ustanka. Takvu ocenu je dalo i rukovodstvo Boljevačkog odreda, i to pre nego što je donelo odluku da se odred reorganizuje.

Polazeći od tih realnih pretpostavki, Podgorčani i Zločani su opet insistirali na tome da se ipak vratimo u sela i da tamo, u sastavu odreda, organizujemo odbranu. Uopšte uzev, to je izgledalo sasvim logično, jer je odbrana tih ustaničkih sela bila tih dana naš prvenstveni zadatak. Ali s obzirom na naše dosta slabo naoružanje i na vojničku nespremnost odreda za veće borbe, smatrao sam da se to ne može postići na uskom prostoru i u frontalnom sukobu s mnogo jačim okupatorskim snagama. Bio sam, naime, siguran da bismo u tom slučaju pre-

trpeli teške gubitke, a sela ipak ne bismo odbranili. Zato sam nastojao da ih uverim u pravilnost stava koji je zauzeo štab odreda.

Kasno uveče svi borci se složiše da se još neko vreme zadržimo na ovim isturenim položajima.

... Opet pokret. Pravac je selo Bogovina. Po tamnoj oblačnoj noći 2. četa je 8. septembra pre svitanja stigla u rejon Faca vajelji. Borci se odmah smestiše u desetak pojata i, sa vladani umorom, brzo zaspase.

Vranješević i ja ne ležemo i onako dremljivi razgovaramo sa seljacima. Prijatno smo iznenađeni — primećujem to i na komandiru — ponašanjem i držanjem ovih starih znanaca partizana. Očigledno, poslednji događaj je i njih jako potresao, ali im nije ubio duh, moral. Bodre nas i uveravaju da će narod, bez obzira na sve što još može naići, ostati uz partizane. »Pavili ste jedini za narod i niko vas ne može uništiti«, izjavljuju oni iskreno, od srca.

U razgovoru saznajemo da su Nemci u međuvremenu uspeli da oprave železnički most kod bogovinske stanice koji je Boljevački odred porušio još 14. avgusta i da se na ovoj pruzi, između Zaječara i Boljevca, saobraćaj obavlja normalno, bez pretovara. Most je podgrađen sa nekoliko podupirača sastavljenih od izukrštanih železničkih pragova, preko kojih su položeni gvozdeni nosači. Tako izgrađeni objekat čuvaju danju i noću po pet-šest Bogovinaca ili Maloizvoraca naoružanih puškama. Naši sagovornici tvrde da nijedan od ovih stražara ne bi pucao na nas, a tu dužnost moraju da obavljaju jer su im Nemci zapretili smrtnom kaznom. Iako su prošla samo dva dana, svi seljaci se već nadaju i očekuju da naiđemo i da ih onako »kao viša sila« oslobođimo napasti i nečasne obaveze. Ovi, pak, sami predlažu da se nipošto ne udaljimo dok ponovo ne porušimo most.

To sam zapravo i ja mislio. Uvideo sam da se ukazala zgodna prilika ne samo za još jedan obračun s neprijateljem, nego i za sređivanje stanja u četi, za stvaranje povoljnije atmosfere. Akcija bi bez sumnje veoma pozitivno uticala na moral boraca, oni bi se sigurno malo otigli iz učmalosti koja ih jednako prati.

Radi dogovora i donošenja odluke o tome, oko 10 časova sazvao sam sastanak partijske i skojevske organizacije kome je prisustvovao i komandir čete. Bez teškoća smo se saglasili da još te noći izvedemo ovu u svakom pogledu korisnu akciju. Pošto nismo raspolagali eksplozivom, rešismo da se poslužimo drugim sredstvom: vatrom. Udenućemo velike količine slame među drvene podupirače i spalićemo ih.

U međuvremenu je počela da pada prava jesenja kiša, sitna i hladna. Po gustoj magli koja se spustila na srednje grebene Rtnja seljaci su na osnovu iskustva predkazivali da će nevreme duže potrajati. Rano je počela jesen te prve ratne godine.

Pred ručak pođoh da još jednom obiđem borce po pojatama i štalama. Mada su oni od komunista već saznali šta smo na sastanku odlučili, želeo sam da ih i lično informišem o predstojećoj akciji, da im objasnim njen značaj, da čujem i njihovo mišljenje.

Pod prostranim tremom jedne staje na koju prvo naiđoh bili su na okupu gotovo svi Podgorčani. Mnogi su pristigli sa drugih pojata.

Tu su se, u suvoti i zavetrini, raskomotili i živo nešto raspravljadi. U prvi mah mi se učinilo da se radi o nekoj odluci rukovodstva čete. Međutim, prevario sam se. Njihova rasprava nije imala nikakve veze ni s našim planom ni sa nedavnim događajima. Ova jesenja kiša probudila je u njima mnoga intimna, domaćinska osećanja i podstakla želje za mirnim spokojnim životom u porodici. To su bile teme njihovih razgovora.

Najzad zapodenusmo razgovor i o predstojećoj akciji. Strahovao sam da opet ne izbjije neki nesporazum. No Podgorčani se složiše da je zamisao dobra i da je treba sprovesti.

U sumrak je 2. četa krenula na zadatak. Preko raskvašenih kukuruzišta i strnjika kolona se pored Crnog Timoka spuštalica ka pruzi. Na 300 koraka od pruge borci se na jednom guvnu natovariše naramcima suve slame i tu čekahu da izvidnica koja se bila uputila ka mostu ispita stanje i razoruža čuvare. Ona je brzo i uspešno obavila posao i na ugovorene zvižduke pištaljke ostali borci potrčaše niz Timok. Začas pod mostom buknu veliki plamen koji je brzo zahvatilo sve drvene podupirače. Ali pragovi su bili sasvim sirovi i teško su goreli. Još dvaput smo dovukli slamu sa guvna. Najzad se podupirači srušiše u plamenu.

NEMCI PALE PODGORAC I ZLOT

Sa tri-četiri zaplenjene puške četa se posle ove akcije uputila na počinak i oko ponoći se smestila po pojatama bliže Bogovini. U pojati gde se smestilo rukovodstvo čete i još nekoliko drugova upade ujutru stražar Pavle Cujić, član Komunističke partije, stari rudarski radnik iz Podgorca, i viknu: »Drugovi, čini mi se da gori Podgorac, gori naše selo.« Poskakali smo sanjivi i zbujeni i istrečasmo iz pojate. Ja se ispeh na jedno visoko drvo nedaleko od dvorišta da bih bolje video i čuo. Pred mojim očima ukaza se zamagljena Grapčina nad Pod-

gorcem koja se produžavala prema Zlotu. Ali seoske kuće bile su zaklonjene Bogovinskim brdom. U Podgorcu se čulo prigušeno štektanje mitraljeza i povremeno gruvanje topova čije su granate eksplodirale daleko od sela — u Podgoračkoj planini, u šumama prema Zlotu i Sumrakovcu, ili tu iza Bogovinskog brda. Nad selom, u donjem kraju, ovde-onde dizali su se stubovi gustog žućkastog dima. Bio sam siguran da to nije dim koji se obično jutrom, kada se budi život u selu, puši iz odžaka. Da, gorelo je naše selo, nije se prevario Pavle Cujić.

Malo dalje na severu, pod golim Malinikom, Zlot je još mirno spavao — nemačka kaznena ekspedicija stigla je tamo nešto kasnije.

Uskoro iz Bogovine naiđoše neki seljaci i javiše da su oko 2 časa jake nemačke snage prošle drumom od Boljevca za Podgorac. Jedan reče da je lično video desetak kamiona i tenkova. Više nije bilo nikakve sumnje da će toga dana Nemci zbrisati sa lica zemlje ova sela.

Dogоворисмо se da se sazovu svi borci. Odredivši zborni mesto na jednoj poljani tu blizu, zadosmo u ostale pojate u kojima su drugovi, sem stražara, još spavalii. Otprilike posle pola časa cela četa je bila na okupu. Trebalo je da se ljudima govori, da im se, ako je to uopšte moguće, objasni novo stanje, najteže otkako je počeo narodni ustank u ovom kraju. Ko će to uraditi? Šta da se kaže seljacima koji će za koji čas sigurno postati pogorelci?

Moralo se nešto hitno preduzeti. Vremena za sastanak komunista nije bilo. I kao ono pre tri dana u Krivom Viru, istupih pred četu, ali bez određene orientacije, ne znajući kako da počnem, šta da predložim. Ipak se nekako pribrah i počeh da govorim o uspesima Boljevačkog odreda i naše čete, o borbama protiv okupatora širom Jugoslavije, o narodnim izdajnicima i predvodničkoj ulozi Komunističke partije Jugoslavije. Spomenuo sam i okolnost da je okupator, zato što je trenutno jači od nas, uspeo da upadne u naše sela koja nemilosrdno uništava. Malo povišenim glasom dodah da će okupator ubuduće, u daljoj borbi, sigurno pretrpeti poraz, a oslobođeni narod će sagraditi nove kuće i stvoriti sebi bolji život. A kao trenutno rešenje predložih da krenemo prema Tupižnici, gde je na određenom mestu postojala povremena veza sa ostalim četama.

Naravno, sve što sam rekao izgledalo je prazno, neubedljivo. Podgorčani i Zločani nisu me ni slušali. »E nećemo više!« »Šta nam sada može pomoći dalja borba?« ... tim i drugim zajedljivim upadicama često su me prekidali. Čuo se samo jedan ohrabrujući glas — neko izreče poznato pravilo da nema rata bez žrtava.

Malo je nade bilo da će se moj predlog usvojiti.

Gledali su me s nepoverenjem. Osećao sam da me pojedinci smatraju krivcem za nesreću koja nas je zadesila. Mnogi predložiše da se odmah izvrši napad na Nemce u selu. Neko reče da mi to moramo učiniti pa makar svi izginuli. U jednom trenutku izdvoji se Marjan Rajković, jedan od imućnijih seljaka iz Podgorca, i zamoli da ga saslušamo. Mnogi mu pridoše da bi ga boje čuli, napraviše krug oko njega i netremice ga posmatraju. Drhtavim glasom koji je više odražavao nemoć no odlučnost, on progovori, gledajući me pravo u oči:

— Slušaj, Janko, znamo svi da su Nemci još pre tri nedelje popalili po nekoliko kuća u Zlotu i Podgorcu, među kojima i tvoju. Zalimo što se to desilo, ali ne možemo dozvoliti da sada popale i naše. Zato idemo da branimo selo, mi nismo kukavice... Govorim li ja istinu, braćo? — upita on hvatajući se za glavu u očajanju.

Tihim žagorom mnogi Podgorčani i Zločani potvrdiše da Marjan istinu govori. A on je stajao nem i snužden, očigledno iznenađen i sam zbumen utiskom koji je ostavio njegov govor.

Rekavši svima da bi takav postupak značio srljati u sigurnu propast, pokušah još jednom da ih razuverim, da ih odvratim. Ostali komunisti i dr Ivko Đolović takođe su neumorno ubedivali, bodrili i prosto molili pojedince. Ali ništa više nije pomoglo. Četa se raspadala.

Na poljani su se već obrazovale dve grupe naoružanih ljudi. U jednoj od oko 100 njih nalazili su se svi Podgorčani i Zločani, sem četvorice. U drugoj — rukovodstvo čete, svi članovi Partije i SKOJ-a i nekoliko vanpartijaca, ukupno 16. I jedni i drugi opet su bili spremni za pokret, ali — u dva suprotna pravca.

Oko 11 časova svi se oni još jednom, poslednji put, izmešaše i pozdraviše kao stari, dobri prijatelji i drugovi. Teško su se rastajali i dugo stiskahu ruku jedan drugome. A zatim lagano, kao neka pogrebna povorka, dugačka kolona utučenih i skrušenih Podgorčana i Zločana krenu uz Bogovinsko brdo.

Dugo smo gledali za tim dobrim ali nesvesnim ljudima i razmišljali o njima. Za proteklo vreme zajedno smo podnosili ratne tegobe i borili se za iste ciljeve, protiv zajedničkog neprijatelja. U svim minulim akcijama mnogi su bili i dobri borci. Ali sada, u jednom zaista teškom trenutku, oni su izgubili svaku perspektivu, podlegli su i napustili nas. Znali smo da napad na Nemce ne mogu izvršiti. Uskoro smo bili obavešteni da to nisu ni pokušali. Na svim prilazima Podgorcu vrebale su jake nemačke patrole. Još istog dana svi ti bivši borci 2. čete su za-

robljeni, i to onako kako nisu mislili — kukavički, bez ikakvog otpora, bez ijednog ispaljenog metka.

A da bi spasli gole živote, mnogi su već sutradan morali da stupe u Pećančeve četnike.

Mi ostali odlučismo da se odmah povučemo sa tog terena i podemo na Tupižnicu radi uspostavljanja veze sa drugovima iz štaba odreda. Pored toga što je tako ugovorenio još 3. septembra, prilikom formiranja četa, na ovo nas je podstakla i pretpostavka da su zadnje, najbrutalnije mere okupatora morale prouzrokovati slične posledice i u ostalim dvema četama, te se ni njihovi delovi neće moći da zadrže na ranije određenim sektorima.

Pošto ovoga puta nije postojala nikakva mogućnost da nešto određenije saznamo šta se tamo pod Grapčinom sve događa, krenuli smo za Mali Izvor. U sumrak stigosmo na pojatu Dordja Prvulovića, našeg simpatizera i saradnika.

Tu iskrsnuše nove teškoće. Pojaviše se nesuglasice i težnje slične onima koje su nas stalno pratile za proteklih 7 dana.

Za večerom se sva tri »komitaša« opiše. »Teško nam je, braćo, i pijemo zbog žalosti za popaljenim selima«, izjavi najstariji od njih. Oni su nam preporučivali i nagovarali nas da odustanemo od svojih daljih planova, kako ne bismo tako mlađi uludo stradali. Garantuju nam, rekoše, da nam se ništa neće desiti jer pouzdano znaju da se i »stari ratnik Kosta Pećanac«, prema kome Nemci imaju strahopoštovanja, zauzima za sve one koji priznaju da su zgrešili i vraćaju se svojim kućama...

Sem Vranješevića svi ostali žustro smo se prepirali i osuđivali takve neprijateljske ispade. Najednom jedan od »komitaša« dohvati puškomitraljez, a sva trojica htetoše da izađu iz pojate. U to dадох знак Mladenu Dolopanoviću, jednom veoma odvažnom i hrabrom puškomitraljescu iz Zlota. Za tren oka on zgrabi svoj »brno«, povuče zatvarač i odsečno viknu:

— Dole mašinku, izdajice, inače okidam!

Ona trojica se zabeleknuše i kao da im se presekoše noge. Razoružasmo ih i oni se izgubiše u mraku. Posle izvesnog vremena priđe mi žandarm Vranješević. Lukavo me upozori da, s obzirom na sve što se toga dana odigralo, treba da budemo obazrivi i oprezni. Složih se da je njegova predostrožnost sasvim opravdana. Prihvatih i predlog ovog »iskusnog vojnika« da malo obide bližu okolinu i on odmah krenu. Više ga nikada nismo videli.

Tako je naša inače malena grupa spala te večeri na 12 drugova. Ostali su samo članovi Partije i SKOJ-a. i 4 vanpartijaca.

Tek posle ova dva incidenta trebalo je zaista da budemo oprezni i budni. Iako smo bili umorni, a Đorđe nas je molio da tu ostanemo i sutradan, nismo hteli da se duže zadržimo. Još u toku noći nastavismo put. Između Boljevca i Mirova obazrivo se prebacisemo preko druma i pruge i skrenusmo na jugoistok. Ivko Đolović je jedini dobro poznavao ovaj teren, te je besprekorno vodio grupu. Pre svanuća smo prešli i drum Knjaževac — Boljevac i našli se na tromeđi atara Dobrujevca, Dobrog Polja i Bačevice. Tu smo na jednoj pojati predanili.

Nalazili smo se već daleko od popaljenih sela. Sledeće noći, na putu za Tupižnicu, kretali smo se preko Mačjeg vrha, jednog šumovitog brda iznad sela Lasova. Bilo se razvedrilo i levo od nas nazirale su se Kučajske planine. A u njihovom podnožju zjapiro je prazan prostor nad kojim su blještala u mraku dva ogromna oreola. Dva sela su još gorela.

KAKO SU SPALJENA SELA

O ostalim četama još dugo nismo ništa znali. Bili smo se se jako zabrinuli i sa zebnjom smo očekivali detaljnija obaveštenja o svemu. Tek posle više od 10 dana uspostavili smo vezu sa rukovodstvom odreda, odnosno sa grupom od oko 20 drugova, koliko je bilo ostalo od 1. i 3. čete.

Vesti su bile porazne.

I ove čete su se raspale čim su Nemci upali u sela. Podgorčani i Zločani bezglavo su krenuli da »spasu« svoje domove. Njih su, kao i one iz naše čete, Nemci hvatali i razoružavali.

Saznao sam i neke druge detalje u vezi sa tragedijom koja je zadesila ova ustanička sela.

Za ovu operaciju nemačka komanda je angažovala oko 30 kamiona i bornih kola. Učestvovalo je više od 700 vojnika iz Niša, Zaječara i Bora naoružanih automatima. Glavno naoružanje je bilo — 7 topova i preko 30 teških mitraljeza.

Još 8. septembra Nemci su zaposeli položaje iznad Brestovačke Banje, na Tilva njagri i Kobili, i spalili nekoliko zlotskih pojata. Ostale, mnogo veće njihove snage, krenule su istog dana iz Zaječara za Pôdgorac. Pred zoru 9. septembra selo je bilo potpuno blokirano. Na svim raskrsnicama puteva koji su vodili u planinu i polja, na Tilva nalti, Samaru, Trojinom i Mačkovom brdu Nemci su postavili i zakamuflirali teške mitraljeze. Bilo je 26 takvih mitraljeskih gnezda.

U ovom selu krvavi obračun Nemaca sa golorukim narodom počeo je u samo svitanje paklenom mitraljeskom pucnjavom sa periferije sela. Odmah je nastala strašna kuknjava

i zapomaganje žena, dece i staraca. Paljenje je počelo s donjeg kraja sela. U kuće i staje upadali su nemački vojnici sa naramcima slame kojom su punili sve prostorije. Zatim bi ubacivali zapaljive bombe. Izbezumljeni ukućani su između naoružanih Nemaca uletali u plamen i pokušavali da spasu hranu i još nedogorele stvari. Nemci su ih sami gurali u kuće zahvate vatom i zatvarali vrata za njima. A oni su kao utvare iskakali kroz prozore i bespomoćno gledali kako propada njihova muka.

U svim ovim zverstvima najtragičniji momenti su se toga dana odigravali kada su, u nekoliko slučajeva, mlade majke pokušavale da umilostive fašističke vojnike. Neke su sa po dvoje i više sitne dece u naručju, ridajući i kukajući, izlazile pred Nemce i pokazivale im sitnu decu na grudima. Mislige su da će ih bar deca, kao roditelje, možda tronuti. A osioni fašisti su ove jadne majke štipali za dojke, nudili im gadne poljupce ili ih bacali u zgarišta.

Već oko 3 časa popodne Podgorac je bio spaljen. Sa 50 vezanih muškaraca Nemci su se odmah uputili za Žlot. U međuvremenu, još pre podne, njihove snage sa položaja kod Brestovачke Banje blokirale su selo i pohvatale i stavile pod jaku stražu preko 100 seljaka.

Istog dana Nemci su u Žlotu spalili oko 30 kuća. Preko noći su sproveli sve preostale mere bezbednosti i zastrašivanja, a 10. septembra i ovo selo je uništeno.

Sve se zbilo kao i u Podgorcu, potpuno isti metod i ista zverstva.

U oba sela izgorele su 853 kuće i druge zgrade, velike količine ljudske i stočne hrane. Ali, time se fašisti nisu zadovoljili. Oni su oterali u Bor i zatvorili 150 Zloćana i Podgorčana. Posle dva dana od njih su izdvojili dvadeset i dvojicu, po 11 iz svakog sela, i streljali ih na pijaci u Boljevcu.

Bilo je među njima i nekoliko bivših boraca Boljevačkog partizanskog odreda.

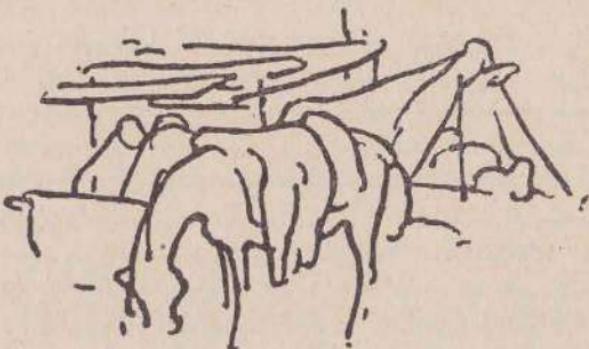
Tu na Tupižnici istovremeno sam saznao da su četnici tih dana, u velikoj poteri za Boljevačkim odredom, uspeli da uhvate i moga brata Đordja Simeonovića, pravnika, jednog od organizatora narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju. On je inače od rođenja bio hrom u jednu nogu i nije se mogao povući sa odredom. Četnici su ga ceo dan tukli i zlostavljali, a zatim ga predali Nemcima. Posle saslušavanja i zverskog mučenja oni su Đordja, ne doznavši od njega ništa što su želeli, obesili 27. septembra na Kraljevici kod Zaječara. Bilo je to na istom onom mestu, na istim vešalima, gde su pre 9 dana

— još i tu vest sam saznao — obesili izmrcvarenog Milenka Brkovića Crnog, sekretara Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Tako sam zajedno sa mnogim drugima proveo i preživeo te septembarske dane. Bili su to veoma teški trenuci, nastali posle dvomesečnih uspešnih akcija partizana u dolini Crnog Timoka i drugim delovima Timočke krajine. To je bila prva kaznena ekspedicija i okrutna odmazda okupatora, prvi i najcrnji fašistički teror posle koga je narodnooslobodilačka borba u ovom kraju osetno izgubila u širini. Ali ona nije prestala i postepeno se opet rasplamsavala.

Jako smanjeni ali neuništeni Boljevački odred uskoro se spaja sa Zaglavsko-timočkim, koji je takođe pretrpeo teške gubitke. Ova nova partizanska jedinica, sastavljena od komunista i drugih prekaljenih boraca — radnika, seljaka i intelektualaca — uspešno je nastavila borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Gorko iskustvo stečeno u tom prvom naletu neprijatelja doprinelo je da naša borba više ne splasne, da bude sve žešća, sve efikasnija.

Janko SIMEONOVIĆ

OSLOBOĐENJE SPUŽA

Jos u aprilu 1941. godine otpočelo se i u danilovgradskom srežu — po direktivi PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak — sa održavanjem sastanaka na kojima su vršene pripreme za skupljanje oružja i borbu protiv okupatora i njegovih pomaša. O mjestima gdje je sklonjeno oružje i druga oprema znali su samo oni kod kojih se nalazilo sklonište, kao i politički i organizacioni sekretari mjesnih komiteta u srežu. Sa prikupljanjem oružja išlo je dosta dobro. Sve što je ostavila bivša jugoslovenska vojska, posle kapitulacije, narod je sklanjao, pa su tako partijske organizacije uspjele da sakupe prilične količine oružja u svim krajevima Crne Gore.

Prvo skladište oružja u danilovgradskom srežu organizованo je u selu Martinićima — Podglavice, u kući Krsta Z. Čagorovića. U podrumu kuće skriveno je i obezbijedeno od kvara 6 puškomitrailjeza, 60 pušaka, 4 sanduka kragujevačkih bombi i oko 20 000 metaka. Ovo oružje je bilo potpuno ispravno, te je 13. jula 1941. godine upotrijebljeno u borbi za oslobođenje Spuža. Drugo ilegalno skladište bilo je u Gostilju Brajovićkom, kod Petra Filipovića (poginuo u borbi na Pljevljima 1. decembra 1941. na mjestu Mali Bogiševac). Blažo Mraković, sekretar Mjesnog partijskog komiteta u danilovgradskom srežu rukovodio je trećim skladištem koje se nalazilo u Zagaruču. Četvrto smo imali u Vražegrmcima, peto u Spužu, šesto u Frutku.

U ovih šest skladišta bilo je smješteno 325 pušaka, 2 teška mitraljeza, 14 puškomitrailjeza, 28 sanduka kragujevačkih bombi i oko 85 000 metaka. Pored toga i u svim mjestima gdje su se pripremali gerilski odredi i grupe skrivano je oružje. Ono je bilo uvijek pri ruci i upotrebljavano je za obučavanje ljudstva u odredima. I kod mnogih rodoljuba nalazile su se prilične količine pušaka i municije, koje su oni samoinicijativno skrivali i čuvali.

U isto vrijeme u svim srezovima, opštinama i selima, gdje je za to bilo uslova, partijske organizacije su radile na stvaranju ilegalnih gerilskih odreda i grupa. U danilogradskom srežu organizovan je jedan gerilski odred i dvadeset osam gerilskih grupa po opštinama i selima. U njima je bilo pripremljeno za oružanu borbu protiv okupatora 538 boraca — članova Partije, skojevaca, naprednih omladinaca i rodoljuba.

Kada je 13. jula buknuo oružani ustanak u Crnoj Gori, u danilogradskom srežu je jedna od prvih akcija bila oslobođenje Spuža. U toj borbi učestvovali su ne samo članovi Partije i drugi aktivisti nego i mnogi drugi ljudi iz sreza.

Mjesni komitet za danilogradski srez dobio je direktivu od Pokrajinskog komiteta da organizuje napad na karabinijersku i finansijsku stanicu u Spužu i na karabinijersku stanicu u Ostrogu. Na sastanku komiteta, koji je održan 12. jula prije podne kod Sušice, nedaleko od Danilovgrada, razmatrano je kako da se sprovede direktiva PK. Ovom sastanku prisustvovali su članovi komiteta: sekretar Blažo Mraković, Puniša Perović, Djedo Perunović,¹ Ratko Radović (po omladinskoj liniji), Milan Đurović (kao tehnički sekretar) i ja.

Svi smo dobili zaduženja u vezi s napadom na stanice u Spužu i u Ostrogu. Za pripremu napada i za oslobođenje Spuža zadužen sam ja, a za zauzimanje stanice u Ostrogu Puniša Perović. Odmah poslije završenog sastanka razišli smo se i pristupili pripremama. Zadatak koji je meni postavljen (zauzimanje okupatorskih stanica u Spužu i oslobođenje Spuža), bio je vrlo komplikovan. Prvo, zbog toga što su tu bile dosta jake neprijateljske posade i, drugo, što su se u ovim kasarnama nalazili, pored Italijana, i bivši jugoslovenski žandarmi i finansi. Osim toga, Spuž se nalazi na komunikaciji, pa je mogao vrlo brzo dobiti pomoć iz Podgorice i Danilovgrada. Neprijatelj u Špužu imao je jako utvrđene kasarne, pogotovo karabinijeri i žandarmi koji su bili u staroj turskoj tvrđavi »Adska vrata«. Ova tvrđava ima veliku avliju ograđenu kamenim zidom sa puškarnicama, gdje je bilo postavljeno automatsko oružje.

Istog dana i noći pristupili smo organizovanom napadu. O tome su bile obaviještene i sve partijske jedinice u jelenačkoj i spuškoj opštini. Svaki član Partije dobio je poseban zadatak, a partijske organizacije su već imale razrađen plan napada. Riješeno je da 40 najhrabrijih drugova budu nosioci ove borbe. Tako je 20 boraca raspoređeno za napad na karabinijere na desnoj obali rijeke Zete, a drugih 20 na finansijsku stanicu na lijevoj obali rijeke. Grupa koja bude prije izvršila zadatak

¹ Poginuo u Bosni kod Livna u Četvrtoj crnogorskoj proleterskoj brigadi.

moralia je odmah da pritekne u pomoć drugoj grupi. Dalje smo se dogovorili da o napadu obavijestimo i simpatizere Partije, omladince i najodanije rodoljube, pa da s njima organizujemo zasjede na već određenim mjestima i komunikaciji Spuž — Danilovgrad i Spuž — Podgorica, a da jedan dio tog ljudstva postavimo kao obezbjeđenje u neposrednoj blizini Spuža. Vodili smo računa o svakoj sitnici. Po dogovoru sa ostalim drugovima, trebalo je da uhvatim vezu sa onim jugoslovenskim finansima i žandarmima koji su se nalazili sa Italijanima u kasarnama. Time smo htjeli da ih izvučemo iz borbe i spriječimo prolivanje bratske krvi. O tome se uopšte strogo vodilo računa prema direktivi partijskih rukovodstava.

Prije podne 13. jula pošao sam u Spuž. Odmah sam uhvatio vezu sa Vukom Novovićem (strijeljan od okupatora 1942), rodom iz sela Trepča (srez andrijevički), koji je tada bio šef finansijske stanice u Spužu — tu ga je zatekla kapitulacija. I ranije sam ga poznavao i više puta mu davao poneku zabranjenu brošuru ili knjigu, koje su članovi Partije dobijali. Novović je inače bio student i simpatizer KPJ. S njim sam se tajno sastajao i u kafani Baja Boljevića, koji je kasnije strijeljan od okupatora. Ovoga puta sklonili smo se u posebnu sobu u kafani. Razgovarao sam s njim i na razne načine neprimjetno ispitivao njegovo raspoloženje prema okupatoru. Kad sam zaključio da se s njim može otvorenije razgovarati, pitao sam ga da li bi bio pouzdan da mu povjerim jednu važnu stvar. On mi se zakleo, stegao mi ruku i rekao: »Govori sve što hoćeš, ne boj se, ja te dobro znam i imam puno povjerenje u tebe«. Tada sam mu iznio, ali ne u cijelosti, da pripremamo napad na neprijatelja. On se izmijenio u licu. Iznenadio se. Međutim, odmah sam mu postavio pitanje: »Kakvi su ovi tvoji finansi i da li ih smiješ uoči samog napada upoznati s tim?« Napomenuo sam mu da nama nije cilj da ta momčad ginu za račun okupatora. Poslije kraćeg razmišljanja Novović je odgovorio: »Nemoj da misliš o tome, sve će s njima da uredim«. Kad sam stekao utisak, da je siguran čovjek, rekao sam mu i u koliko ćemo sati i kako da napadnemo. Novović me je upoznao sa stanjem u kasarnama, s koje strane je najlakše prići, gdje spava šef italijanskih finansa, a gdje se nalaze njegovi finansi, itd. Rekao je da će nam u svemu pomoći da razoružamo neprijatelja. Iznio mi je i detalje o njihovom naoružanju, noćnom redu, rasporedu i brojnosti. Na kraju smo prije rastanka utvrdili tačno vrijeme i sravnili satove.

Istoga dana potražio sam i bivšeg žandarmerijskog narednika koji je tada bio na stanici u Spužu (Vukota Kalezić, kasnije odstupio s Nijemcima). Preko njegove žene pozvao sam ga kući

i povukli smo se sami u sobu. I njega sam dobro poznavao, pa sam odmah počeo govoriti zašto sam došao. Pitao sam ga da li smije upoznati svoje žandarme sa napadom, objašnjavajući mu da nama nije želja da oni ginu sa karabinijerima. Znao sam da me ne smije prevariti ili izdati, pa sam bio slobodniji. Poslije kraćeg razmišljanja odgovorio mi je: »Od trinaest žandarma koliko ih je u stanici smijem to povjeriti samo devetorici. Ostali su slabi ljudi, i sve bi otkrili okupatoru«. Kazao mi je da u stanici ima i petnaest karabinijera. U daljem razgovoru uspio sam da mi da sve potrebne podatke i da se s njim dogovorim u čemu treba da nam pomogne u toku napada.

Poslije toga pošao sam kući radi pripremanja oružja za napad. Pred sam zalazak sunca pozvao sam Milutina Đurovića iz sela Grlića i pokazao mu gdje je sakriveno oružje, koje sam sa svojim ocem zakopao u podrumu. Kad smo nas trojica otkobili oružje i iznijeli ga pred kuću, ne krijući to od ostalih članova porodice, majka me je iznenađeno uptila: »Zar je to ono što je stari Krsto od 78 godina zakopao u podrumu i nije dao nikome od familije da vidi šta radi?« Potvrdili smo joj dodavši da će uskoro vidjeti i borce, koji će ovo oružje ponijeti i upotrijebiti ga noćas u borbi protiv Italijana. Ona je to sa strahom primila, ali je ipak na kraju dodala: »Vi to krupno rekoste, nek' bude srećno, bog zna šta će biti!«

Malo kasnije došla je određena grupa drugova, uzela oružje i municiju i pošla da obezbjeđuje prilaze Spužu i pripremi se za napad.

Sve se razvijalo po ugovorenom planu. Međutim, oko 10 sati noću, uoči samog napada, onih devet jugoslovenskih žandarma sa Vukotom Kalezićem nijesu smjeli da sačekaju borbu, već su jedan po jedan izbjegli iz Spuža. Ipak o napadu nijesu povjerili ni ostaloj trojici žandarma, ni Talijanima. Čim su karabinijeri primijetili da nema žandarma uplašili su se, pretpostavljajući da se nešto priprema. Na tu sumnju ih je navela i pucnjava koja se preko dana čula u pravcu Virpazara i Čeva. Zbog toga su odmah, sa oružjem, pošli do finansijske stanice, pozvali finanse, sa kojima su se sastali na spuškom mostu na rijeci Zeti, i svi zajedno se, oko 11 sati noću, zatvorili u karaulu, u kojoj je bila žandarmerijska stanica.

Napad je izvršen sa dvije grupe. Tačno u ponoć grupa iz Martinića (jelenačka opština) privukla se stanici gdje su bili finansi, a druga grupa iz spuške opštine stanici karabinijera, ne znajući da su se karabinijeri i talijanski finansi u međuvremenu spojili i da u finansijskoj stanici nema nikoga. Na balkonu finansijske stanice čekao nas je Vuko Novović. Istog trenutka zapucale su puške na karabinijersku stanicu. Čim nas je Novo-

vić upoznao šta se desilo, odredili smo trojicu da evakuišu sve stvari iz finansijske stanice, dok smo mi ostali, sa Novovićem i osam finansa koji su bili naoružani pištoljima, pošli u pomoć grupi koja je vodila borbu sa karabinijerima.

Sukob je bio žestok i trajao sve do zore. Naši borci, kojima je ovo bilo prvo krštenje, hrabro su napadali stanicu, bacajući bombe iz neposredne blizine.

Pored komunista i naprednih omladinaca u borbi su učestvovali i drugi rodoljubi. Tako je, pred samu zoru, čuvši pucajne, stiglo u pomoć preko 500 seljaka, naoružanih puškama, sjekirama, kosijerima i dr. Bilo je i golorukih. Na naše opomene da se vrate domovima, jer još nije vrijeme za opštu borbu, odgovorili su: »Puška je pukla za slobodu i to je za nas poziv!« Pretpostavljajući da bi neprijatelju mogla stići pojedanja iz Podgorice ili Danilovgrada, naredili smo da se ove grupe seljaka povuku pozadi, u neposrednu blizinu Spuža. Petnaest boraca smo ostavili oko kasarne, a druge rasporedili kao osiguranje u slučaju talijanskog prodora. Telefonske veze bile su pokidane.

Izjutra je nastupilo malo zatišje. Primijetili smo da je ranjeno oko dvanaest karabinijera i jedan bivši žandarmerijski narednik koji se borio protiv nas. Oko 8 sati ujutru, pozvao sam Radovana Radusinovića, seljaka iz Spuža koji je znao talijanski i upitao ga da li poznaje nekog karabinijera u kasarni. Odgovorio mi je da poznaje brigadira koji se zove Rosi. Rekao sam da ga glasno pozove. Kada se poslije nekoliko poziva brigadir odazvao, Radusinović mu je prenio poziv za predaju i obećanje da im nećemo ništa učiniti. Uz to im je napomenuo da ćemo ih, ako se predaju, sve uništiti. Bilo ih je 25. Nastao je kratak tajac, a zatim su Talijani odgovorili da će se predati. Pozvali smo ih napolje, pretresli i razoružali. Sve ranjenike smo previli i sproveli u svoju bazu u Gostilju, više sela Martinića.

U zoru, još dok se vodila borba, na naše zasjede na komunikaciji Danilovgrad — Podgorica naišla su tri talijanska kamiona natovarena minobacačkim granatama. Zarobljeno je 7 vojnika i jedan oficir, koje smo priključili ostalim Talijanima. Od naših je poginuo Mašan Žunić iz Klekovača, koji je bio u zasjedi, a dvojica u Spužu bila su ranjena.

Zapljenjeno oružje i materijal koji smo našli u kasarni i kamionima, podijeljeni su borcima. Tom prilikom došli smo do 25 pušaka, 15 revolvera, 3 puškomitrailjeza, nešto vojničke opreme i 311 000 lira.

Ova prva borba u danilogradskom srežu ohrabrilu nas je na nove podvige koji su uskoro uslijedili.

Duro ČAGOROVIC

POČECI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U PRIMORJU

U predratnoj Jugoslaviji živila je jaka grupa emigranata iz Slovenskog primorja i Istre. To su bili ljudi s visokom nacionalnom svešću, koje je proterala italijanska okupacija, a kasnije italijanska fašistička diktatura. Mnogi su i sami ostavili svoj rodni kraj. Među njima je bilo dosta ljudi politički levo usmerenih. Poznato je kakva je bila snaga radničkih stranaka u Trstu, Istri i Krasu odmah posle prvog svetskog rata. Te stranke su bile uglavnom sastavljene od autohtonog proletarijata. Među istaknutim rukovodiocima radničkog pokreta u Primorju bili su i Ivan Regent u Trstu i Josip Petejan u Gorici. Ako uzmemo u obzir ove činjenice, možemo lakše razumeti zašto je toliko primorskih emigranata u staroj Jugoslaviji odmah našlo put do radničke klase i njenih organizacija.

Pored drugih Slovenaca, koji su posle prvog svetskog rata ostali izvan Jugoslavije, naročito su primorski emigranti oživljavali u radničkim strankama i Komunističkoj partiji potrebu za načelima, a kasnije i konkretnim formulisanjem stanovaštva prema slovenskoj manjini u Austriji i Italiji. Komunistička partija Italije je po pitanju jedinstva i samoopredeljenja slovenskog naroda uvek imala oportunistički stav, i pored odluke Kominterne i kasnijih načelnih sporazuma sa Komunističkom partijom Jugoslavije.¹ Veze koje su spajale Primorce sa Jugoslavijom i Komunističkom partijom Jugoslavije pokazale su rezultate i u trenutku kada je KPS, aprila 1941, pozvala radni narod da se uključi u dobrovoljačke jedinice za borbu protiv fašističke agresije na Jugoslaviju. Tom pozivu odazvali su se mnogi Primorci koji su živeli u Jugoslaviji. Kada je aprila 1941. CK KPJ kritički ocenjivao situaciju

¹ Vezu sa KPJ održavali smo u Trstu preko Ane Marije, funkcionera italijanske KP.

u Sloveniji, naročito je podvlačio zadatak koji imaju ovdašnji komunisti: da mobilisu za borbu protiv okupatora ceo slovenački narod, uključujući tu Primorce i Korusce. To je došlo do izražaja i u prvom proglašu Osvobodilne fronte slovenačkog naroda.

U Primorju nije delovala nijedna ozbiljnija politička organizacija, osim nacionalističke organizacije »TIGR« (Trst, Istra, Gorica, Rijeka), koja je bila zbog povremenih terorističkih akcija pojedinaca i drugih takvih podviga vrlo uska, ograničena samo na vrlo mali krug ljudi. Zbog toga možemo reći da u Primorju dugo vremena nije postojala nijedna organizacija, nijedan široko formulisani program, nikakvo formiranje kadrova, nije bilo Partije kao rukovodeće sile radničke klase, nije bilo svega onoga što su imali ostali krajevi Jugoslavije. Rukovodstvo KPJ i KPS bilo je svesno ove političke situacije i zato je ovim krajevima posvećena naročita pažnja.

Okupacija je Sloveniju još više rascepala u teritorijalnom pogledu. Starim granicama, koje su okupatori još uvek obezbeđivali stražama, dodate su nove. CK KPS je radi boljeg i naprednjeg rukovođenja otporom protiv okupatora poslao u Gorenjsku, Štajersku, Primorje i Prekomurje svoje aktiviste. Sve pripreme za odlazak drugova u Primorje obavio je organizacioni sekretar CK KPS Tone Tomšič. Tako je i meni, krajem juna 1941, predlagao da idem u Primorje. Istakao je odluku Partije i OF o potrebi da se oslobođilački pokret proširi na sva područja gde žive Slovenci, bez obzira na ranije ili sadašnje granice. Dogovorili smo se o mome odlasku, dao mi je imena nekih ljudi iz Primorja, naročito sa područja Pivke, Rijeke i Istre, kojima bih se obratio za pomoć i koji bi eventualno bili spremni da počnu sa organizovanjem Osvobodilne fronte. Rekao mi je da su sa istim zadacima poslati u Trst i Goricu i Oskar Kovačić, Kovač i Antun Velušček. Javka među nama, koji smo došli u Primorje, određena je kod Mila Vižintina u Renčama kod Gorice. Za vezu između mene i CK KPS bio je određen jedan železničar (čijeg se imena ne sećam), koji je stanovaо u Postojni, u gornjem delu grada ispod Sovlja. Tone Tomšič se postaraо da dobijemo odlične falsifikovane lične karte, koje su nam služile za lakše kretanje po staroj okupiranoj teritoriji Primorja.

Prvih dana, tj. od 28. juna 1941. pa nadalje, boravio sam u Ilirskoj Bistrici, gde sam i rođen. Tako sam izbegao početne teškoće oko stana. Tu sam imao dosta poznanika, tako da sam mogao odmah početi s političkim radom. Među prvima koji su se aktivirali sećam se Ruda Korena, Nina Šterca, Čeligoja iz Toplica, koji je postao odličan propagandista i organizator OF,

ali je na žalost uskoro pao kao žrtva terora; obešen je 1942. u Ilirskoj Bistrici. Zatim su bili vrlo aktivni: Milan Bandelj, Primc, Oblak i Lojze Maslo iz Trnovog. U Maloj Bukovici bilo je vrlo svesnih omladinaca; tako smo, na primer, od Grkovih dobili sve podatke o italijanskoj jedinici koja se nastanila u njihovoј kući, što je znatno olakšalo akciju našoj partizanskoj jedinici koja je razoružala italijansku četu i uhapsila oficire da bi došla do oružja. Ovi i još neki drugovi su već 1941. godine organizovali omladinski aktiv u Ilirskoj Bistrici. Ovaj omladinski aktiv je odmah počeo s manjim diverzantskim akcijama: sečenje telefonskih žica i stubova, sipanje čeličnih opilaka i peska na osovine železničkih vagona, kvarenje vodovodnih uređaja na vojničkim stanicama, prikupljanje podataka o italijanskoj vojsci, paljenje vojničkih skladišta benzina u Ilirskoj Bistrici, ispisivanje parola itd. Ne treba zaboraviti ni starije drugove, koji su bili obazriviji ali vrlo istrajni, kao, na primer, Butinarevi iz Trnovog, Jelarčić i Primec iz Jasena, Grbec iz Vrbovog, Prosen iz Vrbice, Kovač iz Kuteževog i mnogi drugi, koji su na razne načine doprineli razvoju organizacije. Takva je bila i Zinka Lekova, koja se pobrinula da dobijem u opštini neka originalna dokumenta.

Osim političke aktivizacije Ilirske Bistrice i okoline, uspostavio sam već prvog meseca sve veze i javke sa Ijudima čije mi je adrese dao Tone Tomšić. Najpre sam otišao u Rijeku kod Milke Škrl interesujući se za čoveka (čijeg se imena više ne sećam), koga su mi preporučili kao sigurnog, ali ga i pored većeg traženja nisam pronašao. Naišao sam, međutim, na ljude iz okoline Bistrice, koji su bili zaposleni u vojnoj fabrici »Silurifičio« na Rijeci. Nagovarao sam ih da izvrše sabotažu, ali to nije uspelo.

Kada sam se vraćao sa Rijeke, bio sam primoran da skrenem prema Čičeriji i Brkinima. Javljeni mi je da su karabinieri opkolili moju kuću i da čuvaju prilaze Bistrici. Zadržao sam se kod Masla na Ostrožnom Brdu. Posredovanjem Maslovih uskoro sam se upoznao sa većim brojem vrlo svesnih građana, kao i sa pojedincima iz susednih sela. Politička aktivnost se brzo razvijala, tako da smo već septembra 1941. sazvali poseban proširen sastanak, kome su prisustvovali drugovi sa Ostrožnog Brda i susednih sela: Tater, Rijavč, Suhor i Košana. Dogovorili smo se da radimo na tome da se prekine plaćanje poreza Italijanima na području opština Pregarje, Prem i Košana; da se iskoristi deljenje kupona za životne namirnice u korist NOB; da se onemogući evidencija o stanovništvu i imanjima u pojedinim opštinama; da se spreči tršćanskim i riječkim lovecima dolazak u Brkine; da se priprema omladina za dezer-

terstvo iz italijanske vojske. Uskoro su sledile akcije ispisivanja parola, koje je sprovodila omladina iz Celja, Bitnja i Ostrožnog Brda. Karlo i Pavle Maslo sa još nekim drugovima su zapalili vojno skladište sena kod Joška. Kasnije je usledio napad na vrlo upornog poreznika iz Košane, koji je uvek naoružan prisiljavao seljake na plaćanje poreza. Spalili smo i sve matične knjige o rođenima, kako bi Italijani izgubili evidenciju o vojnim obveznicima.

U toku sledećih meseci često sam boravio na Ostrožnom Brdu i u okolnim selima. U međuvremenu, meseca jula, otišao sam na područje Gorice i javio se na javku kod Vižintina, onako kako sam se dogovorio sa Tonetom Tomšićem. Vižintin, zidarski majstor u Renčama kod Gorice, bio je vrlo aktivna politički radnik i organizator OF u tim krajevima. Smatrao je da je bolje, dok čekam na javku, da stanujem izvan sela prema Građištu.

Na donjem Krasu je uspešno radio Dugolin Maks. Njemu je pošlo za rukom da još avgusta 1941. formira nekoliko organizacija OF, pod rukovodstvom Oskara Kovačića, i da okupi nekoliko starih komunista. Njihov rad se protezao od Komena, pa sve do Tržiča kod Trsta. Na Oskara Kovačića i drugove češkao sam u Renčama više dana, ali bez uspeha. Sa drugom Vižintinom razgovarao sam o uslovima i prilikama pod kojima se razvija naš rad, o mogućnostima oružane akcije, o potrebi organizovanog rada u redovima naše omladine u italijanskoj vojsci — da se nagovore na dezertiranje, o novom regrutovanju koje pripremaju italijanske vlasti. Oružanu akciju je otežavala činjenica da u ovim krajevima nije bilo oružja, osim nekoliko pušaka kod lovokradica, kao i po koja austrijska puška, koje su bile sakrivene kod pojedinih seljaka još od prvog svetskog rata.

Treba istaći da je naša organizacija još bila mletačka i ne razvijena. Kod stanovništva se još uvek osećala velika potištost zbog propasti stare Jugoslavije. Do kapitulacije Jugoslavije mnogi Primorci su verovali da će ih Jugoslavija lako oslobođiti. Činjenica da jugoslovenski narodi nisu klonuli, već da organizuju oružani otpor, naišla je na puno razumevanje. Kada je Hitler napao Sovjetski Savez, takođe se očekivao brz i opšti kraj rata sa potpunim porazom fašističke Italije i Nemačke. Ljudi u Primorju nisu imali jasne poglеде o situaciji u Jugoslaviji, nisu čak odvajali partizane od četnika. Izvesnu zbruku su uneli pojedini Primorci koji su se vraćali iz Jugoslavije u stari kraj, živeći tu u nekoj poluilegalnosti. Međutim, deo onih koji su se vraćali iz Jugoslavije imao je prilično iskristalisana shvatanja. To su bili ljudi koji su u staroj Jugoslaviji radili u

nekim naprednim političkim društvima, sindikatima, pa čak i kao članovi Komunističke partije. Narod Primorja je prihvatio program OF. Bili su potrebni samo organizacija i organizovano rukovodstvo, koji su neophodni za rukovođenje tako velikim pokretom, a trebalo je imati i iskustva koje se stiče vremenom i to aktivnim radom.

Na povratku iz Gorice zadržao sam se u Postojni. Javio sam se ljudima čije mi je adrese dao Tone Tomšić. Dobio sam vezu sa Hajnom i sa ranije pomenutim železničarom. Zato sam išao u Parje, Knežak, Šembije i preko sela Juršće natrag u Ljubljani. Treba istaći da je preko sela Juršće još od mog prve dolaska delovao dobar kanal. Preko tog kanala dobijali smo literaturu, a kasnije i municiju. Kanal su održavali drugovi iz Loške doline: Smeli, skojevac, koga sam poznavao još od ranije kada sam dolazio u Notranjsku kao član PK SKOJ-a, zatim Franc Maslo i neki mladići iz sela Jezero i Podcerkev.

U Ljubljani sam odmah potražio druga Tomšića. Obično sam ga lako dobijao posredovanjem obućara Petra Laknera iz Dravlja kod Ljubljane. Kada smo se sastali, mislim da je to bilo prvih dana avgusta 1941, objasnio sam mu situaciju i predlagao da se u okolini Ljubljane formira oružana grupa partizana, koja bi zatim otišla u Primorje i tamo predstavljala jezero oko koga bi se formirale naše oružane jedinice u Primorju.

Tone Tomšić se zatim pobrinuo za organizovanje jednog sastanka koji smo održali u Šiški, u jednoj gostonici blizu stanice. Osim Tomšića sastanku su prisustvovali još i Franc Leskošek i dr Bebler. Dogovorili smo se za oružanu formaciju, o njenim zadacima, putevima i taktici borbe. Prvoj oružanoj grupi nismo dali formacijski naziv, da se ne bi otkrilo njen približno brojno stanje ni naoružanje. O načinu borbe i o iskustvima postojećih partizanskih jedinica u drugim krajevima naše zemlje imao sam priliku da čujem od druga Mihe Marinka.

Grupa partizana za odlazak u Primorje formirala se na Mokercu. Pre nego što smo pošli na put, izvršili smo u sastavu mokrške jedinice nekoliko manjih akcija: napali smo prugu između Škofljice i Lavrice; na više mesta smo zaplenili nešto oružja, municije i dogleda. U Želimalju je jedan seljak ljubomorno čuvao dosta oružja i municije i nije htio da to dobrovoljno preda partizanima. Rekli su nam da mu je sve to sakriveno u senu. Razbacali smo seno i zaista našli više sanduka oružja i drugih vojničkih predmeta. Bilo nas je malo da bismo sve to mogli da ponesemo. Ono što nismo mogli poneti, sakrili smo u obližnju šumu. Idućeg dana smo i to odneli.

Kroz nekoliko dana trebalo je poći u Primorje. U jedinici koja je bila određena za Primorje okupljali su se na dobrovolj-

noj bazi drugovi iz Mokrške partizanske čete. U početku se javio veći broj drugova. Međutim, kada se stišalo prvo oduševljenje, počele su diskusije o prilikama koje vladaju u Primorju; nepoznavanje terena, retke šume i to prilično udaljene, kao i mnoga utvrđenja na Snežniku, Javorniku i Nanosu. Preko tih šuma ide stara granica, na kojoj još uvek postaje jake straže finansa, fašista i pogranične straže — »guardia frontiera«, kao i druge vojske, naročito u Pivki, Vipavi, Idriji i Tolminu; tu su i OVRA (obaveštajna služba) i kvestura (questura). Sve ih je to uz nemiravalо. Tako se na kraju odlučilo za odlazak u Primorje samo sedam boraca. Za komesara ove jedinice izabrali smo Milka Puntara, rodom iz Proseka kod Trsta. Puntar je bio član Partije još pre rata, a po zanimanju je bio ronilac. Dalje, u sastavu ove jedinice bili su: Jovo, rodom iz Doline kod Trsta, frizer Lojze iz Ajdovščine, Benjamin Čehovin, rodom iz Čehovina u Zgornjoj Branici, jedan student iz Ljubljane koga smo zvali »Čemberlen«, Petar Zajec, mitraljezac, po zanimanju krojač iz nekog sela iz okoline Cerkija, dok su mene izabrali za komandanta.

Daki nas je vodio preko Iškog Vintgara, Bloka i Metela. Tu nas je čekao u jednoj šumskoj barici Janez Hribar. Odveo nas je do Podcerkve. Odatle smo išli sami. Put preko granice dobro sam poznavao još odranije. Kada smo prešli granicu i utvrđenja, najpre smo otisli kod Narina, a zatim došli do Stare Sušice. Odlučili smo da demonstrativno — propagandistički obradimo sva sela od Komena do Ajdovščine. Održali smo prve javne sastanke na Staroj i Novoj Sušici i Volčjama. Zatim smo boravili u Dolenji Vasi, Velikim Poljanama, Vrabčama, Gradišču, Spodnjoj i Gornjoj Brenici. Izvršili smo prve akcije na komunikacijama, telefonskoj i električnoj mreži. Instalacije smo pokvarili najpre kod Pivke, a zatim iznad Senožeča, gde smo nameravali da napadnemo protivavionske uređaje, ali nam to nije pošlo za rukom, jer nismo poznavali ovaj kraj i našli smo se u vrlo nepovoljnoj situaciji. Zatim smo prekinuli telefonske veze i minirali deo pruge između Koprive i Štanjela.

Naša jedinica je obavljala vrlo uspešno i političku aktivnost na terenu. U Gornjoj Vipavskoj su formirane prve organizacije OF. Formiran je i prvi aktiv koji su sačinjavali: Medved iz Podrage, Mohorčič Tiger iz Loža kod Vipave, Petar Žorž iz Goča, Evgen i Milan Kante iz Kobolja u Zgornjoj Branici, Jamnik iz Hruševice na Krasu itd. Preko Hajnea produžili smo kanal od Postojne do Podrage, kojim je dolazila literatura iz Ljubljane. Organizovali smo prve zametke obaveštajne službe, kao i vojne intendanture. Materijal se čuvao u određenim kućama po selima. To nam je izgledalo jednostavnije. Predstav-

Ijalo je manji materijalni rizik, a osim toga je bilo aktivno mobilisano mnogo više ljudi. To se i posle pokazalo kao korisno, pa je čak i rekvirirana stoka iz vojne klanice kod Ilirske Bistre zaklana, meso posoljeno i spremljeno po mnogim skloništima ili dato seljacima na čuvanje. Tako je meso čuvano za kasnije potrebe. Rekvirirane stoke od proteranih italijanskih veleposednika bilo je uvek dosta za naše potrebe.

Septembra 1941. održali smo prvo savetovanje aktiva u Branici. Govorilo se o radu na terenu, širenju organizacije, bržem uključivanju u oružane jedinice, o razmnožavanju (tehnicu) literature OF i KP. I na ovom području u vipavskim brdima uperili smo oštricu prema opštinskim službenicima, finansima, učiteljima i lovcima, jer su sve to bili isključivo Italijani »renjikoli« (»regnicoli«) — infiltrati fašističkog režima sa denacionalizirajućom ulogom. Najpre smo povećali akciju protiv lovaca, jer su oni svuda zabijali nos. Meštani nisu imali puške, a ni dozvole za lov, zato smo sve lovce sistematski razoružavali. To isto smo činili i sa šumskom milicijom (milicia forestale).

Za sve to vreme bili smo u pokretu. Uvek sam mislio na Beblerovo uputstvo: što više se kretati. S vremenom na vreme je bilo potrebno učiniti i duži pokret. Išli smo prema Pivki. Ulogorili smo se iza Starine. Drugovi su razgledali kraj prema Pristranku, a ja sam otisao na jedan širi sastanak aktiva, koji se održavao krajem septembra 1941. ispod Silnog tabora. Imali smo nameru, pored ostalog, da i u ovim krajevima organizujemo prikupljanje zajma, po ugledu na ljubljanske organizacije OF. Za zajam su nam služile kao obligacije italijanske papirne lire sa brojevima i serijama. Upisivanje zajma uskoro se uspešno razvilo. Među prvima zajam su upisali građani Pivke, Brkina i Bistrice. Lično se sećam Bridovca iz blizine Smarja i jednog kovača iz Ribnice.

Boravio sam i u Ribnici. Gostioničar je bio naš čovek. Kod njega su drugovi iz Šempetra (današnje Pivke) ostavljali informacije o kretanju vojske i druge podatke. Tu sam dobio obaveštenje da preko Pivke dolazi transport nemačkih avijatičara. Pošto je naša partizanska jedinica bila daleko, Karlo Maslo i ja smo odlučili da akciju izvedemo sami. Dogovorili smo se da izbacimo voz iz šina u blizini kakve stene. Žurili smo da voz ne prođe. Izabrali smo mesto na pruzi između tunela kod Nerina i Kilovča. Poneli smo sa sobom nešto alata, a ključ za skidanje matice »pozajmili« smo od čuvara pruge. Na najvećoj okuci smo počeli da demontiramo šine. Računali smo da će centrifugalna sila povući voz u provaliju. Skidanje matice i šrafsova išlo je brzo, ali smo imali muke sa spojnom žicom koja

Ismet Mujazinović: ZVJERSTVA OKUPATORA (akvarel)

povezuje šine na električnoj železnici. Prekinuli smo je s velikom mukom i to u poslednjem trenutku. Voz je već tutnjaо u tunelu. Osim toga, čuli smo i italijansku patrolu koja nam se približavala. Italijani su i ovde u Primorju držali straže na svim železničkim prugama. Tek što smo se povukli iza stene, voz je već dojurio na okuku. Najpre je nešto zasvetlilo u električnim žicama, a onda je odjeknula lomnjava. Voz je bio izbačen iz šina. Na dobrom delu pruge pragovi su bili potpuno polomljeni. Voz je išao takvom brzinom da se prvi deo oslonio na ivicu, a drugi deo se prevrnuo. Koliko je nemačkih avijatičara našlo smrt u ovoj akciji teško je reći, jer je voz bio odmah opkoljen stražama i niko nije smeо da se približi. Ljudi su govorili o velikom broju mrtvih i ranjenih.

Posle ove akcije, na celom području stanje je postalo još napregnutije. Italijanska vojska u Ilirskoj Bistrici, Podgradu i Pivki znatno je pojačavala svoje patrole. Sve češće je dolazilo do opkoljavanja sela. Naša jedinica je, međutim, na ovom području imala da uredi još neke važne stvari. Bio je zakazan sastanak sa seoskim aktivistima iznad Podeža, a trebalo je, najviše zbog municije, doći u kontakt sa Smelim koji je održavao kanal između Loške doline i Juršča. Tada smo se podelili. Neki drugovi su pošli sa mnom u Brkine, a drugi sa Puntarom prema Loškoj dolini. Vreme je bilo vrlo rđavo. Mi koji smo išli u Brkine dobro smo obavili zadatak. Pojavljivali smo se iznenada i po svakom vremenu i u selima gde nismo imali nikog, odnosno gde nismo nikog poznavali. Obavljali smo političku propagandu, ali smo se, s vojničke tačke gledišta, osiguravali dajući dezinformacije, kako u pogledu broja partizana, tako i u pogledu pravca našeg kretanja. Govorili smo da idemo prema Čičariji i Učki.

Puntar se približavao Ložu baš u trenutku kada su Notranjski partizani uspešno napali Lož, tako da se upleo u borbu s Italijanima u blizini Mašuna. Jedva se izvukao, i potrošio je i ono malo municije koje smo imali. U međuvremenu, Smeli je otisao u partizane i sa svojom jedinicom više puta je prelazio preko Snežnika. Najviše se zadržavao u Podgori (Kutežovo, Zabiče). Mi smo se kretali više zapadno i zbog toga nismo došli s njim u vezu. Sa Loškom dolinom morali smo uspostaviti novu vezu. Pre svega potrebna nam je bila municija, jer smo bili naoružani zbrojovkama i mauzerkama, a municiju ove vrste nismo mogli pronaći u ovim krajevima. Vezu sa Loškom dolinom uspešno je uspostavio Franc Maslo. No prošlo je više od mesec dana pre nego što je ta vezu počela da funkcioniše.

Pošli smo ponovo prema Vipavi. Ulogorili smo se ispod Gradišča, kod Štjake.

Sa glavnim štabom partizanskih odreda Slovenije odavno nismo imali nikakve veze. Zato je odlučeno da odem u Ljubljalu. Pored ostalog, imao sam namjeru da izdejstvujem od Glavnog štaba nešto više ljudi, a naročito municije. Naše jedinice su se brojno pojačale za vreme aktivnosti u Vipavi, Brkinima i Pivki, a osobito su se razvile terenske organizacije, koje su bile u stanju da u kratkom vremenu obezbede veći priliv ljudi u partizane. Kritično je bilo što im nismo imali šta dati u ruke. Istina, i u Primorju je važila parola da »oružje i municiju treba uzeti iz ruku neprijatelja«. Dakle, išlo se za tim da ubrzamo razvoj ustanka i da na neki način dođemo do iskusnijih boraca i do oružja. Ovo područje je bilo od velike važnosti za borbu naših naroda, kako u političkom, tako i u strategiskom pogledu.

Pošao sam na put. Najpre u Postojnu, a odatle u Studeno. Studeno sam i ranije više puta posećivao, tamo su bili dobri aktivisti Bizjak, Japelj i Ukmar koji su tu razvijali veliku političku aktivnost. Održavali su i siguran prelaz preko stare granice, između Planine i Strmice. Iskoristio sam taj prelaz za odlazak u Ljubljalu.

U Ljubljani sam se javio Lakneru u Dravljam. Uskoro sam uspostavio vezu s Vesnom Straničevom, a preko nje s Glavnim štabom. Bilo je to krajem novembra 1941. godine. S drugovima iz Glavnog štaba sastao sam se na Viču. Na saštanku su bili Leskošek i Bebler. Referisao sam im o političkoj i vojnoj situaciji u Primorju. O našem radu i akcijama bili su prilično informisani. Objasnio sam im naše potrebe za ljudima, a pre svega veliku potrebu za municijom. Odobrili su da se formira grupa partizana koja će biti dobro snabdevena municijom. Kroz izvesno vreme obezbedili su vezu sa Smrečjem kod Horjula. Tamo se formirala grupa od oko 20 partizana. Ti drugovi su bili iz čete koja je operisala u tim krajevima. Kada smo već bili spremni za odlazak, došlo je naređenje iz Glavnog štaba da još malo pričekamo. U Smrečje je zatim stiglo još nekoliko gorenjskih partizana iz Rašičke čete. Tako ojačani napali smo Preserski most na Ljubljanici. To je bila zanimljiva akcija, most je minirala tehnička grupa iz Ljubljane. Barjanskim čamcima su dovezli eksploziv pod sam most. Pre toga smo odstranili italijanske vojnike sa mosta, a onda su mineri na pletenim merdevinama doneli i montirali eksploziv ispod traverzi na mostu. Na nesreću, donji paketi eksploziva su bili mokri i tako je pala u vodu samo polovina mosta dok je ostala polovina znatno oštećena. To je bilo 5. decembra 1941. godine.

U toj drugoj primorskoj grupi bilo je 15—20 ljudi. Svi smo bili odlično naoružani. Išli smo preko Rovta i Petkovca

na Godovič. U međuvremenu, ponovo je pao sneg i mi smo za sobom ostavljali duboke tragove. Italijani su išli stalno za nama. Almiriali su i vojsku u Vipavi, koja im je došla u pomoć. Našli smo se u teškoj situaciji, ali ipak nam je pošlo za rukom da predemo prvu liniju italijanskih utvrđenja. Između Angelske gore i Črnog vrha protezala se druga linija bunkera. Nismo poznavali ovaj kraj, a nismo imali ni kartu po kojoj bi se orijentisali. Kada smo se od Črnog vrha pomerili prema Zadlogu, nismo znali kojim ćemo putem ići. Odlučili smo da dobro sakrijemo municiju i suvišno oružje, sa namerom da sa primorske strane lakše nađemo put. Odredili smo Špacapana za vodu grupe; trebalo je da se vrati natrag u Idriju i Rovte, da potraži drugi put, i to preko Javornika, gde bi mogao da uspostavi vezu sa Francom Maslom na Jezeru kod Cerknice. Špacapan je zaista uspostavio tu vezu i prešao preko granice, ali tek marta 1942.

Ja se nisam vraćao sa grupom, otišao sam u Godovič gde je postojala jaka italijanska posada. Tu je bila i autobuska stanica na liniji između Idrije i Ajdovščine. Kod sebe sam imao legitimaciju koju mi je u Ljubljani dao Tone Tomšič. Italijani u Godoviču su pričali da u tamošnjim brdima ima više stotina »ribela« (partizana). Dovezao sam se autobusom u Ajdovščinu. Odatle sam otišao u Branici svojoj prvoj jedinici. Za vreme mog odsustva komesar Milko Puntar ranjen je u ruku. S obzirom da mu je bila potrebna hirurška intervencija, preko veze smo ga prebacili u tršćansku bolnicu. Tamo su ga »kvesturini« uskoro otkrili, ali su ga naši blagovremeno spasli. Prilikom lečenja i spasavanja komesara Milka pružila je veliku pomoć Kanteova majka iz Kobolja. Kod nje se lečio i mitraljezac Peter. Kanteova majka je bila bolničarka svima ranjenicima koje smo do tada imali. Ranjene drugove smo ostavljali kod nje, a ona se sama brinula da se zdravi vrate u jedinicu.

U međuvremenu se duh ustanka proširio i zahvatio omladinu koja je već bila mobilisana za italijansku vojsku. Dezertiranja i manje sabotaže su bili na svakom koraku, gde god su se nalazili primorski mladići u italijanskim vojničkim uniformama. Italijani su imali mnogo posla da bi organizovali bataljone »spečali« (»speciali«) u koje su trpali bez oružja i pod naročitom stražom »svoje« vojske mladiće iz primorskih krajeva i Istre. Ti primorski mladići iz »specijalnih bataljona« i politički zatvorenici, koje je zatekao septembar 1943. na tlu Italije, sačinjavali su kasnije skoro kompletne jedinice slavnih brigada Četvrte jugoslovenske armije.

Ali, mnogima je pošlo za rukom da ranije dezertiraju iz italijanske vojske i da već 1941. nađu put do partizana. Da po-

menem samo nekoliko najpoznatijih: Karlo Maslo, koji je posle akcije kod Nerina dospeo u italijansku vojsku sa zadatkom da tamo izvrši sabotažu i da se, sa još nekim drugovima, vratи u partizane. Maslo je savesno izvršio svoj zadatak, zapalio je vojne magacine u Pjačenci (Piacenza) i sa još nekim drugovima vratio se u svoju jedinicu; Brozina Slovan je kasnije postao odličan organizator partizanskih jedinica u Hrvatskoj Istri; zatim Tone Ferjančič i Šemajev iz Šembija, a nešto kasnije Vojko Premrl.

Krajem 1941. na terenu su funkcionalne organizacije OF i KP. Počeli su da se osnivaju rejonski, okružni i pokrajinski organi. Krajem 1941. u Gornjoj Vipavi su uspješno politički radili drugovi Lemut i Rihard. U Trst su 1941. poslati novi aktivisti: Darko Marušić i Albin Čotar. Tršćanske organizacije OF su samostalno štampale proglašene i mnoge letke. Centralni komitet KPS je uspeo da u međuvremenu pošalje preko Gorenjske nekoliko dobrih aktivista na područje Idrije, Cerkla i Tolmina.

Svest primorskog naroda, njegova odanost slobodi omogućili su da se u relativno kratkom vremenu mnogo učini. U ovim krajevima skoro nikad nije došlo do izdajstva za celo vreme NOB, niti je bilo kakvog ozbiljnijeg političkog suprostavljanja. Severozapadno Primorje je bilo u stanju da formira i izdržava zajedno sa Gorenjskom, u znaku jedinstva Slovenije i bez obzira na nemačke granice, čitav Deveti korpus NOV.

U početku je nedostajala samo raširena i izgrađena organizacija, nedostajala je partija jugoslovenskog tipa. Trebalo je početi od samog temelja, sa velikim požrtvovanjem i istrajanju. Primorski narod je bio u stanju da to učini, nosio je u sebi sve odlike koje su omogućavale stvaranje velike i uspešne organizacije, da bi se realizovale želje, koje su istovremeno bile i želje svih naših naroda.

Takav je bio početak NOB u Primorju 1941. godine.

Ervin DOUGAN JANEZ